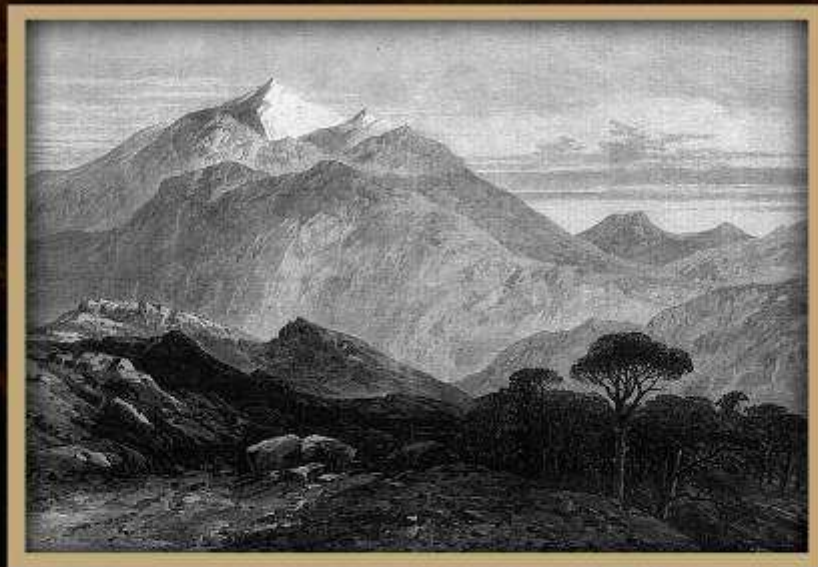

ΟΡΦΕΙΒΙΟΣ

ΠΕΝΤΕΛΗ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΜΕΡΟΣ Α': ΤΟ ΟΡΟΣ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ

ΟΙ ΑΣΚΗΤΕΣ
ΟΙ ΣΚΗΤΕΣ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ
ΝΑΪΔΡΙΑ - ΜΟΝΕΣ
ΤΟ ΣΠΗΛΛΙΟ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ
ΘΡΥΛΟΙ

ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ

Π Ε Ν Τ Ε Λ Η

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΤΟ ΟΡΟΣ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ

Αφιερωμένο στη Νύχτα του 2011 στη Σπηλιά

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ τους «πεντελικούς συνοδοιπόρους» Ιρανοη και Δρόσο Δρόλαπα για τη βοήθειά τους στην «έκδοση» του βιβλίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ευχαριστίες.....	4
Περιεχόμενα.....	5
Πρόλογος.....	11

Κεφάλαιο 1 – ΟΙ ΑΣΚΗΤΕΣ

12

Κεφάλαιο 2 – ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ

	15
1. ΟΙ ΑΣΚΗΤΕΣ ΤΗΣ ΣΠΗΛΙΑΣ.....	15
2. ΤΑ ΕΚΚΛΗΣΑΚΙΑ.....	17
α. Χρονολογία ίδρυσης	
β. Οι εισοδοί και τα παράθυρα των ναυδρίων	
γ. Ο βορινός τοίχος – η γούρνα	
δ. Ο προσανατολισμός των ιερών	
ε. Το «ασκητήριο» ή Άγιος Σπυρίδωνας	
– <i>Περί της ονομασίας του ασκητηρίου</i>	
– <i>Περιγραφή του εσωτερικού χώρου</i>	
– <i>Το Τέμπλο</i>	
– <i>Η Τράπεζα</i>	
– <i>Τοιχογραφίες</i>	
– <i>Ανάγλυφα και επιγραφές</i>	
στ. Το βόρειο παρεκκλήσιο («Άγιος Νικόλαος»)	
– <i>Περιγραφή του εσωτερικού χώρου</i>	
– <i>Τοιχογραφίες</i>	
– <i>Οι υπόγειες κρύπτες, ο τάφος, και τα οστεοφυλάκια</i>	
3. ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ.....	70
α. Περιγραφή του τείχους – Το υπέρθυρο	
β. Ο κισσός	
4. ΟΙ ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ.....	73
5. ΣΚΑΛΙΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ.....	75
α. Τα επί του λατομείου σκαλίσματα	
– <i>Η βυζαντινή επιγραφή</i>	
– <i>Σκαλίσματα</i>	
– <i>Ονόματα – παλιές χρονολογίες</i>	
– <i>Νεότερα σκαλίσματα</i>	
β. Τα εντός του σπηλαίου σκαλίσματα	
– <i>Τα σκαλίσματα στο τοίχωμα της εισόδου και στο μεγάλο σταλαγμίτη</i>	
– <i>Ακιδογραφήματα</i>	
– <i>Οι επιγραφές στη «λιμνούλα» και σε άλλα σημεία της Σπηλιάς</i>	
– <i>Τα σκαλίσματα των ασκητηρίων</i>	
6. ΤΑ ΕΞΩ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΑ.....	92
α. Το ασκητήριο του αρχαίου λατομείου	
β. Το ναύδριο	
γ. Οι οικίσκοι των ασκητών	
7. ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ.....	94
α. Περιγραφές	
– <i>Evliyah Chelebi (1667-1670)</i>	
– <i>Sir George Wheler (1675-1676)</i>	

– Richard Chandler (1765)	
– Edward Dodwell (1801-1806)	
– Sir John Hobhouse (1809-1810)	
– John Galt (1813)	
– William Turner (1811-1816)	
– Thomas Jolliffe (1817)	
– Peter Edmund Laurent (1818-1819)	
– William Bingley (1819)	
– William Gell (1819)	
– Anton von Prokesch – Osten (1825)	
– Christopher Wordsworth (1832-3)	
– John Lloyd Stephens (1834-1835)	
– Charles Greenstreet Addison (1835)	
– Ludwig Ross (1836)	
– George Cochran (1845)	
– John Murray (Firm) (1854)	
– Randal William Mac Gavock (1854)	
– George William F. Howard (1854)	
– Emily Anne Smythe, Emily A. Beaufort (1861)	
– Henri Baird (1868-1872)	
– Henri Bell (1868-1874)	
– Edmund Martin Geldart (1882)	
– W. H. Davenport Adams (1886)	
– Lord Byron (1899)	
– Sir James Frazer (1917)	
β. Απεικονίσεις της Σπηλιάς	
8. ΟΙ ΒΑΥΑΡΟΙ.....	115
α. Η καταστροφή των αρχαίων λατομείων	
β. Το καλύβι	
γ. Το μεγάλο κτίσμα	
δ. Άλλα πιθανά βαναρικά ίχνη επί του λατομείου	
ε. Επιγραφές	
9. ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ.....	119
α. Γρηγόρης Α. Περδικάρης (1845)	
β. Χ. Παρμενίδης (1854)	
γ. Δημήτριος Καμπούρογλου	
δ. Γεώργιος Σωτηρίου (1880-1965)	
ε. Αναστάσιος Ορλάνδος (1887-1979)	
στ. Διονύσιος Αλβανάκης	
ζ. Γεώργιος Λαδάς	

Κεφάλαιο 3 – ΟΙ ΣΚΗΤΕΣ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ

	125
1. ΣΚΗΤΗ ΑΓΙΟΥ ΤΙΜΟΘΕΟΥ, Η ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ «Ο ΧΩΣΤΟΣ» (ΓΑΡΓΗΤΤΟΣ)...	125
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Τοιχογραφίες – επιγραφές	
2. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ «ΤΟΥ ΝΕΡΟΥ» (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ)	127
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Τοιχογραφίες – επιγραφές	
γ. Η πηγή	
3. ΣΚΗΤΗ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ, Η ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ, Η ΑΓΙΟΙ ΑΣΩΜΑΤΟΙ (ΚΑΜΑΡΙ).....	134
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	

β. Τοιχογραφίες	
γ. Το τέμπλο	
δ. Επιγραφές	
ε. Άλλα κτίσματα	
στ. Η πηγή	
4. ΦΡΑΓΚΟΚΚΛΗΣΙΑ (ΒΑΓΙΑΤΙ).....	147
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Υπολείμματα τοιχογραφιών και ο ανάγλυφος σταυρός	
γ. Άλλα κτίσματα	
5. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ).....	151
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Το κατάλυμα	
γ. Επιγραφές	
δ. Η πηγή	
6. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΟΚΚΙΝΑΡΑΣ).....	153
7. ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (ΠΥΡΝΑ).....	156
8. ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝΑΣ (ΚΟΚΚΙΝΑΡΑΣ).....	156
9. ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ (ΡΕΑ).....	156
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Ερείπια κτίσματος	
γ. Η πηγή	
10. ΑΓΙΟΣ ΛΟΥΚΑΣ (ΔΙΟΝΥΣΟΣ).....	158
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Το ιστορικό οικοδόμησης	
γ. Ερείπια καταλύματος – επιγραφές	
δ. Η πηγή	
11. ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ (ΜΑΥΡΗΝΟΡΑ).....	162
12. ΑΓΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΡΑΠΕΝΤΩΣΑ).....	164
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Ανάγλυφα	
γ. Λοιπά στοιχεία	
13. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ Ή ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΜΥΓΔΑΛΕΖΑ).....	167
14. ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΑ (ΠΙΚΕΡΜΙ).....	168
15. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΙΝΟΗΣ (ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ).....	172
16. ΑΓΙΟΙ ΣΑΡΑΝΤΑ (ΟΙΝΟΗ – ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ).....	172

Κεφάλαιο 4 – ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ

	173
1. ΠΑΝΑΓΙΑ ΞΥΔΟΥ (ΚΗΦΙΣΙΑ).....	173
α. Περιγραφή του ναυδρίου	
β. Περί του ονόματος Ξυδού	
2. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ (ΣΤΑΜΑΤΑ).....	173

Κεφάλαιο 5 – ΙΕΡΕΣ ΜΟΝΕΣ

	177
1. ΜΟΝΗ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ).....	177
α. Ο ιδρυτής της μονής Τιμόθεος	
– Από τη Χαλκίδα στην Πεντέλη	
– Ίδρυση μονής – Η σύγκρουση με τους χωρικούς	
– Το τέλος	
β. Η μονή μετά τον Τιμόθεο	

- Η «πνευματική ακτινοβολία» των μοναχών
- Τα πρώτα σκάνδαλα
- Η έχθρα ανάμεσα σε μονή Πεντέλης και Ταώ
- Απαλλαγή της μονής από την τουρκική φορολογία
- Γεγονότα το διάστημα 1667 - 1716
- Οι αλβανικές επιδρομές
- Επιδημίες
- Το ξεπούλημα της γης
- Το «παιδομάζωμα»
- Το «κρυφό σχολειό»
- Ο ρόλος της μονής στο ξεκίνημα του Αγώνα
- γ. Θέση της μονής
- δ. Οι πύλες
- ε. Ο ναός
 - Περιγραφή
 - Τοιχογραφίες
 - Επιγραφές
- στ. Τα κελιά των μοναχών
- ζ. Το μουσείο (παλιό γηροκομείο)
- η. Το «κρυφό σχολειό»
 - Ο μύθος της υπόγειας μονής
 - Παρεκκλήσια
 - Η πηγή
 - Επιγραφές
 - Οι βυζαντινοί σιροί
- θ. Ανάγλυφα
- ι. Δύο αμφίβολης χρονολόγησης κιονόκρανα
- ια. Η παλιά κρήνη και η πηγή
- ιβ. Η βιβλιοθήκη
- ιγ. Σχετικά με την ονομασία «Πεντέλη»
- ιδ. Εντυπώσεις περιηγητών
 - Evliyah Chelebi
 - Vasily Grigorovich Barsky
 - Richard Chandler
 - Edward Dodwell
 - Sir William Gell
 - Sir John Hobhouse
 - Henry Baird
 - Henri Bell
 - Henri Wise
 - Thomas Jolliffe
 - Anton von Prokesch-Osten
 - Hans Christian Andersen
 - Denton J. Snider
 - James George Frazer
 - Peter Edmund Laurent
- 2. ΜΟΝΗ ΤΑΩ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡΟΣ (ΝΤΑΟΥ).....234
 - α. Ιστορία
 - Ίδρυση της μονής
 - Η πειρατική εισβολή
 - Θεοφάνης ο Καρύκης
 - Δημήτριος Αναδρομάρης
 - β. Θέση της μονής και το παλιό μονοπάτι
 - γ. Η ονομασία Ταώ
 - δ. Ο ναός

– Ο εξωνάρθηκας, ο κυρίως ναός, το τέμπλο	
– Ο γυναικωνίτης, τα παρεκκλήσια, Οι κρύπτες	
– Η υπόγεια στοά	
– Ο προσανατολισμός του ιερού	
ε. Λοιπά κτίσματα	
– Η τράπεζα και τα κελιά	
– Ο βυζαντινός πύργος	
στ. Επιγραφές	
ζ. Ανάγλυφα	
η. Η βυζαντινή κρήνη και η πηγή της ρεματιάς	
θ. Εντυπώσεις περιηγητών	
– Edward Dodwell	
– William Gell	
3. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (ΚΑΛΛΗΣΙΑ).....	258
α. Ιστορία	
β. Ο ναός	
– Περιγραφή	
– Τοιχογραφίες	
– Επιγραφές	
– Ο προσανατολισμός του ιερού	
γ. Άλλα κτίσματα	
– Η πύλη	
– Τα κελιά των μοναχών	
4. ΜΟΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ Ή ΜΟΝΗ ΟΣΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ (ΞΥΛΟΚΕ- ΡΙΖΑ).....	268
α. Ο Εφραίμ	
β. Η μονή	
γ. Ανάγλυφα – Επιγραφές	
δ. Πηγές – κρήνες.	
ε. Το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη	
στ. Τα ερείπια	
5. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΒΡΑΝΑΣ).....	272
α. Περιγραφή της μονής	
β. Λοιπά στοιχεία	

Κεφάλαιο 6 – ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ

	276
1. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟΥ (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ).....	276
α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
β. Το νεκροταφείο	
2. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ Ή ΓΕΝΕΣΙΟ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΠΙΚΕΡΜΙ).....	282
3. ΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ ΤΟΥ ΓΕΡΑΚΑ.....	285
α. Ο Ιέρακας	
β. Άγιος Γεώργιος (Γέρακας)	
– Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
– Το όνομα της εκκλησίας	
γ. Άγιος Ιωάννης (Γέρακας)	
δ. Άγιος Γεώργιος (Γέρακας)	
– Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
– Το τέμπλο	
– Οι τοιχογραφίες	
ε. Άγιοι Θεόδωροι (Γέρακας)	
στ. Άγιοι Πάντες (Γέρακας)	

ζ. Ερειπωμένο ναύδριο (Γέρακας)	
η. Άγιος Δημήτριος (Γέρακας)	
θ. Αγία Αικατερίνη – Άγιος Αγάπιος (Γέρακας)	
ι. Άγιος Βασίλειος (Γέρακας)	
ια. Άγιος Ιωάννης ο Αποκεφαλιστής (Γέρακας)	
ιβ. Άγιος Νικόλαος (Παλλήνη)	
ιγ. Άγιος Αθανάσιος (Παλλήνη)	
4. ΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ ΤΗΣ ΚΗΦΙΣΙΑΣ.....	296
α. Σαράντα Μάρτυρες ή Άγιοι Σαράντα	
– Περιγραφή της εκκλησίας	
– Τοιχογραφίες	
β. Άγιος Δημήτριος	
γ. Άγιοι Θεόδωροι (παλαιού κοιμητηρίου)	
δ. Αγία Κυριακή	
ε. Άγιος Γεώργιος	
στ. Άγιος Νικόλαος	
ζ. Μεταμόρφωση του Σωτήρος	
– Θέση και περιγραφή της εκκλησίας	
– Η πηγή	
η. Ταξιάρχης	
θ. Προφήτης Ηλίας	
5. ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΣΤΑΜΑΤΑ)	303
6. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΒΡΑΝΑΣ).....	303
7. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ (ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ).....	307

Κεφάλαιο 7 – ΝΑΪΔΡΙΑ ΑΒΕΒΑΙΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

	310
1. ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ (ΛΟΦΟΣ ΚΟΥΦΟΥ– ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ).....	310
2. ΑΓΙΟΣ ΤΡΥΦΩΝΑΣ (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ).....	310
3. ΑΓΙΟΣ ΣΙΛΑΣ (ΝΕΑ ΠΕΝΤΕΛΗ).....	310
4. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ (ΝΕΑ ΠΕΝΤΕΛΗ).....	311
5. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΜΕΛΙΣΣΙΑ).....	311
6. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΙΔΙΣΤΙ (ΔΙΟΝΥΣΟΒΟΥΝΙ).....	312
7. ΠΑΝΑΓΙΤΣΑ (ΔΙΟΝΥΣΟΣ).....	313
8. ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (ΣΤΑΜΑΤΑ).....	315
9. ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ (ΣΚΑΡΠΑ).....	315
10. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΒΡΑΝΑΣ).....	315
11. ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (ΒΡΑΝΑΣ).....	316
12. ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ (ΟΙΝΟΗ-ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ).....	317
13. ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ (ΚΗΦΙΣΙΑ).....	318

Κεφάλαιο 8 – ΠΑΛΙΟΙ ΘΡΥΛΟΙ

	319
1. Ο ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ.....	319
2. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΤΟΥ ΠΑΛΙΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ.....	319
3. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΔΕΞΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ.....	319
4. ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΩΜΕΝΟ ΠΕΥΚΟ ΤΗΣ ΤΑΩ.....	320
5. ΟΙ ΝΕΡΑΪΔΕΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΣΤΟΝ ΓΑΡΓΗΤΤΟ.....	320
6. Η ΝΕΡΑΪΔΑ ΤΗΣ ΠΗΓΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ.....	321
Βιβλιογραφία.....	322

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο προηγούμενο βιβλίο καταγράφηκε η ιστορία της Πεντέλης από τους απώτατους προϊστορικούς χρόνους έως την εποχή των Ρωμαίων. Το παρόν βιβλίο αποτελεί τη συνέχεια του πρώτου.

Γράφοντας για την Πεντέλη της βυζαντινής, μεσαιωνικής, νεότερης και σύγχρονης εποχής, γρήγορα διαπίστωσα πως ήταν αδύνατο να χωρέσει όλος αυτός ο όγκος πληροφοριών σε ένα μόνο βιβλίο· κι αυτό γιατί όσο απομακρυνόμαστε από την αρχαιότητα και βαδίζουμε προς τη σύγχρονη εποχή, τα ιστορικά στοιχεία και τα ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας των εποχών που μας ενδιαφέρουν ολοένα αυξάνονται. Αποφάσισα λοιπόν να το χωρίσω σε δύο μέρη. Έτσι, το βιβλίο αυτό ασχολείται κατά κύριο λόγο με τους αιώνες του ασκητικού βίου στο βουνό και τα μνημεία της χριστιανικής λατρείας που βρίσκονται διάσπαρτα στις πλαγιές του.

Ορισμένοι γνωστοί μου είχαν απορήσει με την «υπομονή» και την «αντοχή» μου, που ως μη θρησκευόμενος έκατσα να γράψω ένα βιβλίο για ασκητήρια μονές και μοναχούς. Από τη στιγμή όμως που επιχείρησα να συγγράψω μία όσο το δυνατόν λεπτομερή ιστορία της Πεντέλης, θα ήταν ανοησία να παραβλέψω το θρησκευτικό παρακλάδι της.

Αν και εκφράζω ορισμένες αμφιβολίες και αντιρρήσεις όσον αφορά κάποια «αδιαμφισβήτητα» ιστορικά γεγονότα, οπωσδήποτε δε στοχεύω σε καμία... “αποκατάσταση της ιστορίας”. Υπενθυμίζω –το είχα γράψει και στο προηγούμενο βιβλίο– πως δεν είμαι ιστορικός, αλλά ούτε τον παριστάνω. Και τα δύο αυτά βιβλία θα χαρακτηρίζονταν περισσότερο ως εκθέσεις των ανά εποχή μνημείων και λοιπών έργων πάνω στην Πεντέλη, με την ιστορία σε δεύτερο ρόλο, ως απαραίτητο συστατικό για την πληρέστερη περιγραφή τους. Ο πυρήνας του ενδιαφέροντός μου εντοπίζεται στα έργα των ανθρώπων πάνω στο βουνό και, πολύ περισσότερο, στο ίδιο το βουνό. Τα βιβλία αυτά γράφτηκαν κυρίως για λόγους συναισθηματικούς, εφόσον τα περισσότερα από τα μνημεία αυτά, αρχαία και βυζαντινά, ή απλώς παλαιά, έχουν συνδεθεί με αμέτρητες καταστάσεις και γεγονότα του «πεντελικού» μου βίου, και άρα, μοιραία αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι αυτού.

Καλή ανάγνωση

Κεφάλαιο 1

ΟΙ ΑΣΚΗΤΕΣ

*«Εἰς τὰς χαράδρας καὶ εἰς τὰ κοιλώματα μέσα,
ὅπου ὑπάρχει διανγὲς νερόν καὶ σκιερὰ ἡρεμία,
ἐκεῖ ιδρύθησαν σεμνεῖα, εἰς τοὺς πολιοὺς τοίχους
τῶν ὁποίων ὁ χρόνος εἶχεν ἐπιστρώσει τὸ χρώμα
τῆς παλαιότητος καὶ ὁ θρύλος τοὺς ἰστούς τοῦ μυ-
στηρίου.*

*Εκεῖ μέσα ἐμεινεν, αἰώνας τώρα, κλεισμένη ἡ Ἐλ-
ληνικὴ ζωὴ, διαλαλούσα εἰς τὰς πεδιάδας τὴν Πί-
στιν, με τοῦ γλυκυτάτου σημάντρου τῆς ἡχούς,
ἐνὶ κάτω ἀπὸ τὰ Σταυροθόλια, αρωματισμένα
ἀπὸ τὴν μυρτιά καὶ τὴν δάφνην καὶ τὸ μοσχολίβα-
νον – παλαιὰ σύμβολα τῆς ἐλευθερίας, τῆς δόξης
καὶ τοῦ μαρτυρίου – ἀντήχει τῆς πίστεως ἡ πα-
τροπαράδοτος ὑμνωδία».*

Δημήτριος Καμπούρογλου

Ὅπως γράφει ὁ ἀρχαῖος περιηγητὴς τῆς ἐλληνικῆς υπαίθρου Πausανίας, τὰ ἀποθέματα μαρ-
μάρου στὰ λατομεῖα τῆς Πεντέλης ἀρχισαν νὰ ἐξαντλοῦνται ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2^{ου} μ.Χ.
αἰῶνα, κυρίως λόγῳ τῆς κατασκευῆς τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου ἀπὸ τὸν Ἡρώδη τὸν Ἀττι-
κό.¹ πρᾶγμα πὺν σημαίνει πὺς ἐπεῖτα ἀπὸ κάποιον καιρὸ ἡ λειτουργία τῶν λατομεῶν ἐπάψε
ολοκληρωτικὰ, γιὰ νὰ ἐπαναχρησιμοποιηθοῦν αἰῶνες ἀργότερα –τὸ λατομεῖο τῆς Σπηλιάς
συγκεκριμένα– ἐπὶ βασιλείας Ὁθῶνα. Ἐπομένως, τὸ βουνὸ πέρασε ἀπὸ ἓνα ἀδιατάρακτο κε-
νὸ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῆς ἐγκατάλειψης τῶν λατομεῶν, ἕως τὴν ἐποχὴ πὺν πάτησε τὸ
πόδι τοῦ ὁ πρῶτος ἀσκητῆς.

Στοὺς πρῶτους ἀσκητὲς ἀναφέρεται ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος: «Αἰῶνας πρὸ τῆς ἰ-
δρύσεως τῆς μεγάλης Μονῆς Πεντέλης ὑπῆρχον ἐπὶ τοῦ Πεντελικοῦ ἡσυχαστήραι ἢ
σκήται κατεσπαρμέναι ἐπὶ τῶν κλιτύων, ἰδίως εἰς ὅσα σημεῖα ἀνέβλυζεν ὕδωρ ἢ ὅσα
παρεῖχον ἄλλα σπουδαῖα προτερήματα. Ἐν ταῖς σκήταις ταύταις ἐμόναζαν ἀσκηταὶ
ἐγγράμματοι καὶ ἐνάρετοι ἀποφεύγοντες τὰ ἐγκόσμια καὶ ἀφιερῶμένοι εἰς τοῦ θεοῦ
τὴν λατρείαν».² Ἐπίσης, ὁ Δημήτριος Καμπούρογλου: «...εἰς ὅσα μέρη ὑπῆρχε νερόν ἢ ἐρη-
μοκλήσι, ἦτο καὶ ἀπὸ ἓνας ἀσκητῆς.

Ὁ περιφημότερος ὅλων ἦτο τρυπωμένος μέσα εἰς τὴν γνωστὴν Σπηλιὰ τῆς Πεντέλης, εἰς τὸ
ἐκκλησιδᾶκι τῆς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, εἰς τοὺς βράχους τοῦ ὁποῖου ὁ ἀσκητῆς, ὡς ἄλλος ἀρχαῖ-
ος νυμφόληπτος, εἶχε σκαλίσει τὴν εἰκόνα τῆς προστάτιδός τοῦ Ἀγίας.

Ἀσκητῆς λοιπὸν εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Κοκκιναρά, ἀσκητῆς εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην, εἰς
τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα, εἰς τὸν Ἅγιον Λουκᾶν, εἰς τὸν Χρυσόστομον, εἰς τοὺς Ταξιάρχας τοῦ
Καμαριοῦ καὶ εἰς τὴν Φραγκοκλησιὰ τοῦ Μπογιατιοῦ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον...»³ Κάπου
ἀλλοῦ γράφει ὁ ἴδιος ἱστορικὸς: «Δεν ὑπῆρχε τρύπα μυστικὴ, ἢ ερεῖπιον λησμονημένον, ἢ δρυ-
μὸς προστατευτικὸς, ἢ βρυσοῦλα καλόψυχη, πὺν νὰ μὴν εἶχε μαζί με τὸ ἀφανὲς στοιχεῖο τῆς,
καὶ ἓναν κρυμμένον ἀνθρωπόμορφον, τὸν Ἀσκητὴν, τοῦ ὁποῖου προορισμὸς ἦτο νὰ προσεύχε-
ται, νὰ ἐθελοβασανίζεται καὶ νὰ περιφρονῇ τὴν εὐμορφίαν τῆς φύσεως πὺν τὸν περιεκύκλωνε,
ζῶν μακρὰν τῆς πόλεως καὶ τῶν χωρίων τῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς χαρὰς τοῦ πραγματικοῦ βίου, με τὴν
ἐλπίδα νὰ ἀπολαύσῃ τὴν μετὰ θάνατον ἀδὴλον εὐτυχίαν.

¹ Βλ. «Ἀττικά», 19,6. Ἐκδ. Κάκτος.

² «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος
καὶ Αἰγάλεω», Ἀθήναι, 1933, σελ. 192.

³ «Ὁ Ἀναδρομάρης», ἐκδ. Καραβία, σελ. 98.

Εκεί, εις την ερημιά, έρριπτε κάπου τας αναμνήσεις του μαζί με το όνομά του, ο Ασκητής, και εξούσεν άγνωστος και λησμονημένος».¹

Ο Κύριλλος Δέγλερης, επίσης, στα απομνημονεύματά του σημειώνει: «Περιελθών (ο Τιμόθεος)² από άκρου εις άκρον το Πεντελικόν όρος εύρεν αυτό υπό διαφόρων εγγράμματων κληρικών κατωκημένον, εις όσα μέρη του όρους υπήρχαν ύδωρ και ναΐσκος...[...] Άπασαι αι θέσεις αύται κείνται επί του Πεντελικού, εν αις οι κατοικήσαντες είχαν σχηματίσει κηπίδια, διότι υπήρχεν εις όλα τα μέρη αυτά ύδωρ».³

Έτσι λοιπόν η Πεντέλη, για αιώνες αποτέλεσε το... «Άγιον Όρος» της Αττικής, έλαβε μάλιστα μια παραπλήσια ονομασία: «Όρος των Αμώμων» (άμωμος = καθαρός, αναμάρτητος): «Το βουνόν της Πεντέλης –ο Βριλησσός, τον οποίον προστάτευεν η Αθηνά⁴– κατά την περίοδο του χριστιανικού του βίου ημπορούσε να ονομασθή και Βουνόν των Ασκητών, των αμέσων αυτών διαδόχων των Νυμφολήπτων, που τους πλησιάζει κάποιον πάθος και τους απομακρύνει η καλαισθησία.

Παλαιά εκκλησιαστικά έγγραφα φαίνεται, ότι το Πεντελικόν χαρακτηρίζουν, ως Όρος των Αμώμων».⁵

Προς το τέλος της ασκητικής εποχής, 60 χρόνια δηλαδή πριν από την έλευση του Τιμόθεου, φαίνεται ότι διάφοροι κληρικοί των Αθηνών προσχώρησαν στις τάξεις των ασκητών εξαιτίας των τουρκικών καταδιώξεων: «Φαίνεται ότι η μεγάλη καταδίωξις της Χριστιανικής θρησκείας επήλθεν εν έτει 1518, ως ο Κύριλλος Δεγλήρης εν τοις Απομνημονεύμασιν αυτού σημειοί: “πολλοί ιεροί ναοί ηρπάγησαν και εις Τζαμία μετεβλήθησαν, άλλοι δε κατεστράφησαν καθ’ ολοκληρίαν”, διάφοροι δε κληρικοί κατέφυγον εις τα όρη κατοικήσαντες όπου υπήρχε ναΐσκος και ύδωρ».⁶ Επίσης: «...κατά τους ζοφερούς της Τουρκοκρατίας χρόνους τα πολύδενδρα του Πεντελικού τοπία και τα σπήλαια, εχρησίμευσαν ως κρυψήγητα εις καταδιωκομένους εναρέτους και ευσεβείς άνδρας».⁷

Δεν ξέρουμε εάν πράγματι κατέφυγαν Αθηναίοι κληρικοί στην Πεντέλη επειδή ήταν κυνηγημένοι από τους Τούρκους ή επειδή οι χριστιανικοί ναοί μετατρέπονταν σε τζαμιά. Ο Καμπούρογλου γράφει πως οι εκκλησίες επί τουρκοκρατίας ήταν πολυπληθείς.⁸ Υπάρχουν επί-

¹ «ΟΑναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Καραβία, σελ 55.

² Πρόκειται για τον κτήτορα της ιεράς μονής Πεντέλης ο οποίος περιόδευσε σε όλο το βουνό αναζητώντας τους ασκητές. Βλ. 6^ο κεφάλαιο.

³ Δημ. Καμπούρογλου, «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β΄, σελ. 299, εκδ. Παλμός-Αντωνόπουλος, Αθήνα 1995, και «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων, τομ. Α΄, σελ. 390, Εκδ. Αλέξανδρου Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1889.

⁴ Αυτό το λέει ορμώμενος από την αναφορά του Πανσανία («Αττικά», 36, 2), ότι στην Πεντέλη (κατά πάσα πιθανότητα στην κορυφή του βουνού) υπήρχε άγαλμα της Θεάς Αθηνάς. (Βλ. προηγούμενο βιβλίο.)

⁵ Δημ. Καμπούρογλου: «ΟΑναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν.Καραβία, σελ. 55.

⁶ «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β΄ σελ. 242-244.

⁷ Καμπούρογλου, ό.π., σελ. 299.

⁸ «Βυζαντινών αιώνων εκκλησίαι ήσαν πολυπληθείς εις τας Αθήνας, προζενήσασαι αληθή κατάπληξιν εις τους περιηγητάς. Αι της πόλεως και των προαστείων και των προαστείων-σωπολίων-παλαιαί εκκλησίαι αύται, υπερέβαιναν τας τριακοσίας. Και επί Τουρκοκρατίας ευρίσκομεν εγειρόμενα, παρά πάσας τας εκ του Ιερού Νόμου παρεμβλλομένα δυσχερείας, θρησκευτικά των ορθοδόξων ιδρύματα, ιδίως μοναστήρια, τα πλείστα συμπληρωτικά ή ανακαινιστικά προκαταστραφέντων». («Αι Παλαιαί Αθήναι», εκδ. Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Ι. Βασιλείου, σελ. 12.)

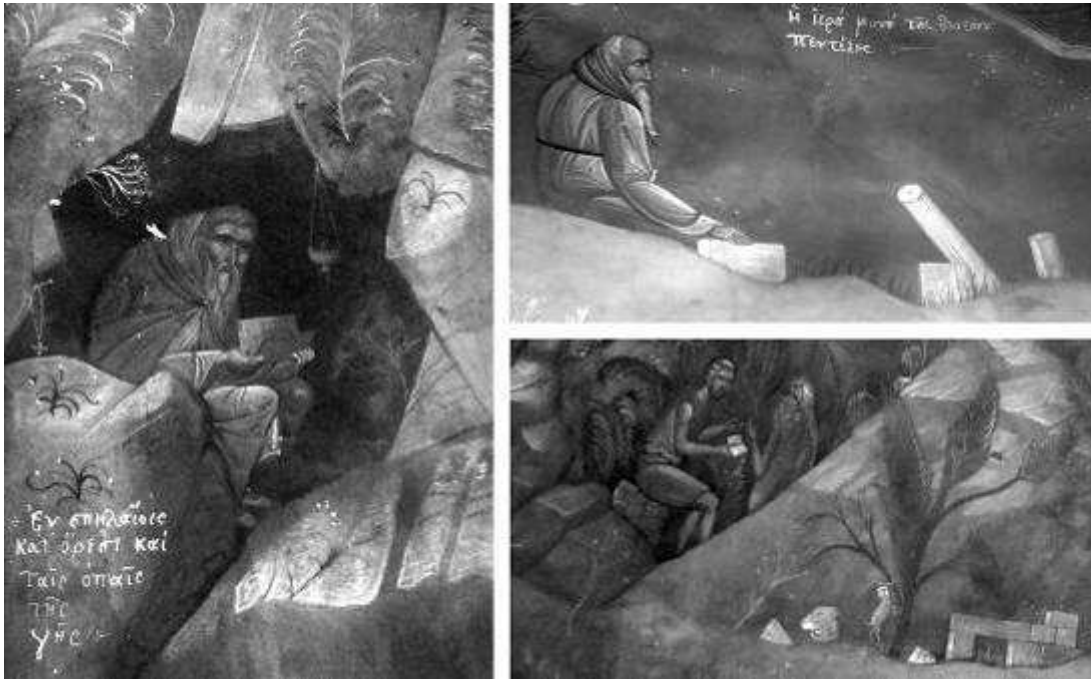
Ο Καμπούρογλου καταγράφει μόνο 8 τζαμιά, εκ των οποίων, μόνο τα δύο χτίστηκαν επιβεβαιωμένα πάνω από εκκλησίες. Πρόκειται για την εκκλησία της Παναγίας Αθηνιώτισσας, στον εσωτερικό χώρο του Παρθενώνα, και την Παναγία του Σταροπάζαρου. Στην περίπτωση της Αθηνιώτισσας δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε για ποιο λόγο έγινε τζαμί. Επρόκειτο για τον Παρθενώνα, το επίκεντρο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. «Λογικό» ήταν για τον κατακτητή, να θέσει το στίγμα της κυριαρχίας του στο πιο σημαντικό μνημείο της αρχαιότητας. Ελάχιστη σημασία θα είχε για τον Τούρκο αν εκεί υπήρχε εκκλησία. Όσο για την Παναγία του Σταροπάζαρου, αυτή ίσως είναι και η μόνη περίπτωση εκκλησίας σε ολόκληρη την Αθήνα όπου έγινε τζαμί.

Θα μπορούσε κάποιος να προσθέσει στις καταπατημένες εκκλησίες και τον Πύργο των Ανέμων, η Ωρολόγιο του Ανδρονίκου Κυρρήστου. Όμως ο Καμπούρογλου δεν φαίνεται απόλυτα βέβαιος γι’ αυτό: «Ωστε το υδραυλικόν και ηλιακόν ωρολόγιον του Ανδρονίκου Κυρρήστου, το οποίον αν δεν μετετρά-

σης πολλά γεγονότα που μαρτυρούν τις άριστες σχέσεις Εκκλησίας - Οθωμανών, και που σε αυτά καταδεικνύεται πως η Εκκλησία (τουλάχιστον στον βασικό κορμό της) άλλο δεν έκανε από το να αποτρέπει, να βρίζει και να αφορίζει κάθε έννοια επανάστασης ενάντια στον τουρκικό ζυγό. Επομένως, είτε η καταδίωξη δε συνέβη ποτέ, είτε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις παρουσιάστηκαν ως μια γενικευμένη κατάσταση.

Οι σπηλιές, τα δάση και οι χαράδρες της Πεντέλης ήταν γεμάτα από ασκητές μέχρι τον 16^ο αιώνα, ώσπου εμφανίστηκε ο Τιμόθεος, συγκεντρώνοντας όλους τους ασκητές (ή σχεδόν όλους) στη νεοσύστατη μονή του.

Ποια εποχή όμως τελικά εμφανίστηκαν στο βουνό οι πρώτοι ασκητές, και σε ποιο σημείο; Για την απάντηση θα πρέπει μάλλον να στρέψουμε το βλέμμα μας στη Σπηλιά της Πεντέλης. Σε αυτή είναι αφιερωμένο το επόμενο κεφάλαιο.

Ασκητές της Πεντέλης μέσα σε σπήλαια και δίπλα σε αρχαία ερείπια.
Από τοιχογραφία της μονής Πεντέλης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

πη εις Καθολικὸν Μονὴς ἢ εἰς ἐκκλησίαν, πάντως ὁμως ἐχρησιμοποιήθη ὡς βοηθητικὸν οἰκοδόμημα γειτονικοῦ χριστιανικοῦ ιδρύματος, κατέληξεν εἰς Τεκὲν τῆς Μωαμεθανικῆς πίστεως...» (Ο.π., σελ. 372.)

Αντιθέτως, άλλα τζαμιά και λοιπά τουρκικά κτίρια βλέπουμε ότι δεν κτίστηκαν στο χώρο εκκλησιών, αλλά χρησιμοποιήθηκαν αρχαία μνημεία ή τμήματα αρχαίων ναών, ή απλώς βρίσκονταν σε χώρους αρχαίων ερειπίων. Επί παραδείγματι, για το μαρμαροκονίαμα των τοίχων του τζαμιού που βρίσκεται στο Μοναστηράκι ανατινάχτηκε ένας από τους κίονες του ναού του Ολυμπίου Διός. Άλλοι μελετητές ισχυρίζονται ότι ο κίονας αυτός ανήκε στη ρωμαϊκή βιβλιοθήκη του Αδριανού. Ο Μενδρεσές, το ιεροσπουδαστήριο της τουρκικής νεολαίας, δε χρησιμοποίησε κάποια υπάρχουσα εκκλησία αλλά κτίστηκε πάνω από αρχαία ερείπια. Ο Έφορος των αρχαιοτήτων Αθηνών κ. Κουρουνιώτης (1914) έγραφε: «Εἶναι ἐκτισμένος (ο Μενδρεσές) ἀμέσως παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἀγορὰν, ἐπὶ τῆς κεντρικωτέρας θέσεως τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, καὶ εἰς τὴν οἰκοδομὴν αὐτὴν ἔχουσι βεβαίως χρησιμοποιηθῆ σπουδαῖοι λίθοι ἐκ τοῦ κτιρίου τῆς Ἀγορᾶς». (Δημ. Καμπούρογλου: «Αἱ Παλαιαὶ Ἀθήναι», σελ. 380-381).

Ακόμα και το τζαμί της κατεσπαρμένης από εκκλησίες Κηφισιάς, δεν κατέστρεψε κάποια προϋπάρχουσα εκκλησία αλλά κτίστηκε σε ξεχωριστό σημείο.

Κεφάλαιο 2

ΤΟ ΣΠΗΛΛΑΙΟ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ

1. ΟΙ ΑΣΚΗΤΕΣ ΤΗΣ ΣΠΗΛΙΑΣ

Είπαμε προηγουμένως ότι τα αρχαία λατομεία έπαυσαν να λειτουργούν λίγο μετά τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, οπότε η ιστορία της Σπηλιάς ξεκινάει πάλι από την εμφάνιση του πρώτου ασκητή. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να γεφυρώνει αυτό το ιστορικό χάσμα, και είναι μάλλον αμφίβολο το κατά πόσο τη χρησιμοποίησαν κάποιοι, με μόνη εξαίρεση τους βοσκούς. Ένα στοιχείο που συνηγορεί στο ότι η Σπηλιά έμεινε οπωσδήποτε αδιατάρακτη για μεγάλο χρονικό διάστημα, ήταν η ύπαρξη της σταλαγμιτικής κρούστας με την οποία καλύφθηκε όλη η αρχαία λατύπη στο εσωτερικό της.¹

Όσπου κάποια στιγμή κάνει την εμφάνισή του ο πρώτος ασκητής. Σε αυτόν αναφέρεται ο Καμπούρογλου: «Εις το βάθος [της Σπηλιάς] υπάρχει μια μικρά τοξοειδής οπή και μερικά μαρμάρινα σκαλοπάτια.

Πρόσεχε και προχώρει.

*Τα μάτια σου έχουν συνειθίσει πλέον, και τώρα θα ιδής εις το βάθος το πρόσωπόν σου ξάστερα, μέσα εις την στερνίτσα με το “αθάνατο νερό”.*²

Όταν το παραμύθι ήταν ιστορία, από εκεί έπιναν αι ωραίοι Νύμφαι της Σπηλιάς του Πεντελικού και όταν ετράπησαν εις φυγήν εις την θέαν του πρώτου Ασκητού, εξηκολούθησε να πίνη αυτός από το ίδιο το νερόν που είχαν ακουμπήσει της Νύμφης τα χειλάκια.

Πόσες μετάνοιες να έκαμεν ο Ασκητής αυτός, διά να φύγη ο πειρασμός των ωραίων οπτασιών, τας οποίας ενόμιζεν, ότι τας στέλνει ο Διάβολος, ενώ του τας διωχέτευν εις το αίμα του το μαγεμένον αυτό της σπηλιάς νερόν!

Και οι συνάδελφοί του Ασκηταί, δεν ημπορούσαν να καταλάβουν, γιατί, αντί να γεράζη, όλο και ξανάνειωνε. Τόσον, που ελησμόνησε και ο ίδιος τα χρόνια του, και ακόμη ίσως θα ζούσε, αν μία νύχτα, θέλοντας να πιάσει έναν αετό που εφώληαζε ψηλά στον βράχο, για να κάμει το φτερό του κοντύλι να γράψη τις αμαρτίες του, δεν έπεφτε να σκοτωθή.

Και ένας μικρός βοσκός, το πρωϊ που ήρε σφιχταγκαλιασμένους και σκοτωμένους τον Ασκητή και τον Αετό, έθαψε τον Ασκητή και με το φτεροκόκκαλο του Αετού έκαμε σουραύλι.³

Μέσα από αυτή τη διήγηση, ο Καμπούρογλου πιθανώς μεταδίδει (συγκαλυμμένα) την πληροφορία πως η υπόγεια πηγή της Σπηλιάς λειτουργησε κάποτε ως Νυμφαίο. Αν είναι ορθός ο συλλογισμός, τότε η φυγή στην οποία ετράπησαν οι Νύμφες δεν μπορεί παρά να υποδηλώνει την κατάργηση της παλιάς θρησκείας και την εγκαθίδρυση της καινούργιας.

Κάπου αλλού γράφει πάλι για εκείνον τον ασκητή ο ιστορικός της Αθήνας: «Είχαν τρομάξει και άλλοτε αι Νύμφαι, νομίζοντας πως τας ανεκάλυπεν ο Σιληνός οδηγών στίφος Σατύρων. Αλλ' ήσαν τράγοι, και αι Νύμφαι εξέσπασαν σε γέλια. Τώρα όμως δεν γελούν εις την θέαν του τραγογένη -έτσι τον θέλει ο λαός τον Άγιον άνθρωπο- φεύγουν, κι ακόμη φεύγουν!... Αλλά δεν τας ελησμόνησεν η παράδοσις και εσώθησαν εις την διήγησιν “για τις δύο νύφες που για να γλυτώσουν από τους ανεπιθύμητους γαμπρούς, κατέφυγαν στη σπηλιά της Μεντέλης”.⁴

Ο ασκητής μας δεν λαξεύει, όπως ο Νυμφόληπτος της σπηλιάς του Υμηττού τον Πάνα, ούτε τον εαυτόν του, ούτε την Νύμφην της αγάπης του που τον έκαμε και πήρε τα βουνά· ο Ασκητής

¹ Βλ. ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ», κεφ. Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς, τμ. 2. (www.iranon.gr) Όπως γράφω στο προηγούμενο βιβλίο, το έδαφος της Σπηλιάς δεν ήταν το φυσικό, αλλά πρόκειται για τις συνεχείς εναποθέσεις λατύπης των αρχαίων εργατών του λατομείου.

² Εννοεί το πέραςμα το οποίο μέσω βαθμίδων κατέληγε στην πηγή, γνωστή σήμερα ως «λιμνούλα».

³ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν.Καραβία, σελ. 55-56.

⁴ Οι δύο νύφες αναφέρονται και από τον Αλβανάκη: «Εντός του σπηλαίου ευρίσκεται φυσική κρύπτη, εν η υπάρχει παράδοσις ότι προ χρόνων πολλών -ίσως επί τουρκοκρατίας- κατέφυγον δύο νύμφαι εξ Αμαρουσίου, αποστέργουσαι τον γάμον. Το τέλος των ατυχών εκείνων αγνοείται». («Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους, τομ. Α', Ιερά Μονή Πεντέλης, Αθήναι 1905, σελ. 14).

του Βριλλησσού λαξεύει τους Αγγέλους που θα παραλάβουν την ψυχήν του, Σταυρούς και άλλους Σταυρούς, κάτι αετούς –αυτούς που του έδωσαν την ιδέα της καταστροφής του– και ένα τσαμπί σταφύλι που είναι και θρησκευτικόν σύμβολον, αλλά και παιδιάστική του ίσως ανάμνησις, από τότε που ελέγετο Νικολάκης. Κατόπιν έγινε Νικόλαος και τώρα Νικάνωρ. (Άγιος Νικόλαος είναι και η εκκλησία του σπηλαίου).

Αλλά κοντά στο τσαμπί είναι λαξευμένο και ένα περιστεράκι, και το τσαμπί βγαίνει από ένα βάζο που έχει το σχήμα καρδιάς!¹ Δυστυχισμένη ασκητή, χωρίς να το θέλης μας εξεμυστηρεύθης τον πόνο σου. Αυτή είναι η ιστορία σου όλη κι όλη».²

Ήταν αδύνατον να τις λησμονήσει η παράδοση, διότι ο λαός δεν μπορούσε –και παρά τις «φιλότιμες» προσπάθειες της εκκλησίας– να ξεριζώσει τόσο εύκολα από μέσα του αντιλήψεις χιλιάδων χρόνων. Έτσι οι αρχαίες Νύμφες έγιναν οι Νεράϊδες των μεσαιωνικών παραμυθιών, ή πήραν άλλες μορφές, πιο «θνητές», όπως οι δύο μελλόνυμφες που αναφέρει ο Καμπούρογλου.

Η ερμηνεία που δίνει ο Καμπούρογλου για το όνομα της εκκλησίας της Σπηλιάς πιθανότατα προέρχεται από μια επιγραφή κάποιου ιερομόναχου Νικολάου, χαραγμένη πάνω στην τοιχογραφία του ομώνυμου αγίου, που υπήρχε στο βόρειο παρεκκλήσιο. Ίσως πάλι να προέρχεται από κάποια παλαιότερη παράδοση που άκουσε από τους γηραιότερους της μονής Πεντέλης, και ενδεχομένως να είχε ακούσει κι άλλες διηγήσεις που θα έριχναν περισσότερο φως στην άγνωστη ιστορία της Σπηλιάς.

Η εποχή εμφάνισης των πρώτων ασκητών στη Σπηλιά μπορεί να δοθεί μόνο μέσω των αναγλύφων που βρίσκονται στα ναύδρια, όμως οι απόψεις δίστανται ως προς την εποχή της δημιουργίας τους· άλλοι τα τοποθετούν στην παλαιοχριστιανική εποχή και άλλοι στη μεταβυζαντινή. Ο Γεώργιος Γ. Λαδάς ισχυρίζεται ότι «κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους (150 - 527 μ.Χ.), ως εμφανίζεται εκ των περισωθέντων επιγραφών καθιερώθη εν αυτή (τη Σπηλιά) η χριστιανική λατρεία...»³ Ο Σωτηρίου τα τοποθετεί στον 6^ο-7^ο αιώνα: «Ούτως οι τρεις μεγάλοι σταυροί με τα άκρα των κεραιών πεπλατυσμένα και με την γραμμική του μονογράμματος λεπτήν έχουν ομοιότητα προς τους μονογραμματικούς σταυρούς των νεκρικών κοπτικών στήλων του 6^{ου} και του 7^{ου} αιώνας. Επίσης τα σχήματα των τριών άλλων σταυρών, τους οποίους κρατούν οι άγγελοι, είναι όμοια προς σχήματα αναγλύφων ή εγχάρακτων επιταφίων. [...] Η παράστασις αετών, λίαν διαδεδομένον θέμα κατά την παλαιοχριστιανικήν εποχήν απαντά συνηθέστερον εις τας κοπτικές στήλας και θα ηδύνατο ίσως να διευκρινίσει το ζήτημα της εξ Αιγύπτου εισαγωγής του ασκητικού βίου».⁴ Στον 7^ο αιώνα τα τοποθετεί ο ιστορικός τέχνης Ιωάννης Ιωάννου, ενώ επισημαίνει και την μοναδικότητά τους: «...Στα μεταβυζαντινά σκαλίσματα του Αγίου Σπυρίδωνα 7^{ου} αιώνα βλέπουμε δύο αγγέλους, αετούς, πουλιά, σταφύλι και σταυρό. Όμοια με αυτά τα λιθόγλυπτα δεν βρίσκονται σε άλλο γνωστό Ελληνικό σπήλαιο (από τις μελετημένες σπηλαιοεκκλησίες). Έχουν απασχολήσει αρκετούς μελετητές».⁵

Ο Σωτηρίου είναι ο πρώτος που άφησε υπόνοιες πως οι ασκητές της Σπηλιάς ήταν Χριστιανοί Κόπτες από την Αίγυπτο. Ενισχυτικό της υπόθεσης αυτής θα μπορούσε να αποτελέσει η πληροφορία που παραδίδει ο Iranon, πως η Κοπτική Αίγυπτος υπήρξε η κοιτίδα του ασκητισμού, πρακτική που αργότερα διαδόθηκε και στους υπόλοιπους χριστιανικούς πληθυσμούς. Οι Κόπτες επέλεξαν κατά κανόνα δυσπρόσιτες τοποθεσίες και κυρίως απομονωμένα σπήλαια. Ο ίδιος ερευνητής εν συνεχεία εξηγεί πως η άποψη του Σωτηρίου για την «εξ Αιγύπτου εισαγωγή του ασκητικού βίου» ενισχύεται από το γεγονός ότι το 641 αρκετοί Κόπτες εγκατέλειψαν τον τόπο τους εξαιτίας της κατάκτησης της Αιγύπτου από τους Άραβες, και εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές του Βυζαντίου ανάμεσα σε αυτές και στην Ελλάδα. Σημειώνει επίσης ότι εκείνη την εποχή θεωρείται πως εγκαταστάθηκαν και οι πρώτοι ασκητές στο Άγιο Όρος, οι οποίοι προέρχονταν από την Αίγυπτο, τη Συρία και την Παλαιστίνη.⁶

¹ Αναφέρεται στα ανάγλυφα του ασκητηρίου του Αγίου Σπυρίδωνα.

² Περιοδικό «Νέα Εστία»: «Το Μονοπάτι της Σπηλιάς», τ. 14-15, 15 Οκτωβρίου 1927.

³ Περιοδικό «Ο Συνλέκτης»: «Η ΣΠΗΛΙΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ και ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ εις επικρίσεις των βυζαντινολόγων καθηγητών Γ. Α. Σωτηρίου και Α. Κ. Ορλάνδου», 1963, σελ. 166.

⁴ «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος»: *Η Σπηλιά της Πεντέλης*, 1927, σελ. 49-50.

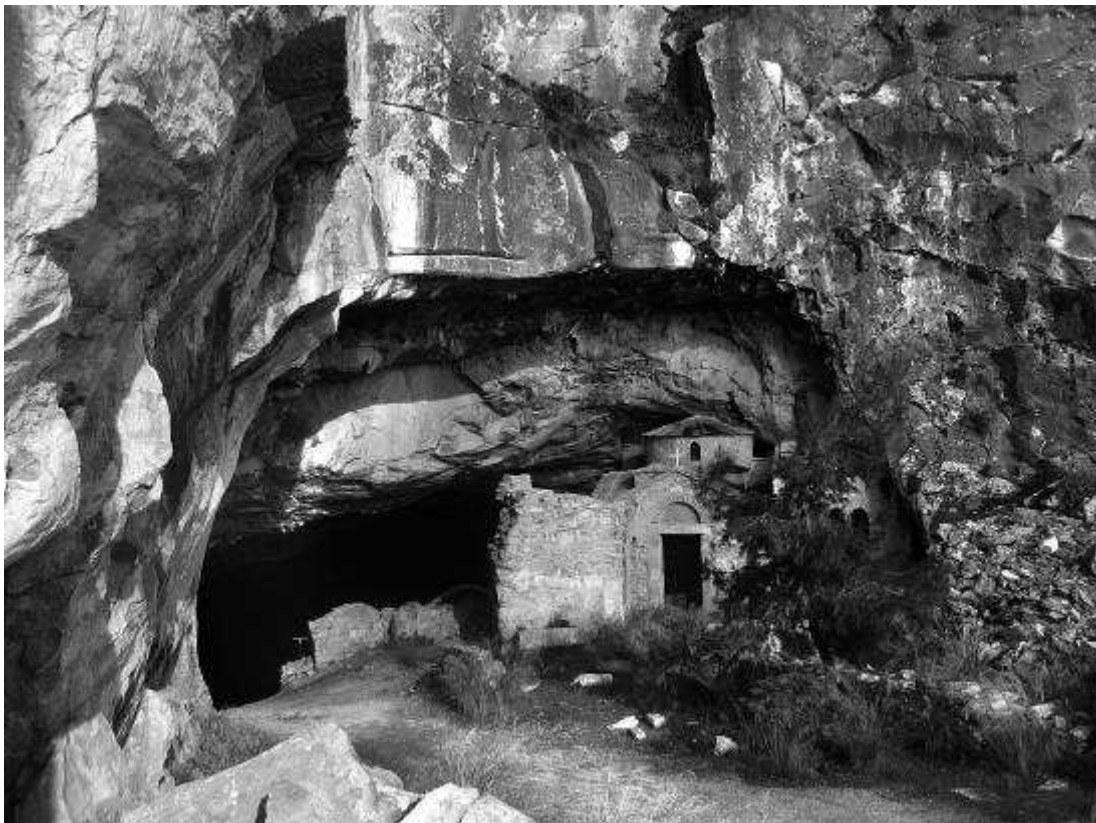
⁵ «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σελ. 126.

⁶ «ΠΕΝΤΕΛΗ», ειδικό μέρος: «Η Αδελφότητα της Σπηλιάς». (www.iranon.gr)

Δεν είναι καθόλου απίθανο λοιπόν να εγκαταστάθηκαν Κόπτες και στη Σπηλιά της Πεντέλης, θεωρώ όμως ότι η Σπηλιά υπήρξε τόπος ασκητισμού ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή.

Τα χνάρια των πρώτων ασκητών ακολούθησαν κι άλλοι στο πέρασμα των αιώνων, αποζητώντας κι αυτοί το μοναχικό βίο. Ο αριθμός των ασκητών αυξήθηκε σημαντικά, πράγμα που οδήγησε στη σύσταση μιας μικρής μονής. Όπως γράφει ο Λαδάς: «...κατά δε τους ύστερους βυζαντινούς, ως επίσης αποδεικνύεται εξ επιγραφής και εκ των προ της σπηλιάς κτισμάτων, συνεστήθη εκεί μονύδριον, του οποίου η ακμή εξηκολούθησε, καθ' ημάς, και κατά την περίοδον της εν Αθήναις Φραγκοκρατίας (1204 - 1456), διότι εκεί, εις το απρόσιτον σχεδόν ύψος θα ηδύναντο να τελούν ακωλύτως τα της ορθοδόξου λατρείας».

Η μονή της Σπηλιάς παρήκμασε στις αρχές του 16^{ου} αι. με την εμφάνιση του Τιμοθέου: «...Κατά την περίοδον της τουρκοκρατίας, και ιδία από του 1457 μέχρι του 1578, υπήρχον εν αυτή [τη Σπηλιά] ασκηταί, από δε της ιδρύσεως της μονής Πεντέλης υπό του αγίου Τιμοθέου κατά το έτος τούτο, εγκατελείφθη και το μονύδριον της Σπηλιάς, ως και τα επί της Πεντέλης ασκηταριά και οι ασκηταί συνεκκοινοβίωσαν μετά του αγίου Τιμοθέου εις την υπ' αυτού ανεγερθείσαν τότε μονήν. Έκτοτε ουδέποτε ανεβίωσεν εις την Σπηλιά συστηματικώς ο ασκητισμός, ούτε τα εκκλησίδια ελειτουργήθησαν κανονικώς· αλλά και ποτέ δεν έμειναν άνευ επισκεπτών και αφιερωτών, ως συνάγεται εκ των διαφόρων χαραγμάτων επί των εικόνων και των ξένων περιηγητών, οι οποίοι αναφέρουν τα εκκλησίδια ταύτα ερειπωμένα...»¹

Η Σπηλιά των Αμώμων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΤΑ ΕΚΚΛΗΣΑΚΙΑ

Όπως έγραψα στο προηγούμενο βιβλίο, κάθε αρχαίο λατομείο διέθετε μεταξύ άλλων και ένα ειδικό χώρο, τον οποίο οι λατόμοι είχαν διαμορφώσει σε ιερό κάποιας θεότητας. Ασφαλώς, και στο λατομείο της Σπηλιάς υπήρχε κάποτε ένας τέτοιος χώρος. Το αρχαίο ιερό της Σπηλιάς, **πιθανώς** αφιερωμένο στον Θεό Πάνα, θα πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί στο σημείο όπου αργότερα χτίστηκαν τα χριστιανικά ναύδρια.

¹ Λαδάς, ό.π.

α. Χρονολογία ίδρυσης

Πολλές γνώμες διατυπώθηκαν σχετικά με τη χρονολόγηση των εκκλησιδίων της Σπηλιάς. Ο Γ. Σωτηρίου έγραψε πως ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού δεν μπορεί να συμβάλει στην ακριβή χρονολόγησή του, γιατί ο τύπος αυτός απαντάται από τους πρώτους ήδη αιώνες στη χριστιανική Ανατολή μέχρι και τους χρόνους της Τουρκοκρατίας.¹

Η επικρατούσα πεποίθηση είναι ότι το δεξί (νότιο) εκκλησιάκι, το λεγόμενο «ασκητήριο» ή Άγιος Σπυρίδωνας, είναι το αρχαιότερο, με τη χρονολογία κατασκευής του να ανάγεται στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους· το δε αριστερό (βόρειο) εκκλησιάκι, ο Άγιος Νικόλαος, προστέθηκε αργότερα και θεωρείται έργο του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα.

Το «ασκητήριο» είναι πράγματι αρχαιότερο από τον Άγιο Νικόλαο. Κατά τον Π. Λαζαρίδη: «Πρώτος έγινε ο νότιος ναῖσκος του Αγ. Σπυρίδωνος. Τούτο αποδεικνύει ο σαφής διαχωρισμός της τοιχοποιίας του από της του βορείου ναού, το δικαιολογεί όμως και η φυσική διαμόρφωσις του χώρου και το απαιτεί και ο αρχικός προορισμός του ως χώρου προσευχής του ή των ασκητών. Εάν εξετάσει κανείς την θέσιν της σπηλιάς, όπου κυριολεκτικώς έχει σφηνωθεί ο Αγ. Σπυρίδων, θα ιδή ότι τμήματα του μαρμαρίνου βράχου κατέρχονται μέχρι του εδάφους ως πεσσοί. [...] Οι δύο λοιπόν αυτοί φυσικοί πεσσοί, εν συνδυασμῷ με άλλα δύο τμήματα του βράχου, τα οποία κατέρχονται μέχρι του εδάφους, το εν εις την ΝΔ. παραστάδα του Αγ. Σπυρίδωνος και το άλλο εις την ΒΑ. γωνίαν του, απέκλειον την θέσιν του ναῖσκου από τον άλλον χώρον της τεραστίας σπηλιάς. Τα φυσικά αυτά στοιχεία στηρίξεως και διαχωρισμού εξεμεταλλεύθη ο πρώτος τεχνίτης και, με την προσθήκην ελαχίστης τοιχοποιίας και μικράς εκτάσεως στέγης, εδημιούργησε το λίαν ασύμμετρον και ακανόνιστον ευκτήριον, το οποίον σήμερον γνωρίζομεν με το όνομα του Αγ. Σπυρίδωνος. Εκεί προσήνχοντο οι ασκηταί υπό τους σταυρούς, τους αγγέλους και τους αετούς, τους οποίους οι ίδιοι ελάττευσαν εις την επιφάνειαν του μαρμαρίνου βράχου.

Αργότερον, όχι μετά τον Ι' αι. προσετέθη ο βόρειος ναῖσκος του Αγ. Νικολάου. [...]»²

Σύμφωνα ακόμα με μια παρατήρηση του ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: «Όταν προστέθηκε ο Άγιος Νικόλαος δε σύμπλεξαν τη λιθοδομή του με την προϋπάρχουσα, κι εξωτερικά φαίνεται καθαρά η κάθετη γραμμή μεταξύ των δύο τοίχων (όπως και το "δόντι" στο πάτωμα, ανάμεσα στις σταλαγμιτικές κολόνες)».³

Τα χριστιανικά ανάγλυφα όμως (για τα οποία θα μιλήσουμε αναλυτικά πιο κάτω), τα οποία βρίσκονται επί του βράχου του «ασκητηρίου», είναι παλαιότερα από το κτίσμα· το πρωταρχικό ασκητήριο θα πρέπει να ήταν το ίδιο το κοίλωμα της Σπηλιάς. Επομένως δε θα πρέπει να ταυτίζεται η ηλικία των αναγλύφων με την κατασκευή των ναυδρίων. Το κτίσιμο, επίσης, όπως και η διαμόρφωση των ναυδρίων έγινε σε διαδοχικές φάσεις, οπότε και πάλι μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν ως προς την ακριβή χρονολογία τους.⁴

¹ «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος: Η Σπηλιά της Πεντέλης», 1927, σελ. 49-50.

² Υπουργείον Πολιτισμού και Επιστημών – Γενική Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως: «Αρχαιολογικόν Δελτίον», τομ. 28 (1973), μέρος Β'1 – Χρονικά, σελ. 70. (Αθήναι, 1977).

³ «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ», κεφ. Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς, τμ. 2.

⁴ Μια ένδειξη είναι, όπως αναφέρει ο ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ, η ύπαρξη ενός σταλαγμίτη πάνω στο μεσότοιχο (ύψος 35 εκ. και διάμετρος 22), και μάλιστα πάνω σε πλάκα που εξέχει η οποία πιθανώς –όπως λέει ο ίδιος– παραπέμπει σε παλιά στέγη.

Ο σταλαγμίτης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Οι εισόδοι και τα παράθυρα των ναυδρίων

Παλαιότερα, η κεντρική είσοδος για τα εκκλησάκια δεν ήταν αυτή που βλέπουμε σήμερα αλλά εκείνη στη βόρεια πλευρά, που «βλέπει» στο εσωτερικό της Σπηλιάς. Η θύρα κοσμεύεται από τύμπανο που καταλήγει σε αέτωμα που πάνω του φέρει ανάγλυφους σταυρούς, πτηνά και φύλλα ακάνθου. Αργότερα η είσοδος αυτή καταργήθηκε και κτίστηκε, για να ανοιχτεί ξανά το 1972. Η σημερινή είσοδος ανοίχτηκε σε μεταγενέστερους χρόνους, άγνωστο πότε ακριβώς.

Το υπέρθυρο της σημερινής (κεντρικής) εισόδου αποτελεί μακρόστενο μάρμαρο με τρεις ανάγλυφους σταυρούς, ενώ πάνω από αυτό υπήρχε τετράγωνο άνοιγμα το οποίο χρησίμευε ως ανακουφιστικό για να μη σπάσει το υπέρθυρο. Σύμφωνα με τον Παύλο Λαζαρίδη, το τετράγωνο άνοιγμα είχε αντικαταστήσει παλαιότερο ημικυκλικό.¹ Στα αναστηλωτικά έργα του 1972 το άνοιγμα επανήλθε στην αρχική τοξοειδή μορφή του. Αυτό το «παράθυρο» λοιπόν σήμερα είναι κτισμένο και διαμορφωμένο σε τύμπανο, και πάνω του υπάρχει ισχνό χάραγμα (νεότερης εποχής) γενειοφόρας ανδρικής μορφής, πιθανότατα κάποιου αγίου. Όσο για τα παράθυρα του ναού, κάποτε ήταν κι αυτά κτισμένα.

Για τις εισόδους των ναυδρίων ο ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ σημειώνει: «Κάποιοι απορούν για την ύπαρξη δύο εισόδων στα ενοποιημένα εκκλησάκια, ειδικότερα για τη σκοπιμότητα της βορινής. Είπαμε ότι χτίστηκαν σε φάσεις που πιθανόν απείχαν πολύ μεταξύ τους, με διαδοχικές προσθήκες και τροποποιήσεις. Όταν λοιπόν το παχύ τείχος έφραζε τη Σπηλιά θα ήταν αστείο να υπάρχει είσοδος στην εκκλησία έξω από αυτό. Επομένως, για να μπει εκεί έπρεπε να περάσεις πρώτα την πύλη του τείχους και κατόπιν να πας προς τη βορινή (μοναδική) πόρτα. Ενδεικτικό είναι ότι πολύ μεταγενέστερα, όταν δεν υπήρχε ανάγκη οχύρωσης, η βορινή πόρτα καταργήθηκε και χτίστηκε, για ν' ανοιχτεί και πάλι μόλις το 1972, οπότε τοποθετήθηκαν θυρόφυλλα και στις δύο εισόδους.

Τότε έκλεισαν το αγνώστου εποχής τετράγωνο άνοιγμα πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου, κτίζοντας το τυφλό τόξο που βλέπουμε σήμερα».

Έξω από τη νεότερη θύρα και στα αριστερά της υπάρχει κτιστό τόξο το οποίο εφάπτεται με το τείχος της Σπηλιάς για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω. Και στη δεξιά πλευρά όμως υπάρχει ίχνος-προεξοχή που δείχνει πως υπήρχε δευτερο τόξο. Κατά τον Λαζαρίδη, ο προ της δυτικής εισόδου χώρος ήταν καμαροσκεπαστος.

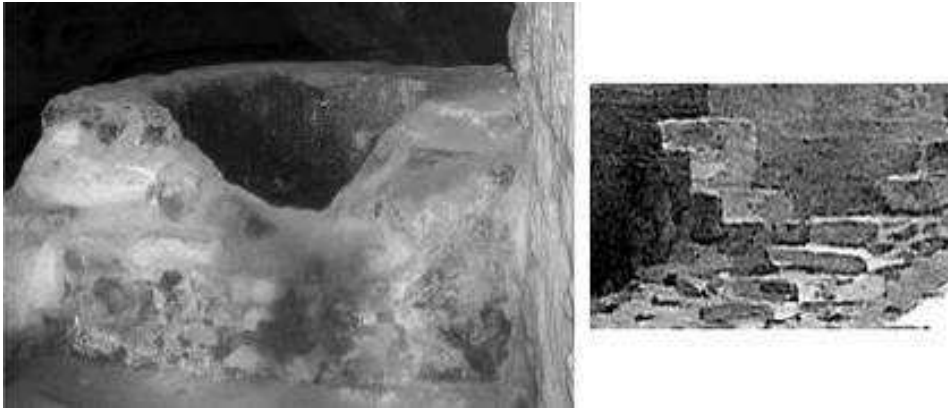
Για την είσοδο του «ασκητηρίου», ο Σωτηρίου γράφει ότι το δυτικό δίλοβο παράθυρο είχε μεταποιηθεί στα μεταγενέστερα χρόνια σε είσοδο. Ο Λαδάς, λέει το ακριβώς αντίθετο, πως αυτή ήταν η αρχική είσοδος η οποία αργότερα μεταποιήθηκε σε παράθυρο. Το δίκιο το έχει ο Λαδάς, κι αυτό επιβεβαιώθηκε από μια παρατήρηση του ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: στο σημείο αυτό είδε πως εξέχουν πέτρες της τοιχοποιίας, πράγμα που καταδεικνύει πως ήταν μεταγενέστερα και πρόχειρα κτισμένες.

γ. Ο βορινός τοίχος – η γούρνα

Όπως φαίνεται σε μια παλιά φωτογραφία (παρατίθεται παρακάτω), ο βορινός τοίχος των εκκλησιδίων εκτεινόταν μέχρι την οροφή της Σπηλιάς. Κατά τον ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: «Αν ήταν υποστήριξη του υπερκείμενου βράχου θα τη χαρακτήριζα ως περιττή, αν ήταν αντιρρόπηση του τρούλου επίσης υπερβολική και αχρείαστη. Το 1836 έφτανε μέχρι πάνω από το παράθυρο, ενώ μετά τις εργασίες των ετών 1963, 1971 και 1972 περιορίστηκε στις σημερινές του διαστάσεις. (...) Μάλλον με “σοφίτα” έμοιαζε, αφού διακρίνεται και μεταγενέστερη ξερολιθιά μεταξύ του τοίχου και του τρούλου, που έκλεινε έτσι το χώρο».

Στο βόρειο τοίχωμα των ναυδρίων και αριστερά από την παλιά είσοδο βρίσκεται μία σχετικά μεγάλου μεγέθους γούρνα, η οποία θα γέμιζε μάλλον κι αυτή από τη σταγονοροή της οροφής του σπηλαίου.

¹ Ο.π., σελ. 62.

Αρ. Η γούρνα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) Δεξ. Η γούρνα όπως αυτή αποτυπώνεται στην απεικόνιση του Lange.

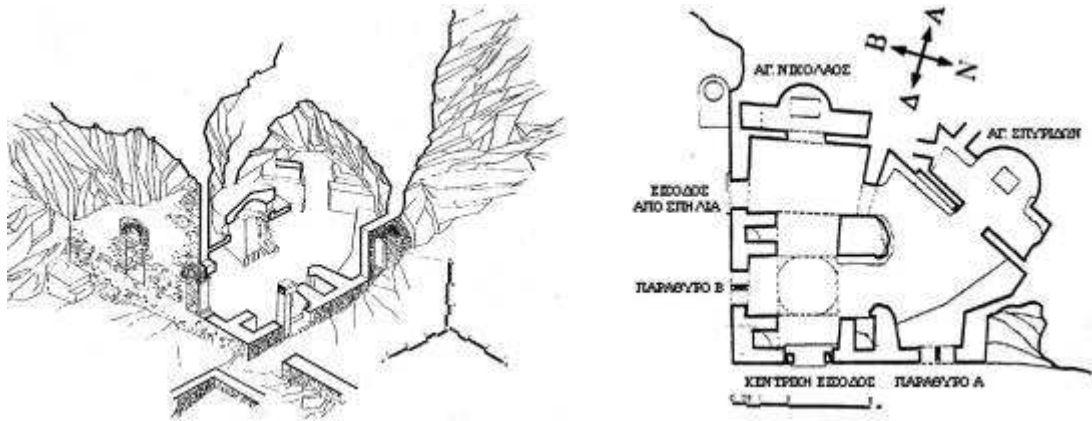
δ. Ο προσανατολισμός των ιερών

Κατά κανόνα, όλα τα χριστιανικά ιερά έχουν προσανατολισμό στην ανατολή. Στα ναύδρια της Σπηλιάς όμως, το μεν ιερό του Αγ. Σπυρίδωνα είναι στραμμένο νοτιοανατολικά, το δε ιερό του Αγ. Νικολάου βορειοανατολικά. Συγκεκριμένα –και σύμφωνα με τον Ιγανον, ο οποίος έλεγξε με πυξίδα τον προσανατολισμό των ιερών– το ιερό του Αγ. Σπυρίδωνα είναι στραμμένο 60° νοτιοανατολικά (απόκλιση 30° από την ανατολή, ενώ του Αγ. Νικολάου 75° βορειοανατολικά (απόκλιση 15° από την ανατολή.)

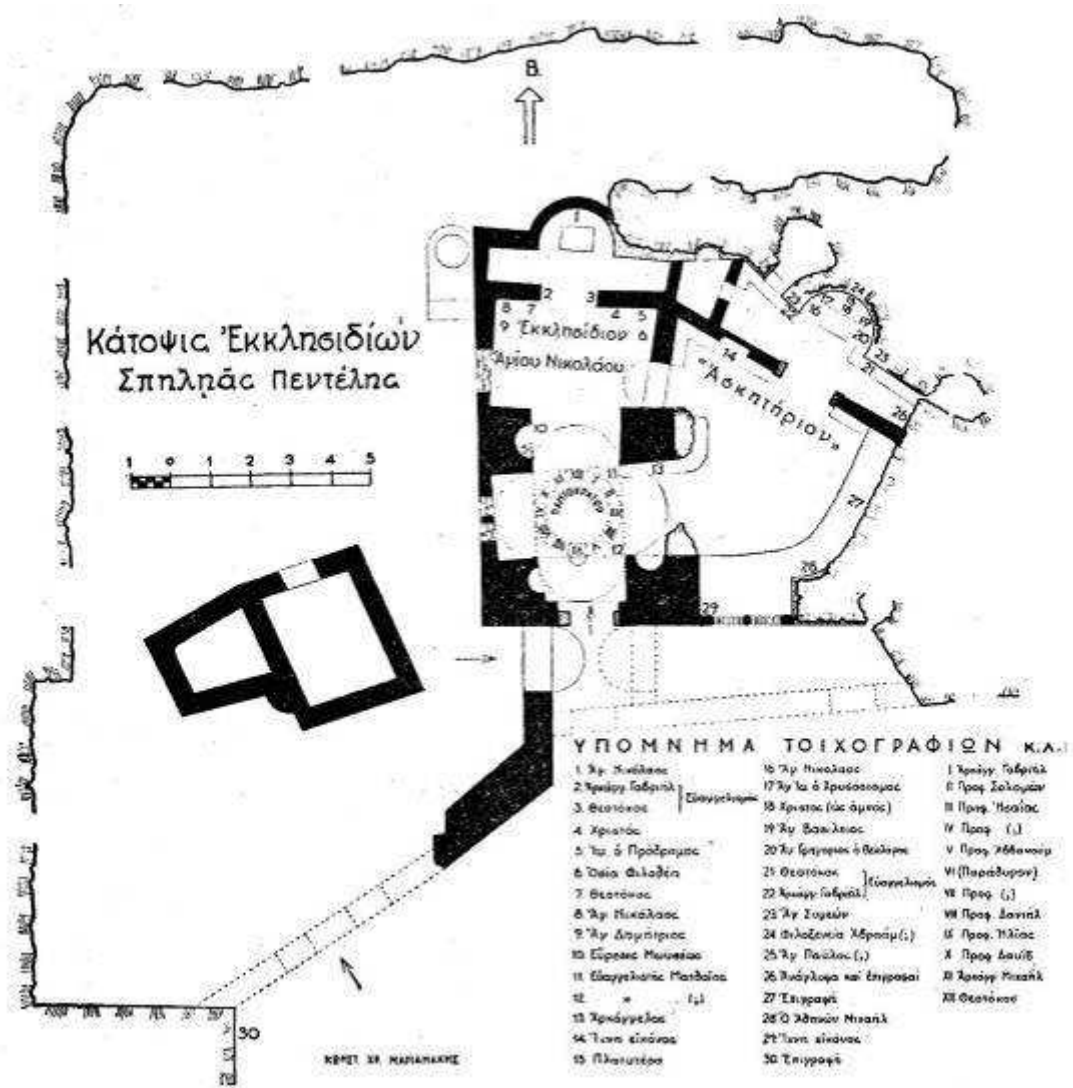
Αυτό είναι κάτι που διέφυγε της προσοχής των Σωτηρίου και Ορλάνδου. Στην κάτοψη του Σωτηρίου, τα ιερά βλέπουν ακριβώς στην ανατολή, και μάλιστα το ένα εφάπτεται με το άλλο. Ο –κατά πολύ σχολαστικότερος στην έρευνά του– Λαδάς παρατήρησε τις αποκλίσεις, όμως σχεδίασε το ιερό του Αγ. Νικολάου να «βλέπει» προς Βορρά.¹ Αλλά και στο σχέδιο του Hallerstein τα ιερά δείχνουν μεγαλύτερη απόκλιση από την κανονική. Συγκεκριμένα το ιερό του «ασκητηρίου», παρουσιάζεται να «βλέπει» πολύ περισσότερο προς το νότο απ’ όσο στην πραγματικότητα.

Αν και ασυνήθιστος ένας τέτοιος προσανατολισμός για χριστιανικό ιερό, αυτό συνέβη προφανώς για λόγους που σχετίζονται με τη μορφολογία της Σπηλιάς. Αυτή η ιδιαιτερότητα δεν εντοπίζεται μόνο στα ναύδρια της Σπηλιάς. Όπως θα δούμε στο 6^ο κεφάλαιο, ακόμα πιο σημαντικές αποκλίσεις παρουσιάζουν τα ιερά των μονών Ταώ και Αγ. Νικολάου Καλησσίων.

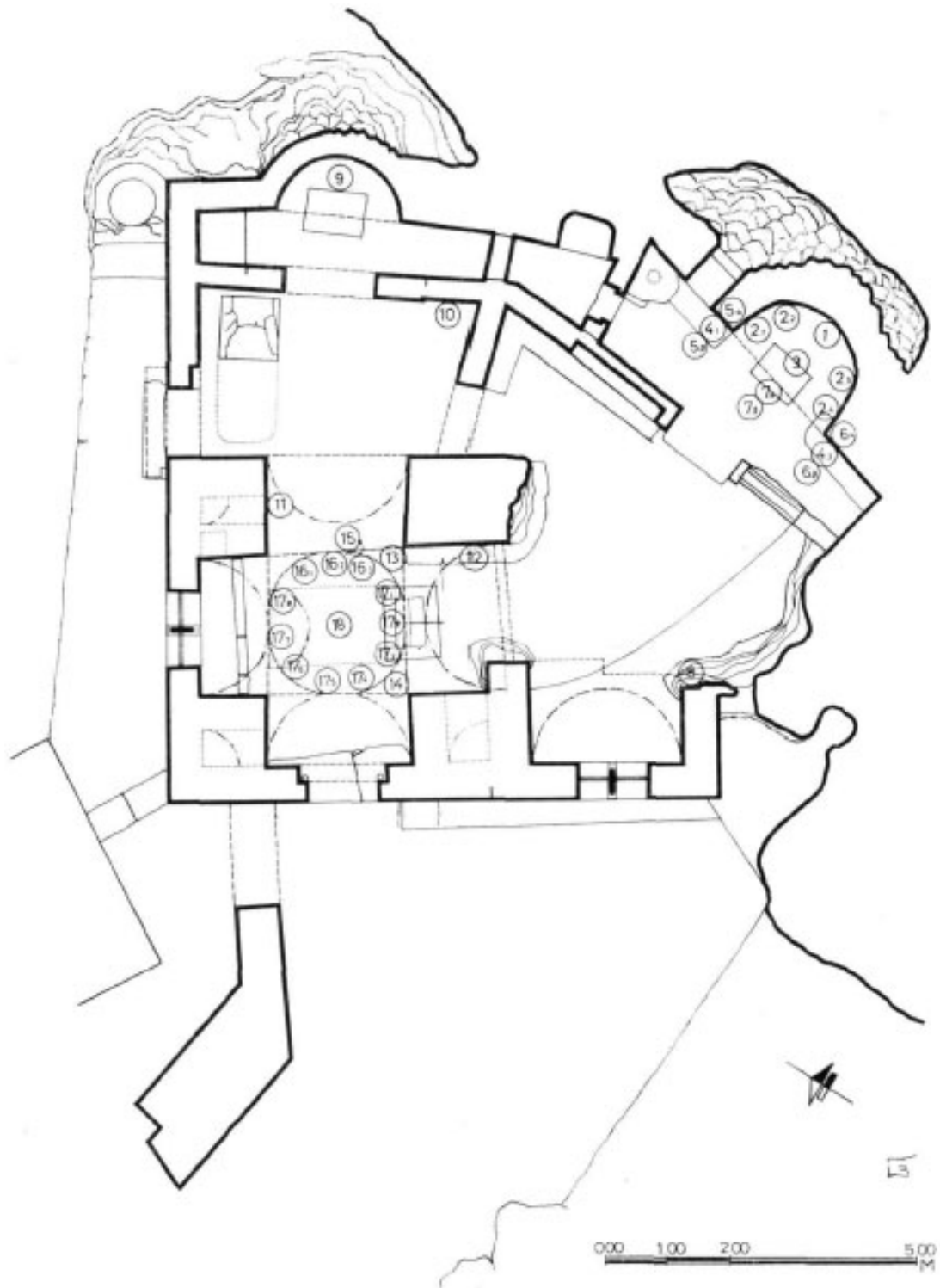
¹ Για την ακρίβεια, την κάτοψη σχεδίασε όχι ο Λαδάς, αλλά ο Κωνσταντίνος Χρ. Μαριανάκης.

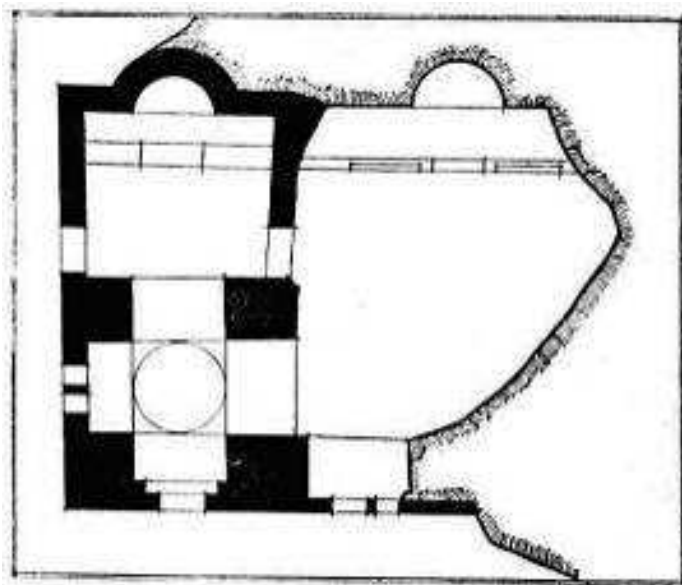
Αρ. Ισομετρική τομή του ναού του Αγ. Νικολάου και του ασκηταριού. (Μουτσόπουλος)
 Δεξ. Κάτοψη των ναυδρίων. (Μουτσόπουλος)

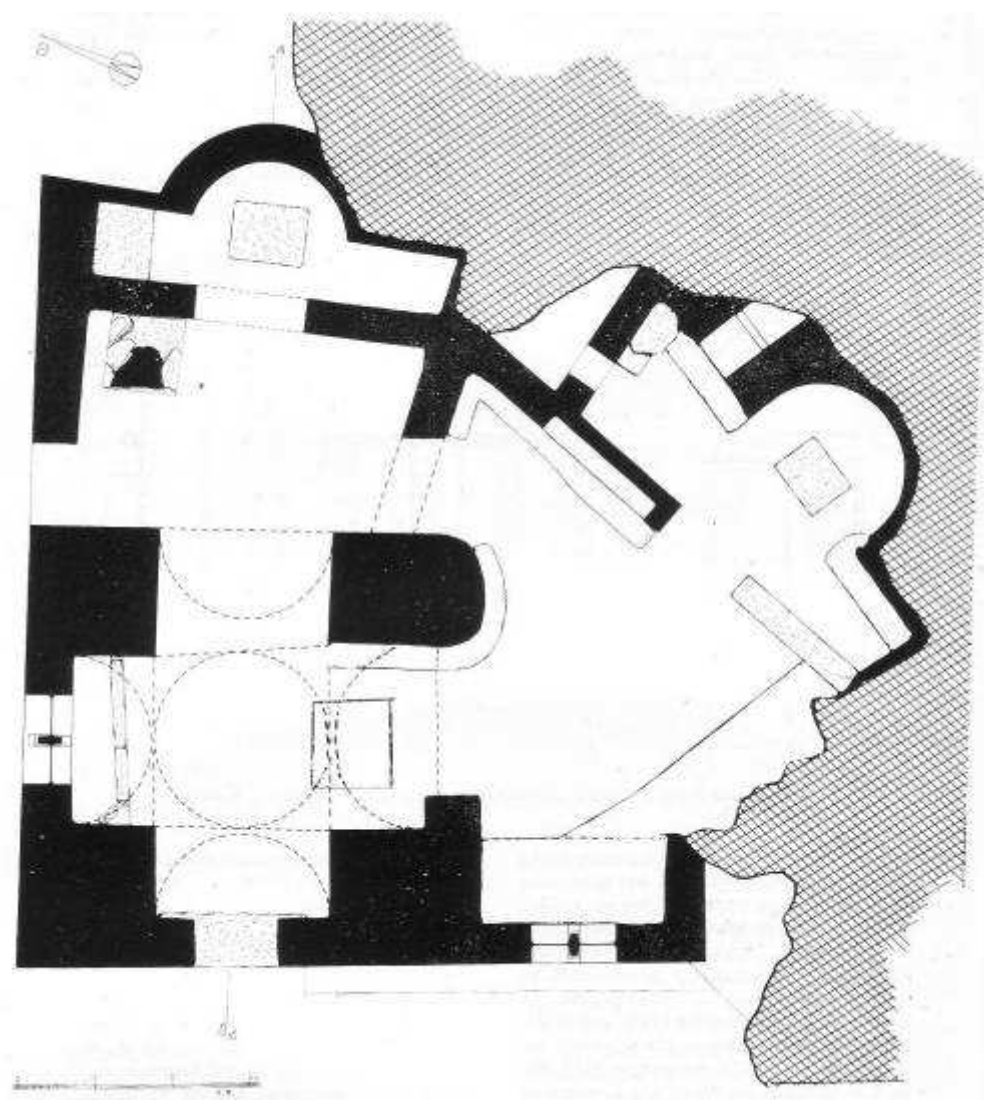
Κάτοψη των εκκλησιδίων. (Κ.Χ. Μαριανάκης)

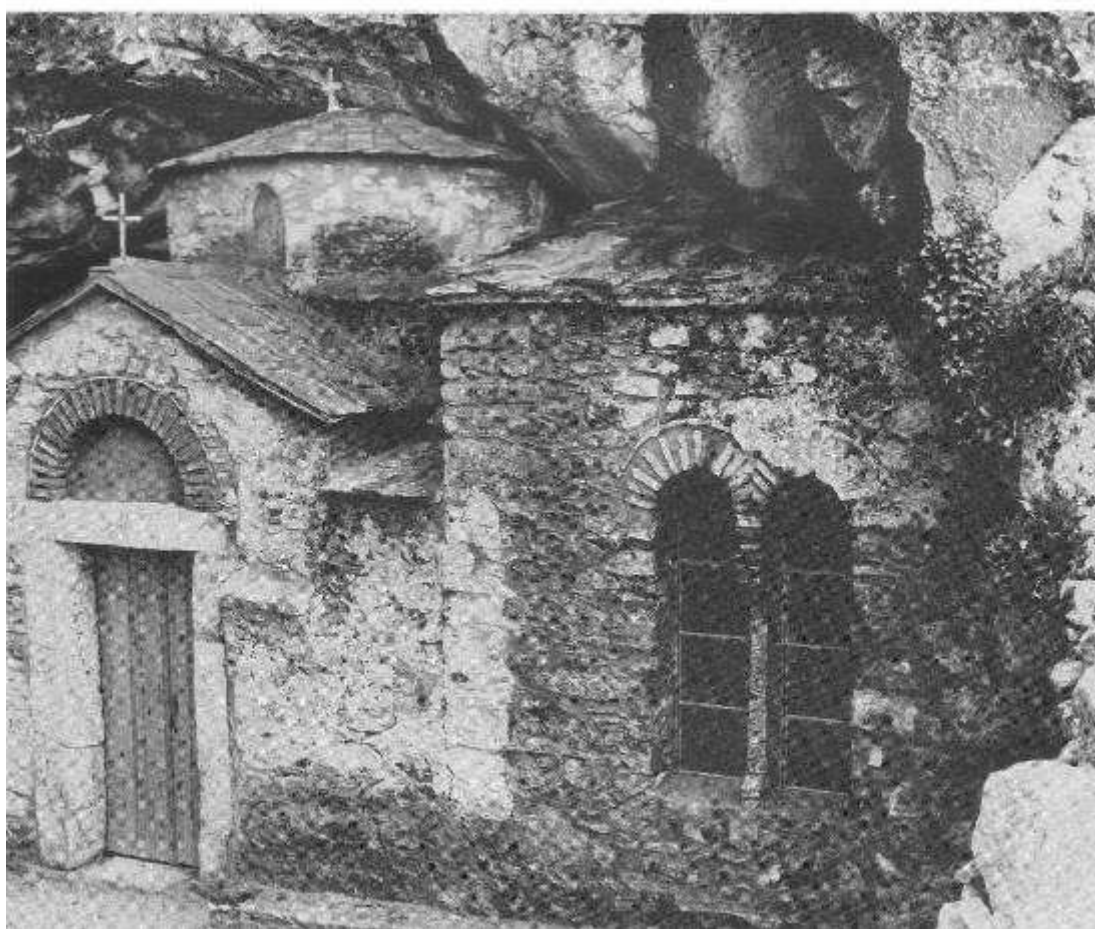
Κάτοψη των ναυδρίων και διάταξη των τοιχογραφιών από τον αρχιτέκτονα-αρχαιολόγο Γ. Βελένη.
 (Παρατίθεται από Ν. Μουρίκη, βλ. Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας: «Οι βυζαντινές
 τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς της Πεντέλης», Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος
 Δ΄, σελ. 83.)

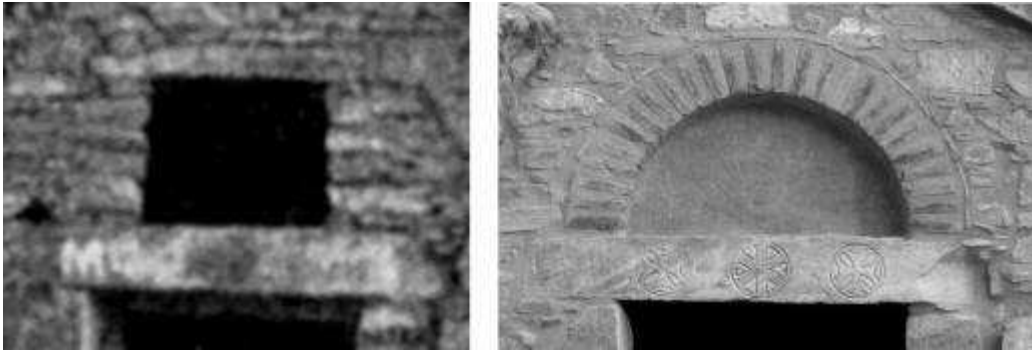
Κάτοψη ναυδρίων Σπηλιάς (Σφακίων)

Η κάτοψη των ναυδρίων του Λαζαρίδη.

Τα ναύδρια πριν και μετά τις εργασίες του 1972. (Φωτ. Λαζαρίδης)

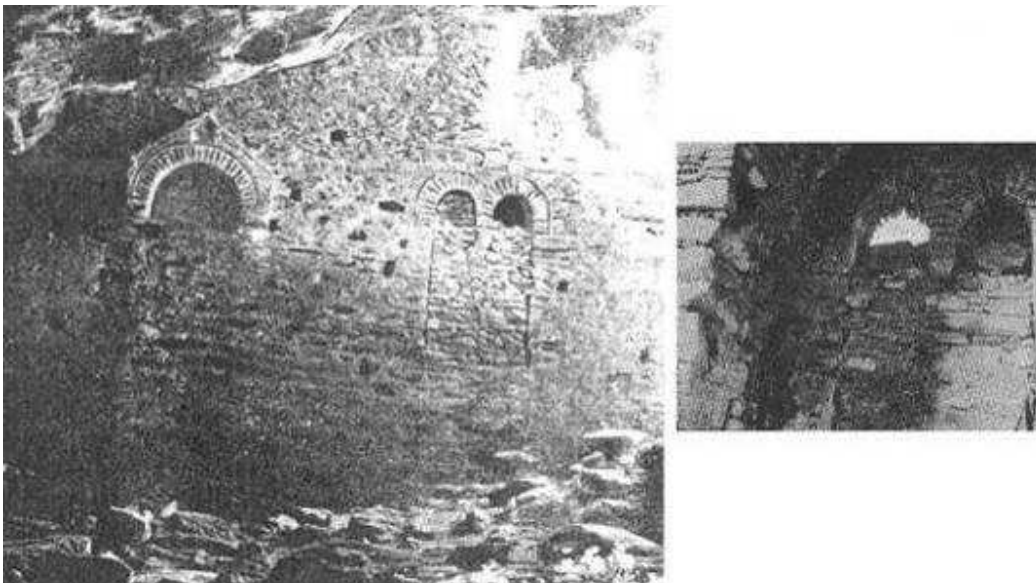
Αρ. Το «παράθυρο» πάνω από τη νεότερη είσοδο. (Από www.neapenteli.gr) Δεξ. Το τοξοειδές κτίσιμο του «παραθύρου». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι ανάγλυφοι σταυροί στο υπέρθυρο της σημερινής εισόδου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Με βέλη σημειώνεται η κάθετη γραμμή μεταξύ των τοίχων των δύο ναυδρίων. Δεξ. Με βέλος σημειώνεται η διαφορά ύψους στην ένωση των δαπέδων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η βορινή πλευρά του ναού με την είσοδο και το παράθυρο κτισμένα.
(Αρ. φωτ. Μουτσόπουλος, δεξ. φωτ. Λαδάς)

Το υπέρθυρο της βορινής εισόδου με τα ανάγλυφα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ανάγλυφα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

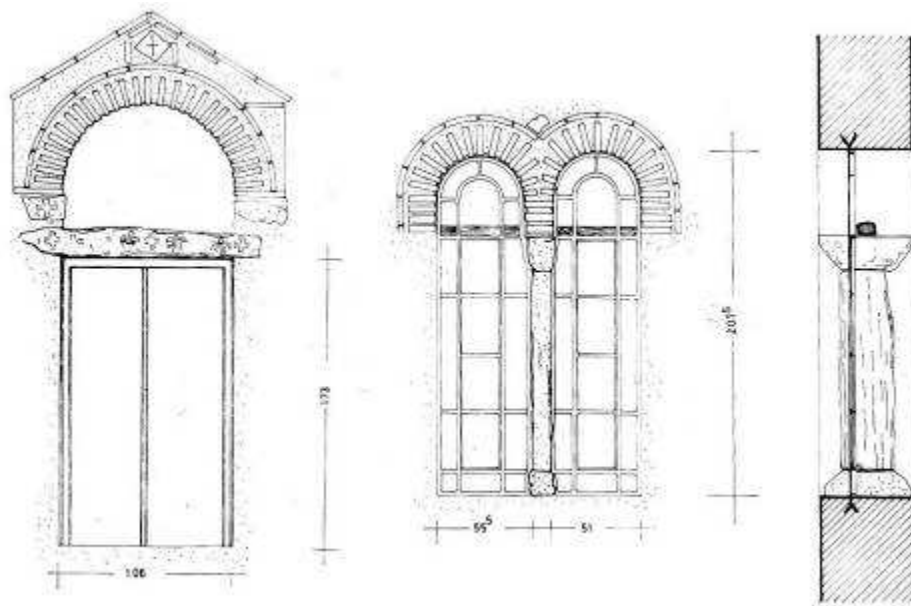
Αρ. Αυτό το παράθυρο θεωρείται πως ήταν η αρχική είσοδος για το ασκητήριο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)
 Δεξ. Με βέλος σημειώνεται το δίλοβο παράθυρο όταν αυτό ήταν σφραγισμένο με πέτρες. (Φωτ. Λαδάς)

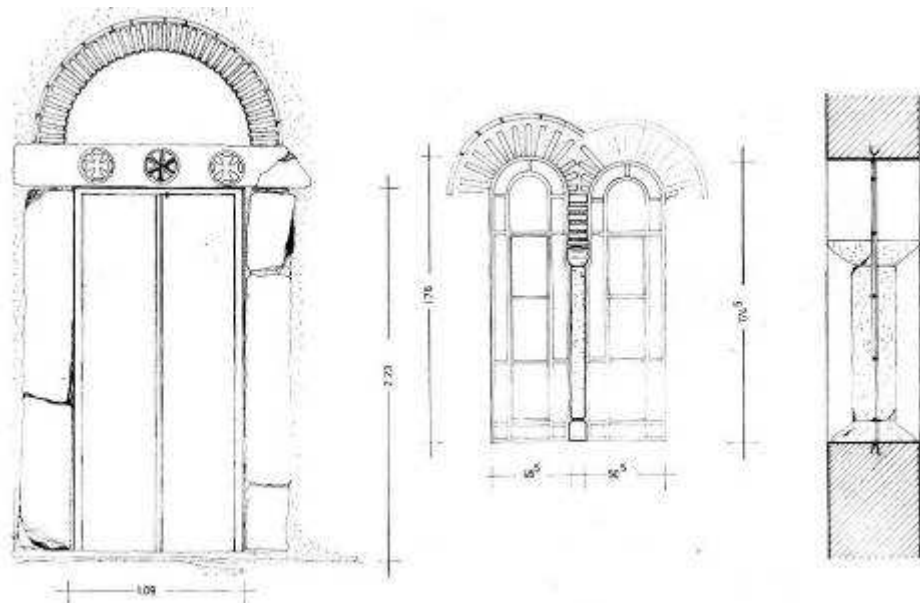
Η αριστερά από την κύρια είσοδο καμάρα. Με βέλος σημειώνεται το ίχνος της δεύτερης καμάρας.
 (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο βορινός τοίχος εκτείνεται μέχρι την οροφή της Σπηλιάς. (Φωτο από το περιοδικό “Ζυγός”, τ. 50, 1960. Παρατίθεται από Iranon.) Δεξ. Με βέλος σημειώνεται το ίδιο σημείο μετά τις εργασίες του 1972.
 (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Θύρα και δίλοβο παράθυρο της βόρειας όψης. (Λαζαρίδης)

Θύρα και δίλοβο παράθυρο της δυτικής όψης. (Λαζαρίδης)

ε. Το «ασκητήριο» ή Άγιος Σπυρίδωνας

Περί της ονομασίας του ασκητηρίου

Όλοι οι μελετητές της Σπηλιάς και των εκκλησιδίων συμφωνούν ότι το ασκητήριο έφερε την ονομασία «Άγιος Σπυρίδωνας». Μόνο ο Λαδάς, που μελέτησε καλύτερα την ιστορία και τα κτίσματα της Σπηλιάς είχε αντίθετη άποψη: «Το γραφέν ότι το “ασκητήριον” ετιμάτο επ’ ονόματι του αγίου Σπυρίδωνος, οφείλεται εις ανεύθυνον πληροφορίαν καλογήρου τινός, όστις ερωτηθείς κατά τον παρελθόντα αιώνα, ίνα μη φωραθή αγνοών, είπε το όνομα του αγίου Σπυρίδω-

νος, έχων ίσως υπ' όψιν τας δύο τότε σωζόμενας ακεραίας πιθανώς, παρακείμενας εικόνας των αγίων Νικολάου και Σπυρίδωνος, εν τη Μονή του Αγίου Νικολάου των Καλησσίων...»¹

Πιθανολογείται ακόμα ότι το «ασκητήριο» ήταν αφιερωμένο στους απόστολους Ανδρέα και Παύλο· κι αυτό (όπως θα δούμε αργότερα) με ένδειξη μια παλαιοχριστιανική επιγραφή σκαλισμένη επί του βράχου που αναφέρεται στα δύο αυτά πρόσωπα.

Περιγραφή του εσωτερικού χώρου

Πρόκειται για ένα αρχιτεκτονικά ακανόνιστο κτίσμα, κι αυτό διότι είναι προσαρμοσμένο στα τοιχώματα της Σπηλιάς· ο ίδιος ο βράχος αποτελεί και την οροφή του «ασκητηρίου». Ο Σωτηρίου λέει πως η κόγχη του ιερού βήματος είναι λαξευμένη στο βράχο του σπηλαίου. Αυτό είναι λάθος. Η κόγχη είναι εξ ολοκλήρου κτιστή, κι αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κάποιος αν εισχωρήσει στο κτιστό άνοιγμα αριστερά από το ιερό. Εκεί θα αντικρίσει τον «τυφλό» πλέον χώρο της Σπηλιάς εξαιτίας της λιθοδομής για την κατασκευή της κόγχης. (Παρατίθεται φωτογραφία εκείνου του σημείου παρακάτω).

Το δάπεδο είναι στρωμένο με διαφόρων ειδών και σχημάτων πλάκες. Μερικές είναι πήλινες, από τις οποίες ορισμένες φέρουν ίχνη σχεδίων. Στο δάπεδο του Αγ. Νικολάου υπάρχουν μικρές στρογγυλές πήλινες πλάκες, παρμένες από στυλίσκους κάποιου υπόκαυστου λουτρών κατά τον Λαζαρίδη. Στη δυτική πλευρά έχει κτιστεί περιμετρικά χαμηλό πεζούλι.

Αριστερά από το ιερό του Αγ. Σπυρίδωνα υπάρχει εσοχή με δύο ανοίγματα, εκ των οποίων το ένα οδηγεί όπως είπαμε στον «τυφλό» χώρο της Σπηλιάς, ο οποίος μέχρι το 2002 ήταν γεμάτος από λιθάρια του λατομείου. Αυτά αφαιρέθηκαν από εκεί κατά τα αναστηλωτικά έργα της ίδιας χρονιάς. Το άλλο άνοιγμα οδηγεί σε ένα στενό «δωμάτιο», όπου στη βόρεια πλευρά του χωρίζεται με τοίχο από το βόρειο παρεκκλήσιο· ενώ στο ανατολικό τοίχωμα του «δωματίου» υπάρχουν δύο κόγχες, μία μεγάλη και μία αρκετά μικρότερη. Στο βάθος της μεγάλης κόγχης βρίσκεται στενό άνοιγμα από το οποίο βλέπουμε ένα ακόμα τμήμα του «σφραγισμένου» σπηλαιϊκού χώρου. Το τι ήταν αυτό το δωμάτιο, αλλά και τι υπήρχε εκεί πριν αυτό κατασκευαστεί, το εξηγεί ο Λαδάς: «...υπήρχε και ετέρα δίοδος, η οποία ήγωνε τα Ιερά Βήματα αμφοτέρων των εκκλησιδίων, η οποία νυν είναι εκτισμένη, αλλ' εντός αυτής, διά τινος τετραγώνου ανοίγματος επίτηδες αφεθέντος (ως θυρίδος της πιθανώς αργότερον χρησιμοποιηθείσης ως αποθήκης) διακρίνεται η παλαιά κόγχη της ιεράς προθέσεως του "Ασκητηρίου"».²

Στην κάτωψη του Μαριανάκη βλέπουμε ένα ακόμα μικρότερο κοίλωμα της Σπηλιάς στη δεξιά πλευρά του «ασκητηρίου», το οποίο αργότερα κτίστηκε.

Το Τέμπλο

Προβληματισμούς έχει δημιουργήσει το κτιστό τέμπλο του «ασκητηρίου». Σε σχέδιο του Hallerstein (19^{ος} αιώνας) το οποίο απεικονίζει τη Σπηλιά και τα ναύδρια, το τέμπλο του ασκητηρίου απουσιάζει εντελώς. Έναν αιώνα όμως αργότερα ο Σωτηρίου θα γράψει: «...ιδιόρρυθμον κτιστόν Τέμπλον, εις το πάχος του τοίχου του οποίου ανοίγονται δύο τυφλά τόξα, εξ ων τμήματα μόνον διασώζονται...»³ Επομένως, την εποχή που ο Σωτηρίου επισκέφθηκε τη Σπηλιά, το τέμπλο ήταν υπό κατάρρευση, άρα ο Hallerstein θα πρέπει να το είδε σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Παρ'όλα αυτά δεν φαίνεται πουθενά στο σχέδιο, κι αυτό εγείρει ερωτηματικά, ειδικά από τη στιγμή που τα σχέδια του Hallerstein διακρίνονται για την ακρίβειά τους. Πάντως, τον Σωτηρίου θα επιβεβαιώσει 25 χρόνια αργότερα και ο Λαδάς: «...σώζεται αρκετόν τμήμα του αριστερού μέρους αυτού [του τέμπλου], όπου διακρίνεται και τμήμα τυφλού τόξου».⁴

Όπως φαίνεται στην επεξηγηματική φωτογραφία παρακάτω, το χτισμένο με τούβλα δεξί τμήμα του τέμπλου είναι αποκατάσταση του 1972 (βλ. Λαζαρίδη). Ορατή είναι άλλωστε η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο παλιό και στο νέο τοίχωμα. Στην κορυφή του τέμπλου και

¹ Ό.π., σελ. 149-150, σημ. 12.

² Ό.π., σελ. 159-160.

³ Ό.π., σελ. 46.

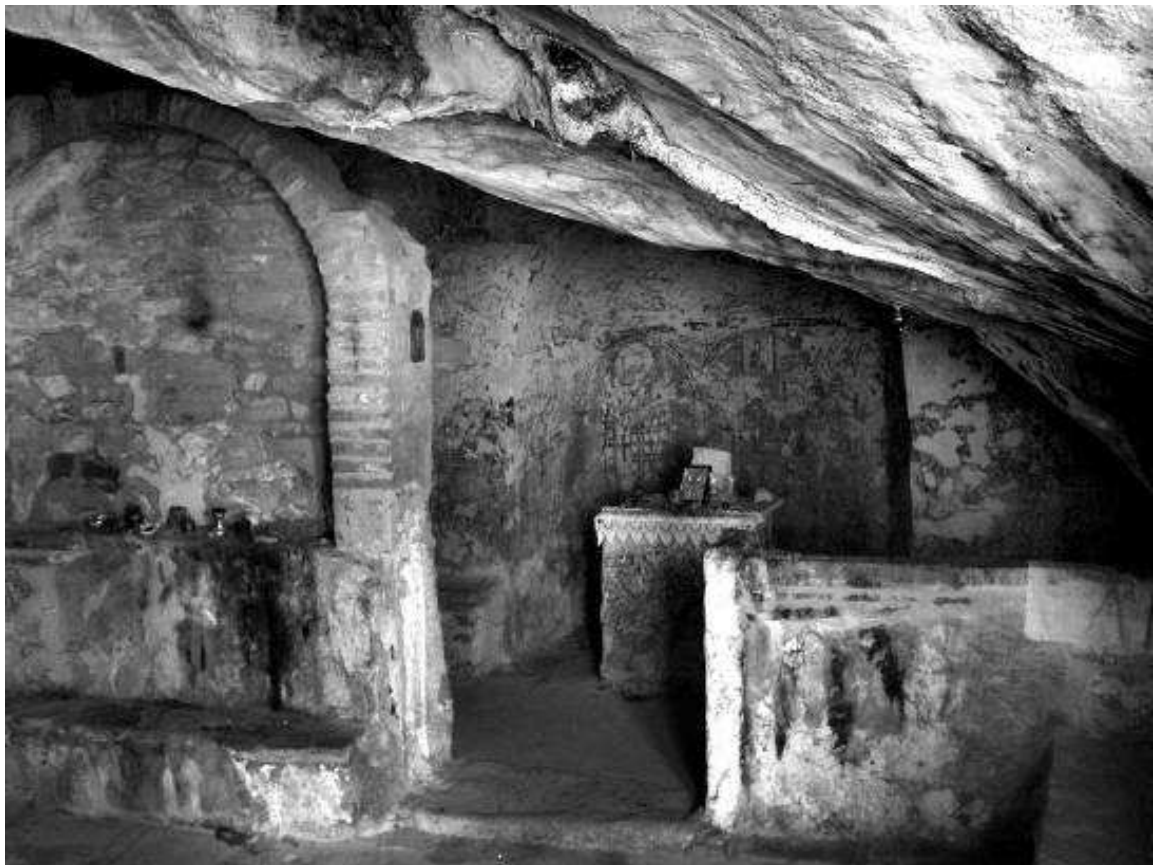
⁴ Ό.π., σελ. 161.

σχεδόν πάνω στη διαχωριστική γραμμή δημιουργήθηκε σταλαγμίτης. Θα είχε ενδιαφέρον να γνωρίζαμε την ηλικία του, γιατί δείχνει παλαιότερος από την εποχή της επέμβασης.

Η Τράπεζα

Η τράπεζα του «ασκητηρίου» ήταν σε σχήμα κύβου, και στο εμπρόσθιο μέρος έφερε ζωγραφική διακόσμηση που παρίστανε βυζαντινό κεντητό ύφασμα. Στην εποχή του Λαδά, η τράπεζα είχε για επιστέγασμα δύο μεγάλα τεμάχια σχιστόλιθου. Ο ίδιος επίσης λέει πως οι τοιχογραφίες (οι αναφερόμενες από τον Σωτηρίου) είχαν καλυφθεί από ασβέστη. Αυτές όμως κατά τις αποκαταστάσεις ξαναβγήκαν στην επιφάνεια και είναι ορατές μέχρι σήμερα.

Η παλιά τράπεζα σωζόταν έως και το 2010, οπότε καταστράφηκε από επίδοξους θησαυροθήρες, ή αναζητητές υπόγειων προσβάσεων. Αργότερα, η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έκτισε νέα τράπεζα με τα συντρίμια της προηγούμενης, όμως η ζωγραφική διακόσμηση χάθηκε ολοκληρωτικά. Στους ίδιους καταστροφείς ανήκει και η τρύπα που άνοιξαν στον τοίχο δεξιά του ιερού, μέσα από την οποία φαινόταν ο υπόλοιπος «τυφλός» χώρος της Σπηλιάς. Με την κατασκευή της νέας τράπεζας «μπαλώθηκε» και η τρύπα.

Το «ασκητήριο». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

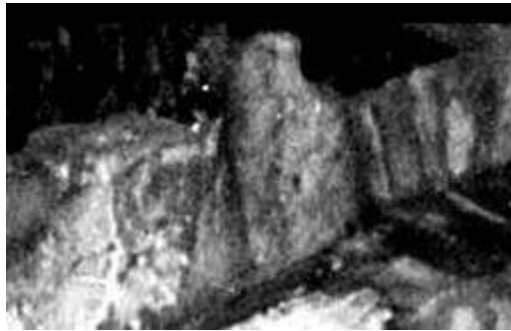
Το τέμπλο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

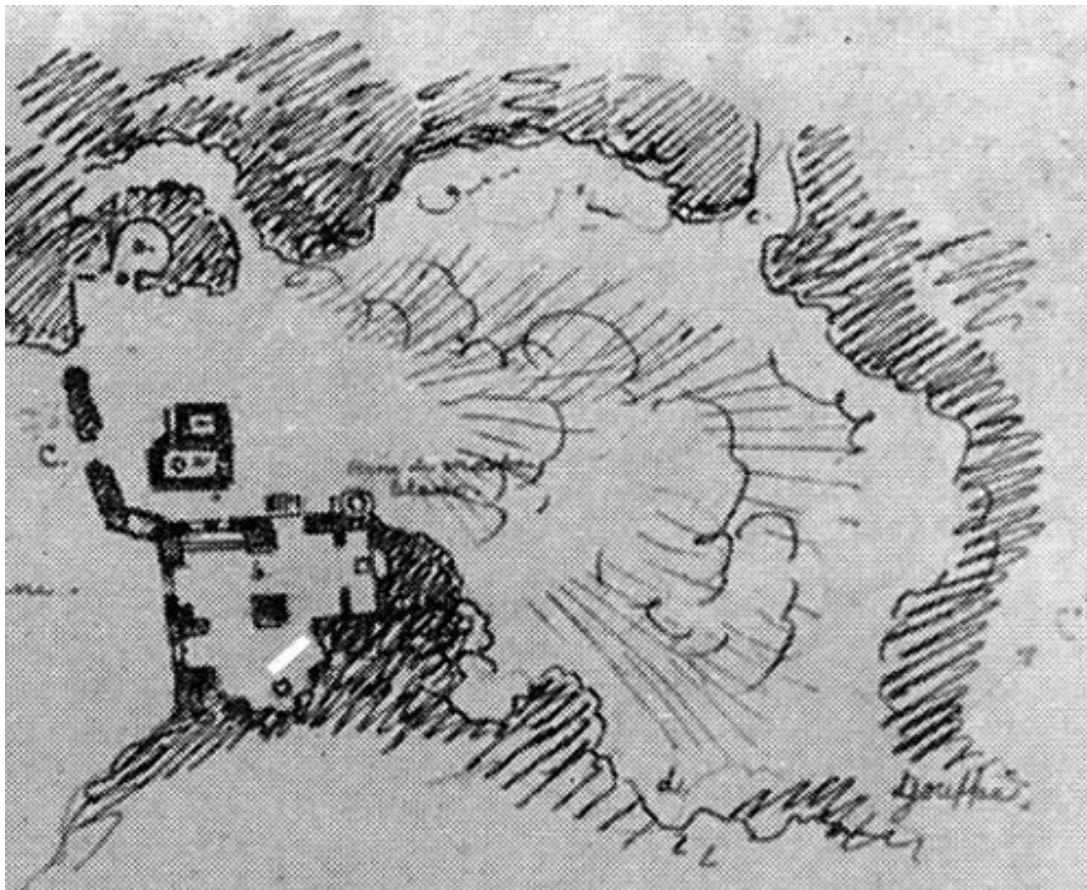
Το τέμπλο όπως ήταν έως και το 1982, όταν σώζονταν ακόμα τα υπολείμματα των τοιχογραφιών πάνω σε αυτό. (Φωτ. Λαζαρίδης)

Αριστερά: Το σωζόμενο αριστερό τμήμα του τέμπλου. (Φωτ. Λαδάς)
 Δεξιά: Το τέμπλο όπως είναι σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο σταλαγμίτης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

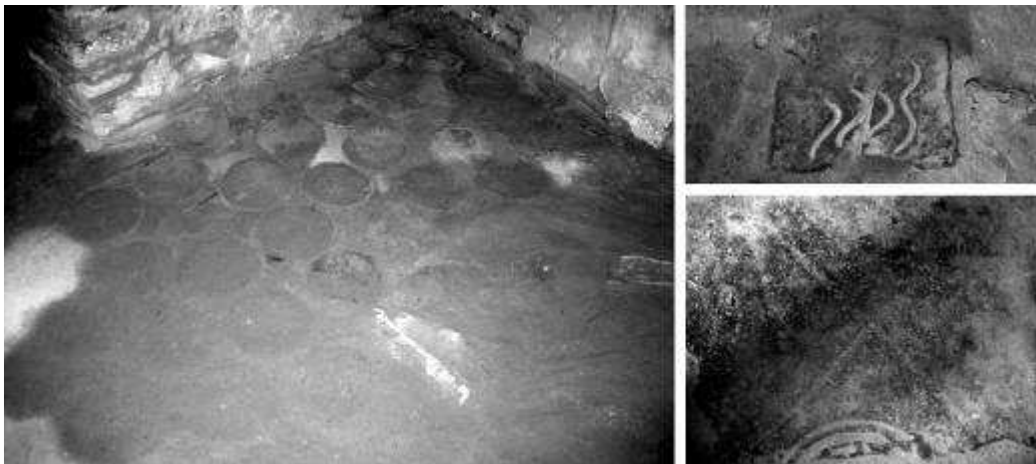
Το σχέδιο του Hallerstein. Η άσπρη γραμμή δείχνει τη θέση του τέμπλου το οποίο απουσιάζει.

Η παλιά τράπεζα του ασκητηρίου με τις τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Τα συντρίμια της παλαιάς τράπεζας. Δεξ. Η νεότερη κατασκευή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αριστερά: Το τμήμα του δαπέδου με τις στρογγυλές πλάκες. Δεξιά: Πλάκες του δαπέδου με υπολείμματα σχεδίων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Η εσοχή με το σπασμένο τοιγάκι. Δεξ. Ο «τυφλός» χώρος της Σπηλιάς. Δεξιά φαίνεται η λιθοδομή της κόγχης του «ασκητηρίου». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Το άνοιγμα του «δωματίου». Δεξ. Το εσωτερικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. πάνω: Η παλιά κόγχη της ιεράς προθέσεως του Ασκητηρίου, ενώ με βέλος σημειώνεται η μικρή οπή. Αρ. κάτω: Με βέλη σημειώνεται το στενό άνοιγμα πάνω από την κόγχη όπου φαίνεται ο «τυφλός» χώρος της Σπηλιάς. 5. Η παλιά δίοδος που ένωνε τα δύο ιερά, και ο διαχωριστικός τοίχος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τοιχογραφίες

Οι σωζόμενες –αλλά σε κακή κατάσταση– τοιχογραφίες βρίσκονται επί του ιερού βήματος και της κόγχης του ιερού. Τοιχογραφίες υπήρχαν και στο κτιστό τέμπλο από τις οποίες δε σώζεται ίχνος. Μελετήθηκαν αρχικά από τον Σωτηρίου, κατόπιν από τον Λαδά, και αργότερα από την Ντούλα Μουρίκη. Υπήρξαν βέβαια αρκετές αντιρρήσεις εκ μέρους της Μουρίκη ως προς τις ερμηνείες που έδινε ο Λαδάς όσον αφορά τη θεματολογία των αναπαραστάσεων και κάποιων χρονολογιών που αναγράφονταν στις εν λόγω τοιχογραφίες. Αυτά θα τα δούμε στη συνέχεια.

Ξεκινώντας από τις τοιχογραφίες του τέμπλου, πρώτος τις περιγράφει ο Σωτηρίου: «*Το κτιστόν χαμηλόν Τέμπλον φέρει τοιχογραφίας παριστώσας τρία θωράκια κοσμούμενα διά μεγάλων σταυρών· το μεσαίον φέρει σταυρόν διάλιθον έχοντα δύο κεραίαις, εκατέρωθεν δε παλαιότερα μονογράμματα του μοναχικού σχήματος και το συνηθέστατον κόσμημα βυζαντινών θωρακίων, ήτοι μέγαν σταυρόν και κάτωθεν των κεραιών κύκλους περικλείοντας πτηνά*».¹ Την εποχή που επισκέφθηκε ο Λαδάς τη Σπηλιά αυτές ήταν αφανείς διότι, όπως λέει ο ίδιος, καλύφθηκαν από επίχρυσμα ασβέστη.

Εντός του ιερού βήματος, υπήρχε αναπαράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, ο οποίος όμως χωρίζεται σε δύο μέρη εξαιτίας της μεσολαβούσης αψίδας. Στα αριστερά βρίσκεται ο Αρχάγγελος Γαβριήλ και δεξιά η Θεοτόκος. Η απεικόνιση του Γαβριήλ έχει φθαρεί στο μεγαλύτερο μέρος· ελάχιστα σώζεται η φτερούγα του. Σε καλύτερη κατάσταση σώζεται η εξωτερική διακόσμηση στο κάτω μέρος. Στην απεικόνιση της Παναγίας η Μουρίκη παρατήρησε μια ασυνήθιστη λεπτομέρεια, που αφορά τη μαντήλα που καλύπτει το κεφάλι της επάνω από το μαφόριο. Όπως λέει η ίδια, το στοιχείο αυτό παρατηρείται σε μερικές απεικονίσεις της Παναγίας σε παιδική ηλικία.²

Πάνω από τον Γαβριήλ υπάρχει μέσα σε κύκλο μορφή, που κατά τον Λαδά πρόκειται για τον Συμεών τον Θεοδόχο να βαστά το νήπιο Ιησού. Η Μουρίκη όμως θεωρεί λανθασμένη την άποψη του Λαδά και λέει ότι πρόκειται για τον απόστολο Πέτρο. Ίχνη της Θεοτόκου σώζονται ακόμα. Πάνω από αυτή υπήρχε εικόνα (επίσης μέσα σε κύκλο) του απόστολου Παύλου, ενώ πάνω από την κόγχη εικονιζόταν, κατά τον Λαδά, η «Φιλοξενία του Αβραάμ». Αυτό υπέθεσε ο μελετητής, κρίνοντας από την εικόνα γυναίκας που βαστάει δοχείο, καθώς και από τα ίχνη αγγέλων. Η Μουρίκη ισχυρίζεται πως ούτε αυτό είναι αληθές, και ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για αναπαράσταση της Δέησης, στην οποία διακρινόταν το πρόσωπο του Χριστού με ένσταυρο φωτοστέφανο. Η παράσταση αυτή δεν υπάρχει σήμερα.

Για τη Δέηση, η Μουρίκη εξηγεί: «*Η κύρια πηγή του θέματος αυτού είναι η λειτουργία. Η σύνθεση είναι η πλαστική έκφραση σε απλή ή ανεπτυγμένη μορφή της Ευχής της Προθέσεως ή Προσκομιδής. Το περιεχόμενο αυτής της ευχής –όπως μας το εξηγούν οι βυζαντινοί σχολιαστές της λειτουργίας– είναι η απόδοση ευχαριστιών στο Θεό και η ικεσία για τη συγχώρηση των αμαρτιών και, κατά συνέπεια, την κληρονομία της ουράνιας βασιλείας. Ο λειτουργικός χαρακτήρας της συνθέσεως εξηγεί τη συχνή παρουσία της στο χώρο του ιερού. Ειδικά, η απεικόνιση της Δείσεως στο μέτωπο επάνω από την κόγχη, όπως στο παρεκκλήσιο της Σπηλιάς, ακολουθεί σχήμα που έχει εφαρμοσθή συχνά σε παλαιότερα μνημεία [...] Η παρουσία του θέματος αυτού στα παρεκκλήσια της Σπηλιάς ταιριάζει ιδιαίτερα με το δεητικό περιεχόμενο μερικών επιγραφών που σώζονται εδώ και με την ταφική λειτουργία του βόρειου παρεκκλησίου*».³

Ενώ για τις εικονογραφίες των αποστόλων Πέτρου και Παύλου λέει: «*Οι παραστάσεις των δύο αυτών αποστόλων συσχετίζονται συχνά με ωρισμένα μεμονωμένα πρόσωπα ή με συγκεκριμένες συνθέσεις. Ειδικότερα, στην περίοδο μετά την Εικονομαχία οι μορφές του Πέτρου και του Παύλου πλαισιώνουν συχνά τη μορφή της Παναγίας. Πρώιμη μαρτυρία γι' αυτή τη συσχέτιση παρέχουν τα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Η συσχέτιση του Πέτρου και του Παύλου με την Παναγία σημειώνεται συχνά και στο χώρο του ιερού. [...]*

¹ Ο.π., σελ. 57.

² Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας: «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς της Πεντέλης», Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ', σελ. 91-92.

³ Ο.π., σελ. 84, σημ. 8.

...Νομίζουμε ότι η παρουσία των δύο αποστόλων στο ιερό του νοτίου παρεκκλησίου δεν σχετίζεται με την Παναγία του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης, αλλά με τη Δέηση στο μέτωπο της κόγχης. Η συσχέτιση του Πέτρου και του Παύλου με τη Δέηση παρατηρείται συχνά στη βυζαντινή τέχνη. [...]

Η παρουσία του Πέτρου και του Παύλου στη σύνθεση της Δείσεως έχει την πηγή της στη λειτουργία. Στην Ευχή της Προσκομιδής μνημονεύονται συχνά τα ονόματα των δύο αυτών αποστόλων μαζί με της Παναγίας, του Προδρόμου, αρχαγγέλων και αγίων. Έτσι το πιθανότερο είναι πως οι κορυφαίοι απόστολοι είχαν ενταχθεί στο πρόγραμμα του ιερού του νοτίου παρεκκλησίου για να μεσιτεύουν στον Χριστό της Δείσεως για την ανθρώπινη σωτηρία. Η υπόθεση άλλωστε αυτή ενισχύεται ακόμα περισσότερο από την παρουσία των μορφών του Καλλινίκου και Βαρνάβα στην ίδια θέση στο παλαιότερο στρώμα των τοιχογραφιών. Όταν χρειάστηκε να γίνη εδώ το δεύτερο στρώμα ζωγραφικής, και είχε εν τω μεταξύ λείψει ο προσωπικός λόγος παρουσίας στο χώρο αυτό των δύο προγενέστερων αγίων, τότε τη θέση τους πήρε το ζεύγος των κορυφαίων αποστόλων. Είναι πιθανό η αλλαγή αυτή να υποδηλώνει και την αφιέρωση του παρεκκλησίου στον Πέτρο και στον Παύλο».¹

Στην ανίδα υπάρχει απεικόνιση της Θεοτόκου ως «Πλατυτέρα των Ουρανών» στο μέσο δύο υποκλινόμενων αγγέλων. Στην εποχή του Λαδά σώζονταν μόνο τα περιγράμματα της παράστασης, καθώς και ίχνη του προσώπου της Θεοτόκου, της αμφιέσής της, καθώς και τα φτερά των αγγέλων, όπως και το χέρι του Ιησού να βαστάει σφαίρα με σταυρό. Κάτω αριστερά από την Πλατυτέρα ο Λαδάς εντόπισε εξάστιχη επιγραφή η οποία είχε ως εξής:

1. Θ [εοτόκε]
2. Μ Ν Η [σθητι του η των] Δ [ούλου-ων σου - - - - -]
3. [ιε] Ρ Ο Μ [ονάχου-ων - - -] Ο; . . Κ Ε; Κ; [σωτη]
4. Ρ [ι] Α Ν... | ΜΘΝ Κ Α Ι ΛΟΙ--- [εις α]
5. ΦΕCΙ [ν] Α [μαρτίων] Κ; Η; ΜΟΝ ΤΗ C [κη;] ΤΗ
6. Ε-τ, Ζ |Ε

Ο 6^{ος} στίχος της παραπάνω επιγραφής αφορά τη χρονολογία από την οποία σώζονταν μόνο τα αρχικά ΕΤ (=ΕΤΟΥΣ) και ο αριθμός Ζ. (Ζ=7000, δηλ. 1491/2 κατά τη χριστιανική χρονολόγηση). Αυτό ήταν ένα στοιχείο που κατά τον Λαδά βοηθούσε στην πιο ασφαλή χρονολόγηση των τοιχογραφιών, οι οποίες κατ' αυτόν ανήκουν στον 16^ο αιώνα. Προγενέστερα, ο Σωτηρίου είχε αναγνώσει στην επιγραφή αυτή τη λέξη «εξακσηχηλοστού Ε...», και συμπεράνε πως οι τοιχογραφίες του ιερού είναι προγενέστερες του 15^{ου} αιώνα, και τις τοποθετούσε στα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Ο Λαδάς όμως θεωρεί πως η λέξη αυτή ήταν ανύπαρκτη.

Οι τοιχογραφίες που σώζονται σε κάπως καλύτερη κατάσταση μέχρι σήμερα, είναι αυτές κάτω από την Πλατυτέρα, στην ημικυλινδρική κόγχη του ιερού στην οποία υπάρχει ζωγραφιστή κιονοστοιχία με αψιδοειδή τόξα τα οποία πλασιώνουν από έναν ιεράρχη, (τέσσερις είναι στο σύνολο), καθώς και την παράσταση του Μελισμού. Ο πρώτος από αριστερά ιεράρχης είναι ο άγιος Νικόλαος ο οποίος βαστάει ειλητάριο πάνω στο οποίο διαβάζονται τα εξής : ΟΥΔΗC Α | ΞΗΟC ΤΩΝ | CΙΝΤΕΔΕ | ΜΕΝΟC | ΤΕC CΑΡΚΥ | ΚΕC ΕΠΙ | ΘΗΜΗΕC. (= «Ουδείς άγιος των συνδεδεμένων ταις σαρκικαίς επιθυμίαις»)² Πάνω από τον ιεράρχη αναγράφεται το επίθετό του: Η ΒΡΥCΙC ΤΟ ΘΑΥΜΑΤΟΝ (= «Η βρύσις των θαυμάτων»).

Ο δεύτερος ιεράρχης είναι ο άγιος Χρυσόστομος. Στο ειλητάριό του διαβάζονται τα εξής: Ο ΘΕΟC Ο ΘΕΟC | ΗΜΟΝ Ο | ΤΟΝ ΟΥΡΑ | ΝΙΟΝ ΑΡΤΟ | ΤΗΝ ΤΡΩ | ΦΗΝ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟC. (= «ο Θεός, ο Θεός ημών, ο τον ουράνιον άρτον την τροφήν του παντός»)³ Πάνω από τον ιεράρχη υπάρχει το κοσμητικό του επίθετο: Η Φ[Ρ]ΟΝΗCΙC (= «Η φρόνησις»).

Στο κέντρο της παράστασης βρίσκεται ο Ιησούς ως αμνός. Παριστάνεται ως παιδί, γυμνός, ανάγυρτος, μέσα σε λεκάνη διακοσμημένη με ύφασμα. Κατά τον Λαδά η παράσταση αυτή αφορά τη φράση του Ιησού «τούτο εστι το σώμα μου...». Στο στήθος του νεαρού Ιησού υπάρ-

¹ Ό.π. σελ. 94-96.

² Πρόκειται για την αρχή του Χερουβικού ύμνου στη λειτουργία των αγίων Ι. Χρυσόστομου και Μ. Βασιλείου.

³ Πρόκειται για την αρχή της ευχής της Προθέσεως.

χει Αστερίσκος και Δισκάριο, ενώ στα πόδια του στάμνα. Επίσης, στη μέση του υπάρχει ύφασμα με σταυρό εντός τετραγώνου. Πάνω από την παράσταση υπάρχει η επιγραφή: Ο ΤΡΟΓΟ ΜΟΥ ΤΗΝ ΣΑΡΚΑ ΚΕ ΠΙΝΟ ΜΟΥ [ΤΟ ΑΙΜΑ] | ΜΕΝΗ ΕΝ ΕΜΗ ΚΑΓΟ ΕΝ ΑΥΤΟΝ (= «ο τρώγων μου την σάρκα και πίνων μου το αίμα εν εμοί μένει και ἔγω εν αὐτώ»).¹

Στο δεξί τμήμα εικονίζεται ο άγιος Βασίλειος στον οποίο αναγράφεται ως κοσμητικό του επίθετο: [Η Γ]ΝΟΗC (= «Η γνώσις»).

Ακολουθεί και η παράσταση του Γρηγόριου του Θεολόγου ο οποίος βαστάει κι αυτός ειλητάριο πάνω στο οποίο αναγράφεται: Ο ΕΥΛΟ | ΓΟ ΤΟΥC Ε | ΥΛΟΓΟΥ | ΤΑC ΕΝ | ΚΕ ΚΕ Ο | ΑΓΙΑΖΟ Τ | ΟΥC ΕΠΗ CΗ (= «Ο ευλογών τους ευλογούντας σε, Κύριε και ο αγιάζων του επί σοί...»). Από πάνω υπάρχει και ο χαρακτηρισμός του αγίου: + Η [Κ]ΕΝ[Η] Φ[Υ]CΙC (= «Η καινή φύσις»), που ο Σωτηρίου λανθασμένα το ανέγνωσε ως «εκ...φησις». Η επιγραφή αυτή σήμερα είναι σβησμένη.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι όλοι οι ιεράρχες κρατούν ανοιγμένα ειλητάρια εκτός από τον Βασίλειο ο οποίος το κρατάει κλειστό. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε αργότερα.

Αναφορικά με τις επιγραφές που συνοδεύουν τα πορτραίτα των ιεραρχών γράφει η Μουρίκη: «Όπως παρατηρήθηκε, η επιλογή των τεσσάρων αγίων και οι σχετικές επιγραφές έχουν την πηγή τους σ' ένα τροπάριο που ψάλλεται στην εορτή του αγίου Βασιλείου. Από την υμνολογία των εορτών των ιεραρχών προέρχονται και οι επιγραφές που χαρακτηρίζουν τα πορτραίτα τους στην κόγχη του νοτίου παρεκκλησίου της Σπηλιάς. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι ένα στιχηρό προσόμοιο που ψάλλεται στον Εσπερινό της 6^{ης} Δεκεμβρίου, εορτής του αγίου Νικολάου, τον αποκαλεί την βρύσιν των θαυμάτων. Επίσης στην υμνολογία της εορτής του αγίου Βασιλείου την 1^η Ιανουαρίου, λέγεται για τον Βασίλειο ότι εμνήθη... των όντων την γνώσιν».²

Ο Σωτηρίου λέει πως οι Ιεράρχες είναι έξι, τρεις σε κάθε πλευρά, ενώ τα κοσμητικά επίθετα δεν αφορούν τους ίδιους, αλλά πρόκειται για επίθετα ή εγκώμια της Θεοτόκου. Αυτό είναι λάθος. Οι Ιεράρχες είναι τέσσερις, δύο σε κάθε πλευρά: όσο για τα επίθετα συμμερίζομαι τη γνώμη του Λαδά, δηλαδή πως από τη στιγμή που αυτά βρίσκονται ακριβώς πάνω από κάθε ιεράρχη πρέπει να αφορούν τους ίδιους.

Η επιλογή των Ιεραρχών για την εικονογράφιση του Ασκητηρίου, πιθανώς να έχει να κάνει με το γεγονός ότι σχετίζονταν με τον ασκητισμό, εφόσον οι ίδιοι υπήρξαν ασκητές της ερήμου.³

Υπήρχε βέβαια και παλαιότερο υπόστρωμα τοιχογραφιών· αυτές που φαίνονται σήμερα δε θα μπορούσαν να είναι οι πρωταρχικές. Κατά τη Μουρίκη: «Ο πρόσφατος καθαρισμός αποκάλυψε παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών στην τριγωνική επιφάνεια επάνω από την κόγχη. Συγκεκριμένα, λίγο ψηλότερα από τη θέση της Δεήσεως έχει απεικονισθή η ίδια σύνθεση από την οποία φαίνονται μέρος μόνο από τον ένσταυρο φωτιστέφανο του Χριστού, μικρό τμήμα της μορφής της Παναγίας και μέρος από το κεφάλι του Προδρόμου. Χαμηλότερα έχουν επίσης απεικονισθή δύο άλλα στηθάρια αγίων που καλύπτονται κατά μεγάλο μέρος από τα στηθάρια του Πέτρου και του Παύλου. Ειδικότερα, αποκαλύφθηκε μικρό μέρος από το πρόσωπο του αγίου κοντά στον Πέτρο, μαζί με μερικά γράμματα από το όνομά του ΚΑΛΗ, που υποδηλώνουν ότι πρόκειται μάλλον για τον άγιο Καλλίνικο, όπως θα εξηγήσουμε πιο κάτω. Ο αντικρυστός άγιος κοντά στον Παύλο φαίνεται πολύ καλύτερα· έχουν αποκαλυφθή το πρόσωπο και το όνομά του ΒΑΡΝΑΒΑC».⁴

Η εικονογραφία του Βαρνάβα βρίσκεται κάτω από την εικονογραφία του Παύλου. Κι αυτό αποτελεί μια περίεργη ιδιομορφία, μιας και ο Βαρνάβας ήταν μαθητής του Παύλου, και οι δύο αυτοί είχαν αναλάβει τον εκχριστιανισμό της Κύπρου.⁵ Και όπως σημειώνει η Μουρίκη, αν και κάποια μνημεία της Κύπρου διασώζουν το πορτραίτο του αγίου, η απεικόνιση σε μνημεία άλλων περιοχών είναι σπάνια.

Για τον δε Καλλίνικο γράφει: «Για την ταυτότητα του αγίου που αποτελούσε ζεύγος με τον Βαρνάβα δεν υπάρχει απόλυτη βεβαιότητα. Τα πρώτα γράμματα που σώζονται από το όνομά του

¹ Ιωάννης ζ' 55.

² Ό.π., σελ. 91.

³ Βλ. Αλβανάκης, σελ. 13.

⁴ Ό.π., σελ. 84-85.

⁵ Βλ. Πράξεις Αποστόλων, 13.5-12.

υποδηλώνουν ότι εδώ εικονίζεται ο άγιος Καλλίνικος. Η πιθανότητα αυτή ενισχύεται από μια αφιερωτική επιγραφή κοντά στην παράσταση του αγίου Νικολάου στην κόγχη του βόρειου παρεκκλησίου. Το όνομα στην πέμπτη σειρά από κάτω διαβάζεται “Καληνίκου” με τις ίδιες ανορθογραφίες, όπως στο σωζόμενο τμήμα από το όνομα του αγίου στο ιερό του νοτίου παρεκκλησίου. Ίσως λοιπόν να οφείλεται η παρουσία του αγίου Καλλινίκου σ’ αυτή τη θέση σε πρωτοβουλία του Καλλινίκου της επιγραφής, δεδομένου ότι η παλαιογραφία της επιγραφής μπορεί να την τοποθετήσει στην ίδια εποχή με την τοιχογραφία. Οι μορφές του αγίου Βαρνάβα και του αγίου Καλλινίκου δεν αποτελούν αυτόνομες παραστάσεις στο χώρο του ιερού, αλλά πρέπει να συσχετισθούν με τη σύνθεση της Δείσεως. Ο ρόλος τους σ’ αυτή την περίπτωση θα ήταν να μεσιτεύουν μαζί με την Παναγία και τον Πρόδρομο για τη σωτηρία δύο προσώπων με το ίδιο όνομα που είχαν ίσως συμβάλει στην τοιχογράφηση των παρεκκλησίων.¹

Εκτός από τις τοιχογραφίες με τα πορτραίτα των αγίων, στο ιερό του «ασκητηρίου» υπήρχαν και διάφορα διακοσμητικά θέματα από τα οποία ελάχιστα σώζονται σήμερα και ομοιάζουν με τα θέματα που συνήθως παρουσιάζονται πάνω σε βυζαντινά υφάσματα ή σε γλυπτά βυζαντινά θωράκια.²

Πέρα από τις τοιχογραφίες του ιερού υπήρχε δεξιότερα άλλη μία τοιχογραφία που απεικόνιζε κεφαλή αγίου που κατά τον Λαδά ήταν του 18^{ου} αιώνα, και διακρίνονταν σε αυτή τα γράμματα: [Ο] ΑΘΗΝ [ΩΝ] ΜΗΧ-[ΑΗΛ].

Γράφει ο Λαδάς: «Ο άγιος ούτος εικονίζεται όρθιος, διότι κάτωθεν της κεφαλής του περί την μέσην αυτού περιεσώθη τμήμα ενδύματος με μέγαν σταυρόν επ’ αυτού εξ ου αποδεικνύεται ότι ήτο Ιεράρχης, ενδεδυμένος με πολυσταύριον φελόνιον ή φέρων ωμοφόριον μετά σταυρών επ’ αυτού».

Αλλ’ άγιον Μιχαήλ Ιεράρχην Αθηνών η ιστορία δεν γνωρίζει μέχρι σήμεραν.

Ως γνωστόν η σειρά των Ιεραρχών των Αθηνών (ο επισκοπικός δηλαδή κατάλογος) είναι ελλιπής, πιθανόν μεταξύ των μη γνωσθέντων μέχρι σήμεραν Ιεραρχών να υπήρξε και τις φέρων το όνομα Μιχαήλ, όστις και αγίασεν.

Σημειωτέον ότι με το αυτό όνομα, κατά το “Νέον Μαρτυρολόγιον” εμαρτύρησεν εν Αθήναις την 30 Ιουνίου 1770 νέος 18 ετών ονόματι Μιχαήλ, κηπουρός το επάγγελμα και γυρολόγος, “απλούς πολλά την γνώμην” και αγράμματος, όστις επιστρέψας ποτέ από τα πέριξ χωρία συνελήφθη υπό των Τούρκων παρά την “είσοδον των Αθηνών” οίτινες τον εσυκοφάντησαν ότι επήγε “μπαρούτι εις τους κλέπτας όπου ήσαν επάνω εις τα βουνά”».³

Αποδείχτηκε όμως τελικά ότι δεν επρόκειτο για τον νεαρό κηπουρό Μιχαήλ, αλλά για τον γνωστό μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε πρώτος ο Ορλάνδος,⁴ βασιζόμενος στην επιγραφή και στην ομοιότητα στη μορφή με αντίστοιχη εικόνα του μητροπολίτη στις τοιχογραφίες του Αγίου Πέτρου στον Κουβαρά Αττικής. Αυτό βρίσκει σύμφωνη και τη Μουρίκη.

Τα εικονογραφικά θέματα και κάποιες συγκεκριμένες λεπτομέρειες επί των τοιχογραφιών του «ασκητηρίου» μπορούν να συμβάλουν στην ακριβέστερη χρονολόγηση των τοιχογραφιών: «Ο Μελισμός, δηλαδή η παράσταση του γυμνού Χριστού βρέφους επάνω στην αγία τράπεζα, που συμβολίζει με ρεαλιστικό τρόπο τη μετουσίωση του Άρτου και του Οίνου σε σώμα και σε αίμα του Χριστού, έχει παρατηρηθεί στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών ναών μόνο από το τέλος του 12^{ου} και έπειτα. [...] Η μνημειακή εμφάνιση του βρέφους, όπως εδώ, χαρακτηρίζει τις παλαιότερες παραστάσεις του θέματος και αποτελεί στοιχείο για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών. [...]

...οι ιεράρχες είναι όλοι γυρισμένοι προς το κέντρο της αψίδας και κρατούν ανοικτά ενεπίγραφα ειλητάρια στα χέρια, εικονίζονται δηλαδή τη στιγμή που εκφωνούν λειτουργικές ευχές. Αυτή ακριβώς η μορφή του θέματος παρατηρείται για πρώτη φορά στο 12^ο αιώνα. Εξάλλου, η απεικόνιση των ιεραρχών σε συνδυασμό με το θέμα του Μελισμού έχει παρατηρηθεί για πρώτη φορά στο τέλος του 12^{ου} αιώνα».⁵

¹ Ό.π., σελ. 94.

² Μουρίκη, σελ. 85.

³ Ό.π., σελ. 165-166.

⁴ «Η προσωπογραφία Μιχαήλ του Χωνιάτου», σελ. 213.

⁵ Μουρίκη, σελ. 88-89.

Ένα ακόμα στοιχείο είναι η περίπτωση του αγίου Βασιλείου, ο οποίος, όπως ειπώθηκε παραπάνω, είναι ο μόνος από τους ιεράρχες που βαστά κλειστό ειλητάριο, στοιχείο που αποτελεί απόηχο παλαιότερης παράδοσης (αρχές 13^{ου} αι.).¹

Στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών βοηθάει ακόμα και η ενδυμασία των ιεραρχών, η οποία κατά τη Μουρίκη ήταν χαρακτηριστική των πατριαρχών στο 12^ο αιώνα, και συγκεκριμένα το πολυσταύριο φαιλόνιο που φορούν ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Ακόμα όμως και τα επίθετα που αποδίδονται στους ιεράρχες αποτελούν ένδειξη πως οι τοιχογραφίες αποτελούν έργο που τοποθετείται μετά τα μέσα του 12^{ου} αιώνα, σε μια εποχή, που όπως λέει η Μουρίκη, η υμνολογία αρχίζει να επηρεάζει όλο και περισσότερο την εικονογράφηση των βυζαντινών ναών.²

Σαν επιπρόσθετο στοιχείο χρονολόγησης θα πρέπει να αναφερθεί και το πορτραίτο του Μιχαήλ Χωνιάτη: *«Η παρουσία της προσωπογραφίας του Μιχαήλ Χωνιάτη στις τοιχογραφίες των δύο μνημείων της Αττικής αποτελεί σημαντικό κριτήριο για τη χρονολόγησή τους. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, όπως είναι γνωστό, διετέλεσε μητροπολίτης Αθηνών από το 1182 έως το 1204, όταν η πόλη έπεσε στους Φράγκους. [...] Υπολογίζεται πως ο Μιχαήλ πέθανε γύρω στο 1222...[...] Τα πορτραίτα του στα δύο μνημεία της Αττικής έχουν φωτοστέφανο, ένδειξη δηλαδή ότι έγιναν οπωσδήποτε μετά το θάνατό του. Η παρουσία όμως του φωτοστέφανου δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκην ότι ο Μιχαήλ είχε επίσημα ανακηρυχθεί άγιος από την εκκλησία, πράγμα που δεν συνέβη άλλωστε, αλλά αποτελεί ένδειξη για την άσκηση τοπικής λατρείας [...] Στη Σπηλιά της Πεντέλης η μορφή βρίσκει θέση σε μια μακρινή γωνία του νοτίου παρεκκλησίου και έτσι υποδηλώνεται ότι εδώ πρόκειται για αφιερωτικό πορτραίτο».*³

Το ίδιο υποστηρίζεται και από τον ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: *«Θα περίμενε κανείς να έχουμε χρονολόγηση στις τοιχογραφίες, οπότε τουλάχιστον θα γνωρίζαμε πως οι άγνωστες φάσεις είναι προγενέστερες. Πράγματι, στον τρούλο υπήρχε χρονολογία, όμως η ανάγνωσή της δημιούργησε διαμάχη μεταξύ του ερασιτέχνη αρχαιοδίφη Γ. Λαδά και των καθηγητών Α. Ορλάνδου και Γ. Σωτηρίου. Ο πρώτος μετέφερε τη βυζαντινή χρονολογία ως 1786 και οι άλλοι ως 1234. Η κάθε πλευρά είχε τα επιχειρήματά της, όμως κλίνω υπέρ του 1234 για ένα και μόνο λόγο: ανάμεσα στις αγιογραφίες υπήρχε και πορτρέτο του Μιχαήλ Ακομινάτου (Χωνιάτη), που ήταν ο τελευταίος ορθόδοξος επίσκοπος των Αθηνών πριν την κατάληψή τους από τους Φράγκους το 1204. Είναι λογικό λοιπόν η τοιχογραφία να έγινε όσο η μνήμη του ήταν νωπή, αφού πέθανε το 1220, παρά ύστερα από 566 χρόνια!»*⁴

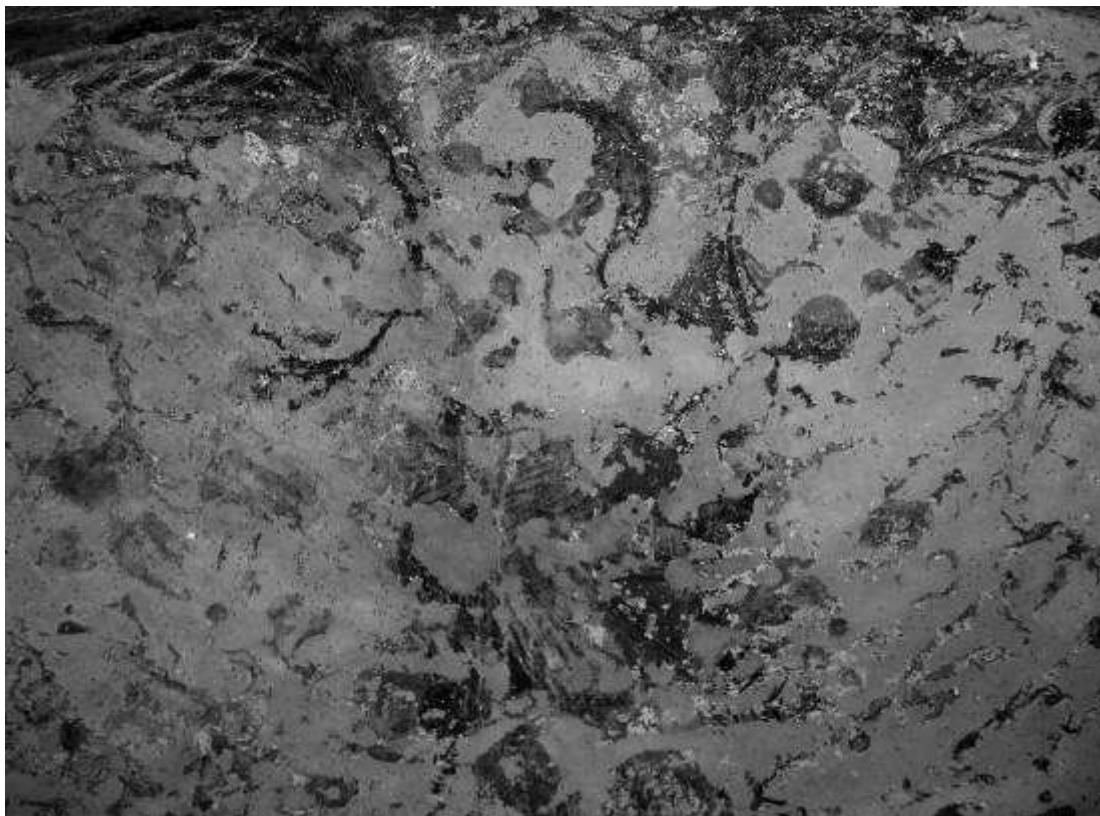
Επομένως, οι τοιχογραφίες του «ασκητηρίου» θα πρέπει να τοποθετηθούν κάπου ανάμεσα στα μέσα του 12^{ου} με αρχές του 13^{ου} αιώνα.

¹ Ό.π., σελ. 90.

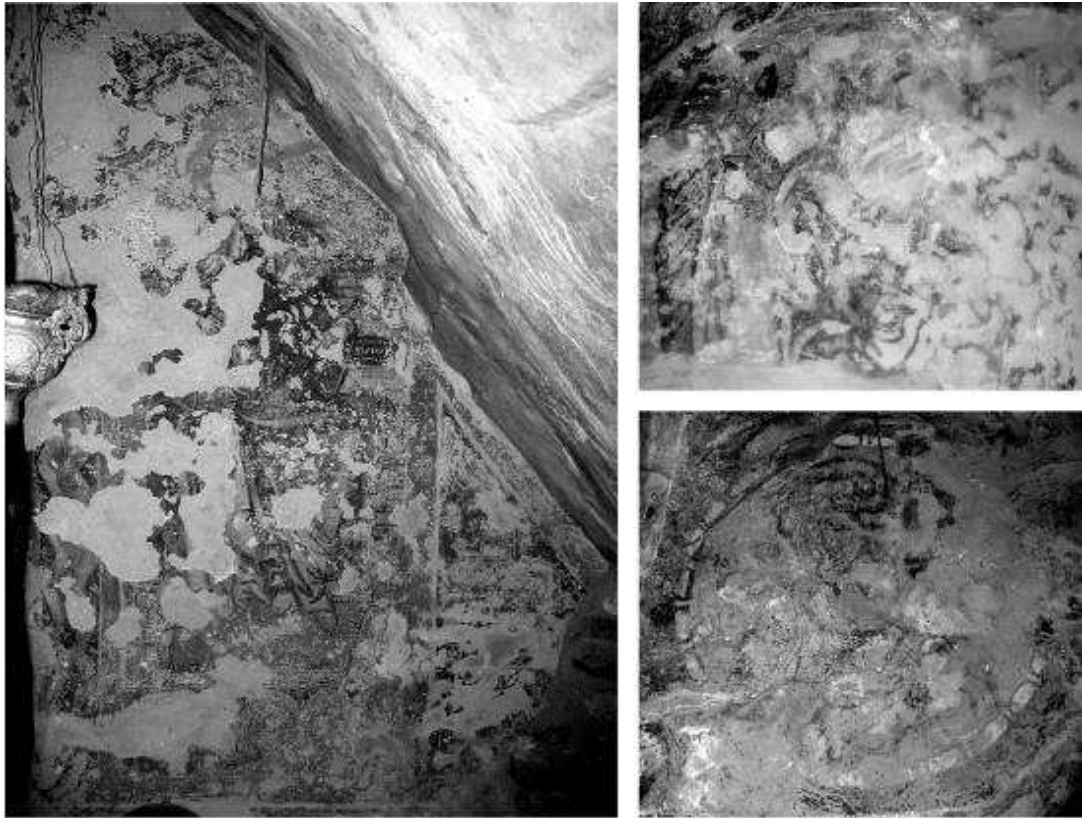
² Ό.π., σελ. 91.

³ Ό.π., σελ. 97-98.

⁴ Ό.π.

Απεικόνιση της Πλατυτέρας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Απεικόνιση της Θεοτόκου από τον Ευαγγελισμό. Πάνω δεξ. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ. Στα αριστερά διακρίνεται η φτερούγα του. Κάτω δεξ. Ο απόστολος Πέτρος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο άγιος Νικόλαος. Πάνω δεξ. Η επιγραφή στο ειλητάριο. Κάτω δεξ. Το κοσμητικό επίθετο του αγίου «Η βρύσις των θαυμάτων». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο άγιος Χρυσόστομος. Δεξ. πάνω: Η επιγραφή πάνω στο ειλητάριο. Δεξ. κάτω.
Το κοσμητικό επίθετο του αγίου «Η φρόνησις». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο άγιος Βασίλειος. Δεξ. Η προσωνυμία του αγίου «Η γνώσις». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο άγιος Γρηγόριος Δεξ. Η επιγραφή πάνω στο ειλητάριο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης. Δεξ. Ο απόστολος Παύλος. Αποτοιχίστηκαν και βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο, αλλά δεν εκτίθενται. (Φωτ. Ν. Μουρίκη)

Διακοσμητικά θέματα στις τοιχογραφίες του «ασκητηρίου». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η εικονογραφία του Βαρνάβα, από την οποία απέμεινε μόνο η επιγραφή του ονόματος και τμήμα διακοσμητικού πλαισίου στη δεξιά πλευρά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ανάγλυφα και επιγραφές

Στη ΝΑ πλευρά του «ασκητηρίου», επί του επικλινούς βράχου, υπάρχουν ανάγλυφα και επιγραφές, τα οποία, όπως είπαμε είναι αρχαιότερα από τα εκκλησιάκια. Στο ψηλότερο σημείο του βράχου έχει χαραχτεί μεγάλος σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα και με ένα καμπύλο λεπτό χάραγμα δεξιά. Ο Σωτηρίου αναφέρει το σταυρό ως «μονογραμματικό». Πιθανότατα εννοεί πως πως αυτό το πρόσθετο χάραγμα είναι αντί του γράμματος Ρ, ώστε με το σταυρό να σχηματίζεται το ΧΡ. Κάτω από το σταυρό υπάρχει αετός βαθιά σκαλισμένος στον βράχο με ανοιγμένα φτερά και στραμμένο το κεφάλι προς τα δεξιά, ενώ κάτω από αυτόν υπάρχει επιγραφή η οποία αποδόθηκε από τους Ορλάνδο και Σωτηρίου ως εξής: «ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΙ ΤΩ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΣΩ...ΙΝΟΥ ΑΜΗΝ / ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΜΕΤΑ ΑΥΤΟΙΣ ΔΕΣΠΟΤΑ ΔΕΧ (ου) ΑΓΙΕ ΧΡΙΣΤΕ ΤΗΝ ΕΠΙΝΥΧΙΑΝ». Αυτή η απόδοση όμως είναι λάθος, ενώ σωστά την απέδωσε ο Λαδάς, «ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΙ ΤΩ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΣΕ[ΠΤΕΜ;]ΙΝΟΥ ΑΜΗΝ / ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΜΕΤΑ ΔΕ[Σ]ΠΟΤΑ ΔΕ ΔΙΕ / ΧΡΙΣΤΕ Τ[Η]Ν ΕΠΙΝΥΧΙΑΝ». (= «Χριστέ βοήθε τον δούλο σου Σεπτεμίνον, αμήν. Και τους μετά αυτών Δέσποτα βοήθησον, τους εν φόβω, Χριστέ τελούντας την νυκτερινήν αγρυπνίαν».) Διατηρώ ωστόσο κάποιες επιφυλάξεις ως προς την ορθότητα του ονόματος του ασκητή.

Για τη λέξη «ΕΠΙΝΥΧΙΑ», οι Σωτηρίου και Ορλάνδος λένε ότι μπορεί να αποδοθεί στα ίδια τα ανάγλυφα διότι επινυχίαν=επινύσσω=κεντώ επί της επιφανείας. Περισσότερο ορθή όμως κατά τη γνώμη μου φαίνεται η εκδοχή του Λαδά, ο οποίος, επικαλούμενος το λεξικό Σουίδα λέει ότι νύχιος=νυχτερινός, όπως και νυχεύω=αγρυπνώ, νυκτερεύω.

Κάτω από την επιγραφή υπάρχουν δύο άγγελοι και ανάμεσα σε αυτούς ένας ακόμα αετός. Ο αριστερός άγγελος φοράει στέμμα, στο ένα χέρι βαστάει σφαίρα με σταυρό, ενώ στο άλλο σκήπτρο. Ο δεξιός άγγελος είναι στεφανωμένος με δίσκο, στο ένα χέρι του κρατά σταυρό ενώ στο άλλο σφαίρα με σταυρό.

Έχει προταθεί (ανεπίσημα) πως οι άγγελοι χαραχτήκαν πάνω σε αρχαία ανάγλυφα θεϊκών μορφών. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης επικαλούνται διάφορα στοιχεία, όπως π.χ. αυτό που γράφει ο Σωτηρίου, ότι οι άγγελοι δεν έχουν φωτοστέφανο όπως παρατηρείται στην παλαιοχριστιανική τέχνη, ενώ περιγράφοντας τον αριστερό άγγελο σημειώνει το εξής: «Επί της εξεχούσης ούλης κόμης φέρει μικρόν διάδημα προσομοιάζον προς τα διαδήματα *Τυχόν* εἰς προσωποποιήσεις πόλεων».¹ Το πρόσωπο του αριστερού αγγέλου έχει πράγματι έντονα θηλυκά χαρακτηριστικά, όμως δεν μοιάζει οπωσδήποτε με σκάλισμα αρχαιοελληνικής νοοτροπίας. Κάποιες φορές επίσης το σκήπτρο που βαστάει στο χέρι ερμηνεύθηκε ως... σφύρα αρχαίου λατόμου! Και ο δεξιός άγγελος υποτίθεται ότι χαραχτηκε πάνω σε αρχαιότερο ανάγλυφο, και ως απόδειξη τούτου επικαλούνται τα «απολλώνεια» χαρακτηριστικά του προσώπου, αλλά και το σκάλισμα των φτερών του, που είναι εμφανώς πιο ρηχό από το υπόλοιπο σώμα του αγγέλου, άρα πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη, και επομένως αυτό αποτελεί μια επιπλέον απόδειξη για την μετατροπή «αρχαίας ανάγλυφης θεότητας» σε άγγελο του χριστιανισμού. Όλα αυτά όμως δεν ισχύουν· αρκεί γι' αυτό να παρατηρήσει κάποιος την ασυμμετρία του σώματος του αγγέλου αλλά και τη γενικότερη τεχνοτροπία που δεν ομοιάζει σε τίποτα προς την αρχαιοελληνική. Επίσης, τα φτερά, αν και φαίνονται για μεταγενέστερες προσθήκες, θα αντιτείναμε λέγοντας ότι παρέμειναν ημιτελή.

Πάνω από το μεγάλο άγγελο υπάρχει μικρός αετός (πάλι με ανοιγμένα φτερά και κοιτάζοντας προς τα δεξιά), ενώ πάνω και πλάγια από τον αετό βρίσκεται δεύτερη επιγραφή. Κατά τη χάραξή του αετού καταστράφηκε η παλαιότερη επιγραφή του υποθετικού ονόματος ΣΕΠΤΕΜΙΝΟΥ. Αυτό ώθησε τον Λαδά στην υπόθεση πως οι άγγελοι είναι έργο νεότερο της επιγραφής. Η επιγραφή γύρω από τον τρίτο (μικρότερο) αετό αποτελεί τον πρώτο στίχο από τον 90^ο ψαλμό του προφήτη Δαβίδ:

Ο ΚΑΤΥΚΟ[Ν]	Ε[Ν]
ΗΘΙΑ ΤΟΥ ΥΨ	ΨΙΣΤΟΥ
Η ΣΚΕΠΗ	ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΤΟΥ ΥΟΥ	ΡΑΝΟΥ

¹ Ο.π., σελ. 54.

«Ο κατοικών εν βοήθεια του Υψίστου εν σκέπη του Θεού του Ουρανού».

Ο ασκητής παρέλειψε (εσκεμμένα;) να γράψει την τελευταία λέξη του στίχου «αυλισθήσεται». Ο Σωτηρίου εξηγεί ότι πιθανότατα σκοπός του ασκητή ήταν να παραστήσει τον ίδιο ως κάτοικο της Σπηλιάς με τη βοήθεια του θεού και έχοντας για σκέπη τον ουρανό.¹

Είναι χαρακτηριστικό πως οι τρεις αετοί δεν είναι δικέφαλοι, όπως θα περίμενε κανείς. Ως γνωστόν ο αετός αποτελεί σύμβολο του Διός. Σύμφωνα όμως με τον Σωτηρίου: «*Διά τας παραστάσεις τέλος των αετών δύσκολον θα ήτο να υποτεθή ενταύθα ότι πρόκειται περί αναμνήσεων συμβόλου της αρχαίας λατρείας. Η παράστασις αετών, λίαν διαδεδομένον θέμα κατά την παλαιοχριστιανικήν εποχήν απαντά συνηθέστερον εις τας κοπτικές στήλας και θα ηδύνατο ίσως να διευκρινίσει το ζήτημα της εξ Αιγύπτου εισαγωγής του ασκητικού βίου*».²

Κάτω από τα πόδια του μεγάλου αγγέλου βρίσκεται σταυρός και δίπλα απ' αυτόν μια καρδιά από την οποία αναφύεται ένα τσαμπί σταφύλια. Στο πάνω σκέλος του σταυρού εξέρχει γραμμή που μοιάζει με ανάποδο S. Παραδίπλα ένας μικρότερος σταυρός, ίδιας ακριβώς τεχνολογίας με τον προηγούμενο (μονογραμμιατικοί σταυροί), και δίπλα του ένα πτηνό το οποίο μοιάζει να τσιμπάει με το ράμφος του την προεξέχουσα «ουρά» από την άνω κεραία του σταυρού.

Αναφορικά με τους δύο σταυρούς και τα σκαλίσματα του πτηνού και της καρδιάς, ο Iranon υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για ασύνδετα σχέδια αλλά μια σχηματοποιημένη επιγραφή που φέρει κάποιο νόημα, άγνωστο μέχρι στιγμής σε εμάς. Κάτι τέτοιο είχε υποψιαστεί και ο Δ. Καμπούρογλου, όταν στο άρθρο του «Το Μονοπάτι της Σπηλιάς» γράφει τα ακόλουθα: «*Αλλά κοντά στο τσαμπί είναι λαξευμένο και ένα περιστεράκι, και το τσαμπί βγαίνει από ένα βάζο που έχει το σχήμα καρδιάς! Δυστυχισμένη ασκητή, χωρίς να το θέλεις μας εξεμυστηρεύθης τον πόνο σου. Αυτή είναι η ιστορία σου όλη κι όλη*», εννοώντας ότι ο ασκητής της Σπηλιάς ακολούθησε τον δρόμο του ασκητισμού εξ αιτίας κάποιας ερωτικής απογοήτευσης. Ο Iranon εικάζει ότι πρόκειται μάλλον για μια ρομαντικής διάθεσης ερμηνεία, εφόσον και στο υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου το σχήμα της καρδιάς αποτυπώνεται έξι φορές ανάμεσα στα σκέλη του κεντρικού συμβόλου, που αντιστοιχεί στα αρχικά του Ιησού Χριστού.³

Ίσως ο ασκητής δεν προσπάθησε να «κωδικοποιήσει» κάποια πιθανή ερωτική απογοήτευσή του, αλλά μάλλον ήθελε να δηλώσει τον «έρωτά» του για τον Χριστό. Εκτός κι αν ισχύουν και οι δύο περιπτώσεις, δηλ. εξαιτίας κάποιας γυναίκας που τον πλήγωσε, αποφάσισε να ξαναπροσφέρει την αγάπη του αυτή τη φορά όχι σε γυναίκα, αλλά στον Χριστό. Αυτό μαρτυρούν τόσο το τσαμπί με τα σταφύλια, όσο και οι έξι καρδιές. Τα σταφύλια θεωρήθηκαν κι αυτά ως απόληχος διονυσιακής λατρείας. Το συγκεκριμένο σκάλισμα όμως είναι φτιαγμένο από χέρι ασκητή, και έχει να κάνει με τη δήλωση του Ιησού, «*Εγώ είμι η άμπελος η αληθινή και ο Πατήρ μου ο γεωργός έστιν...*» (Ιωάν. ιε' 1)

Εκτός από τον κύριο όγκο των αναγλύφων που μόλις περιγράψαμε, παραδίπλα, στον ίδιο βράχο υπάρχουν κάποιες επιγραφές ακόμα, καθώς και αρκετά ακιδογραφήματα. Υπάρχει πρωτοβυζαντινή επιγραφή πάνω από την οποία υπάρχει χαραγμένος σταυρός. Πρόκειται για επίκληση η οποία λέει τα εξής: «ΑΓΙΕ ΠΑΥΛΕ / ΑΓΙΕ ΑΝΔΡΕΑ / ΒΟΗΘΗ ΤΩ ΤΑΠΙΝΩ / ΧΡΗΤΩΝΙ / ΑΜΗΝ».

Κατά τον Λαδά, βάσει της ανωτέρω επιγραφής, είναι πιθανόν στο ασκητήριο της Σπηλιάς να τιμούσαν τους αγίους Παύλο και Ανδρέα αλλά με την πάροδο των αιώνων αυτό να λησμονήθηκε.

Πέρα από την επιγραφή αυτή εντόπισα πληθώρα ακιδογραφημάτων, τα οποία όμως, τόσο από τη φθορά που έχουν υποστεί, όσο και από την ανορθογραφία των ασκητών καθιστούν την ανάγνωσή τους από δύσκολη έως ακατόρθωτη.

Μίλησαμε προηγουμένως για την καταστροφή της τράπεζας του «ασκητηρίου». Επόμενο «θύμα» ήταν ο αριστερός άγγελος των αναγλύφων. Το Γενάρη του 2011 είδα ότι κάποιος είχε κάψει το δεξί χέρι του αγγέλου, στο οποίο βαστούσε τη σφαίρα με το σταυρό στην κορυφή του, με αποτέλεσμα το κομμάτι εκείνο του βράχου να αποκολληθεί.

¹ Ο.π., σελ. 52.

² Ο.π. σελ. 52-54.

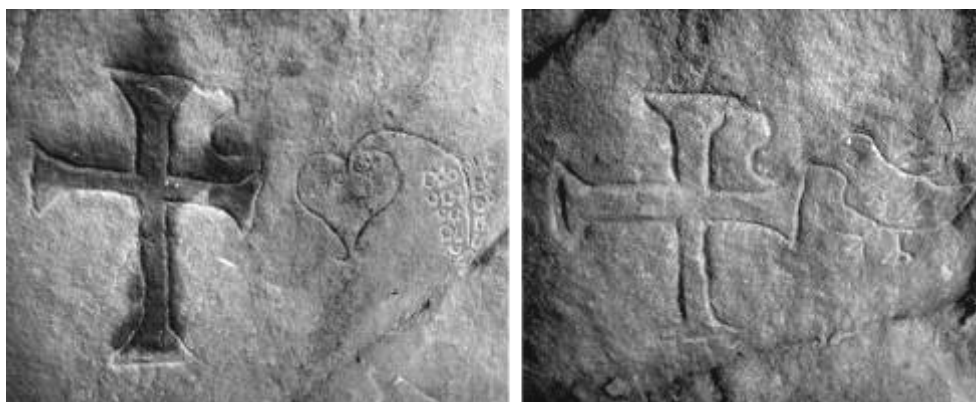
³ «ΠΕΝΤΕΛΗ»: Η Αδελφότητα της Σπηλιάς, μέρος Θ'.

Οι άγγελοι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η καταστροφή του αναγλύφου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι σταυροί, κ.λπ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο μεγάλος αετός και ο σταυρός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο αετός ανάμεσα στους αγγέλους. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

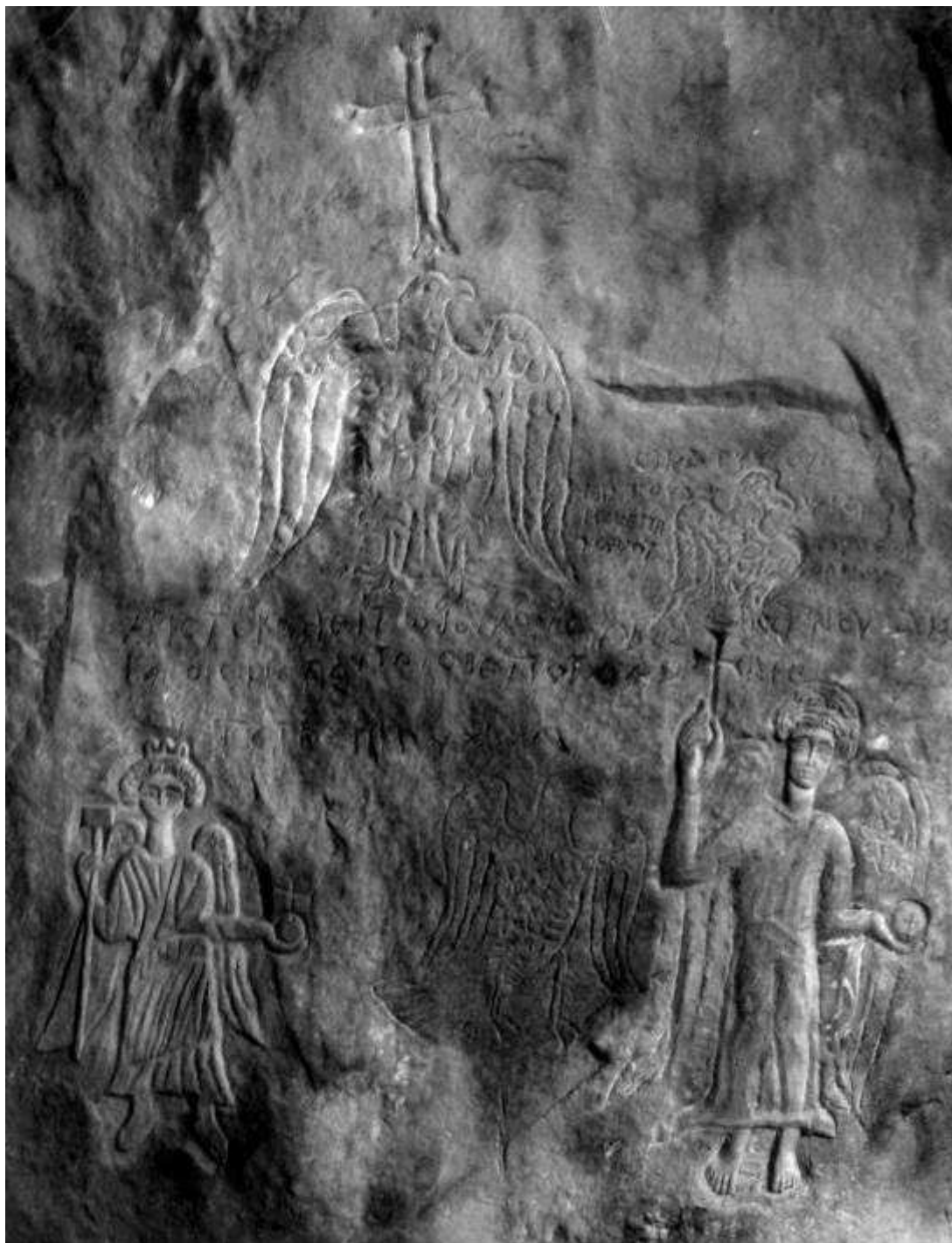

Ο αετός και η επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

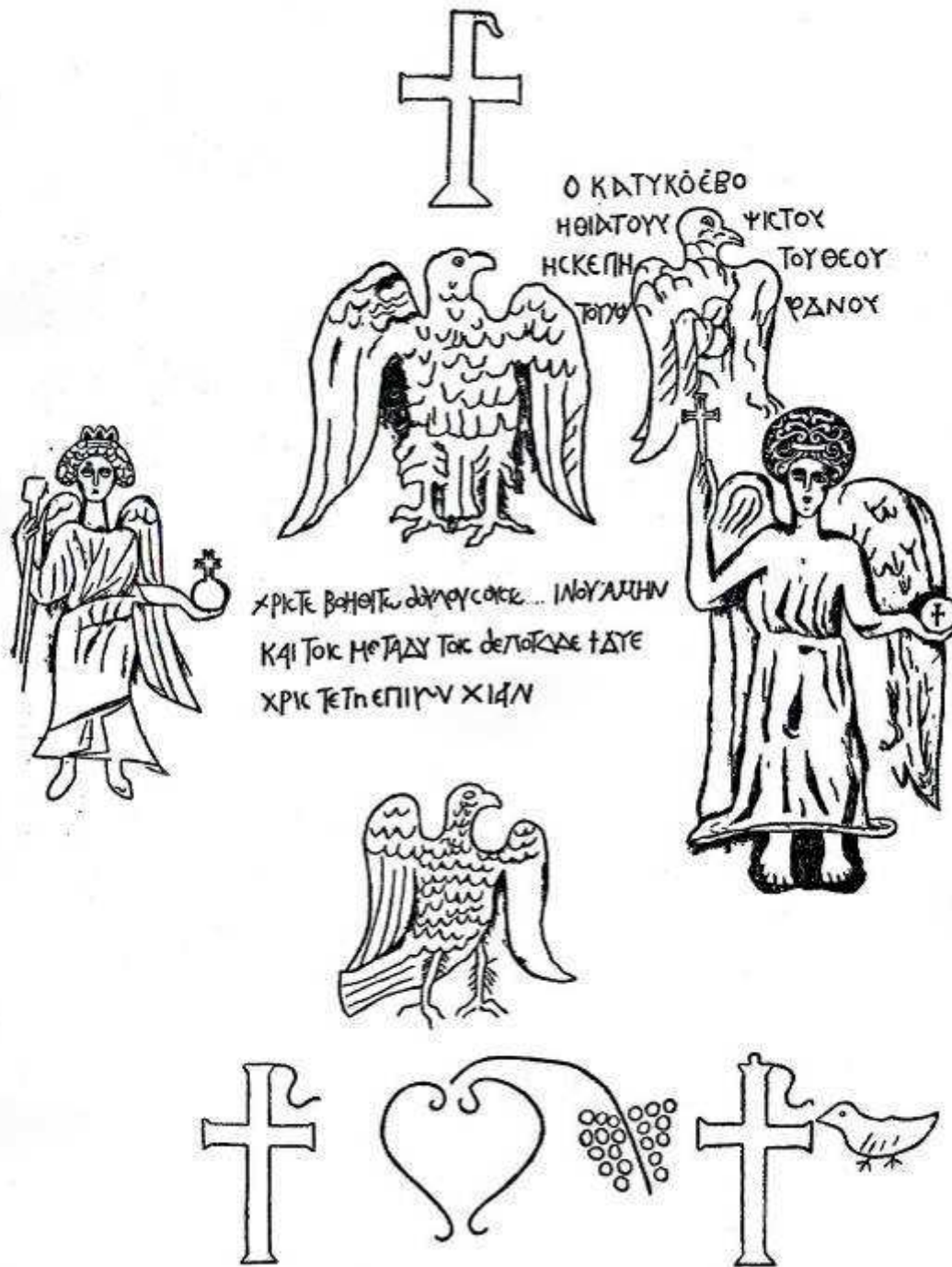

ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΕΩ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ... ΙΝΟΥΛΙΝΗ
 ΚΑΙ ΤΟΚ ΜΕΤΑΔΥ ΤΟΙΣ ΔΕΛΟΤΕΣ ΔΕ ΤΔΥΕ
 ΧΡΙΣΤΕ ΤΗ ΕΠΙΡΩΝ ΧΙΔΝ

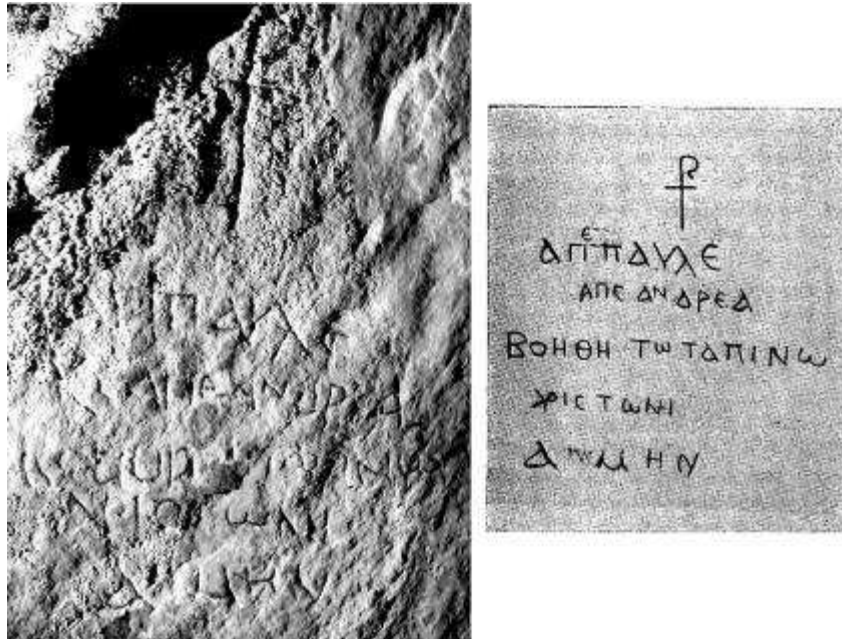
Η επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Αποτύπωση: Λαδάς)

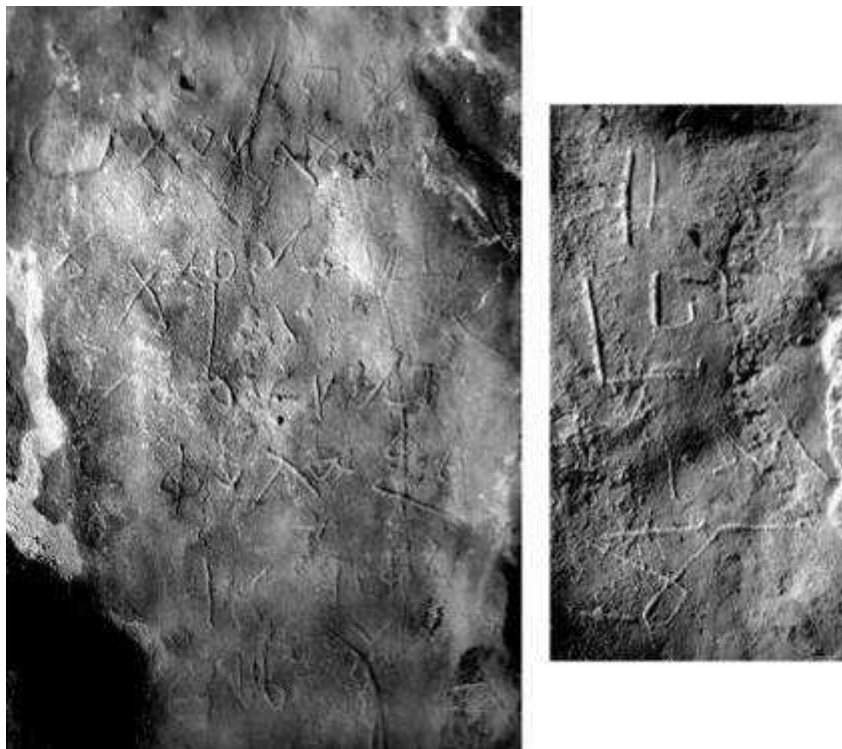
Πανοραμική άποψη των αναγλύφων της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σχεδιαστική αναπαράσταση των αναγλύφων της Σπηλιάς.
 (Σχ. Κας Χατζημιχάλη – παρατίθεται από Σωτηρίου)

Η πρωτοβυζαντινή επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Αποτύπωση: Λαδάς)

Ακιδογραφήματα των ασκητών. Στην αρ. φωτ. διακρίνεται η λέξη «φυλάξε».
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

στ. Το βόρειο παρεκκλήσιο («Άγιος Νικόλαος»)

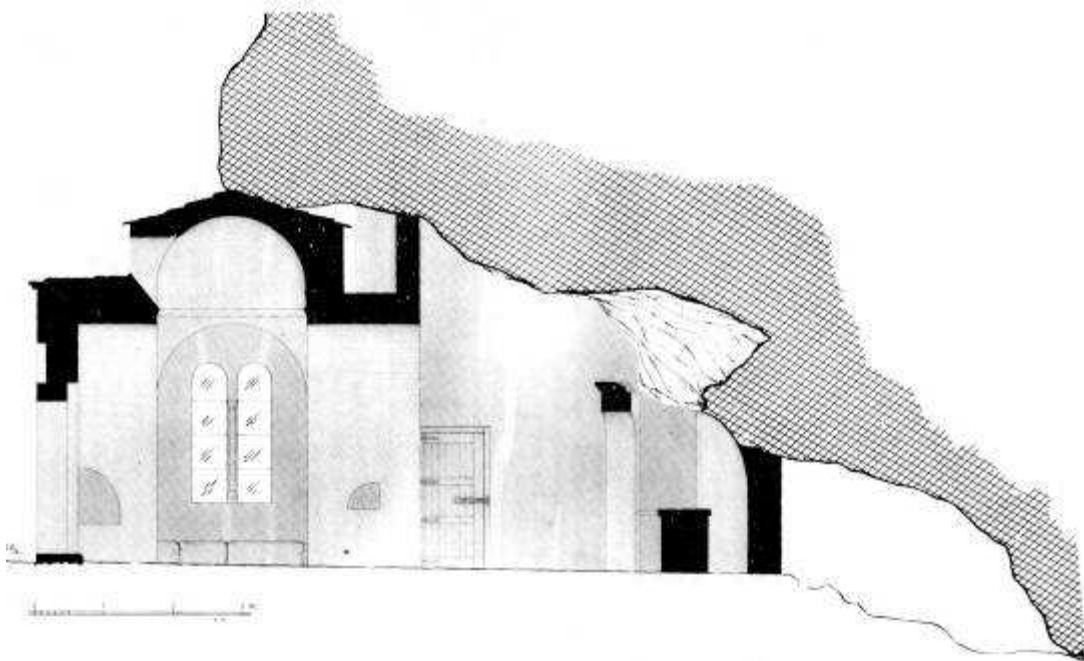
Κατά τον Λαδά, η εκκλησία ανεγέρθηκε πριν από τον 16^ο αιώνα, ενώ ο Σωτηρίου τοποθετεί την ανέγερση συγκεκριμένα στον 10^ο αιώνα, συμπεράσμα στο οποίο κατέληξε παρατηρώντας την τοιχοποιία του ναού σε διάφορα μέρη όπως στη βόρεια πύλη, στα παράθυρα, καθώς και από τη χρήση παλαιοχριστιανικού γλυπτού διακόσμου που σήμερα απουσιάζει. Παραπάνω ειπώθηκε ότι σύμφωνα με άλλη γνώμη η ανέγερση τοποθετείται στον 11^ο ή 12^ο αιώνα. Κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί τίποτε με σιγουριά. Και ο Λαζαρίδης, επίσης, υποστηρίζει πως η χρονολογία κατασκευής του ναΐσκου δεν ξεπερνάει τον 10^ο αιώνα.

Περιγραφή του εσωτερικού χώρου

Η μετάβαση από την εκκλησία στο ασκητήριο γίνεται από δύο διόδους, οι οποίες χωρίζονται από μεγάλη και ογκώδη σταλαγμιτική κολόνα, κτισμένη κατά τη βόρεια πλευρά της. Απέναντι ακριβώς από τη μεγάλη κολόνα, όπως κατευθυνόμαστε προς το «ασκητήριο», υπάρχει άλλη μία η οποία έχει υποστεί κατεργασία (όπως και άλλα σημεία της Σπηλιάς στα οποία παρατηρούνται ίχνη λάξευσης). Ο Βαγγέλης Ζήσης εικάζει ότι το σχήμα που έλαβε μετά την κατεργασία δείχνει να θέλει να αναπαραστήσει ανθρώπινη φιγούρα. Ευτυχώς, όπως λέει αργότερα, «αποτελεί ομολογουμένως μια παρακινδυνευμένη άποψη».¹ Ο τρούλος δε στεγάζει όλη την εκκλησία, αλλά στο ανατολικό μέρος της ως στέγη έχει την οροφή του σπηλαίου.

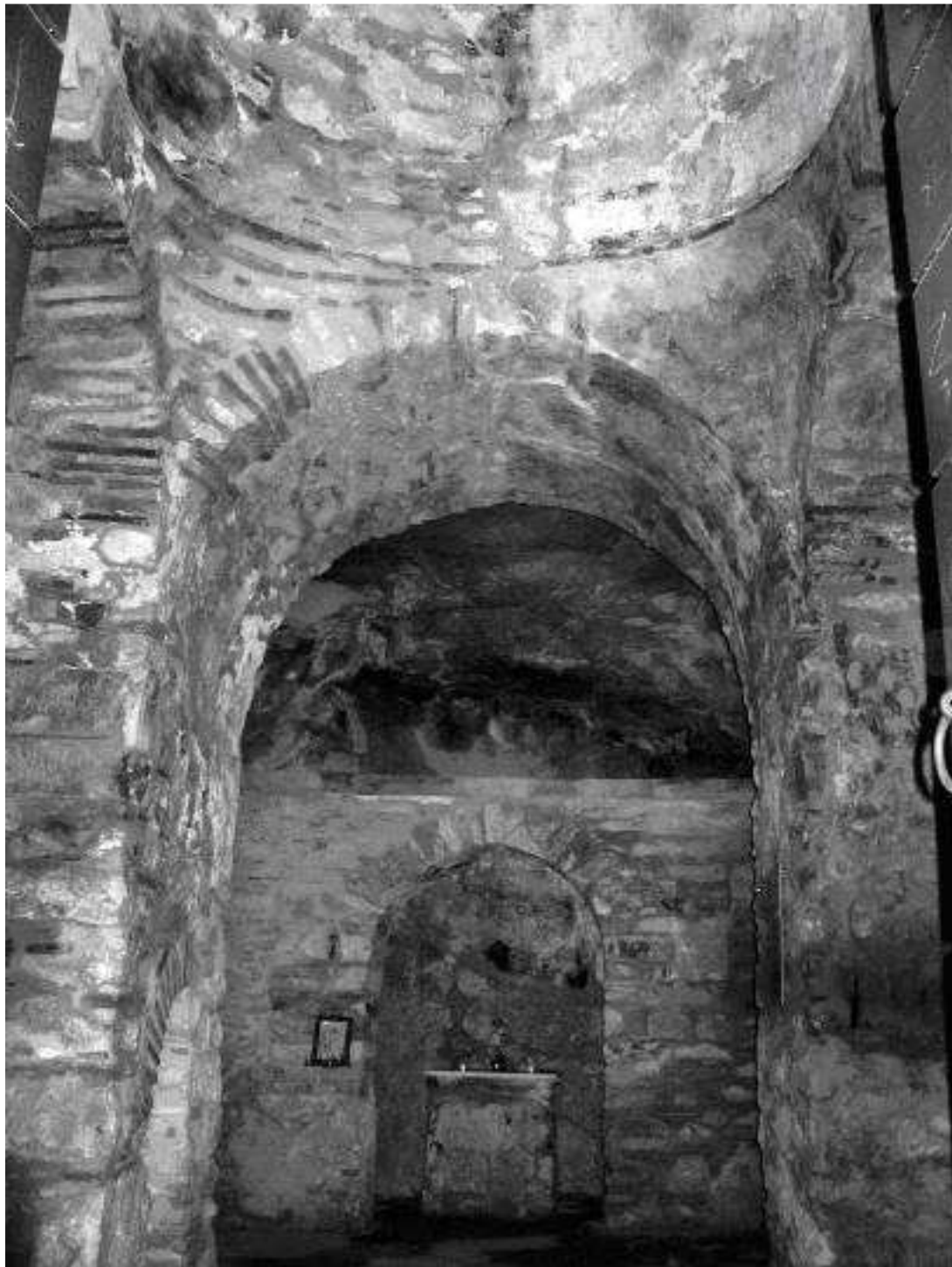
Στο βορινό και δυτικό τοίχο της εκκλησίας υπάρχουν τρεις εσοχές με ημι-αψιδωτή οροφή, καθώς και άλλη μία μικρότερη με τετράγωνο άνοιγμα. Αυτές χρησίμευαν ως οστεοθήκες.

Τέλος, το κεντρικό τμήμα του τέμπλου είναι μεταγενέστερη κατασκευή. Μετά την αποτέιχση των τοιχογραφιών το 1977, ο Δ. Δρόλαπας είχε παρατηρήσει τη διαφορά της τοιχοποιίας, και ως επιβεβαίωση για αυτό παραπέμπω τον αναγνώστη στο σχέδιο του Hallerstein (το οποίο παρουσιάζεται παραπάνω) όπου υπάρχουν μόνο τα άκρα του τέμπλου χωρίς την αψίδα.

Άγιος Νικόλαος. Τομή κατά μήκος. (Λαζαρίδης)

¹ «ΠΕΝΤΕΛΗ – Ιστορία, Θρύλοι, Μυστήρια», εκδ. Άλλωστε, σελ. 55.

Το ιερό του Αγ. Νικολάου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η δυτική είσοδος του Αγ. Νικολάου εκ των έσω. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο βορεινός τοίχος του Αγ. Νικολάου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το τέμπλο όπως ήταν πριν την αποτοίχιση των τοιχογραφιών. (Η φωτογραφία παρατίθεται από www.iranon.gr)

Το τέμπλο όπως είναι σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τοιχογραφίες

Δε σώζεται ίχνος πλέον από τις τοιχογραφίες που υπήρχαν έως και λίγες δεκαετίες πριν στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου. Όλες αποτοιχίστηκαν κατά τη διάρκεια των ολέθριων για τη Σπηλιά στρατιωτικών έργων (1977-83) προκειμένου να προφυλαχθούν, καταλήγοντας αργότερα ως εκθέματα στο βυζαντινό μουσείο Αθηνών. Έχουμε ωστόσο λεπτομερείς περιγραφές των τοιχογραφιών από τον Λαδά όπως και από τη Ν. Μουρίκη.

Ας ξεκινήσουμε με την εικόνα του αγίου Νικολάου, η οποία αποτελούσε ένα παράδοξο, εφόσον βρισκόταν στην κόγχη του ιερού βήματος, στη θέση που κανονικά, ως εΐθισται, θα έπρεπε να βρίσκεται η εικόνα της «Πλατυτέρας». Σε αυτή την τοιχογραφία εικονίζεται ο άγιος να βαστά ανοιχτό Ευαγγέλιο πάνω στο οποίο, γραφόταν το εξής: «ΤΩ ΚΕΡΟ ΕΚΕΙΝΟ ΕΣΤΗ Ο ΙC ΕΠΙ ΤΟΠΟΥ ΠΕΔΙΝΟΥ» (= *Τω καιρώ εκείνω έστη ο Ιησούς επί τόπου πεδινού*).¹ Η φράση αυτή, για τον Λαδά όπως και για την Μουρίκη δεν ήταν τυχαία. Πρόκειται για περικοπή από το Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο (6, 17-20) όπου αναφέρεται ότι «πλήθος πολύ του λαού από πάσης της Ιουδαίας και Ιερουσαλήμ και της παραλίου Τύρου και Σιδώνος, οι ήλθον ακούσαι αυτού και ιασθῆναι από των νόσων αυτών» και ο άγιος Νικόλαος, ως γνωστόν θεωρείται μέγας θαυματουργός, με...πληθώρα «θαυμάτων» στο ενεργητικό του. Ο Λαδάς συμπληρώνει λέγοντας ότι γι' αυτόν το λόγο υπάρχει και η προσωνμία «Η βρύσις των θαυμάτων» στην ολόσωμη εικόνα του αγίου Νικολάου επί της κόγχης του «ασκητηρίου».²

Ο Σωτηρίου αναφέρει την τοιχογραφία του Αγ. Νικολάου μερικώς καλυπτόμενη από την Πλατυτέρα: «...[φέρει] τοιχογραφίαν του αγίου Νικολάου εν προτομή καλυπτομένην εν μέρει υπό μεταγενεστέρας εικόνας της Πλατυτέρας». Την εποχή του Λαδά από αυτή την εικόνα είχαν απομείνει τα ίχνη από τις παρυφές φυλλοστολίστου υφάσματος. Η προεργασία κάλυψης με κονίαμα της παλιάς τοιχογραφίας έγινε με κτυπήματα (εγκοπές) πάνω σε αυτή με σιδερένιο εργαλείο τα οποία ήταν εμφανή σε όλη την εικόνα. Το πρόσωπο όμως του αγίου ήταν κατά το ήμισυ κατεστραμμένο, κι αυτό ο Λαδάς το αποδίδει σε ενέργεια αλλοδαπού³ κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Επί της τοιχογραφίας αυτής σώζονταν πολλές παλιές επιγραφές επισκεπτών στις οποίες θα αναφερθούμε αργότερα. Η εικόνα κατά τον Λαδά ήταν έργο του 17^{ου} αιώνα: «Ούτω κατά τους ενετοτουρκικούς πολέμους, οι Αθηναίοι προσεχώρησαν και υποστήριζαν τους Ενετούς εις την κατάληψιν των Αθηνών, ότε δε οι Ενετοί ήρχισαν ν' αποσύρωνται οικειοθελώς των Αθηνών, οι Αθηναίοι αναλογιζόμενοι τα φοβερά αντίποινα των επανερχόμενων Τούρκων, ηναγκάσθησαν να αυτοεξορισθούν επί τριετίαν (1688-1690) εις διάφορους τόπους, ασφαλώς δε και εις τα όρη της Αττικής. Τότε ίσως κατά την τριετή ταύτην φυγήν, οι καταφυγόντες εις την Πεντέλην εικονογράφησαν, μεταξύ άλλων, εις την κόγχην του Ιερού Βήματος την εικόνα του αγίου Νικολάου».⁴

Αργότερα, όπως σημειώνει ο Π. Λαζαρίδης, κάποιος αδαής ευσεβής επισκέπτης της Σπηλιάς, προσπάθησε να αποκαταστήσει το κατεστραμμένο πρόσωπο του αγίου, ζωγραφίζοντας πρόχειρα τα μάτια και τη μύτη.⁵

Δεξιά και αριστερά από την προσωπογραφία του αγίου υπήρχαν πολλές χαραγμένες επιγραφές από τις αρχές του 16^{ου} έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Αυτές αναφέρονται από τον Σωτηρίου και αναλυτικότερα από τον Λαδά.

Η παλαιότερη επιγραφή έχει την χρονολογία «1586» συνοδευόμενη από το όνομα «Αλύπιος». Σε άλλη επιγραφή υπήρχε η χρονολογία «1676» και η υπογραφή «αναγνόστις μοζαρίτης». Επίσης, όποιος ζωγράφισε τον Άγ. Νικόλαο στο ιερό, πρόσθεσε γραπτή επιγραφή ήδη ημικατεστραμμένη την εποχή του Λαδά. Κατ' αυτόν ήταν χωρισμένη σε δύο τμήματα, εκ των οποίων το άνω πιθανόν περιείχε επτά στίχους. Την παραθέτει ως εξής:

1 — — — — λ

¹ Λουκάς, ζ' 17.

² Ό.π., σελ. 152.

³ Δηλ. μουσουλμάνου, εφόσον κατ' αυτούς απαγορευόταν η απεικόνιση ανθρώπων ή ζώων.

⁴ Περιοδικό "Ο Συλλέκτης": «Η Σπηλιά της Πεντέλης και απάντησις εις επικρίσεις των βυζαντινολόγων καθηγητών Γ.Α. Σωτηρίου και Α. Κ. Ορλάνδου», Β' τόμος, 1963, σελ. 167.

⁵ Ό.π., σελ. 65.

2. C. ΘΕΤ.
 3 ου ---- ν
 4 ΧΟ ---- Ι
 5. ΜΗΕΦΙ μί (ή ΜΗ ΕΦ' Ιμών ή ΕΦΙ και)
 6 [το]ν ΗΚ [Ο]Ν [τ]ου (ή [τη]ν ειΚ[Ο]Ν[Α] . ουν)
 7 -- [τ]ου ΡΟΜΑ (ή ΡΟΜΑ[ΝΟΥ] ή ΡΟ ΑΜ[ΗΝ])
 1 [Κ]ΑΛΗΝΙΚΟΥ
 2 . [μον]αχ[ού] γεΡασίμ[ου]
 3. νΙΚΟΛΑΟΥ
 4. Μακαρίου μο[να]χ[ων]
 5. ΙC. ΦΙ --

Η επιγραφή αυτή αναγνώσθηκε από τον Σωτηρίου ως εξής: Μιχαήλ, Εφημί. (Ευθυμίου ή Ευφημίας;) η (ο) ν (υιών;) Ιωάννου του Ρόμα. - Σηνίκου (συνοίκου;) τον ; Γερμανού και Νικολάου ιερομονάχων...¹ Όπως ειπώθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, ίσως πρόκειται για τον ασκητή «Νικολή» που πρωταγωνιστεί στην αφήγηση του Καμπούρογλου.²

Επίσης, στην ίδια τοιχογραφία υπήρχαν τα ακόλουθα χαράγματα: «FOUCHEROT FAUVEL 1782 1786 με παναγιότι»,³ «G[RO]PIUS 1804»,⁴ «ΠΕΤΡΟΣ 1804»,⁵ «LEE 1820»,⁶ «F. Thackerman», «I. RAMPA, L.I. SCOLLES», «Novelo 1824» και «J. Goury 1832».⁷

Στην τοιχογραφία της «Γέννησης του Ιησού» ο Λαδάς εντόπισε πολλά χαράγματα με το παλαιότερο να φέρει χρονολογία «7017 έτους ζιζ'» η οποία αντιστοιχεί στο έτος 1508 ή 1509.⁸ Υπήρχαν όμως και άλλες χρονολογίες: «1514», «1648», «1718», «1751» κ.ά. Μεταξύ αυτών και αρκετά ονόματα όπως «1708 ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ», «1750 Νικόλας μπενιζέλος», «Παύλος», «Καρόρις», «Πούλος», οι οποίοι σύμφωνα με τον Λαδά είναι όλοι τους Αθηναίοι.

Ο Σωτηρίου αναφέρει κι αυτός στη μελέτη του τις παραπάνω επιγραφές με κάποιες διαφορές. Το όνομα του Μπενιζέλου, αναγνώστηκε από τον Λαδά ως Νικόλας, ενώ κατά τον Σωτηρίου Νικολάκης, καθώς επίσης υπάρχει διαφορά και στη χρονολογία. Ο Λαδάς είδε το έτος 1750 ενώ ο Σωτηρίου αναφέρει το 1792. Σύμφωνα με τον Δ. Καμπούρογλου,⁹ ο Ν. Μπενιζέλος είναι ίσως ο νοτάριος.

Στην κόγχη του ιερού δεν υπήρχε άλλη ζωγραφική διακόσμηση. Όμως το 2005 βρήκα παλιό σκάλισμα μεγάλου άτεχνου σταυρού, αριστερά και πάνω από την αγία τράπεζα. Όπως μου είπε χρόνια αργότερα ο Δρόσος Δρόλαπας, ο σταυρός αυτός ίσως έγινε για να πιάσει το κονίαμα πάνω στη λεία επιφάνεια του βράχου. Δηλαδή να το έκανε ο μάστορας αντί των συνηθισμένων χτυπημάτων.

¹ Ό.π., σελ. 57, σημ.1.

² Από τη στιγμή που οι επιγραφές είναι του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, ο ιερομόναχος Νικόλαος της επιγραφής δε θα μπορούσε ποτέ να ταυτιστεί με κάποιον από τους πρώτους ασκητές της Σπηλιάς που έζησαν εκεί πολλούς αιώνες πριν. Επομένως ο Καμπούρογλου ήθελε μάλλον να συμπλέξει κάποιο υπαρκτό πρόσωπο - κάτοικο της Σπηλιάς με το θρύλο για τον ασκητή. Αυτό βέβαια είναι απλώς μια υπόθεση. Είπαμε και στην αρχή του κεφαλαίου πως είναι εξίσου πιθανό ο Καμπούρογλου να παραθέτει ατόφια την παράδοση όπως την έλαβε από τους γηραιότερους της μονής Πεντέλης.

³ Ο μηχανικός και αρχιτέκτων Foucherot αποστάλθηκε από τον πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κων/πολη Choiseul-Gouffier στην Ανατολή για να αντιγράψει και να μελετήσει τα αρχαία μνημεία και τοπία. Ως βοηθό του παρέλαβε τον ζωγράφο Fauvel. Στην Αθήνα έφτασαν για πρώτη φορά το έτος 1781. Στις εκδρομές τους στην Αττική προς μελέτη και αντιγραφή των αρχαίων, συνήθιζαν να χαράζουν τα ονόματά τους. Στην παραπάνω επιγραφή χάραξε το όνομά του και ο Έλληνας διερμηνέας τους Παναγιώτης. (Λαδάς, ό.π., σελ. 154.)

⁴ Πρόκειται για τον αρχαιόφιλο και Πρόξενο της Αυστρίας G. Ch. Gropius (1776-1850). Βλ. Λαδάς.

⁵ Πρόκειται για τον Πέτρο Γάσπαρη, Αθηναίο διερμηνέα του Gropius. (Λαδάς, ό.π.)

⁶ Συνώνυμος του φίλου του R. Chandler. (Λαδάς, ό.π.)

⁷ Ο Goury ήταν Γάλλος αρχιτέκτονας.

⁸ Εδώ ο Λαδάς λανθασμένα θεώρησε πως η εν λόγω τοιχογραφία απεικόνιζε την «Εύρεση του Μωϋσέως».

⁹ «Αθηναϊκόν Αρχοντολόγιον» Αθήναι 1921, σελ. 145.

Η τοιχογραφία του αγίου Νικολάου. (Φωτ. ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ)

Η προσπάθεια κάποιου ευσεβούς να αποκαταστήσει το κατεστραμμένο πρόσωπο του αγίου. (Φωτ. Λαζαρίδης)

Οι επιγραφές της τοιχογραφίας. (Φωτ. ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ)

Αρκετές τοιχογραφίες υπήρχαν επί του τρούλλου του παρεκκλησίου, οι οποίες ήταν και οι πιο καλοδιατηρημένες. Στην κορυφή του τρούλλου δέσποζε ο Παντοκράτορας στηθαίος μέσα σε κύκλο. Γύρω από τον Παντοκράτορα υπήρχε η μορφή της Παναγίας, οι μορφές των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ και οκτώ προφητών. Για την εικονογραφία της Παναγίας γράφει η Μουρίκη: «Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η παρουσία της Παναγίας, η οποία σημειώνεται συνήθως από το 12^ο αιώνα και έπειτα στη θέση αυτή. Παρατηρείται εξάλλου και σε αρκετά μνημειακά σύνολα της Αττικής, τα οποία χρονολογούνται στο 12^ο και στο 13^ο αιώνα...[...]

Η παρουσία της Παναγίας στο πρόγραμμα του τρούλλου επιτρέπει να διασαφηνισθεί το περιεχόμενό του που είναι βασικά το ίδιο, αλλά με διαφορετικές αποχρώσεις κάθε φορά. Ειδικά στον τρούλλο του βορείου παρεκκλησίου σώζεται μέρος επιγραφής ανάμεσα στην Παναγία και στον Γαβριήλ. Διαβάζεται ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΤΕΧΘΕΝΤΑ, που υπογραμμίζει ότι η Παναγία βρίσκεται ανάμεσα στους προφήτες του τρούλλου εξ αιτίας του βασικού της ρόλου στο μυστήριο της Ενσαρκώσεως. Η επιλογή των προφητών γύρω από τον Παντοκράτορα και οι επιγραφές στα ειλητάρια τους ακολουθούν επίσης την παράδοση. Όλες οι σωζόμενες επιγραφές αναφέρονται στην έλευση του Σωτήρος και στη δόξα του Παντοκράτορα, ο οποίος δεσπόζει στην κορυφή του τρούλλου».

Στην εποχή της Μουρίκη, σωζόταν μόνο μέρος της Παναγίας και του Μιχαήλ, ενώ η μορφή του Γαβριήλ σωζόταν ακέραια (επιγραφή: Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΓΑΒ(ΡΗΛ)).

Με αφετηρία τώρα τη μορφή της Παναγίας, και με φορά από αριστερά προς τα δεξιά οι προφήτες ήταν –όπως αναφέρει η Μουρίκη– οι ακόλουθοι: α) ο Σολομών («Ο ΠΡΟΦ(ΗΤΗΣ) ΣΟΛΟΜ[ΩΝ]», επιγραφή ειληταρίου «+ Η ΣΟΦΗΑ ΟΚΩΔΩ», Παροιμίες 9,1), β) ο Ησαΐας («Ο ΠΡΟ-Φ(ΗΤΗΣ) ΙΣΑΗΑΣ», επιγραφή ειληταρίου «[ΠΑΡ]ΘΕΝ[ΟΣ] ΕΝ ΓΑΤΡΙ Ε[ΞΕΙ]», Ησαΐας 7,14), γ) ο Ιεζεκιήλ («Ο ΠΡΟΦ(ΗΤΗΣ) ΙΕΖΕΚΥΗΛ», επιγραφή αδιάγνωστη), δ) ο Αββακούμ (Ο ΠΡΟΦ(ΗΤΗΣ) ΑΜΒΑΚΟΥΜ), επιγραφή ειληταρίου «+ Κ(ΥΡΙ)Ε ΗΣΑΚΥΚΟΑ ΤΗΝ ΑΚΟ[ΗΝ]», Αββακούμ 3,2), ε) ο Ιωνάς («Ο ΠΡΟΦ(ΗΤΗΣ) ΗΟΝΑΣ», επιγραφή ειληταρίου «+ ΕΒΟΗΣΑ ΕΝ ΘΑΛΙΨΥ», Ιωνάς 2,3), στ) ο Δανιήλ (επιγραφή ειληταρίου «+ ΕΓΩ ΔΑΝΗΙΑ ΕΘΕΩΡΟΥΝ ΕΟΣ ΟΥ ΘΡΟΝΟΙ ΕΤΕΘΗ[CAN]», Δανιήλ 7,9), ζ) ο Ηλίας (Ο ΠΡΟΦ(ΗΤΗΣ) ΗΛΙΑΣ, επιγραφή ειληταρίου «+ ΖΗ Κ(ΥΡΙ)ΟC Ο Θ(Ε)ΟC Κ(ΑΙ) ΖΗ Η ΨΥΧΗ ΜΟΥ ΟΥ ΜΗ», Γ' Βασιλειών 17,1), η) ο Δαβίδ (ο ΠΡΟΦ(ΗΤΗΣ) Δ[ΑΒΙΔ], επιγραφή ειληταρίου «[ΚΥΡΙΟΣ ΕΞ ΟΥΡΑ]ΝΟΥ ΕΠΙ ΤΗΝ ΓΗΝ [Ε]ΠΕΒΛΕ», Ψαλμοί 101, 20).

Από τους ευαγγελιστές των λοφίων του τρούλλου σώζονταν ο Ματθαίος και ο Λουκάς για τους οποίους η Μουρίκη δίνει την ακόλουθη περιγραφή: «Ο Ματθαίος εικονίζεται τη στιγμή που ετοιμάζεται να γράψει το ευαγγέλιό του υπό τη θεία έμπνευση, όπως δείχνει η ευλογούσα χείρ του Θεού που προβάλλει στην επάνω αριστερή γωνία. Η τελευταία αυτή ιδιομορφία, όπως είναι γνωστό, χαρακτηρίζει συνήθως τις απεικονίσεις του ευαγγελιστή Ιωάννη. Στην περίπτωση του Ματθαίου το στοιχείο αυτό δείχνει παρανόηση που πιθανόν οφείλεται σε επίδραση από την παράσταση του Ιωάννη, η οποία θα βρισκόταν στο απέναντι λοφίο.

Ο ευαγγελιστής Λουκάς στο νοτιοδυτικό λοφίο ετοιμάζεται να γράψει σε φύλλο περγαμηνής που είναι απλωμένο στο γόνατό του. Πρόκειται για τον έναν από τους δύο εικονογραφικούς τύπους που χρησιμοποιούνται για τον ευαγγελιστή αυτόν. Γνωρίζοντας τη θέση του Ματθαίου και του Λουκά, μπορούμε εύκολα να προσδιορίσουμε τη θέση των άλλων δύο ευαγγελιστών.

Η παράσταση του Ιωάννη θα κατείχε ασφαλώς το βορειοανατολικό λοφίο, απέναντι από τον Ματθαίο, ακολουθώντας έτσι σταθερή παράδοση, ενώ του Μάρκου θα βρισκόταν στο βορειοδυτικό λοφίο, απέναντι από τον Λουκά. Με τον τρόπο αυτό ακολουθούσε ο ζωγράφος τη σειρά που έχουν οι ευαγγελιστές όταν διαβάζονται οι περικοπές από το ευαγγέλιό τους στην εκκλησία».

Ανάμεσα στις τοιχογραφίες του τρούλλου ξεχώριζε και μια χρονολογία. Ο Σωτηρίου την ανέγνωσε ως ζΨΜΒ΄ δηλαδή «6742 από κτίσεως κόσμου», που αντιστοιχεί στο έτος 1233-34. Ο Λαδάς την ανέγνωσε ως «εν έτει ΑΨΙΒ΄» (1782), αποδίδοντας την εικονογράφηση του τρούλλου στους Αθηναίους που κατά τα έτη 1778-1782 κατέφυγαν στο Πεντελικό εξαιτίας του μεγάλου λοιμού που ξέσπασε στην Αθήνα. (βλ. κεφ. 5). Η Μουρίκη όμως θεωρεί ως σωστή την ερμηνεία του Σωτηρίου.

Όπως γράφει ο Λαζαρίδης, οι τοιχογραφίες του τρούλου δεν έγιναν από καλλιτέχνη ανώτερης κλάσης, αλλά πρόκειται για έργα επαρχιακού ζωγράφου, ο οποίος «παρά τη στενότητα του χώρου κατώρθωσε και ορθήν κατανομήν να κάμη των ένδεκα μορφών αλλά και να δώση εις αυτάς κίνησιν, ικανοποιητικόν πλάσιμον και αρκετήν έκφρασιν, ως δεικνύουν αι μορφαί του Αρχαγγέλου Γαβριήλ, του Δαβίδ, του Σολομώντος και του Ηλιού».¹

Οι τοιχογραφίες του τρούλλου. (Φωτ. Λαζαρίδης, Παρατίθεται από Ν. Μουρίκη)

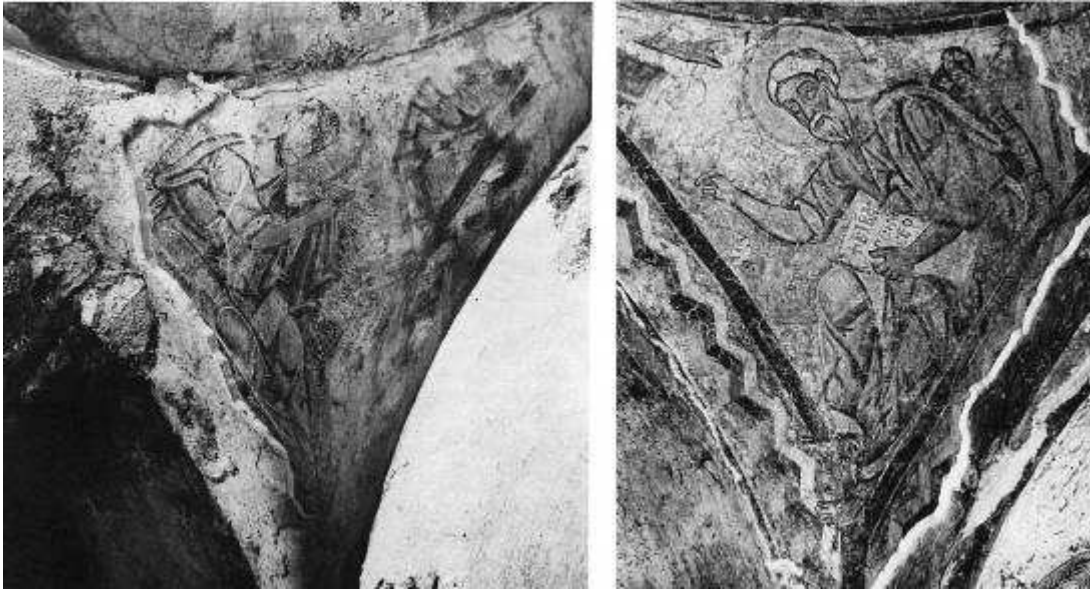
¹ Ό.π., σελ. 69.

Τμήμα από τη διακόσμηση του τρούλλου. (Φωτ. Λαζαρίδης. Παρατίθεται από Ν. Μουρίκη)

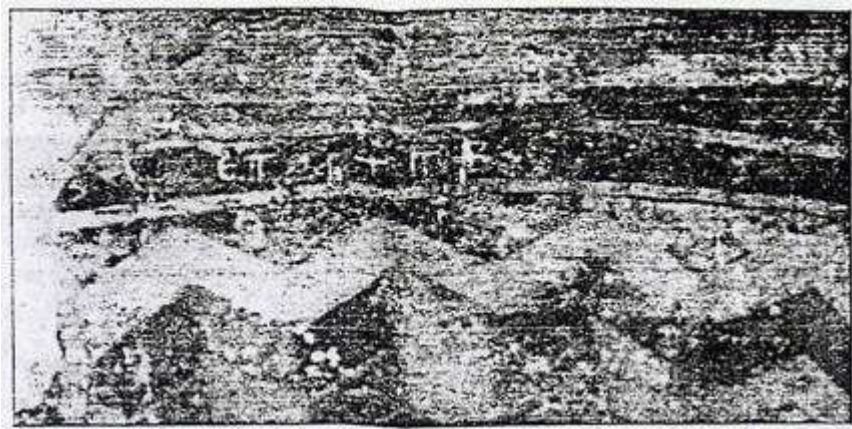
Τμήμα από τη διακόσμηση του τρούλλου. (Φωτ. Λαζαρίδης. Παρατίθεται από Ν. Μουρίκη)

Αρ. Ο ευαγγελιστής Λουκάς. Δεξ. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος.
(Φωτ. Λαζαρίδης. Παρατίθεται από Ν. Μουρίκη)

Πιστό αντίγραφο της χρονολογίας από τον ζωγράφο Ν. Ατζαρίτη. (Λαδάς, σελ. 17)

Η χρονολογία στον τρούλο του ναού. (Φωτ. Λαδάς)

Αρκετές τοιχογραφίες υπήρχαν πάνω στο τέμπλο. Αυτές περιγράφονται από τον Λαδά και από τον Λαζαρίδη, και πρόκειται για έργα του 19^{ου} αιώνα. Πάνω από την Ωραία Πύλη ήταν το άγιο Μανδήλιο, κρατούμενο από δύο αγγέλους, με την εικόνα του Χριστού πάνω σε αυτό και με τη συνοδευτική λειτουργική φράση «*Μετά φόβου Θεού πίστεως και αγάπης*». Επί των παραστάδων της Ωραίας Πύλης εικονιζόταν ο Ευαγγελισμός: αριστερά ο αρχάγγελος Γαβριήλ και δεξιά η Θεοτόκος. Αριστερά της Ωραίας Πύλης βρίσκονταν οι εικόνες της ένθρονης Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου, αριστερά από αυτή ο άγιος Νικόλαος όρθιος, και αριστερά επί του βορεινού τοίχου ο άγιος Δημήτριος, επίσης όρθιος. Δεξιά της Ωραίας Πύλης υπήρχε ο Χριστός (καθήμενος) ως Μέγας Αρχιερέας, ο πολύ κατεστραμμένος άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και δεξιά αυτού, επί του νοτίου τοίχου, ο Λαδάς είδε το κάτω μέρος αγίας, το

ένδυμα της οποίας έφερε τα γνωστά μοναχικά (των ασκητών) σύμβολα. Υπέθεσε πως αυτή η αγία ήταν η Αθηναία οσία Φιλοθέη. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτή ήταν η αγία Αικατερίνη.

Κάτω από τις εικόνες είχε ζωγραφιστεί κυματιστό ύφασμα με πλούσιο διάκοσμο, το οποίο συνεχιζόταν και στους πλάγιους τοίχους.

Όπως είπαμε προηγουμένως, οι εν λόγω τοιχογραφίες είναι μεταγενέστερες (19^{ος} αιώνας). Ο καθαρισμός των τοιχογραφιών κατά τις εργασίες του 1972 έφερε στο φως τμήματα του παλαιότερου ζωγραφικού διακόσμου του τέμπλου. Σύμφωνα με τον Λαζαρίδη, κάτω από το ύφασμα (την ποδέαν, όπως ο ίδιος το ονομάζει) αποκαλύφθηκε μέρος παλαιότερου υφάσματος με διάκοσμο από συνεχόμενα εξάπλευρα. Κάτω από τον κατεστραμμένο άγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο, ήρθε στο φως ολόσωμη και καλοδιατηρημένη η αγία Αικατερίνη. Όπως γράφει ο Λαζαρίδης: «*Η αγία, η οποία λόγω της καταγωγής της φέρει πολυποίκιλον ενδυμασίαν και ασπίδα, λήγουσαν κάτω εις οξύ, είναι εστραμμένη προς τα αριστερά, προς τον Αρχιερέα Χριστόν, ο οποίος και αρχικώς θα εικονίζετο εις την ιδίαν θέσιν, και κλίνουσα ελαφρώς την κεφαλήν τείνει ικεντικός προς αυτόν τας χείρας. Η απεικόνισις της Αγίας Αικατερίνης εις το τέμπλον, παρά τον Χριστόν, δύναται να εξηγηθή μόνον εάν ο ζωγράφος, ή ο αφιερωτής ή κάποιος σημαντικός μοναχός ή ασκητής, προήρχετο από την ομώνυμον μονήν του Σινά ή συνεδέετο στενώς μετ' αυτής*».¹ Η δε Ν. Μουρίκη χαρακτηρίζει την τοιχογραφία ως «*ασφαλώς ανορθόδοξη*», υπό την έννοια ότι το πορτραίτο τούτο είχε καθαρά αφιερωτικό χαρακτήρα, δηλαδή κάποιος το έφτιαξε για να εκπληρωθεί κάποια επιθυμία του, και για προσωπικούς λόγους ήθελε να αποδώσει λατρεία στη συγκεκριμένη αγία.

Στο βορειοανατολικό πεσσό του παρεκκλησίου, ο Λαδάς είχε δει τα ίχνη μεγάλης, αλλά εντελώς φθαρμένης πολυσύνθετης τοιχογραφίας, για την οποία πιθανολογούσε πως επρόκειτο για έργο του τέλους του 15^{ου} αιώνα, και η οποία απεικόνιζε την «Εύρεση του Μωυσή».² Τόσο όμως ο Λαζαρίδης όσο και η Μουρίκη είναι αντίθετοι προς αυτό, και λένε ότι επρόκειτο για τη «Γέννηση του Ιησού». Όπως γράφει ο Λαζαρίδης: «*Σήμερον, μόλις δύναται να υποπτευθή κανείς την καθημένην Παναγίαν, τον Ιωσήφ αριστερά, την σκηνήν του λουτρού δεξιά και υψηλότερον τους Μάγους. Διεπιστώθη όμως, ότι υπό την Γέννησιν υπήρχε παλαιότερα τοιχογραφία. Είναι αδύνατον σήμερον να προσδιορισθή ποια σκηνή εικονίζετο. Τα λείψανα της Γεννήσεως εστερεώθησαν*».³ Κατά την περιγραφή της Μουρίκη: «*Εδώ εδέσποζε η μορφή της ανακαθισμένης Παναγίας που άγγιζε στοργικά το βρέφος στη φάτνη. Στο πρώτο επίπεδο, αριστερά, φαίνεται και σήμερα τμήμα από τη μορφή του Ιωσήφ, καθισμένου σε σαμάρι με τα νώτα γυρισμένα προς την Παναγία. Σε συμμετρική θέση, δεξιά, ήταν το επεισόδιο του Λουτρού του βρέφους με τις δύο γυναικείες μορφές. Ψηλότερα, πίσω από το Λουτρό, εικονίζονταν οι Μάγοι που έφερναν τα δώρα πεζοί· απέναντι δύο βοσκοί παρακολουθούσαν τα θαυμαστά συμβάντα, ενώ πιο πίσω, ένας βοσκός, καθισμένος στο έδαφος, έπαιζε ένα μουσικό όργανο*».⁴

¹ Ό.π., σελ. 68.

² Ό.π., σελ. 155-156.

³ Ό.π.

⁴ Ό.π., σελ. 100.

Οι τοιχογραφίες του βόρειου τμήματος του τέμπλου μετά τον καθαρισμό. (Φωτ. Λαζαρίδης)

Η αγία Αικατερίνη. (Φωτ. Λαζαρίδης. Παρατίθεται από Ν. Μουρίκη)

Στο νοτιοανατολικό πεσσό του παρεκκλησίου, στη διάοδο που συνδέει τα δύο ναύδρια, υπήρχε βυζαντινή τοιχογραφία του αρχάγγελου Μιχαήλ εντός ορθογωνίου πλαισίου, η οποία ανήκει στη β' περίοδο της αγιογράφησης του ναΐσκου, εφόσον κάτω από αυτόν ο Λαζαρίδης διαπίστωσε την ύπαρξη προγενέστερης τοιχογραφίας. Ο αρχάγγελος ήταν ενδεδυμένος με καταστόλιστο ένδυμα και στο δεξί χέρι βαστούσε σκήπτρο. Ακόμα και τα φτερά του κοσμούνταν με σειρές από μαργαριτάρια. Ήδη από την εποχή του Λαζαρίδη η τοιχογραφία είχε υποστεί αρκετές φθορές. Το υπερφυσικό μέγεθος του αρχαγγέλου (υψ. 3.10 και πλ. 1.70 κατά Λαζαρίδη) και η θέση του επί της διόδου, ώθησε τη Μουρίκη στο συμπέρασμα πως ο Μιχαήλ εμφανίζεται εδώ στο ρόλο του φύλακα των εκκλησιδίων. Πιθανολογεί δε ότι στον απέναντι τοίχο θα πρέπει να υπήρχε κάποτε και η μορφή του Γαβριήλ.

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ. (Φωτ. Λαζαρίδης. Η πάνω φωτογραφία παρατίθεται από Ν. Μουρίκη)

Το σταυροειδές σκάλισμα του τεχνίτη στην κόγχη του ιερού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι υπόγειες κρύπτες, ο τάφος, και τα οστεοφυλάκια

Στο δάπεδο της εκκλησίας υπάρχουν δύο καταπακτές που οδηγούν σε μικρούς υπόγειους χώρους. Η μία κρύπτη βρίσκεται δεξιά μετά τη νεότερη είσοδο, και είναι η μεγαλύτερη σε μέγεθος, ενώ η δεύτερη βρίσκεται αριστερά από το ιερό, στο πλάι της βορινής (παλαιότερης) εισόδου. Στη μεγαλύτερη κρύπτη οδηγούμαστε κατεβαίνοντας λίγα σκαλοπάτια. Όταν επισκέφθηκε τη Σπηλιά ο Λαδάς, η κρύπτη αυτή ήταν «πλήρης λίθων». Την εποχή των ασκητών η κρύπτη χρησίμευε ως οστεοφυλάκιο, ενώ η δεύτερη (μικρότερη) αποτελούσε τον τάφο ασκητή. Ένας δεύτερος τάφος υπάρχει επίσης κάτω από το βορινό δίλοβο παράθυρο του παρεκκλησίου. Στο βορειοανατολικό, βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό πεσσό εντοπίζονται μικρές τεταρτοκυλινδρικές καμάρες που χρησίμευαν ως οστεοθήκες.

Όλα αυτά τα στοιχεία δείχνουν ότι το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου είχε καθαρά ταφικό-νεκρολατρικό χαρακτήρα: γίνονταν δηλαδή αποκλειστικά λειτουργίες που ήταν αφιερωμένες στην ανάμνηση των νεκρών – αλλά φυσικά και την ημέρα της γιορτής του αγ. Νικολάου.¹

Σύμφωνα με τον Iranon: «Κατά τις τελευταίες εργασίες συντήρησης των εκκλησιδίων, το 2002-2004, βρέθηκαν στο εσωτερικό των οστεοφυλακίων ανθρώπινα οστά. [...] Από την άλλη, στους χώρους των συγκεκριμένων οστεοφυλακίων δε θα μπορούσαν παρά να είχαν φυλαχθεί τα οστά πολύ περιορισμένου αριθμού ασκητών ή μοναχών. Τι απέγιναν οι υπόλοιπες σοροί των μοναζόντων, που για διάστημα δέκα περίπου αιώνων ζούσαν και πέθαιναν στη σπηλιά;»²

Οπωσδήποτε, ο χώρος των οστεοφυλακίων δε θα μπορούσε να δεχτεί τα οστά όλων όσων ανά τους αιώνες ασκήτεψαν στη Σπηλιά. Τα φυλαγμένα εντός των ναυδρίων οστά θα πρέπει να ανήκαν στους επισημότερους ασκητές. Επομένως, θα έπρεπε να αναζητηθεί η ύπαρξη νεκροταφείου στα περίξ της Σπηλιάς, και όπως θα δούμε παρακάτω είναι σίγουρο πως υπήρξε κάτι τέτοιο.

¹ Μουρίκη, ό.π., σελ. 81-84.

² Ό.π.

Ο τάφος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κρύπτη α΄ - Το οστεοφυλάκιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κρύπτη β΄ - Ο τάφος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι εσοχές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ

α. Περιγραφή του τείχους – Το υπέρθυρο

Προς το τέλος της βυζαντινής περιόδου, η είσοδος της Σπηλιάς φράσσεται με τείχος. Γράφει ο Λαδάς: «Εἰς τὴν εἰσόδον τῆς Σπηλιάς σώζονται ερείπια παχέων τοίχων μετὰ τόξων, που ἐκλείον ἄλλοτε ολόκληρον τὸ στόμιον ταύτης, εἰς δὲ τὴν γῆν κείται μέγα γλυπτὸν υπέρθυρον μαρμάρινον $1,95 \times 0,30$ κοσμούμενον διὰ (τριῶν) σταυρῶν, δείγμα ὅτι εἰς τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους ἴσως να υπήρχε μονή...»¹

Το μαρμάρινο υπέρθυρο ανήκε στην πύλη του τείχους. Απ' ὅ,τι φαίνεται ὁμως δεν ἦταν το μοναδικό ἀλλὰ υπήρχαν καὶ ἄλλα. Το 1950, ὁ βυζαντινολόγος Μαρίνος Καλλιγὰς, σε ἄρθρο του κατηγορεῖ τὴ μονή Πεντέλης γιὰ τὴν ἀδιαφορία τὴν ὁποία ἐπιδείκνυε γιὰ τὴ Σπηλιά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς, εγκαταλείποντας τὰ ἐκκλησιάκια στὴν τύχη τους, ἀντὶ νὰ προβοῦν σε προστασία καὶ ἀνάδειξη τοῦ χώρου, «ὥστε νὰ μὴν βλέπει κανεὶς τὰ σκαλιστὰ ἐπιστήλια τῶν πυλῶν τῆς, που ἐγὼ τὰ θυμῶμαι ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια στὴ θέση τοὺς ἀκόμη, νὰ εἶναι παραπεταμένα καὶ σχεδὸν ἀγνώριστα στὴν ἀκαθαρσία τῆς "Σπηλιάς"».²

Τὸ σωζόμενο υπέρθυρο εἶναι κοσμούμενο με τρεῖς σταυροὺς ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος εἰκάζεται πὼς λαξεύτηκε ἐπὶ Θεοδοσίου,³ γιὰτὶ ὁμοίος τοῦ ὑπάρχει καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου στὴ Ραπεντώσα, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Ευτυχῶς ὑπάρχουν ἀρκετὰ σκίτσα τῶν προηγούμενων αἰώνων που ἀπεικονίζουν τὴ σφραγισμένη εἰσοδο τοῦ σπηλαιῖου. Κοιτάζοντάς τὰ ὁμως βλέπουμε κάποια παράδοξα. Εἶναι νὰ ἀπορεῖ κάποιος, τὶ εἶδους προστασία θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει ἓνα τέτοιο τείχος στους ἀσκητὲς με τόσες εἰσόδους (τρεις, συγκεκριμένα) σὲ αὐτό. Δὲν ἀρκοῦσε μία; Ὁ Iranon, σχολιάζοντας τοῦτο τὸ παράδοξο λέει ὅτι σίγουρα τὸ τείχος δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἐμποδίσαι ἓνα ὁργανωμένο στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα, ἀλλὰ φτιάχτηκε μάλλον πρὸς ἀποθάρρυνση τῶν ἐπιδρομέων καὶ τῶν πειρατῶν.⁴ Θεωρῶ ὅτι αὐτὸ τὸ τείχος με ὕψος μόλις περὶ τὰ 3 μέτρα, δὲν ἀρκοῦσε οὔτε γιὰ ἀποθάρρυνση.

Τὸ δεῦτερο παράδοξο τοῦ τείχους παρατηρήθηκε ἀπὸ τὸν ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: «Εἰς τὴν παρουσίᾳ τῆς τοῦ ἐξῆς πρόβλημα: στὴν υδατογραφία τοῦ Lange (1836) βλέπουμε ὅτι στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τείχους υπήρχε ἀψιδωτὴ ἐσοχὴ κατὰ τὴν ἐσω πλευρά. 3 δεκαετίες νωρίτερα σὲ σχέδιο τοῦ Simone Pomardi με τίτλο Pentelic Quarries (βλ. Edward Dodwell, «A Classical and Topographical Tour Through Greece, During the Years 1801, 1805, and 1806», vol. I, μεταξύ p. 498 καὶ p. 499) διακρίνεται ἡ ἀψίδα ἀπὸ τὴν ἐμπρόσθια πλευρά ὡς ἀνοῖγμα τοῦ τείχους. Ποιὸς ὁ λόγος νὰ χτίσουν τείχος καὶ ἀντὶ τῆς μίας διαπιστωμένης πύλης (αὐτῆς με τὸ υπέρθυρο) νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀνοῖγμα; (γιὰ νὰ μὴν πούμε ἀνοίγματα, ἀφοῦ ἀπεικονίζονται περισσότερα). Κι ἀν αὐτὸ εἶχε γίνῃ πολὺ μεταγενέστερα γι' ἀδιευκρίνιστους λόγους, γιὰτὶ τὸ ἐκλείσαν χτίζοντάς το ὥστε νὰ το βρεῖ ἐτσι ὁ Lange;»⁵ Ερωτήματα, τὰ ὁποῖα ἴσως δὲ θὰ λάβουν ποτὲ ἀπάντησι.

β. Ὁ κισσός

Τὴν πρόσοψη τῶν ἐκκλησιδίων κάλυπτε μέγας αἰωνόβιος κισσὸς ὁ ὁποῖος εἶχε φυτρώσει πάνω στὸ ὑπόλειμμα τοῦ τείχους τῆς Σπηλιάς, ἐνὼ ἀγκάλιαζε καὶ τὸ βράχο πάνω ἀπὸ τὸ στόμιο. Τὸν κισσὸ μνημονεύει ὁ Δημ. Καμπούρογλου στὸ ἄρθρο του «Τὸ Μονοπάτι τῆς Σπηλιάς»: «...Ὅσες φορές καὶ νὰ πῆγα στὴ σπηλιάν αὐτή, –ἀμέτρητες εἶναι– ὁ καταπράσινος κισσὸς τοῦ Διονύσου ἐστόλιζε πάντα τὰς παραστάδας τῆς ἀχειροποιήτου πύλης τῆς.

Γιὰ τὸν κισσὸ τοῦ Θεοῦ τῆς ἐμπνεύσεως, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἐλγὰ τῆς Θεᾶς τῆς σοφίας δὲν ὑπάρχουν ἐποχαὶ τοῦ χρόνου. Πάντα εἶναι πρᾶσινα.

¹ Ὁ.π., σελ. 143-144.

² Εφημερίδα "Τὸ Βῆμα", φύλλο 25/11/1950, σελίδα 2. Παρατίθεται ἀπὸ Iranon.

³ Βλ. ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ, ὁ.π., κεφ. Ἀρχαιοδίφες καὶ ἀνασκαφεῖς.

⁴ Ὁ.π., μέρος Κ'.

⁵ «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ», κεφ. Ἀρχαιοδίφες καὶ Ἀνασκαφεῖς, τμ. 2, σημ. 23.

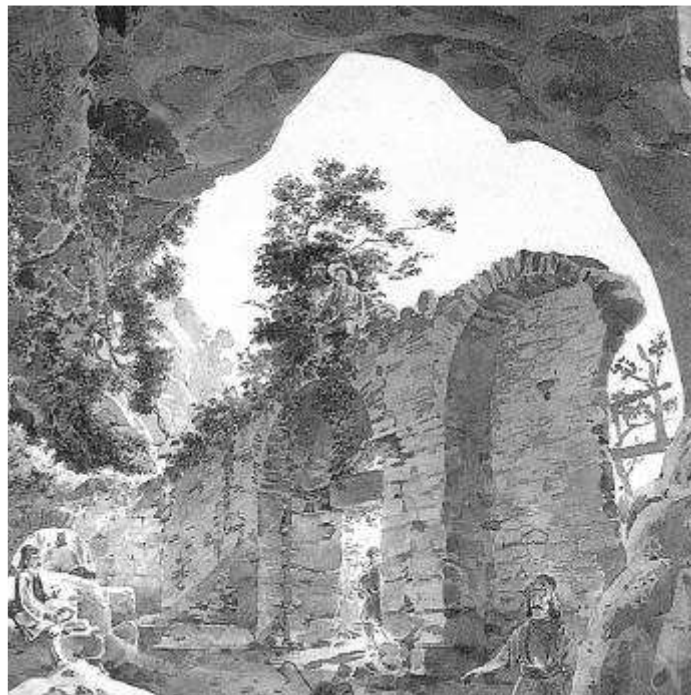
Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Φειδίας, κάποτε σε εύθυμες στιγμές –και τότε έλειπαν τέτοιες στιγμές απ’ τους ευλογημένους αυτούς!– εστεφάνωσε με τους κοσσύμβους του κισσού αυτού την ωραία του κεφαλή!»¹

Αυτόν τον κισσό όμως δεν τον σεβάστηκαν οι εργάτες που ανέλαβαν την αναστήλωση των εκκλησιδίων το 2002. Τον ξερίζωσαν για να μην γκρεμίσει το τείχος.

Αποτελεί ευτύχημα που βρέθηκε η μία και μοναδική φωτογραφία της Σπηλιάς στην οποία φαίνεται ολοκάθαρα ο κισσός όπως τον είδαν οι παλιοί, και όπως αυτός αποτυπώνεται στις παλιές απεικονίσεις των περιηγητών. Η φωτογραφία τραβήχτηκε το 1933 από τον Γερμανό Walther Wrede, ενώ η ανακάλυψή της οφείλεται στον Iranon.

Το τείχος. Αριστερά η αψιδωτή εσοχή πριν το κτίσιμό της. Λεπτομέρεια από σχέδιο του Pomardi.

Το τείχος από το εσωτερικό της Σπηλιάς, σε σχέδιο του Lange.
Η αψιδωτή εσοχή έχει κτιστεί.

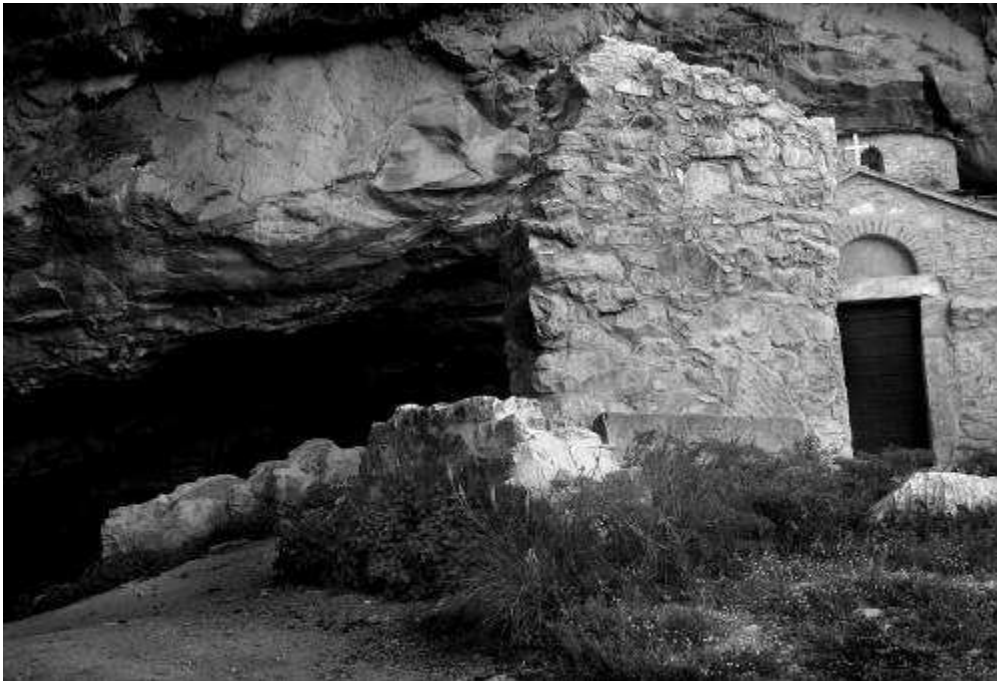
¹ Ο Φειδίας μπορεί να επισκέφθηκε το λατομείο της Σπηλιάς, αλλά στην εποχή του η Σπηλιά δεν είχε ανακαλυφθεί ακόμα. (Βλ. Α' τόμο)

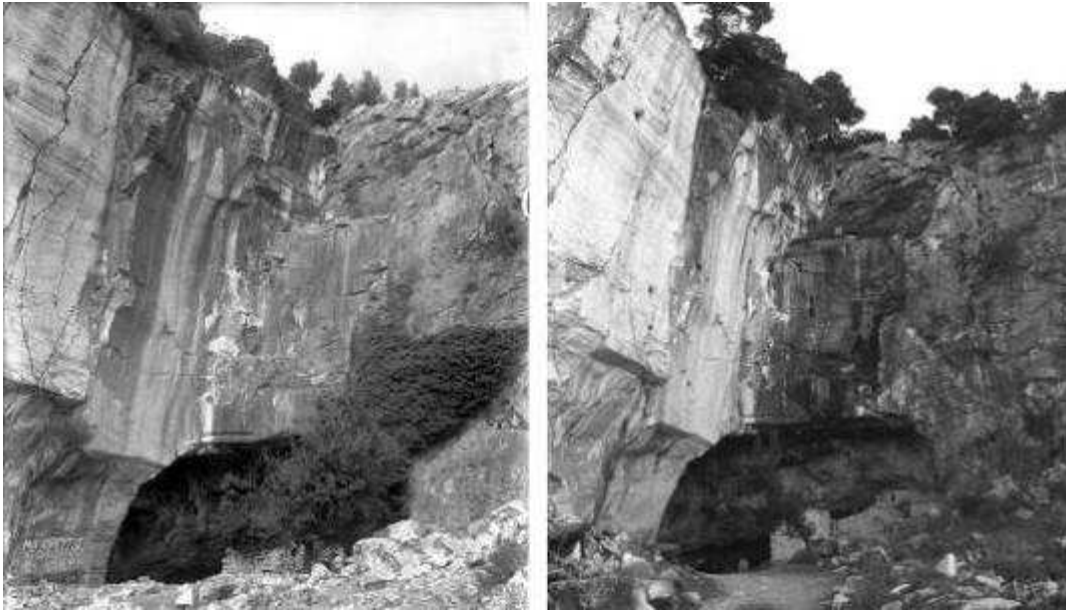
Το υπέρθυρο του τείχους με τους ανάγλυφους σταυρούς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η μοναδική φωτογραφία του τείχους από το εσωτερικό της Σπηλιάς πριν αυτό γκρεμιστεί. (Φωτ. www.elia.org.gr)

Ό,τι απέμεινε από το τείχος της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αριστερά: Ο κισσός. (Φωτ. W. Wrede. Παρατίθεται από www.iranon.gr). Δεξιά: Η είσοδος απογυμνωμένη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αριστερά: Ό,τι είχε απομείνει από εκείνον τον κισσό πάνω στο τείχος μέχρι και το 2002. Δεξιά: Η πλήρης εξαφάνισή του. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

4. ΟΙ ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ

Στην είσοδο της Σπηλιάς οι ασκητές κατασκεύασαν τρεις δεξαμενές. Οι δύο από αυτές εφάπτονται και βρίσκονται δίπλα στα εκκλησάκια. Η δεξιά (προς τα εκκλησάκια) δεξαμενή έχει αψιδωτή οροφή με τετράγωνο άνοιγμα στο δυτικό άκρο της (απ' όπου γέμιζε), ενώ ένα δεύτερο άνοιγμα βρίσκεται στο πλαϊνό τοίχωμα που «βλέπει» προς τη Σπηλιά. Στο περβάζι της τρύπας μπήκε θραύσμα πλάκας με λαξευμένο πλαίσιο. Κανονικά, το δεύτερο άνοιγμα δεν έχει κανένα λόγο ύπαρξης σε μια δεξαμενή, γεγονός που ώθησε τον Iranon¹ στην άποψη πως ανοίχτηκε μεταγενέστερα, σε μια εποχή όπου η δεξαμενή είχε μετατραπεί σε αποθηκευτικό χώρο γενικής χρήσης, και αυτό φαίνεται να είναι το πιο πιθανό.

Οι υδατοδεξαμενές τροφοδοτούνταν από τη σταγονοροή της οροφής και, καθώς φαίνεται, από ένα άνοιγμα της οροφής. Η σταλαγματική κρούστα που καλύπτει την επιφάνεια του βράχου σε εκείνο το σημείο δείχνει ότι κάποτε πήγαζε αρκετό νερό από εκείνο το σημείο. Η τρίτη δεξαμενή βρισκόταν ακριβώς έξω από το τείχος. Αυτή προφανώς γέμιζε από βρόχινο νερό, και άρα οι ασκητές το είχαν για γενική χρήση. Από αυτή σώζεται μόνο το ένα από τα τοιχώματά της.

¹ Ό.π. μέρος ΙΔ'.

Οι δεξαμενές όπως φαίνονται από ψηλά. (Φωτ. ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ)

Οι δεξαμενές όπως φαίνονται από το εσωτερικό της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Το εσωτερικό της σκεπαστής δεξαμενής. Δεξ. Το υπόλειμμα της τρίτης δεξαμενής ακριβώς έξω από την είσοδο της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το βέλος δείχνει το άνοιγμα της οροφής από το οποίο έβγαινε το νερό και από το οποίο γέμιζαν οι δεξαμενές που βρίσκονται ακριβώς από κάτω. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΣΚΑΛΙΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Στα τοιχώματα του αρχαίου λατομείου, όπως και στον εσωτερικό χώρο της Σπηλιάς, οι ανά τους αιώνες ασκητές, αλλά και επισκέπτες, άφησαν αμέτρητα σκαλίσματα, όπως σταυρούς, ονόματα, χρονολογίες, και διάφορα σχέδια.

Ας τα δούμε.

α. Τα επί του λατομείου σκαλίσματα

Η βυζαντινή επιγραφή

Σύμφωνα με τον Λαδά, κατά τους βυζαντινούς χρόνους η Σπηλιά θα πρέπει να υπήρξε τόπος λαϊκού προσκυνήματος ίσως λόγω της ύπαρξης της μονής. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκε κατόπιν εύρεσης βυζαντινής επιγραφής σκαλισμένης στο τοίχωμα του λατομείου, ακριβώς έξω από την είσοδο της Σπηλιάς. Η επιγραφή έλεγε τα εξής: «† ΔΕΣΠΗΝΑ ΓΟ[ΡΓΟΕΠ]ΗΚΟ ΒΟΗΘΗ [ΤΟΥΣ] Δ [ΟΥ]ΛΟΥ ΟΥ / ΘΕΟΔΟΡ[Η]ΤΟΥ Τ[Η] ΣΥΒΙΟ...ΟΥ ΔΗΟ / ΔΗΜΗΤΡ[ΙΟΥ ΣΥΝ Τ]Η ΧΒΙΟ ΑΥΤΟΥ ΑΜΗ [Ν] †».

Σύμφωνα με τον Λαδά η επιγραφή καταστράφηκε το Πάσχα του 1950 από κάποιον νεαρό που τη χτύπησε με σφυρί και καλέμι, και κάτω από αυτή χάραξε το όνομά του.

Όπως φαίνεται στην παρακάτω φωτογραφία πάνω αριστερά διακρίνεται καθαρά η αρχή της επιγραφής («† ΔΕCΠΗΝΑ...»), και κάτω δεξιά το τέλος της ([Τ]Η CHB[ΙΟ] ΑΥΤΟΥ Α-ΜΗ[Ν†]).

Η βυζαντινή επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σκαλίσματα

Ο Milchoefer¹ γράφει ότι στο βράχο του λατομείου υπάρχει σκαλισμένος δικέφαλος αετός. Και ο Αλβανάκης κάνει λόγο για την ύπαρξη δικέφαλου αετού· όχι όμως στο λατομείο, αλλά επί της εισόδου των εκκλησιδίων. Εάν πράγματι υπήρξαν, σήμερα δε φαίνεται κανένα ίχνος.

Στο σωρό με τους λίθους στα δεξιά της Σπηλιάς υπήρχε πέτρα με εγχάρακτο σταυρό, απλοϊκό στην τεχνοτροπία του, πιθανώς κι αυτός έργο κάποιου ασκητή. Αυτή κατέληξε σήμερα να αποτελεί μία από τις πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν για να την κατασκευή ενός μικρού πλακόστρωτου (και με τη χρήση τσιμεντοκονίας φυσικά) από τους “φυσιολάτρες” αναρριχητές, για να μη πατούν στο χώμα.

Σε κοίλωμα του λατομείου υπάρχει ημιτελές ανθρώπινο πρόσωπο. Το σκάλισμα φαίνεται πολύ παλιό. Στο ίδιο κοίλωμα (δεξιά από τη φωλιά ενός βραχοτσοπανάκου) βρίσκεται σταυρός. Αυτός ο σταυρός σκαλίστηκε πιθανότατα από ασκητή, μιας και το συγκεκριμένο σημείο με τους δύο έτοιμους φυσικούς τοίχους και τη στέγη (τοιχώματα του λατομείου) ήταν ιδανικό για την κατασκευή κάποιου καλυβιού.

Το ημιτελές πρόσωπο και ο σταυρός επί του κοιλώματος του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ «Karten V. Attica», III, σελ. 34.

Ο άτεχνος σταυρός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ονόματα – παλιές χρονολογίες

Οι παλαιότερες χρονολογίες επί της επιφάνειας του λατομείου καλύπτουν ένα φάσμα από τις αρχές του 18^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και φτάνουν μόλις τις 12, έτσι τουλάχιστον όπως προέκυψε κατόπιν πολλών εξονυχιστικών αναζητήσεων. Αυτό δε σημαίνει φυσικά ότι δεν υπήρχαν πολύ περισσότερες οι οποίες χάθηκαν με το χρόνο.

Η παλαιότερη χρονολογία είναι του 1712, συνοδευόμενη από τρία αρχικά γράμματα.

Στο δυτικό άκρο του αρχαίου λατομείου, στο σημείο όπου οι σύγχρονοι ερευνητές ονομάζουν λανθασμένα «αρχαίο πηγάδι», υπάρχει χαραγμένο χριστιανικό μονόγραμμα κι επιγραφή με το όνομα «ΙωάνηΣ», η χρονολογία «1836», τα γράμματα «Μλγ»¹ κάτω από το όνομα, και κάτω από τα γράμματα κάτι που μοιάζει με τον αριθμό 14. Την εποχή εκείνη (1836) δούλευαν οι Βαυαροί στο λατομείο, οπότε το πιθανότερο είναι η επιγραφή να σκαλίστηκε από κάποιον εργάτη.

Στο λατομείο υπάρχουν δύο επιγραφές σκαλισμένες από ξένους ταξιδιώτες. Στην πρώτη διαβάζουμε το όνομα του ταξιδιώτη και την ημερομηνία επίσκεψής του στη Σπηλιά: «A. CLEMENTE, 19 M^{zo} 1901». Η δεύτερη επιγραφή ανακαλύφθηκε από τον ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ και είναι σε κυριλλική γραφή: ФРЕГАТЬ - (К)НЯЗЬ ПОЖАР(СКИЙ), που σημαίνει «Φρεγάτα – Πρίγκιψ Ποζάρσκι» (προφέρεται κνιαζ παζάρσκι). Όπως γράφει: «Αυτός είναι εθνικός ήρωας της Ρωσίας (Ντμίτρι Μιχαήλοβιτς – 1578-1642), ο οποίος ως στρατιωτικός το 1612 έδωσε τέλος στην Εποχή των Αναστατώσεων (μετά το θάνατο του Ιβάν του Τρομερού) ελευθερώνοντας τη Μόσχα από τη συμμαχία (κοινοπολιτεία) Πολωνών - Λιθουανών.

Δεδομένου πως ήταν τότε πολύ απασχολημένος για να επισκεφθεί τη Σπηλιά και να χαράξει το όνομά του, προέκυψε το ερώτημα ποιος (και γιατί) το έκανε. Θυμήθηκα μια αρχική μου υπόθεση, και ψάχνοντας αναλόγως βρήκα ότι το 1864 ένα από τα πρώτα πλοία νέας γενιάς που ναυπηγήθηκαν στη Ρωσία (και όχι σε ναυπηγεία του εξωτερικού) ήταν η φρεγάτα «Πρίγκηψ Ποζάρσκι». Μάλιστα, το πολεμικό πλοίο ταξίδεψε επί 2 χρόνια στη Μεσόγειο (1873-75).

Πιθανώς, λοιπόν, κατά το διάστημα αυτό να πέρασε και από το λιμάνι του Πειραιά, και κάποιον από το πλήρωμα να επισκέφτηκαν τη Σπηλιά (που τουλάχιστον από τις αρχές του 18^{ου} αι. περιλαμβανόταν στους must τόπους επίσκεψης κάθε περιηγητή). Υποθέτω «κάποιοι», διότι αν ο επισκέπτης ήταν ένας, φαντάζομαι ότι θα περιοριζόταν να γράψει το όνομά του».²

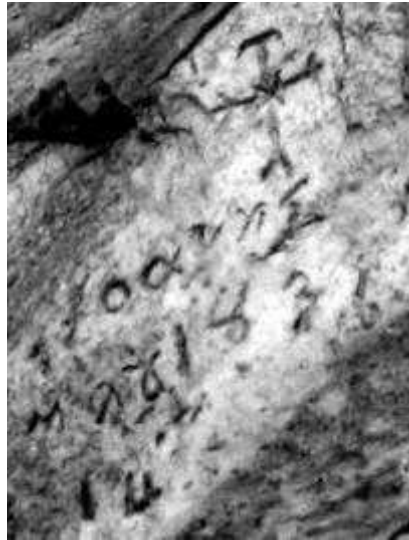
Οι υπόλοιπες προέρχονται από Έλληνες επισκέπτες. Από αυτές ξεχωρίζουν τα ονόματα «Γ.Μ. Ρούσος», «Βούλγαρης», «Καλογρίδης», «Κουλούρης», «Μ.Δ.Κ. Κυθήριος», «Θ.Μώρος», «Ευάγγελος Μπίλιος», και άλλα δυσανάγνωστα ονόματα και αρκετά αρχικά.

¹ Ο Κορρές ανέγνωσε το «Μλγ» ως «Ιουνίου», (βλ. «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα», σελ. 84). Στο σημείο αυτό ο Κορρές σημειώνει τα ίχνη τραγωειδούς ασκητηρίου. Ίσως να ήταν κάποτε ασκητήριο, όμως η χρονολογία μάλλον παραπέμπει σε νταμαρτζή.

² «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ», κεφ. Σιβυλλικά Λαξεύματα, τμ. 2.

Η επιγραφή με τη χρονολογία 1712.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

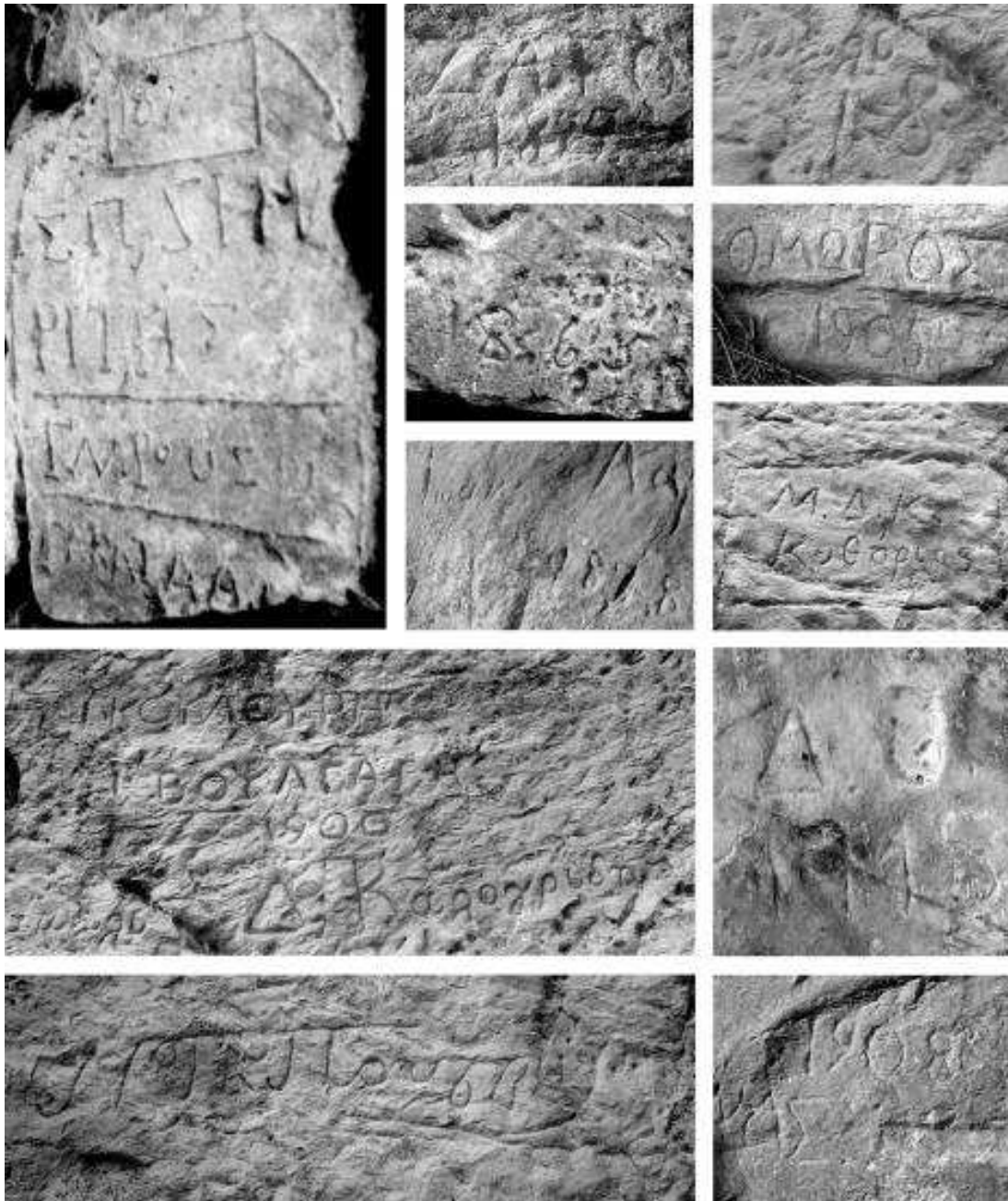
Η επιγραφή του «Ιωάννη».
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή του Clemente. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η κυριλλική επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

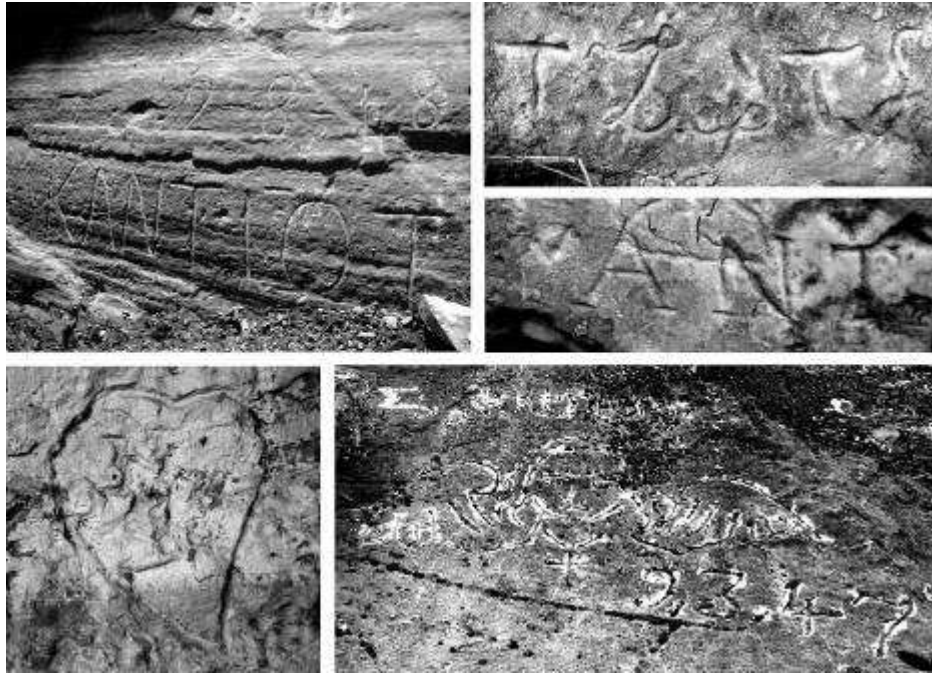

Παλιές επιγραφές. Διακρίνονται οι χρονολογίες 187(4); 18..., 1818, 1849, 1865, 1871, 1900, 1905, 1908 και 1915. Τα ονόματα της επάνω αριστερά φωτογραφίας είναι σκαλισμένα κι αριστερά της εισόδου των ναυδρίων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Νεότερα σκαλίσματα

Οι νεότερες επιγραφές ξεπερνούν τις 300, και είναι σκαλίσματα της περιόδου 1920-1970. Επικρατούν δε εκείνες που σκαλίστηκαν στις δεκαετίες του '40 και του '50. Στα σκαλίσματα αυτά συμπεριλαμβάνονται και πρόχειρα σχέδια. Οι περισσότερες αποτελούν πρόχειρα σκαλίσματα ή απλές χαρακιές, και για το λόγο αυτό εδώ παρουσιάζονται μόνο όσες εξ αυτών έχουν κάποιο σχετικό ενδιαφέρον από τεχνική ή αισθητική άποψη.

Στα νεότερα σκαλίσματα συμπεριλαμβάνονται επίσης και κάποια πρόχειρα σχέδια: Μια καρδιά στο κοίλωμα του λατομείου και ένας άγγελος με σταυρό στο λαιμό. Πάνω από τον άγγελο υπάρχει μια σκαλιστή ελληνική σημαία και το όνομα του δημιουργού «Σ. Φαρσάτος», και κάτω από αυτόν η ημερομηνία 9/3/47.

Παλιά και νεότερα σκαλίσματα. Κάτω η φιγούρα του αγγέλου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιά και νεότερα σκαλίσματα. Απορίας άξιο είναι τι να σημαίνει ο αριθμός 1098 στην κάτω αριστερή εικόνα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Τα εντός του σπηλαιίου σκαλίσματα

Τα σκαλίσματα στο τοίχωμα της εισόδου και στο μεγάλο σταλαγμίτη

Εισερχόμενοι τώρα στο χώρο της Σπηλιάς, συναντάμε πολλά περισσότερα ανάγλυφα σχέδια και επιγραφές, κάποια από τα οποία είναι έργα των ασκητών, ενώ υπάρχουν και αρκετά άλλα παλιά σκαλίσματα που ανήκουν σε επισκέπτες.

Στο αριστερό τοίχωμα, αμέσως μετά την είσοδο υπάρχει ανάγλυφο πτηνό (μάλλον πελαργός). Δεξιά και χαμηλότερα από το πτηνό υπάρχουν δύο σταυροί, και ανάμεσά σε αυτούς ένα σχέδιο που μοιάζει με ανθρώπινο πρόσωπο.

Στο μεγάλο σταλαγμίτη αριστερά από την είσοδο υπάρχουν διάφορα σκαλισμένα σχέδια: ένα άλογο, σταυροί και ένα πτηνό. Τα δύο τελευταία ανήκουν πιθανότατα σε ασκητές. Αναλυτικότερα, συναντάμε τρεις σταυρούς, ο ένας δίπλα στον άλλον και με τον μεσαίο υπερυψωμένο, εν είδει «Γολγοθά». Υπάρχουν άλλοι δύο μεμονωμένοι σταυροί, όπου πλάι στον ένα διακρίνεται σχήμα πενταγωνικού πλαισίου, ενώ σε κοντινή απόσταση από τον δεύτερο φαίνεται το σχέδιο πτηνού. Φαίνεται παμπάλαιο, και αν κρίνουμε από την ύπαρξη πτηνών στα ανάγλυφα των ναυδρίων, ίσως κι αυτό να σκαλίστηκε από χέρι μοναχού.

Κοντά στο μεγάλο σταλαγμίτη υπάρχει επιγραφή «ΙΩΑΝΗΣ ΤΟ ΝΙΚ(Ι;)», και από πάνω κάτι που μοιάζει με τον αριθμό 918.

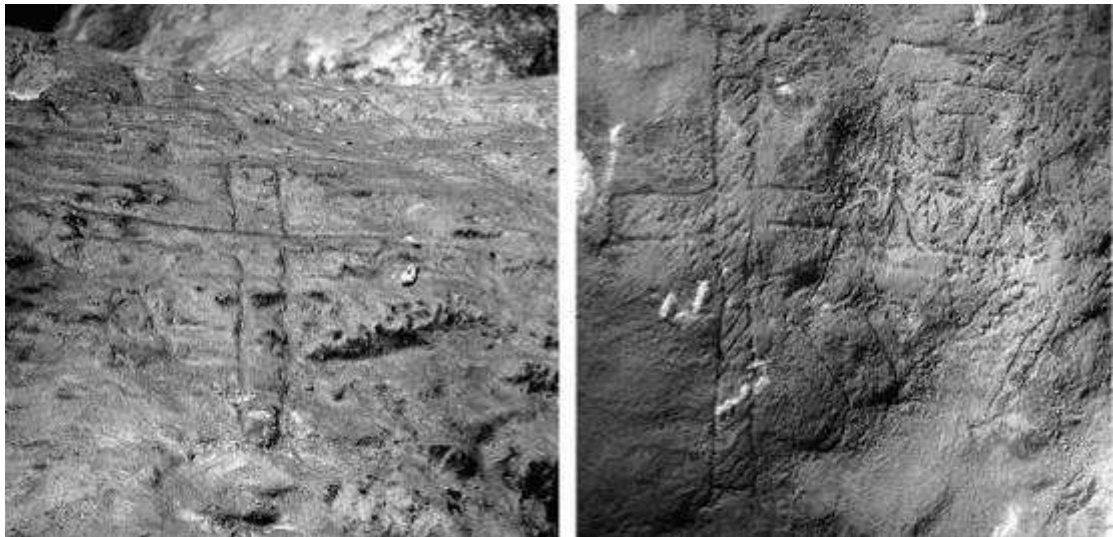
Το σκάλισμα του πελαργού και πάνω δεξιά η ανθρώπινη μορφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

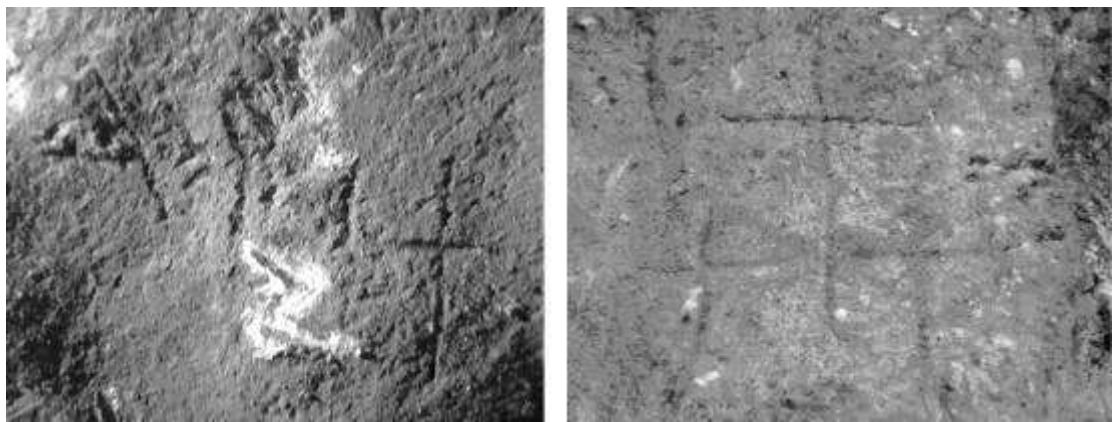
Οι σταυροί με το πιθανό πρόσωπο και η επιγραφή του Ιωάννη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το πτηνό και το άλογο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ραβδωτοί σταυροί. Δεξιά το «πενταγωνικό» πλαίσιο με τα γράμματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Σταυρός συνοδευόμενος από γράμματα. Ένα αρχαιοελληνικού τύπου Α και ένα ανεστραμμένο Ε, ενώ ανάμεσα σε αυτά και στο σταυρό υπάρχουν κάποια ασαφή χαράγματα. Το έντονα χαραγμένο Ζ πρέπει να είναι μεταγενέστερο. Δεξ. Οι τρεις σταυροί. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ακιδογραφήματα

Σε άλλο σημείο της Σπηλιάς, στην αρχή ενός στενού και ελαφρώς κατηφορικού περάσματος το οποίο κατέληγε σε πηγή,¹ υπάρχει πληθώρα ακιδογραφημάτων. Είναι χαραγμένα στο δεξί τοίχωμα του περάσματος πάνω σε λεία σταλαγμιτική επιφάνεια. Πρόκειται για εξαιρετικά δυσανάγνωστες επιγραφές, όπου αιτία γι' αυτό δεν είναι μόνο το πέρασμα του χρόνου (για την ακρίβεια, αιώνες ολόκληροι) αλλά και οι γραφικοί χαρακτήρες, που ακόμα και αν κάποιες λέξεις είναι ευανάγνωστες, αυτές δε βγάζουν κανένα απολύτως νόημα. Δικαίως ο Iranon χαρακτηρίζει τις γραφές ως στρυφνές και ακατάληπτες.² Υπάρχουν βέβαια και επιγραφές οι οποίες έχουν φθαρεί τόσο, που σήμερα μοιάζουν με απλές γρατσουνιές. Θα πρέπει επίσης να πούμε πως οι γραφές αυτές δεν ανήκουν σε ένα πρόσωπο αλλά σε διαφορετικά, και σε διαφορετικές εποχές, όπως φαίνεται και από τις διακρινόμενες χρονολογίες.

Θα μπορούσαν αυτά τα ακιδογραφήματα να ανήκουν στους ασκητές; Κάποια από αυτά ναι, σίγουρα όχι όλα.

Εκεί λοιπόν εντοπίζονται τρεις σταυροί, σε διαφορετικά σημεία. Ο ένας από τους τρεις σταυρούς συνοδεύεται από το γράμμα N, ενώ το κάτω μέρος του προεκτείνεται προς τα δεξιά παίρνοντας οφιοειδές σχήμα. Ο Iranon ανέγνωσε δύο φορές την επιγραφή «νικολις χω_ματ(;)ας εγραψε τωτα». Και στις δύο επιγραφές υπάρχει η χρονολογία 1802 πάνω αριστερά, όπως επίσης, πάνω δεξιά υπάρχει ο αριθμός 18, ίσως τα δύο πρώτα ψηφία της ίδιας χρονολογίας. Το ίδιο όνομα θα το συναντήσουμε και σε άλλο σημείο της Σπηλιάς. Η παλαιότερη χρονολογία είναι η «1615» που βρίσκεται κάτω αριστερά, ενώ κάπου αλλού υπάρχει μεμονωμένο το γράμμα Φ. Ανάμεσα σε άλλα μεμονωμένα γράμματα και σκόρπιους αριθμούς ξεχωρίζουν κάποιες λέξεις οι οποίες δε βγάζουν κανένα νόημα, όπως: «+ΕΛ(:)ΟΡΕΛ(ήΤ)ΙΚΟΝ», «+λημαρδ μαρα(ς;);», «μηκολο» κ.α. Η τελευταία απαντάται δύο φορές. Όσο για τις δύο πρώτες, βλέπουμε ότι στα αριστερά της κάθε μιας υπάρχει σταυρός. Ανάμεσα σε άλλες επιγραφές διακρίνεται η χρονολογία «1713». Μέσα σε πλαίσιο στο οποίο περικλείονται ακατανόητες επιγραφές διακρίνονται οι χρονολογίες «1805» και «1824», αριστερά και δεξιά αντίστοιχα. Ανέγνωσα επίσης δύο ακόμα ονόματα, ακριβέστερα, ένα όνομα και ένα επίθετο: «Λαυρέντης» και «Παλεολόγ(ος)».

Λοξά απέναντι από τη σταλαγμιτική επιφάνεια με τις γραφές υπάρχει ένα άλλο σημείο όπου κι εκεί βλέπουμε διάφορα χαράγματα. Κάποια από αυτά δε μοιάζουν παρά με γρατσουνιές, όμως και εδώ υπάρχουν σταυροί, αόριστα σχήματα, όπως και η χρονολογία 1790.

Τα ακιδογραφήματα μελετήθηκαν και παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά από τον Iranon.

Η πλασιωμένη επιγραφή με τις χρονολογίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Βλ. προηγούμενο βιβλίο.

² Ό.π., μέρος ΙΕ'.

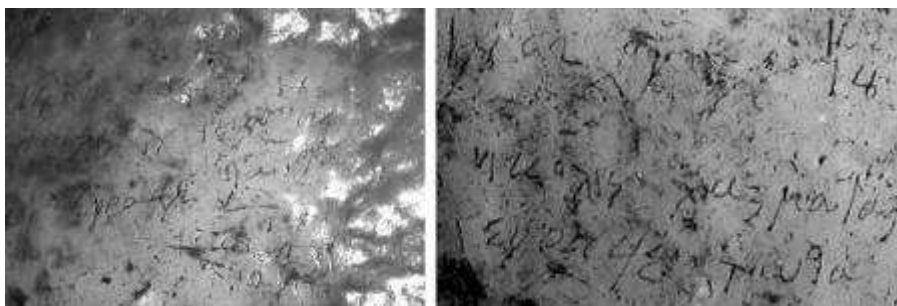
Οι ακατάληπτες επιγραφές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

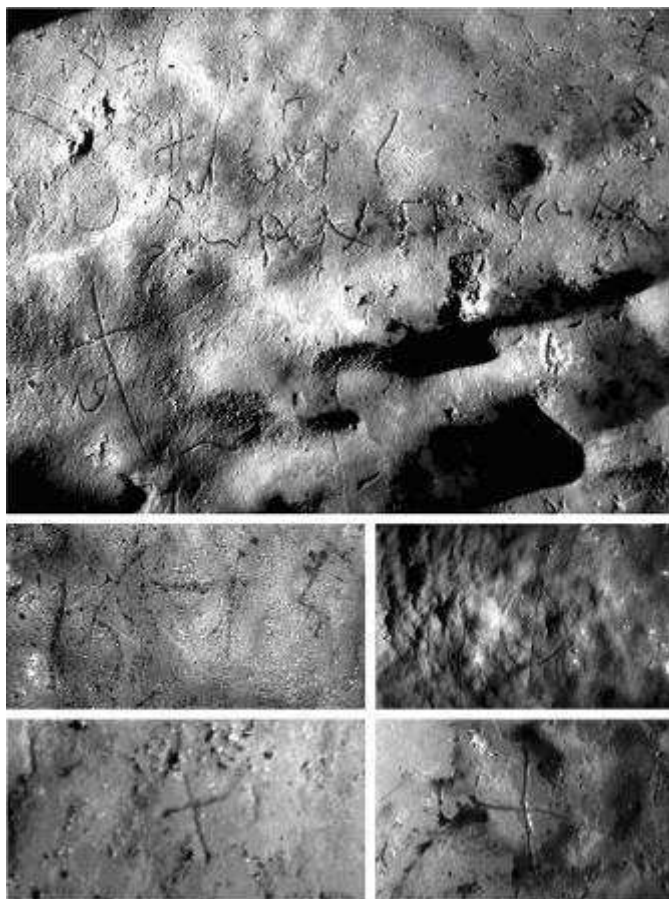
Η επιγραφή με τη χρονολογία 1713.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

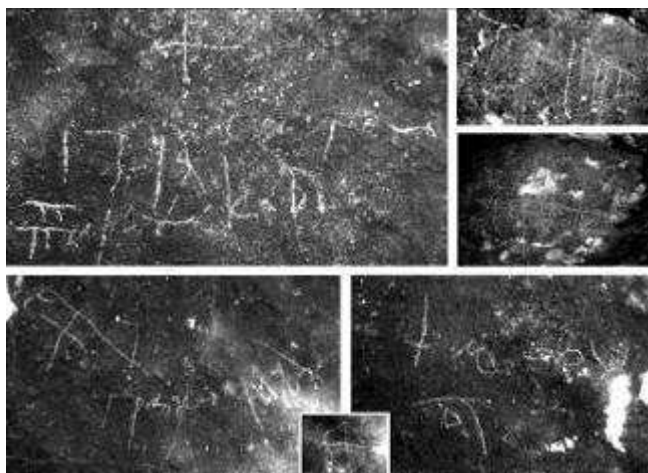
Αρ. Η επιγραφή του Λαυρέντη. Δεξ. Η επιγραφή του Παλαιολόγου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές του Χωματά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

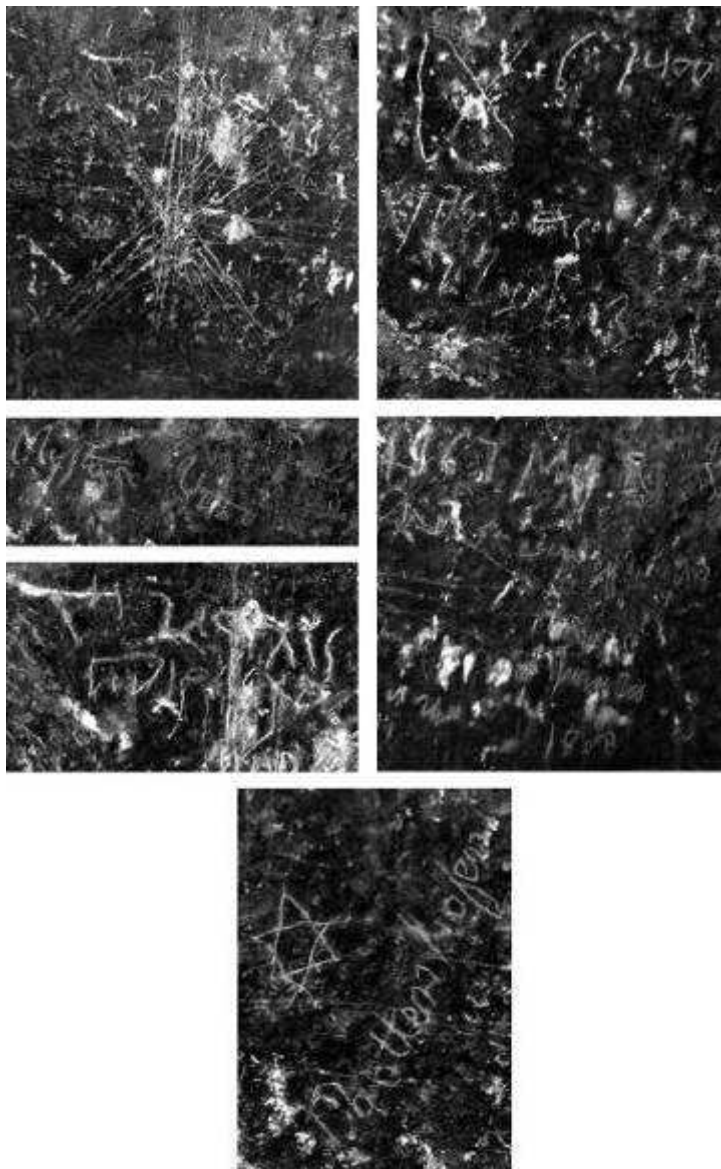

Οι σταυροί, η χρονολογία 1615 και το Φ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα χαράγματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Μια άλλη, άγνωστη «εστία» ακιδογραφημάτων εντόπισα πάνω σε βράχο προς το βάθος της Σπηλιάς. Σε αυτά ξεχωρίζει μεγάλος σταυρός με τα αρχικά Ι.Χ., ένας εξάκτινος αστέρας, οι χρονολογίες 1400 (ή 1900 – το δεύτερο ψηφίο έχει αλλοιωθεί), όπως και οι εμφανείς χρονολογίες 1808 και 1867, καθώς επίσης τα ονόματα «Mystan U – ο», «Mantten Koyen», και «Νικολής Χωματάς» για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω.¹

Τα ακιδογραφήματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Αυτός ο άνθρωπος θα πρέπει να ήταν κάποιος μανιώδης σπηλαιο-εκκλησιοδίφης. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξα όταν είδα επιγραφή με το όνομά του στη σπηλαιο-εκκλησία Παναγία Χελιδονού στην Κάτω Κηφισιά.

Η επιγραφή του Χωματά από τη Χελιδονού.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές στη «λιμνούλα» και σε άλλα σημεία της Σπηλιάς

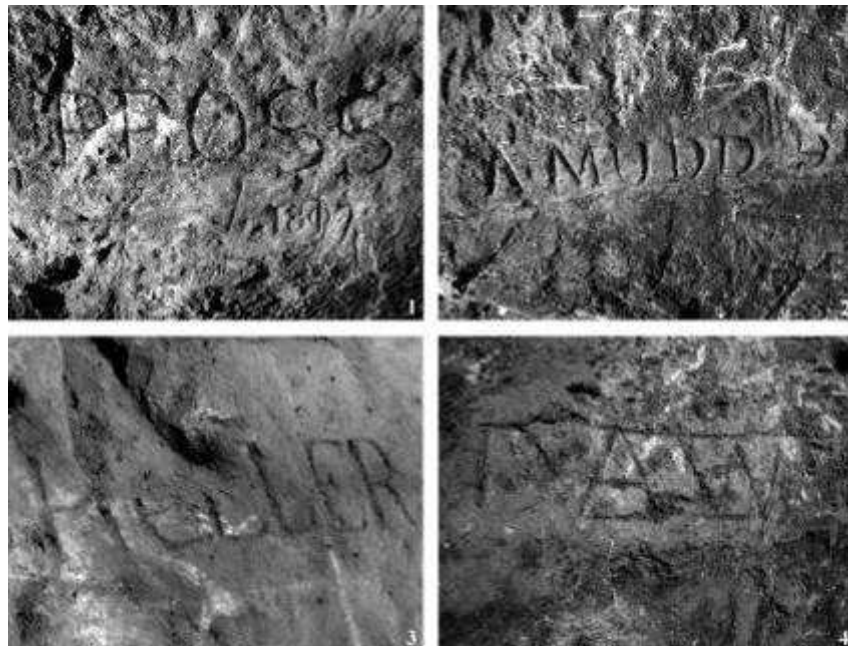
Στα τοιχώματα του τριγωνικού τούνελ που οδηγεί στη «λιμνούλα» υπάρχουν επιγραφές με τις χρονολογίες «1808» και «1871». Κάτω από τη δεύτερη χρονολογία υπάρχουν τα αρχικά «Π.Π.», «Ν.Δ.», «Α.Ζ.», «Α.Γ.», «Θ.Σ.», και «Μ.Κ.».

Επιγραφές ξένων επισκεπτών υπάρχουν και αλλού στη Σπηλιά. Υπάρχει επιγραφή με το όνομα «P. ROSS», ο οποίος σύμφωνα με τον Κορρέ¹ ήταν Άγγλος πλοίαρχος. Δίπλα στο όνομά του ο Άγγλος χάραξε και τη χρονολογία επίσκεψης, «1807» η «1817». Στον ίδιο βράχο υπάρχουν τέσσερα ακόμα ονόματα και είναι τα εξής: «A. MUDD ΘΙ», «DAW» και «HELLER».

Εντός των ναυδρίων αλλά και στους εξωτερικούς τοίχους τους, καθώς και στην παλιά υδατοδεξαμενή, συναντάμε επιγραφές με παλιές χρονολογίες από το 1831 έως το 1900, ενώ επίσης στην επιφάνεια του αρχαίου λατομείου, στο υπέρθυρο της παλιάς πύλης και αριστερά από την είσοδο της Σπηλιάς υπάρχουν επιγραφές με χρονολογίες από το 1865 έως το 1915.

Οι επιγραφές της λιμνούλας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

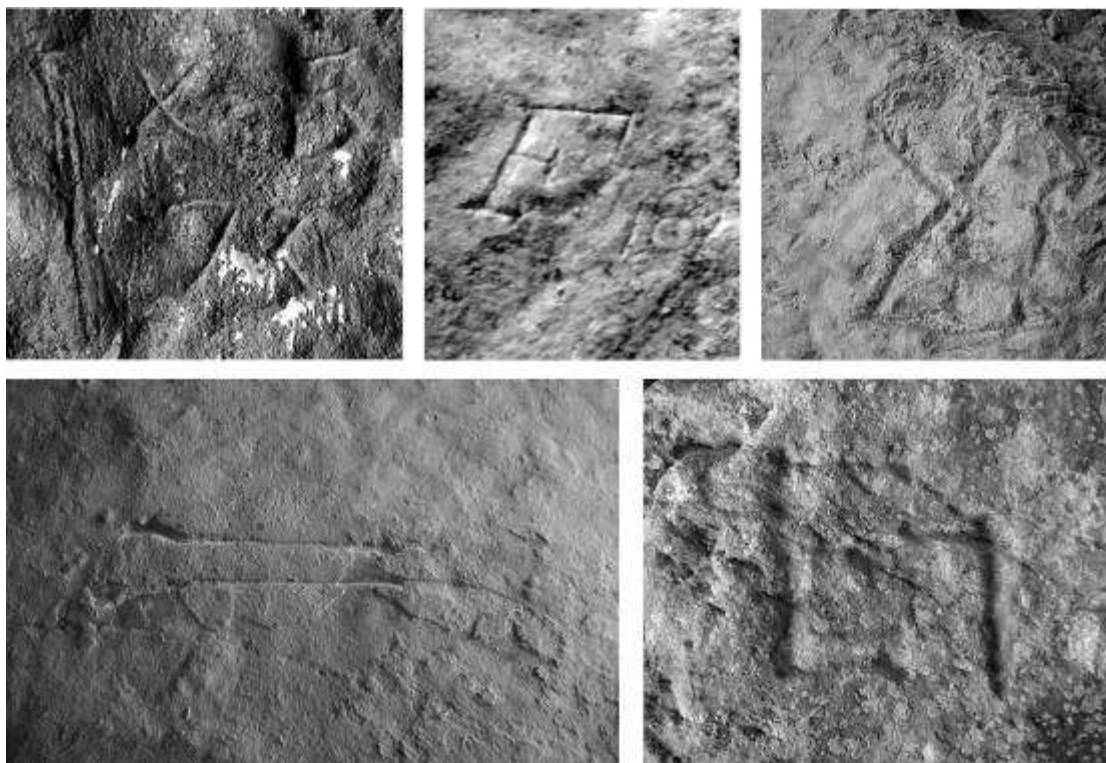

1. Η επιγραφή του Ross. 2. Η επιγραφή του Mudd. 3. Η επιγραφή του Heller. 4. Η επιγραφή του Daw(n;). (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σε διάσπαρτα σημεία βρήκα κάποια άλλα σκαλίσματα αμφίβολης χρονολόγησης, αν και φαίνονται αρκετά παλιά. Πρόκειται για κάποια ακατανόητα σχέδια και επιγραφές. Ένα «F 18», μια διπλή κάθετη γραμμή και δίπλα σε αυτή η επιγραφή «XE 13» (ή 73), κάτι που μοιάζει με 8, αλλά με το κάτω μέρος του να είναι οριζόντιο αντί κοίλο. Υπάρχουν και άλλα δύο για τα

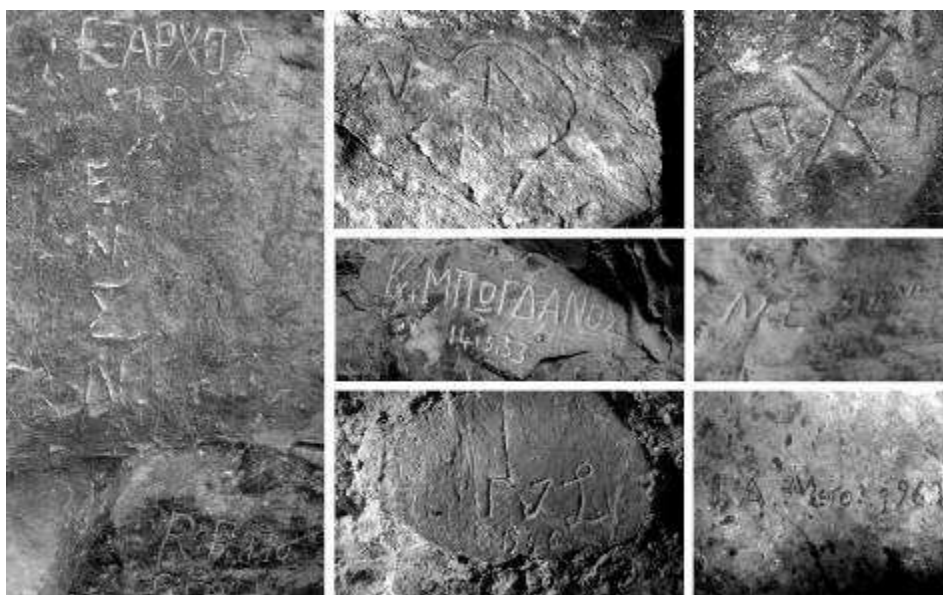
¹ Πρόκειται για ανεπίσημη πληροφορία: το είχε αναφέρει ο Κορρές σε ξενάγηση που έκανε το 1993.

οποία δεν υπάρχει καμία εξήγηση. Ίσως και να παρέμειναν ημιτελή. Αυτά παρουσιάζονται αμέσως μετά.

Τα ακατανόητα σκαλίσματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Όπως και στον εξωτερικό χώρο της Σπηλιάς, έτσι και στον εσωτερικό οι νεότερες επιγραφές είναι πολυπληθέστερες. Ακολουθεί ένα μικρό δείγμα αυτών.

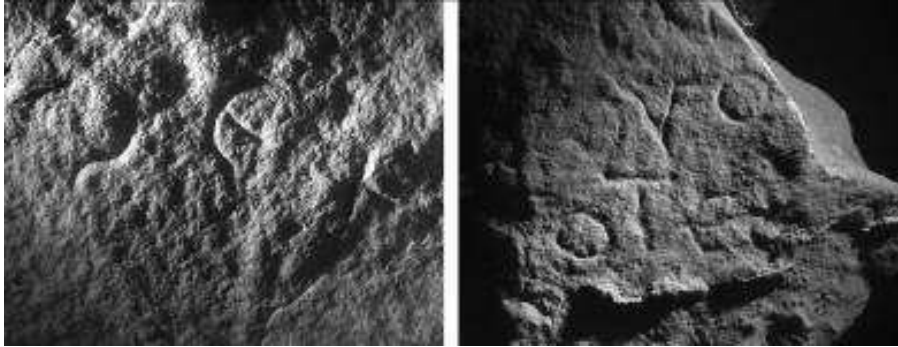

Νεότερες επιγραφές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

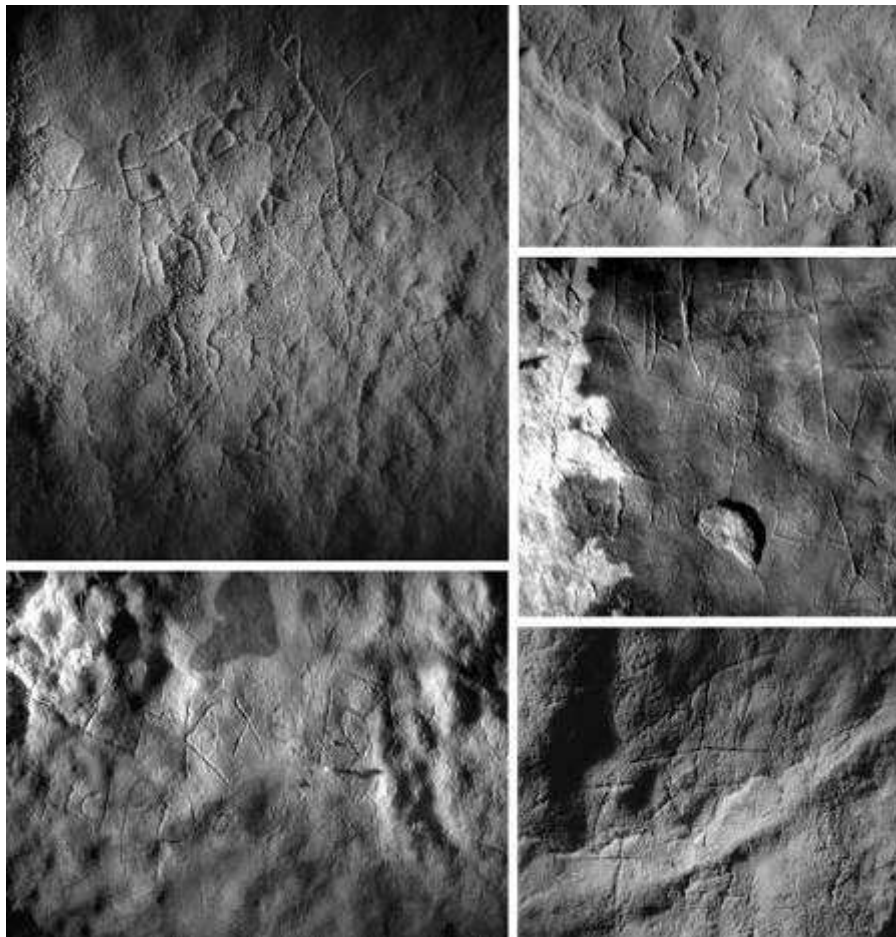
Τα σκαλίσματα των ασκητηρίων

Στο χώρο του «ασκητηρίου», σε μικρή απόσταση από τα παλαιοχριστιανικά ανάγλυφα και πάνω στον ίδιο επικλινή βράχο, υπάρχουν διάφορα ακιδογραφήματα τα οποία δεν είναι σίγουρο αν χαραχτηκαν από ασκητές ή επισκέπτες. Μια από αυτές τις επιγραφές λέει το εξής

ακατανόητο: «Μ (ή Φ) ΑΓΚΛ(Ε;) ΜΑΡ(Υ;)Α 1878 (ή 1818)». Αν και μοιάζει με γυναικείο ονοματεπώνυμο, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα. Τα υπόλοιπα είναι τελείως δυσερμήνευτα. Ανάμεσά τους υπάρχει και ισχνό σκάλισμα που μοιάζει με σταυρό. Σπαράγματα παμπάλαιων επιγραφών υπάρχουν επίσης και στον «τυφλό» χώρο της Σπηλιάς, πίσω από την κόγχη του «ασκητηρίου».

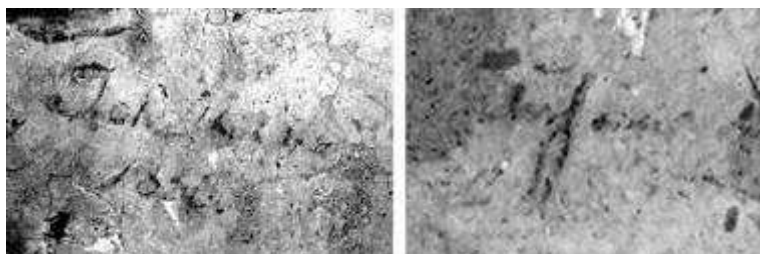
Οι επιγραφές στον «τυφλό» χώρο της Σπηλιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

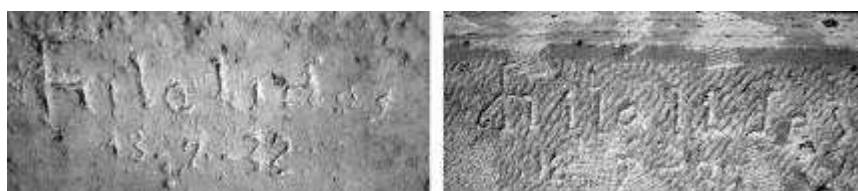
Τα ακιδογραφήματα. Κάτω αρ. η επιγραφή του 1878 (ή 1818). (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Στο εσωτερικό του παρεκκλησίου του Αγ. Νικολάου δε συναντούμε πολλά σκαλίσματα πέ-
ραν του σταυρού στην κόγχη του ιερού στον οποίο αναφερθήκαμε, και τρεις ακόμα επιγρα-
φές. Οι δύο παλαιότερες είναι του 19^{ου} αιώνα και είναι τα γραμμένα με μολύβι ονόματα «Joh.
Roth 1836» και «Victor Laininger 1836», τα οποία βρίσκονται στο βορειοδυτικό τοίχο, κοντά

στη γωνία δεξιά της πλαϊνής πόρτας. Αυτές εντοπίστηκαν από τον ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ¹ και πρόκειται για ονόματα Βαναρών κατά την επανέναρξη εργασιών στο λατομείο (για αυτούς θα μιλήσουμε παρακάτω). Η τρίτη επιγραφή βρίσκεται χαραγμένη στον τάφο κάτω από το βορεινό δίλοβο παράθυρο. Η επιγραφή λέει «Frilolides 13-7-32». Ο άνθρωπος αυτός θα πρέπει μάλλον να ήταν κάποιος συχνός επισκέπτης της Πεντέλης, εφόσον επιγραφή του ίδιου είχα βρεί και στο μέγαρο της Δούκισσας της Πλακεντίας με διαφορετική ημερομηνία: «Frilolides 18-7-34».

Οι βαναρικές επιγραφές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

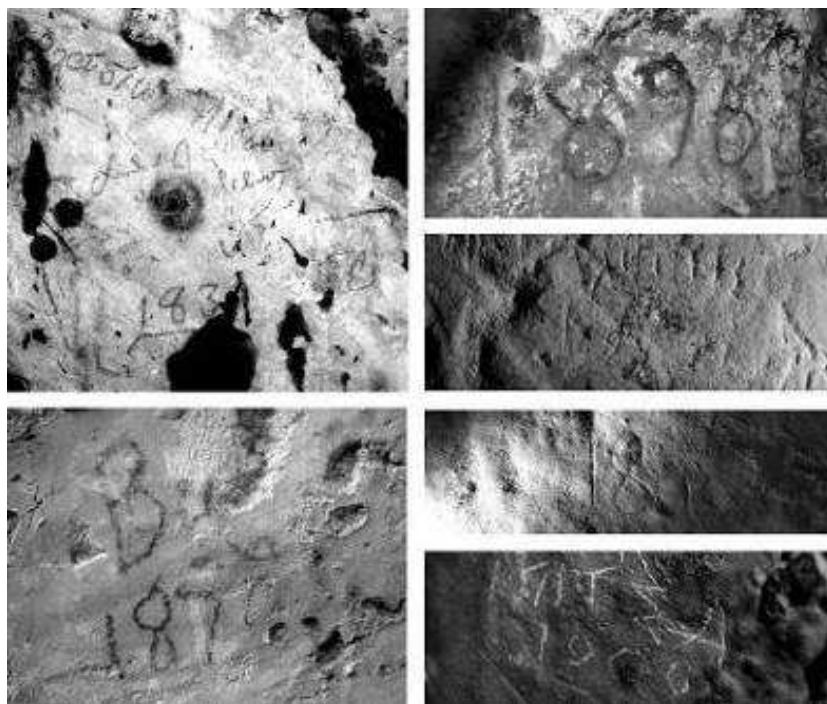
Αρ. Η επιγραφή του Frilolides από τη Σπηλιά. Δεξ. Η επιγραφή από το Καστέλο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επί της νεότερης εισόδου των εκκλησιδίων, αλλά και σε διάφορα άλλα σημεία της Σπηλιάς, υπάρχουν παλιές επιγραφές επισκεπτών οι οποίες καλύπτουν ένα χρονικό φάσμα από το 1831 έως το 1900. Αυτές εκτίθενται παρακάτω.

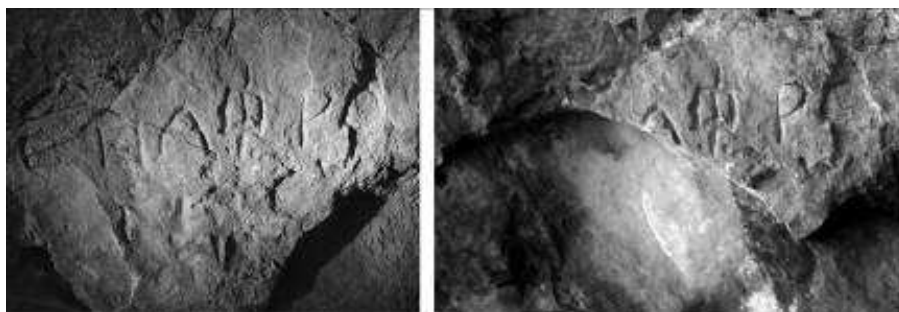
Επιγραφές στην είσοδο των ναυδρίων. Διακρίνονται οι χρονολογίες «1864», «1870» και «1889». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Βλ. «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ», κεφ. Και το όνομα αυτού...Νταβέλης!, σημ. 13.

Διακρίνονται οι χρονολογίες «1831», «1870», «1896», «1897», «18...», και «1900». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Για το τέλος άφησα μια παμπάλαιη επιγραφή που δημιουργεί πολλά ερωτηματικά. Αυτό που διάβασα όταν την είδα ήταν «Ο ΠΑΦΡΟ». Βεβαίως δε βγαίνει κανένα νόημα από αυτό, και έμεινα για χρόνια με την απορία, ώσπου ο Δ. Δρόλαπας μου αποκάλυψε σε μια επιτόπια συζήτηση πως η επιγραφή πιθανότατα έλεγε «ΕΠΑΦΡΑΣ» ή «ΕΠΑΦΡΟΔΙΤΟΣ», γιατί μέχρι τουλάχιστον το 1988 διαβαζόταν καθαρά ΕΠΑΦΡ, και ακολουθούσε το άνω μέρος κατεστραμμένου γράμματος είτε Α είτε Ο. Το «Επαφράς» είναι ένα εξαιρετικά σπάνιο και ασυνήθιστο όνομα. Έτσι λεγόταν ένας από τους συνεργάτες του απόστολου Παύλου, ο οποίος, μαζί με τους Αριστοκλειανό και Νικάνωρα διέδωσαν και εδραίωσαν το χριστιανισμό στην Κύπρο.¹ Υπήρχε ωστόσο και συνεργάτης του Παύλου ονόματι Επαφρόδιτος. Είναι σίγουρα παράτολμο να πούμε πως πρόκειται για κάποιον από αυτούς τους δύο, οπότε η επιγραφή σκαλίστηκε μάλλον από κάποιον ομώνυμο ασκητή.

Η επιγραφή του Επαφρά πριν και μετά την καταστροφή της. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Δρ. Φωτεινή Νταλάλια – Δράκου: «Ο Χριστιανισμός και η Εκκλησία στην Κύπρο κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο». (Βλ. www.imkt.cy.net)

6. ΤΑ ΕΞΩ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

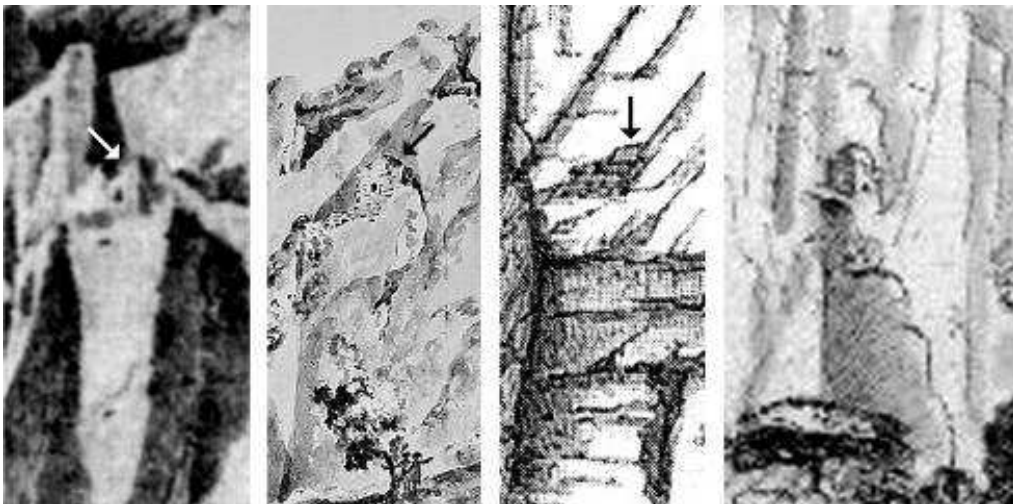
α. Το ασκητήριο του αρχαίου λατομείου

Κάποιος από τους ασκητές της Σπηλιάς, ο οποίος επιθυμούσε περισσότερη απομόνωση στο χώρο, έκτισε ασκητήριο σε εσοχή ψηλά πάνω στο τοίχωμα του αρχαίου λατομείου. Σχετικά με αυτό γράφει ο Λαδάς: «Προ της εισόδου της Σπηλιάς και αριστερά, εις τον πλήρη ιχνών εκ των εργαλείων των αρχαίων λατόμων κατακόρυφον βράχον, εις απρόσιτον ύψος, υπάρχει τετράγωνος εκσκαφή, επί της οποίας εις τους προ της ελληνικής επαναστάσεως χρόνους υπήρχε μικρός οικίσκος, εις τον οποίον μόνον δια κλίμακος εκ των άνω ηδύνατο τις εισέλθει.

Τούτον τον οικίσκον, τινές εκ των περιηγητών, οίτινες επεσκέφθησαν προ της ελληνικής επαναστάσεως το Σπήλαιον, ούτε καν τον αναφέρουν, τινές δε νομίζουνσιν αυτόν παρατηρήτηριον ή ασκητήριον».¹

Οι Spon και Wheler² δεν τον αναφέρουν καθόλου. Ο Λαδάς σημειώνει ότι ίσως στην εποχή τους (1675-6) να μην είχε ακόμα κτιστεί ή απλώς δεν επισκέφθηκαν καθόλου τη Σπηλιά. Ο Richard Chandler,³ το 1765-6 τον βρήκε ακατοίκητο και θεώρησε πως ήταν παρατηρητήριο ή ασκητήριο. Ο Dodwell υπέθεσε ότι χρησίμευσε ως ενδιάμημα στυλίτη. Ο Pomardi το εκλαμβάνει ως εγκαταλειμμένο εκκλησίδιο. Ο Stackelberg στη λιθογραφία του, η οποία παρουσιάζει την εξωτερική όψη της Σπηλιάς κατά το 1812, σημειώνει τον σωζόμενο οικίσκο επί του κατακόρυφου βράχου, τον οποίο ονομάζει «ερμητήριο του Αγίου Φιλοθέου» (Ermitage de St. Philothee).⁴ Κάπου ανάμεσα στο 1836 και στο 1874 το ασκητήριο είχε ήδη καταπέσει σε ερείπια. Κι αυτό διότι σε σκίτσο του λατομείου του 1836 από άγνωστο σχεδιαστή (παρατίθεται πιο κάτω) το ασκητήριο υπάρχει ακόμα, αλλά σε σκίτσο της Σπηλιάς του 1874 στο βιβλίο του Henri Bell «Ταξίδι στην Ελλάδα», απεικονίζεται το ασκητήριο σε ερειπιώδη κατάσταση.⁵

Σήμερα, το μόνο που σώζεται από εκείνο το ασκητήριο είναι μια μακρόστενη πέτρα⁶ πάνω στην οποία ο ασκητής είχε χαράξει σταυρούς και διάφορες παραστάσεις ζώων. Πιθανό να αποτελούσε το υπέρθυρο της εισόδου του ασκητηρίου.

Από αριστερά: Το ασκητήριο από σκίτσο του Stackelberg (1840). Το ασκητήριο από την υδατογραφία του Fauvel (1782). Το ασκητήριο σε ερείπια από το βιβλίο του Henri Bell «Ταξίδι στην Ελλάδα» (1874). Το ασκητήριο από σκίτσο του Gell. (1801-1813)

¹ Ό.π.

² «Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Greece, et du Levant, Lyon», 1678. Τομ. II, σελ. 124.

³ «Travels in Greece», Oxford 1776, σελ. 170.

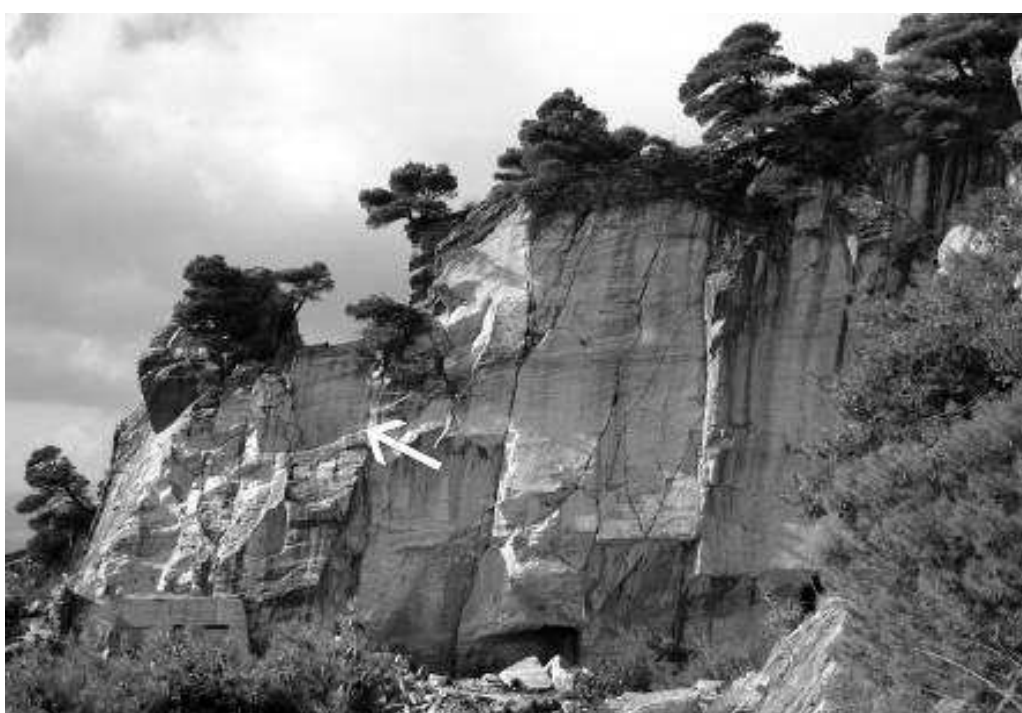
⁴ Πρόκειται για κάποιον ασκητή που την εποχή της επίσκεψης του Stackelberg παρέμενε στη Σπηλιά περιποιούμενος τα εκκλησίδια. (Λαδάς, σελ. 168)

⁵ Προφανώς λόγω των εργασιών των Βαυαρών. Κατά τον Κορρέ, η αντηρίδα και το πατάρι του οικίσκου ήταν από τα πρώτα σημεία που λατόμησαν οι Βαυαροί.

⁶ Την πέτρα αυτή μου υπέδειξε ο Δ. Δρόλαπας.

Η πέτρα με τις ανάγλυφες παραστάσεις και τους σταυρούς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το αρχαίο λατομείο της Σπηλιάς. Το βέλος δείχνει την τετράγωνη εσοχή όπου είχε κτιστεί το ασκητήριο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Το ναῦδριο

Στην κάτοψη των λατομείων Λ1 και Λ2 του Μανόλη Κορρέ¹ σημειώνεται η θέση ενός τρίτου ναυδρίου αριστερά από τη Σπηλιά και στο χείλος του λατομείου Μπάνου. Είναι το πιο απομακρυσμένο από όλα τα κτίσματα των ασκητών, και οι διαστάσεις του ήταν εξαιρετικά μικρές, στοιχεία που ώθησαν τους Iranon και ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ στην υπόθεση ότι πρόκειται για παρεκκλήσι κοιμητήριου και πως εκεί θα έπρεπε να αναζητηθεί η θέση του νεκροταφείου εφόσον και η ταφή ήταν εύκολη στην αρχαία λατύπη. Το λατομείο Μπάνου όμως εξαφάνισε κάθε πιθανό ίχνος.² Επειδή το μόνο σίγουρο είναι πως αποκλείεται να μην υπήρχε χώρος ταφής σε αυτό τον επί αιώνες τόπο ασκητισμού, κλίνω με τη σειρά μου υπέρ της άποψης των ανωτέρω ερευνητών.

¹ «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα», σελ. 80-1, σχ. 12, αρ. 6.

² Βλ. Iranon, «Η Αδελφότητα της Σπηλιάς μέρος ΙΔ, και ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ, «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ»: Κεφ. *Αρχαιοδίφες και ανασκαφείς*, τμ. 2, σημ. 30.

Τα ερείπια του ναυδρίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Οι οικίσκοι των ασκητών

Σε σημείωσή του ο Σωτηρίου γράφει: «Περί το σπήλαιον πολλοί ηρειπωμένοι οικίσκοι μαρτυρούν την ύπαρξιν επί Τουρκοκρατίας διαφόρων κελλίων ασκητών».¹ Αλλά και ο Λαδάς: «...προς δεξιά της Σπηλιάς διακρίνονται ίχνη κατοικιών, μάλιστα διώροφων, ως φαίνεται εκ των οπών αι οποίαι σώζονται εις τους εκεί ευρισκόμενους βράχους προς τοποθέτησιν των ξύλινων δοκών».²

Δύο από αυτές τις δοκοθήκες σώζονται σήμερα. Η μία, η μεγαλύτερη, βρίσκεται στη ρίζα του βράχου δεξιά από την είσοδο της Σπηλιάς. Η δεύτερη δίπλα στο σωρό της αρχαίας λατύπης ΝΔ της Σπηλιάς.

Οι δοκοθήκες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ

Μετά την εγκατάλειψη της Σπηλιάς από τους ασκητές, η Σπηλιά με το αρχαίο λατομείο και τα εκκλησάκια αποτέλεσε για τους επόμενους τρεις αιώνες πόλο έλξης πολυάριθμων ξένων ταξιδιωτών οι οποίοι άφησαν πολλές (αλλά ποτέ αρκετές!) μαρτυρίες, περιγραφές αλλά και απεικονίσεις της Σπηλιάς και του γύρω τοπίου. Ο πιο βασικός λόγος που οι περιηγητές επισκέπτονταν την Πεντέλη ήταν τα αρχαία λατομεία. Όλοι είχαν την περιέργεια να δουν τα σημεία εκείνα απ'όπου εξορύχθηκε το μάρμαρο για την κατασκευή των μνημείων της αρχαίας Αθήνας. Ορισμένοι από αυτούς δε σταματούσαν στα λατομεία αλλά συνέχιζαν ως την κορυφή του βουνού για να απολαύσουν τη θέα.

Να σημειώσω ότι στο παρόν κεφάλαιο παραθέτω μόνο τις μαρτυρίες τους δίχως επεξηγηματικά σχόλια. Ο λόγος είναι γιατί ήδη στο προηγούμενο βιβλίο έγιναν τέτοια σχόλια σε ό,τι αφορά τις –περιγραφόμενες από τους περιηγητές– αρχαιότητες της Σπηλιάς. Ακόμα, σε ό,τι αφορά την περιγραφή της ίδιας της Σπηλιάς που δίνουν οι περιηγητές, επεξηγήσεις θα γίνουν σε ένα υπό συγγραφή βιβλίο σπηλαιολογικού ενδιαφέροντος.

Ακολουθούν οι περιγραφές με χρονολογική σειρά. Τα ονόματα των περιηγητών συνοδεύονται από τη χρονολογία επίσκεψής τους στην Πεντέλη.

¹ Ό.π., σημ. 1, σελ. 49.

² Ό.π., σελ. 144.

α. Περιγραφές

Evliyah Chelebi (1667-1670)

«Κάτω απ' τα νταμάρια υπάρχουν υπόγεια σπήλαια, που αξίζει τον κόπο να τα επισκεφθεί κανείς. Εμείς κατεβήκαμε, φορώντας μόνο το ζιπούνι μας και με την καθοδήγηση παπάδων, που 'ξεραν καλά το δρόμο και κρατούσαν στα χέρια τους χοντρά κεριά από τα μελίσσια τους.

Σκυφοί, τρυπώνοντας μέσα σε χαμηλές στοές, προχωρήσαμε σ' αυτή τη μακάβρια κατάβαση στα έγκατα της γης. Εκεί, μέσα στις ανήλιαγες σπηλιές, δεχόντουσαν να θαφτούν τα πιο φωτεινά πνεύματα για χάρη της τέχνης και της επιστήμης. Εκεί μέσα γινόταν η μύησή τους κι εκεί μάθαιναν τον τρόπο να συννενοούνται μεταξύ τους, μεταβιβάζοντας τη σκέψη τους χωρίς να χρησιμοποιούν ομιλία. Εκεί μάθαιναν κι ένα σωρό άλλες μαγικές αγωγές και τελέσματα.

Τα σπήλαια αυτά είναι φτιαγμένα απ' το Θεό, χωρίς να έχει μεσολαβήσει ανθρώπινο χέρι στην κατασκευή τους. Ανάμεσα στα βράχια υπάρχουν ρωγμές που –σαν φυσικοί φεγγίτες– αφήνουν το φως να κατεβαίνει στα έγκατα και να τα φωτίζει. Στα μάρμαρα, που αποτελούν τα τοιχώματά της, είναι χαραγμένοι ολόκληροι κατάλογοι με τα ονόματα των σοφών, που κάποτε πέρσασαν απ' το απόκρυφο αυτό διδασκαλείο. Υπάρχουν ακόμα στους τοίχους επιγραφές, παραστάσεις και σύμβολα, που όμοιά τους μπορείς να δεις μόνο στον οβελίσκο, που 'ναι στημένος μπροστά στο Ατ-Μεϊντάν, στην Ισλαμπόλ. Είναι χαραγμένα επίσης και τα ονόματα των επισκεπτών, τούτων των μυστικών σπουδαστηρίων, καθώς –και με δύο λόγια– οι εντυπώσεις τους από την επίσκεψη. Αν προχωρήσεις λίγο παρακάτω, προς το ναδίρ της σήραγγας, θα δεις διάφορες άλλες κατασκευές και χιλιάδες ανθρώπινα κόκκαλα.

Ακολουθώντας πάντα τους παπάδες οδηγούς μας, καταφέραμε να ξαναδούμε το φως του ήλιου (ύστερα από τρίωρη κοπιαστική ανάβαση), χωρίς κανείς μας να πάθει το παραμικρό. Προχωρήσαμε ευθεία στα πόδια του βουνού για δύο ώρες περίπου...»¹

Sir George Wheeler (1675–1676)

«Ο καιρός ήταν πολύ κακός, χιονισμένος, βροχερός, ήμασταν χαρούμενοι να περάσουμε αυτή τη μέρα μιλώντας με αυτούς τους καλούς μοναχούς (αναφέρεται στη μονή Πεντέλης), οι οποίοι μας περιποιήθηκαν όσο καλύτερα μπορούσαν. Μας έφτιαξαν μια καλή φωτιά που ήταν απαραίτητη, αν και σπάνια βλέπαμε πάγο σ' αυτή τη χώρα. Μερικές φορές έκανε πολύ κρύο, ιδιαίτερα όταν οι άνεμοι φύσαγαν μέσα απ' τα βουνά που ήσαν καλυμμένα με χιόνι, όπως συνέβη όταν περάσαμε το Πεντελικό, όπου ο άνεμος φύσαγε τόσο πολύ που δε μπορούσαμε να κρατηθούμε στο άλογο, ούτε να αντέξουμε το κρύο, το οποίο διαπερνούσε όλα τα ρούχα που μπορούσαμε να μεταφέρουμε. Αλλά, αυτός ο κακός καιρός δεν πάγωσε την περιέργειά μας, αφού ήπιαμε κάτι, μισθώσαμε έναν οδηγό για να βγούμε και να μας δείξει τα λατομεία του λευκού μαρμάρου με τις άλλες, γεμάτες περίεργες σταλακτιτικές εναποθέσεις σπηλιές, σκαμμένες στην πλαγιά του βουνού. Αναρριχηθήκαμε μισή λεύγα στα βόρεια του μοναστηριού και διασχίσαμε κατά τη διαδρομή ένα μικρό ρυάκι, που δεν ήταν μακρύ.² Βρήκαμε σπηλιές μέσα στους βράχους που άξιζε να τις δούμε, ήσαν σκαμμένες πολύ βαθιά στο βουνό και χωρίζονταν σε πολλές αίθουσες ή μικρά κελάρια που είχαν στο εσωτερικό τους σταλακτιτικές αποκρυσταλλώσεις, πολύ περίεργες, και κάποιες απ' αυτές λάμπαν σαν διαμάντια κι όταν έσπαγαν ήσαν σαν φέτες ταλκ. Κάποιες από τις φέτες φαίνεται πως πρασίνιζαν και έμοιαζαν με μακρύ ξύλο. Κατεβήκαμε σε μία σπηλιά που ήταν περίπου είκοσι γιάρδες από ένα στενό δρομάκι βαδίζοντας σκυμμένοι, όπου υπήρχε μία πηγή [η πηγή του τριγωνικού τούνελ] η οποία, μας είπαν, ότι ήταν τόσο κρύα το καλοκαίρι που δε μπορείς να αντέξεις να κρατήσεις το χέρι σου μέσα μέχρι να πεις το Πάτερ Ημών, το οποίο είναι συνήθως σύντομο και στην ελληνική και στην λατινική εκκλησία. Λέγεται ότι οι αρχαίοι χριστιανοί συνήθιζαν να κρύβονται εκεί την εποχή των διωγμών. Αυτό το βουνό είναι ένας βράχος από άσπρο μάρμαρο και είδαμε πολύ κοντά τα λατομεία, απ' όπου έπαιρναν μεγάλες

¹ «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σελ. 189-190.

² Περίεργο, γιατί η διαδρομή περνάει αναπόφευκτα από δύο ρεματιές και όχι μία. Η πρώτη είναι το Βαθύ Ρέμα (όπου και το γεφυράκι που συνδέει την Παλαιά με τη Νέα Πεντέλη), και η άλλη (ανώνυμη) περνάει δίπλα από το τέρμα της οδού Περικλέους.

ποσότητες για τα πιο όμορφα κτίρια των Αθηνών. Γι αυτό δεν αμφιβάλλαμε ότι ήταν το αρχαίο βουνό της Πεντέλης, για το οποίο μιλάει τόσο συχνά ο Πausanias λόγω του μαρμάρου του».¹

Richard Chandler (1765)

«Έφυγα από την “εξέδρα του τράγου”² δίπλα στη Βραυρώνα νωρίς το πρωί, συνοδευόμενος από τις καλές ευχές του χωρικού οικοδεσπότη μου, και ξεκίνησα την ανάβαση στην Πεντέλη, επιλέγοντας να διασχίσω το βουνό αντί να επιστρέψω στην Αθήνα από το δρόμο που είχαμε έρθει. Η διαδρομή, καθώς προχωρούσαμε, έγινε τόσο κακοτράχαλη και απότομη, και τόσο δυνητικά επικίνδυνη από τους γκρεμούς, ώστε σε πολλές περιπτώσεις δυσχεραστήθηκα με αυτή μου την επιλογή. Εντέλει, όμως, καταφέραμε να φτάσουμε κοντά στη βουνοκορφή, και ξεπεζέψαμε για να αναζωογονηθούμε σε ένα σημείο με βλάστηση, δίπλα σε μια πηγή.

Κατηφορίζοντας από την αντίθετη πλευρά, ανακαλύψαμε έναν καλόγερο ή μοναχό που πρόσεχε το κοπάδι του, ο οποίος μας έδωσε κατευθυντήριες οδηγίες για τα λατομεία, που βρίσκονται εκτός μονοπατιού, σε μια ρίζα του βουνού. Το επάνω λατομείο είναι εκτεθειμένο στον ουρανό, με το βράχο κομμένο κάθετα. Το κάτω είναι αξιοπρόσεκτο για τα αχανή, νοτερά του σπήλαια. Εκεί μέσα η πλατιά οροφή εκτείνεται σε πολύ μεγάλη έκταση πάνω από το κεφάλι, και είναι στολισμένη με κρεμάμενους κούφιους σωλήνες, σαν παγοκρυστάλλους, με τον καθένα να έχει μια ταλαντευόμενη σταγόνα στην άκρη του, έτοιμη να προσθέσει με την πτώση της στο μήκος των δοκίδων που αναπτύσσονται από κάτω. Επί της εισόδου, στο δεξί χέρι, ένα μικρό διαυγές ρυάκι που αφήνει στο διάβα του κρυσταλλικές εναποθέσεις σταλάζει γλείφοντας το τοίχωμα του βράχου, διαχωριζόμενο σε πολλαπλές παράξενες διακλαδώσεις, ωσάν στερεοποιημένο από παγετό, και σχηματίζοντας γουβίτσες και λεκάνες από τις οποίες υπερχειλίζει. Μια πηγή βρίσκεται βυθισμένη βαθιά μέσα στο βουνό, [η «λιμνούλα»] με στενή πορεία κάτω προς το νερό, το οποίο είναι υπερβολικά ψυχρό. Είδαμε ξέσματα μαρμάρου, και μας έδειξαν στην Αθήνα έναν κρύσταλλο που είχε βρεθεί στο λατομείο αυτό.

Το μάρμαρο της Πεντέλης το είχαν σε μεγάλη εκτίμηση και οι γλύπτες και οι αρχιτέκτονες. Η Αθήνα όφειλε πολλά από τα λαμπρά της οικοδομήματα στην εγγύτητα του βουνού αυτού και του Υμηττού, όπου επίσης υπάρχει ένα λατομείο ορατό από την πόλη. Μετά την παρακμή της, τα ερείπια εφοδίασαν με άφθονα υλικά όποια καινούρια κτίρια τα είχαν ανάγκη. Το κάτω λατομείο έχει, στο στόμιο του, κάτι ερειπωμένα παρεκκλήσια, των οποίων οι τοίχοι είναι ζωγραφισμένοι με απεικονίσεις αγίων. Έξω, πάνω ψηλά, υπάρχει ένα μικρό τετράγωνο κτίσμα ή δωμάτιο με παράθυρο, το οποίο προεξέχει από το απόκρημνο τοίχωμα του βράχου, που έχει κοπεί κάθετα, εκτός από μια στενή προεξοχή που μοιάζει με αντιστήριγμα. [το ασκητήριο πάνω στο μέτωπο του λατομείου]. Αυτή καλύπτεται από πυκνό και αρχαίο κισσό, και τερματίζεται λίγα πόδια χαμηλότερα, καθιστώντας το σημείο απρόσιτο χωρίς κάποια σκάλα, η οποία, απ’ ό,τι φαίνεται, τοποθετείτο εκεί και απομακρυνόταν κατά περίπτωση. Θα υπέθετα ότι πρόκειται για κελί κάποιου ερημίτη, όμως μοιάζει να έχει σχεδιαστεί και κτιστεί τον καιρό που το λατομείο λειτουργούσε. Είχε σχεδιαστεί ίσως για κάποιο βιγλάτορα, προκειμένου να επιτηρεί και να ρυθμίζει με σήματα την προσέγγιση ανθρώπων και συνεργείων που εργάζονταν για τη μεταφορά μαρμάρου στην πόλη».³

Edward Dodwell (1801 – 1806)

«Πήγα έφιππος από το μοναστήρι της Πεντέλης στο μεγάλο λατομείο μαρμάρου που βρίσκεται από πάνω του, μια απόσταση των 40 λεπτών. Ο δρόμος οδηγούσε μέσα από ελαιόδενδρα, πεύ-

¹ «Voyage de Dalmatie de Grece et du Levant», 1682. Η μετάφραση έγινε και παρατίθεται από Iranon.

² Ως «εξέδρα του τράγου» ο Chandler εννοεί το σπήλαιο του Πανός στην Οινόη του Μαραθώνα το οποίο μνημονεύεται από τον αρχαίο περιηγητή Pausanias (βλ. «Αττικά») και που φυσικά δεν είναι καθόλου «δίπλα στη Βραυρώνα» όπως αναφέρει ο Chandler· πράγμα περίεργο, διότι επισκέφθηκε τόσο το σπήλαιο όσο και τη Βραυρώνα, επομένως, πώς τα τοποθετεί το ένα δίπλα στο άλλο;

³ «Travels in Asia, Minor and Greece: Or, An Account of a Tour», vol. I, London 1817, σελ. 188-191. Η μετάφραση του συγκεκριμένου αποσπάσματος έγινε από τον Iranon.

κα, πουρνάρια, λεύκες, τερέβινθους,¹ μαστιχόδεντρα, μικρά κυπαρίσσια, αγριοκυπαρίσσια, δάφνες, μυρτιές, βελανιδιές, κουμαριές, χρυσόξυλα, ροδοδάφνες, και άλλα φυτά κοινά στα αττικά βουνά, από τα οποία μοσχοβολούσε ο αέρας. Ο δρόμος για το λατομείο είναι αρχαίος, και εξαιρετικά άγριος και απότομος. Σε διάφορα σημεία, τα ίχνη των αρχαίων τροχών είναι ακόμα ορατά. Ο βράχος ο οποίος υψώνεται κάθετος στη βόρεια πλευρά έχει κοπεί μέχρι το επίπεδο του δρόμου. Σε αυτήν την πλευρά του βράχου και σε διαφορετικά σημεία του δρόμου υπάρχουν τετράγωνες τρύπες κατά διαστήματα, ικανού μεγέθους, για την υποδοχή δοκών, της οποίες έβαζαν σαν κράτημα για τα μηχανήματα τα οποία μετέφεραν στους πρόποδες του βουνού τις τεράστιες μάζες μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των αρχαίων ναών. [...]

Το λατομείο είναι μεγαλοπρεπές, [...] τα ίχνη των εργαλείων είναι ακόμα ορατά πάνω στην επιφάνειά του.² Αρκετοί κίονες και μεγάλοι όγκοι βρίσκονται σκόρπιοι τριγύρω. Σε ένα πατάρι, σε ύψος περισσότερο από το μισό της επιφάνειας του λατομείου, βρίσκεται ένα μικρό κτίσμα το οποίο είναι απρόσιτο, εκτός και αν υπάρχει μεγάλη σκάλα από τη βάση του βράχου, ή σχοινί από την κορυφή [του λατομείου]. Ήταν πιθανώς η κατοικία κάποιου Στυλίτη ερημίτη. Στη βάση του γκρεμού βρίσκουμε κάποιες φυσικές σπηλιές, οι οποίες έχουν βελτιωθεί με τεχνικά μέσα. Μια από τις σπηλιές περιέχει τα ερείπια μιας εκκλησίας, στην οποία, η ασυνήθιστη μίξη από σπασμένες καμάρες και μυστικές διόδους,³ κομμένες μέσα στο βράχο, κάτω από ένα θολό και μυστηριώδες φως δημιουργεί ένα ασυνήθιστο εντυπωσιακό και ειδυλλιακό αποτέλεσμα, στο οποίο μια μάζα κρεμαστού κισσού η οποία κλείνει την είσοδο της σπηλιάς συμβάλλει στο αποτέλεσμα αυτό. Διεισδύσαμε σε αυτές τις μυστικές εσοχές όσο μας επέτρεπε το εξωτερικό φως. Το μάρμαρο, σε κάποια σημεία είναι καλυμμένο από σταλαγμιτικές αποθέσεις.⁴

[...] Επιστρέφοντας έξω ερεύνησα τους βράχους σε αναζήτηση επιγραφών, οι οποίες κάποιες φορές εντοπίζονται στα αρχαία λατομεία και αμέσως ανακάλυψα μία αποτελούμενη από τρεις γραμμές η οποία πρέπει να ήταν πρόσφατης χρονολογίας. Σε κοντινή απόσταση από αυτή υπήρχε η λέξη ΟΡΟC και πάνω στην ίδια επιφάνεια υπάρχουν κάποια πρόχειρα χαράγματα ναών [...] πιθανότατα σκαλίστηκαν από τους λατόμους στον ελεύθερο χρόνο τους».⁵

Nicholas Biddle (1806)

«Αφήσαμε το μοναστήρι την Κυριακή 1 Ιουνίου, και έχοντας ανέβει το βουνό για περίπου μισή ώρα και περπατώντας για ένα τέταρτο τον δρόμο που ήταν αρκετά απότομος για ένα άλογο φτάσαμε στα λατομεία απ' όπου πάρθηκε το περίφημο Πεντελικό μάρμαρο. Φαίνεται πως είχαν δουλέψει σε πολλά σημεία αλλά το μεγάλο λατομείο είναι ό,τι πιο όμορφο. [...] Στη γωνία κάτω είναι μια μεγάλη σπηλιά από την οποία επίσης πάρθηκε μάρμαρο. Η σπηλιά αυτή είναι τερατώδους μεγέθους. Στην κάθε πλευρά της εισόδου φαίνονται μεγάλα κοιλώματα που πιθανόν χρησιμοποιούσαν στους εργάτες που διέμεναν εκεί. Προχωρήσαμε γύρω στα 150 πόδια στο εσωτερικό, έως το τέλος της σπηλιάς, το οποίο είχε δουλευτεί στο έσχατο μέρος του, όπου φαίνονται ίχνη λάξευσης. Η οροφή φαίνεται πως δεν έχει ανάγκη στήριξης, υπάρχουν ωστόσο μερικές κολόνες μαρμάρου [εννοεί σταλαγμίτες], αφημένες ίσως για αυτόν τον σκοπό. Είναι μικρές και βάνανυσα πελεκημένες. Σε δύο γωνιές υπάρχουν πηγές νερού. Βρίσκονται πολύ χαμηλά και η διόδος σε μία από αυτές είναι μεγάλη και δυσάρεστη. Το νερό στάζει μέσα από το βράχο και σχηματίζει απολιθώματα τα οποία ωστόσο είναι δύσκολο να παρθούν ολόκληρα. Το μάρμαρο είναι σε κά-

¹ Η τερέβινθος ή τσικουδιά ή κοκκορεβυθιά ή τραμιθιά ή και τριμιθιά (*Pistacia terebinthus*) είναι ένα δένδρο πολύ γνωστό στην περιοχή της Μεσογείου, για τους νόστιμους και πικάντικους καρπούς του. Συγγενεύει με τη φιστικιά (*Pistacia vera*) και το σχίνο (*Pistacia lentiscus*). Από τη Χιώτικη ποικιλία εξάγεται η μαστίχα.

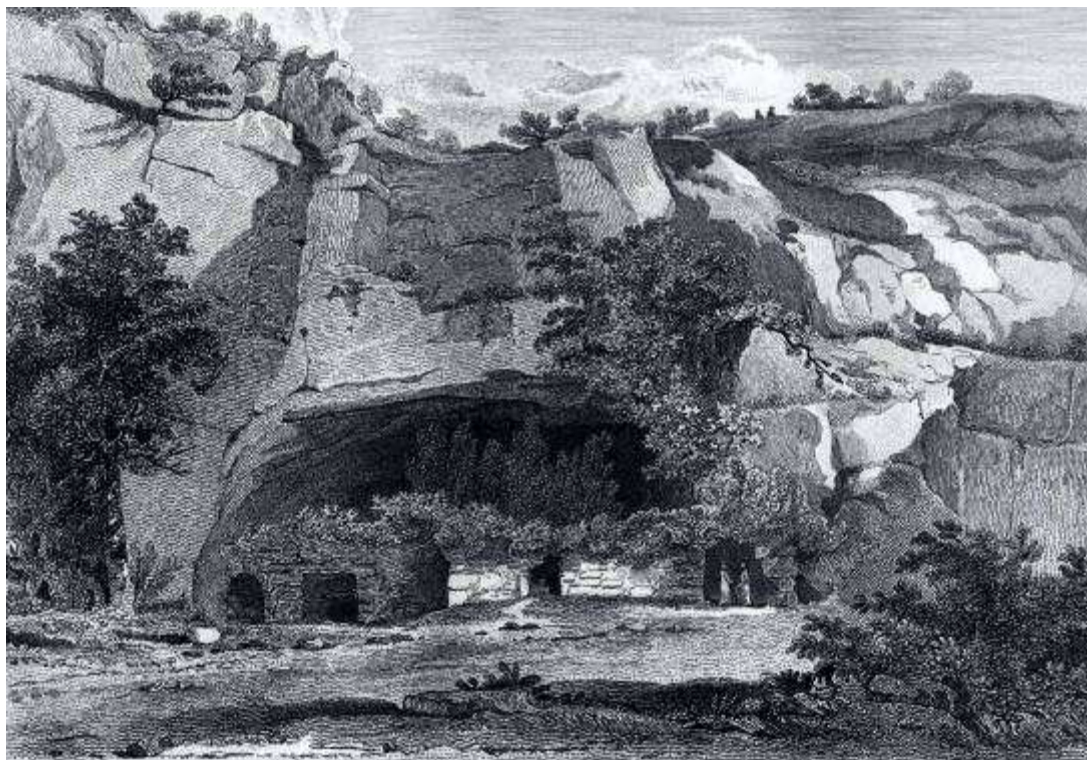
² Ο.π., σελ. 498-500.

³ Εδώ χρησιμοποιείται η φράση «subterranean passages» όπου η πρώτη λέξη εκτός από «μυστικός», «κρυφός», σημαίνει και «υπόγειος».

⁴ Το βέβαιο είναι ότι δεν υπάρχει καμία διόδος κομμένη στο βράχο. Μάλλον εννοούσε το στενό διάδρομο που ένωνε τα δύο ιερά και τα ανοίγματα αριστερά και δεξιά από το ιερό του «ασκητηρίου» τα οποία οδηγούσαν στους κτισμένους χώρους της Σπηλιάς.

⁵ «A Classical and Topographical Tour through Greece» (1819) σελ. 498-500.

ποια σημεία πολύ αστραφτερό και έχει την όψη κρυστάλλου. Η είσοδος της σπηλιάς είναι καλυμμένη με ένα μεγάλο κισσό».¹

Η γκραβούρα που συνοδεύει το κείμενο του Dodwell, έργο του Pomardi.

Sir John Hobhouse (1809-1810)

«Από τη μονή ως τα λατομεία μαρμάρου είναι απόσταση σαράντα λεπτών, με το μονοπάτι να σκαρφαλώνει στο βουνό προς βορράν, δια μέσου πυκνού αειθαλούς δάσους, σε πολύ απότομο και ανομοιόμορφο έδαφος, αλλά έχοντας εδώ κι εκεί την εμφάνιση μιας διαδρομής άλλοτε πολυχρησιμοποιημένης. Δεν είναι δυνατόν να κάνεις όλο το δρόμο έφιππος.

Ξαφνικά φτάνεις στα σπήλαια, η είσοδος των οποίων βρίσκεται στο κάτω μέρος της γωνίας που σχηματίζουν δύο γκρεμοί από μάρμαρο, εμφανώς λειασμένοι τεχνητά, και κομμένοι στη σημερινή τους μορφή για χάρη του υλικού. Από αυτούς τους γκρεμούς κρέμεται κισσός που σκοτεινιάζει το στόμιο των σπηλαίων. Σε ένα πατάρι, στα μισά του ύψους του γκρεμού στα αριστερά μας, χωρίς καμία πρόσβαση ανάβασης ή κατάβασης, βρίσκεται ο πέτρινος οικίσκος που ο Τσάντλερ υπέθεσε ως φυλάκιο των λατομείων, αλλά οι σύγχρονοι Έλληνες πιστεύουν πως υπήρξε το ενδιαίτημα κάποιου ασκητή, και αυτό, όπως νομίζω, είναι το πιθανότερο: η λιθοδομή φαίνεται κατά πολύ μεταγενέστερη από την εποχή που θα αντιστοιχούσε με την εικασία του περιηγητή.

Προτού εισέλθεις στις σπηλιές, ο καλόγερος που σε συνοδεύει από το μοναστήρι ετοιμάζει μια φωτιά και ανάβει αρκετά κεριά και δαδιά από πεύκο αντί πυρσών· τα οποία, ωστόσο, δε χρειάζονται μέχρι να φτάσεις στο χαμηλότερο μέρος του κοιλώματος. Μπαίνοντας, κάτι που γίνεται χωρίς ανάγκη να σκύψεις, βλέπεις αμέσως δύο μικρά πέτρινα κτίσματα [οι στέρνες], καλυμμένα από κισσό, με στόμια ίδια με ενός φούρνου. Αν αυτά ήταν καταλύματα των εργατών, δε θα μπορούσε να επινοηθεί τίποτε το πιο άβολο. Μάλλον κλίνω πως είναι τα υπολείμματα τοιχοποιίας σιδηρουργείου, απασχολούμενου στην κατασκευή και στη συντήρηση των απαραίτητων εργαλείων.

¹ «Nicholas Biddle in Greece: The Journals and Letters of 1806». Edited by R. A. McNeal, (1993), σελ. 121.

Δεξιά αυτών των κτισμάτων, ανεβαίνεις με τρία σκαλοπάτια σε δύο ερειπωμένα ζωκλήσια, λαξευμένα στο βράχο, στα τοιχώματα των οποίων υπάρχουν αχνά ίχνη από ζωγραφισμένους Αγίους. Μέσω ενός ανοίγματος που χρησιμεύει ως παράθυρο σε ένα από αυτά, και το οποίο έχει ως καφασωτό τον επικρεμάμενο κισσό, βλέπεις την ύπαιθρο που εκτείνεται χαμηλά. Η επιλογή κοιμητηρίων, μνημάτων και απομονωμένων σπηλαίων, μέσα στα βάθη των δασών, για σκοπούς θρησκευτικής λατρείας, θέμα για το οποίο κατηγορούσαν τους πρώτους χριστιανούς, είχε υιοθετηθεί αρχικά λόγω ανάγκης, και μεταγενέστερα συνεχίστηκε λόγω προδιάθεσης, και σεβασμό για τους τόπους που είχαν καταστεί ιεροί λόγω της αρχαίας ευλάβειας. Στην Τουρκία, η αιτία που αρχικά οδήγησε τους *Lucifugaces*¹ σε τέτοια κρυφά μέρη ακόμη υφίσταται, και τα ιερά μυστήρια, κατά την ημέρα του Αγίου στον οποίο αφιερώνονται, σήμερα εκτελούνται στα κοιλώματα των βράχων, και σε πολλά άλλα μέρη τόσο άγρια και απομακρυσμένα όσο τα λατομεία του Πεντελικού.

Οι Έλληνες της συντροφιάς μας, κατά την είσοδο στα ερημωμένα ζωκλήσια και κατά την έξοδο, σταυροκοπήθηκαν με τη μεγαλύτερη ευσέβεια. Προχωρώντας προς τα κάτω, το σπήλαιο πλαταίνει, αλλά δεν είναι πολύ ψηλό· νερό στάζει από την οροφή, που είναι από μάρμαρο της πλέον όμορφης χροιάς, απαλής ροζ, και διακοσμείται από χιλιάδες απολιθώσεις.

Στρίβοντας προς τα δεξιά, η εκσκαφή γίνεται πιο γραφική, έχοντας μετατραπεί σε πολλά φανταστικά σχήματα, και είναι στολισμένη με αψίδες και λεπτούς στύλους, μερικοί των οποίων είναι πλήρεις, και άλλοι σχεδόν σχηματισμένοι, με τη σταγόνα να τρέμει από το λευκό σταλακτίτη επάνω προς τον κρύσταλλο που ανυψώνεται κάτω. Στα αριστερά αυτής της ενδότερης εσοχής υπάρχει μια μικρή τρύπα, στην οποία καθοδηγείται να μπει. Μπορείς να το κάνεις μόνο γονατιστός, με ένα φως, και έρποντας κατηφορικά επ' ολίγον, δια μέσου ενός ανοίγματος που μόλις επιτρέπει να περάσει το σώμα σου στο μάκρος, φτάνεις σε δέκα σκαλοπάτια και, αφού τα κατέβεις, σε μια κοιλότητα όπου μπορείς να σταθείς όρθιος, και όπου πολλά ονόματα περιηγητών είναι χαραγμένα ή σχηματισμένα με καπνό πάνω στο βράχο. Κάτω από αυτό το σημείο, δυο τρία βήματα παραπέρα, υπάρχει μια πηγή ψυχρού ύδατος, άλλοτε χρησιμοποιούμενου κατά τη λειτουργία των λατομείων μαρμάρου.

Πιθανώς η τελευταία φορά που οι Αθηναίοι προσέφυγαν σ' αυτά τα λατομεία ήταν όταν ο Ηρώδης έχτισε το στάδιό του. Μετά την εποχή αυτή, τα ερείπια των αρχαίων κτιρίων θα μπορούσαν να είναι επαρκή για να προμηθεύουν ό,τι προϊόντα μαρμάρου χρειάζονταν για νέα έργα.

Είτε οι λιθωματικές εναποθέσεις έχουν εξαλείψει τα σημάδια των εργαλείων στα εσώτερα σπήλαια είτε αυτές οι εκσκαφές χρησίμευσαν μόνο ως καταφύγιο των εργατών, με τους κάθετους γκρεμούς απέξω να είναι οι επιφάνειες από όπου αποσπάστηκε το μάρμαρο».²

John Galt (1813)

«Νομίζω πως ένα από τα μεγαλύτερα βάσανα ενός ταξιδιού είναι να είσαι υποχρεωμένος να επισκεφθείς εκείνα τα πράγματα που άλλοι ταξιδιώτες έτυχε να επισκεφθούν και να περιγράψουν. Το λατομείο μαρμάρου στο Πεντελικό όρος, από τα οποίο υποτίθεται ότι προήλθαν τα υλικά για τα κύρια οικοδομήματα των Αθηνών, έχει γίνει, καθώς φαίνεται, ένα από τα καθιερωμένα αξιοθέατα της Ελλάδας.

Το λατομείο αυτό είναι μια μεγάλη τρύπα στην πλαγιά του βουνού, και το μόνο αξιοθέατο είναι μια “κουρτίνα” από αγιόκλημα [εννοεί τον κισσό] η οποία κρέμεται φανταστικά σαν παραπέτασμα πάνω από την είσοδο. Το εσωτερικό είναι ακριβώς όπως κάθε άλλης σπηλιάς. Γνωρίζοντας εκ των προτέρων το είδος της αναμενόμενης “διασκέδασης”, το πιο πιθανό ήταν ότι δε θα έμπαινα στον κόπο να κάνω μια τρίωρη πορεία με άλογο πάνω σε ένα αισχρο κι επικίνδυνο δρόμο για να δω αυτό το αξιοπερίεργο, αλλά ο Λόρδος Βύρων και ο κ. Hobhouse, με τους οποίους έτυχε να συνταξιδέψω από το Γιβραλτάρ στη Μάλτα, βρίσκονταν στην Αθήνα, και έχοντας επιλέξει αυτό σαν στόχο για μία από τις εκδρομές τους, με κατάφεραν να τους συντροφέψω.

¹ Εκείνοι που αποφεύγουν το φως, μειωτικός χαρακτηρισμός των πρώτων χριστιανών που διωκόμενοι έκαναν τα της λατρείας τους τις νυχτερινές ώρες.

² «A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810», Vol. 1, 1817 (σελ. 324-7). Μετάφραση: Δρόσος Δρόλαπας.

Σταθμεύσαμε σε ένα μοναστήρι στους πρόποδες του βουνού, απ' όπου πήραμε έναν οδηγό, και φάγαμε τηγανητά αυγά και ελιές. [...]

Όταν φτάσαμε στο στόμιο της σπηλιάς από το “πολύ δυσάρεστο μονοπάτι”, το οποίο ο προαναφερθείς λόγιος [ο Chandler] είχε ανέβει πριν από εμάς, είδαμε τον οικίσκο που αναφέρει στην περιγραφή του. Αρχικά ο δόκτωρ θεώρησε ότι το κτίσμα ήταν πιθανώς κελί ερημίτη, όμως –κατόπιν περισσοτέρας σκέψεως– κατέληξε στην άποψη πως “ίσως κατασκευάστηκε για τον επιτηρητή που παρακολουθούσε και ρύθμιζε με σινιάλα ανθρώπους και υποζύγια κατά τη μεταφορά των μαρμάρων στην πόλη”. Αυτή είναι μια πολύ δαιμόνια σκέψη. [...]

Έχοντας δει τον εξωτερικό χώρο του λατομείου, και με τον οδηγό να έχει ανάψει τα κεριά, εισήλθαμε και είδαμε ότι και ο δόκτωρ Chandler: “πελεκούδια μαρμάρου”. Κατόπιν χωθήκαμε σε μια τρύπα, όπου μόλις χωρά να περάσει άνθρωπος, και όταν είχαμε κατέβει αρκετά βαθιά, σταματήσαμε και, όπως πολλοί άλλοι που βρέθηκαν εκεί πριν από εμάς, χαράζαμε τα ονόματά μας, για να συρθούμε πάλι προς το ευλογημένο φως του ήλιου».¹

William Turner (1811-1816)

«Το εσωτερικό λατομείο, σκαμμένο από τη φύση, είναι τερατωδώς εκτεταμένο και βαθύ. Το εσωτερικό του είναι ιδιαίτερα ψυχρό, και μια πηγή σχεδόν παγωμένου νερού βρίσκεται μέσα σε αυτό. Το νερό που στάζει από την οροφή σχηματίζει κρούστες μαρμάρου που είναι εντυπωσιακά όμορφες. Εντός του κοιλώματος υπάρχει μια βαθιά εσοχή για την οποία ο οδηγός μας είχε φέρει σκοπίμως κεριά επειδή ήθελε να καταδυθούμε σε αυτήν, δηλώνοντας σαν παρακίνηση ότι όλοι οι ταξιδιώτες, ακόμα και μια Αγγλίδα κυρία το έχουν επιχειρήσει. Ήταν όμως αναγκαίο να συρθείς κάτω στα τέσσερα χωρίς να υπάρχει κίνητρο (δεν είχε τίποτε να δείς), αλλά για να γράψεις το όνομά σου στον πυθμένα. Ήμασταν αρκετά τεμπέληδες για το κατόρθωμα αυτό».²

Thomas Jolliffe (1817)

«Τα λατομεία είναι περίπου μισή ώρα απόσταση [από τη μονή] προς την κορυφή του βουνού. Τα μάρμαρα από τα οποία κτίστηκαν τα δημόσια κτίρια των Αθηνών πάρθηκαν σε μεγάλες ποσότητες από το ψηλότερο λατομείο το οποίο είναι ανοιχτό και ίσια κομμένο και κάθετο από ένα ύψος πάνω από 60 πόδια. Λίγο δεξιότερα από αυτό υπάρχει μια μεγάλη σπηλιά της οποίας η οροφή απλώνεται σε μεγάλη έκταση, με μια ποικιλία πολύ περίεργων απολιθωμάτων [εννοεί τους σταλακτίτες] να κρέμονται από αυτή. Στο άκρο της Σπηλιάς ένα στενός και απότομος διάδρομος οδηγεί σε ικανό βάθος σε μια πηγή νερού, η οποία είναι σε ασυνήθιστο βαθμό κρύα και αναζωογονητική. Η κατάβαση είναι σε κάποια σημεία αρκετά κατακόρυφη, και η πρόσβαση δύσκολη και ενοχλητική... Επιχειρώντας να εξερευνήσουμε τα ανοίγματα, ο πιο γενναίος της ομάδας που είχε απομακρυνθεί από τους συντρόφους του, ξαφνικά έβγαλε μια αδύναμη φωνή και χάθηκε μέσα σε μία από τις σχισμές. [...]

Καταφέραμε να τον σώσουμε από την επικίνδυνη θέση του, και ανταμοιφθήκαμε με άφθονες ρουφηξιές από μια πηγή που ακόμα και ένας Ναζαρηνός θα ατένιζε εκστασιασμένος».³

Peter Edmund Laurent (1818-1819)

«Πήραμε από το μοναστήρι ένα παλικάρι που μας οδήγησε στα λατομεία του Πεντελικού, τα οποία απέχουν [από τη μονή] τρία χιλιόμετρα. Η ανάβαση είναι εξαιρετικά κουραστική. Ο ταξιδιώτης ανταμοίβεται για την κοπιαστική του πορεία με τη θέα όλης της ράχης από λευκό μάρμαρο που αποτελεί το πέτρωμα, και των πελώριων λατομείων που προμήθευσαν στην Αθήνα υλικά για τα μεγαλοπρεπή οικοδομήματά της. Στην είσοδο [της Σπηλιάς] βρίσκεται ένα μικρό παρεκκλήσι, και πάνω ψηλά [στο λατομείο] υπάρχει ένα απρόσιτο καλύβι. Προφανώς νεότερης κατασκευής, ίσως κάποτε να ήταν η κατοικία κάποιου ασκητή. Όγκοι μαρμάρου βρίσκονται στις άκρες του δρόμου, και καθ' όλη την ανάβαση φαίνονται ακόμα καθαρά σημάδια από την

¹ «Letters from the Levant», σελ. 105-108 (1819)

² «Journal of a Tour in the Levant», vol. I, σελ. 352, London 1820.

³ «Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna», εκδ. 1827. σελ. 233-234.

τριβή των βαρέων μαζών που μεταφέρθηκαν στην Αθήνα. Από τον εσωτερικό χώρο του λατομείου είδαμε λίγα. Για να τον ερευνούσαμε ολόκληρο, ήταν απαραίτητο να έχουμε φως. Αλλά η συνεχής βροχή είχε μουσκέψει εντελώς την ίσκα του οδηγού μας, ώστε ήταν αδύνατο ν' ανάψει. Έτσι, επιστρέψαμε στη μονή».¹

William Gell (1819)

«Σε πεζοπορική απόσταση 16' από το όριο του κήπου της μονής [Πεντέλης], στην πλαγιά του όρους είναι το πλησιέστερο από τα λατομεία. Το μεγάλο λατομείο είναι σε απόσταση 41' από τη μονή και παρέχει μια εκτεταμένη θέα από τον Κιθαιρώνα μέχρι το Σούνιον. Εκεί είναι μια σπηλιά μήκους 250 ποδών περίπου, η οποία είναι ασφαλώς αξιοθέατη. Οι σταλακτίτες είναι παράδοξοι. Παρατηρείται η μέθοδος λατομίας μόνο με λιθουργικό εργαλείο και επιγραφές από διάφορες εποχές χαραγμένες από τους εργάτες. Στην κάθοδο κείτονται πολλά ημιτελή τεμάχια ενώ φαίνονται και αρκετά ίχνη από τον τρόπο που τα μάρμαρα κατέβαιναν κάτω στην πεδιάδα».²

Το λατομείο της Σπηλιάς. (Gell)

William Bingley (1819)

Αναφέρεται στο ταξίδι του Wheler 1675: «Αφότου ξεκίνησαν από την Αθήνα, έφτασαν σε δύο περίπου ώρες στο Πεντελικόν Όρος, το περίφημο βουνό από το οποίο οι αρχαίοι Έλληνες προμηθεύτηκαν το πλείστον του μαρμάρου για τα γλυπτικά τους έργα. Εδώ έτυχαν ευγενικής υποδοχής σε ένα μοναστήρι, από τα πλέον τιμώμενα και μεγάλα σε έκταση στην Ελλάδα, όπου τους φίλεψαν φιλόξενα. Έκανε πολύ κρύο, που συνοδευόταν από χιόνι αλλά και βροχή· εντούτοις, αφού οι ταξιδιώτες ξεκουράστηκαν λίγο, συνέχισαν για να επισκεφθούν τα λατομεία μαρμάρου και κάποια σπήλαια τα οποία είχαν ανοιχθεί στις πλαγιές του βουνού. Τα τελευταία βρίσκονταν σε απόσταση ενός μιλίου περίπου από το μοναστήρι. Είχαν αξιοσημείωτο βάθος και χωρίζονταν σε μεγάλο αριθμό μικρών θαλάμων. Αυτοί ήταν καλυμμένοι με ωραίο σταλακτιτικό διάκοσμο, που σπινθηροβολούσε σε ορισμένα σημεία στο φως των πυρσών σαν διαμάντια: το σχήμα και η εμφάνισή τους ήταν τόσο ασυνήθιστα, ώστε οι περιηγητές φαντάζονταν ότι μπορούσαν να δουν εκεί κάποια μακρινή ομοιότητα με δέντρα και δάσος. Ολόκληρο το βουνό ήταν ένας βρά-

¹ «Recollections of a Classical Tour», London, 1821, σελ. 121.

² «The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly», London 1819, σελ. 63-64.

χος λευκού μαρμάρου. Από τα σπήλαια ο κ. Wheler και ο σύντροφός του κατευθύνθηκαν προς τα λατομεία. Δεν ήταν αξιόλογα παρά μόνο από την άποψη ότι είχαν δώσει το μάρμαρο για μερικά από τα πλέον φημισμένα κτίρια των Αθηνών».¹

Anton von Prokesch – Osten (1825)

«Υπερπηδών λιθοσωρούς, μαρμάρινα ερείπια και εργαμένους λίθους φθάνεις εις την είσοδον, η οποία κλείεται υπό νεωτέρου τείχους. Παλαιά θραύσματα κίωνων, ίχνη ανθρωπίνης χειρός, ήτις έδρασε προ χιλιάδων ετών, εν πλατύ, εις βάθος εκτεινόμενον σπήλαιον, ασθενώς φωτιζόμενον και υπό των χρωμάτων του χρόνου, το ναῦδριον τέλος μετά θρόνων κηρύγματος και λοιπών συμπαρομαρτούντων, είναι ό,τι βλέπεις. Βαδίζεις περίπου εξήντα βήματα εις το βάθος, ούτως φθάνεις εις διάδρομον, ποικίλως ελισσόμενον, και κατά θέσεις τόσον χαμηλόν, ώστε και έρπων δυσκόλως να χωρείς, κατόπιν εις είδος αιθούσης και δια βραχοτμήτων βαθμίδων εις έναν λοξώς κατερχόμενον διάδρομον, εις του οποίου το τέλος, όλως εις το βάθος, απαντάς λαξευτήν κοιλότητα πλήρην ύδατος. Μια πηγή εκβάλλει εδώ και παρέχει το ύδωρ της εις αυτήν την κοιλότητα εκ της οποίας τούτο, μέσω συνεχείας τινός, απορρέει. Η πηγή έχει ψυχρότητα ήτις είναι δια την Ελλάδα ασυνήθης. Το ύδωρ είναι πολύ καλύτερον εκείνου της Πειρήνης της Κορίνθου και δύναται να συγκριθεί μόνον με το άλπειον ύδωρ της πατρίδος ημών. Εις τα τοιχώματα, εκεί όπου άρχεται ο διάδρομος και περατούνται οι βαθμίδες, ηύρον μεταξύ των ονομάτων των επισκεπτών ως οψιμότερον κεχαραγμένα τα των Santarosa² και Colegro, ανδρών των οποίων ο πρώτος επεράτωσεν την ατυχή διαδρομήν του ήδη προ του Ναυαρίνου. Φθάσας πάλιν εις το φώς της ημέρας εξηρέυνσα την συνέχειαν του σπηλαίου της εισόδου προς τα νοτιοδυτικά, ένθα προχωρεί πέραν των 100 βημάτων, εν αρχή κοσμουμένη υπό σταλακτιτών και περατουμένη εις τινάς διαδρόμους...»³

Christopher Wordsworth (1832-3)

«Είναι μια διαδρομή πέντε ωρών από την Πεδιάδα του Μαραθώνα στο Όρος Πεντελικό, επάνω στο οποίο φαίνονται τα λατομεία μαρμάρου, που έδωσαν σ' αυτό το βουνό τόση μεγάλη φήμη κατά την περίοδο της αρχαίας Τέχνης. Ο δρόμος ανεβαίνει από την πεδιάδα προς τα νοτιοδυτικά και περνά από γκρεμούς καλυμμένους από πεύκα και ελιές διασχίζοντας σύδεντρα που δροσίζονται από καθαρά ρυάκια, ενώ μυρτιές και πικροδάφνες τον σκεπάζουν. Τα λατομεία, από τα οποία σώζονται δύο, είναι στο βορρά, το ένα σε απόσταση ενός μιλίου, το άλλο λίγο περισσότερο από δύο από το Μοναστήρι, που έχει πάρει το όνομά του από το βουνό και που βρίσκεται κάτω από την κορυφή του. Το μεγαλύτερο λατομείο είναι εκτεθειμένο στο φως. Στο νότο ορίζεται από ένα λαξευμένο βράχο που σχηματίζει έναν υψηλό και κατακόρυφο τοίχο. Στη βάση του είναι ένα ανοιχτό σπήλαιο που διεισδύει μέσα στις εσοχές των βράχων, από όπου κρέμονται σταλακτίτες από άσπρο μάρμαρο,⁴ που ακτινοβολεί με τη λαμπρότητα του αλάβαστρου. Παρουσιάζουν την όψη δέντρων και σύδεντρων από πέτρα, όταν κοιτάξεις από μια απόσταση, καθώς ξεπετιούνται σαν κλαριά από το βράχο, με τις επιφάνειές τους βαμμένες με ποικίλα χρώματα. Το στόμιο του σπηλαίου περιβάλλεται από θύσανους κισσού».⁵

¹ «Travels in Greece», σελ. 70-71 (1819). Μετάφραση: Δρόσος Δρόλαπας.

² Ο Santarosa, ήταν Ιταλός ευγενής, που ύστερα από μακροχρόνια εξόχως ηρωική δράση, θυσίασε τη ζωή του για την ελληνική ελευθερία στις 8 Μαΐου 1825 στη Σφακτηρία, σε ηλικία 38 ετών.

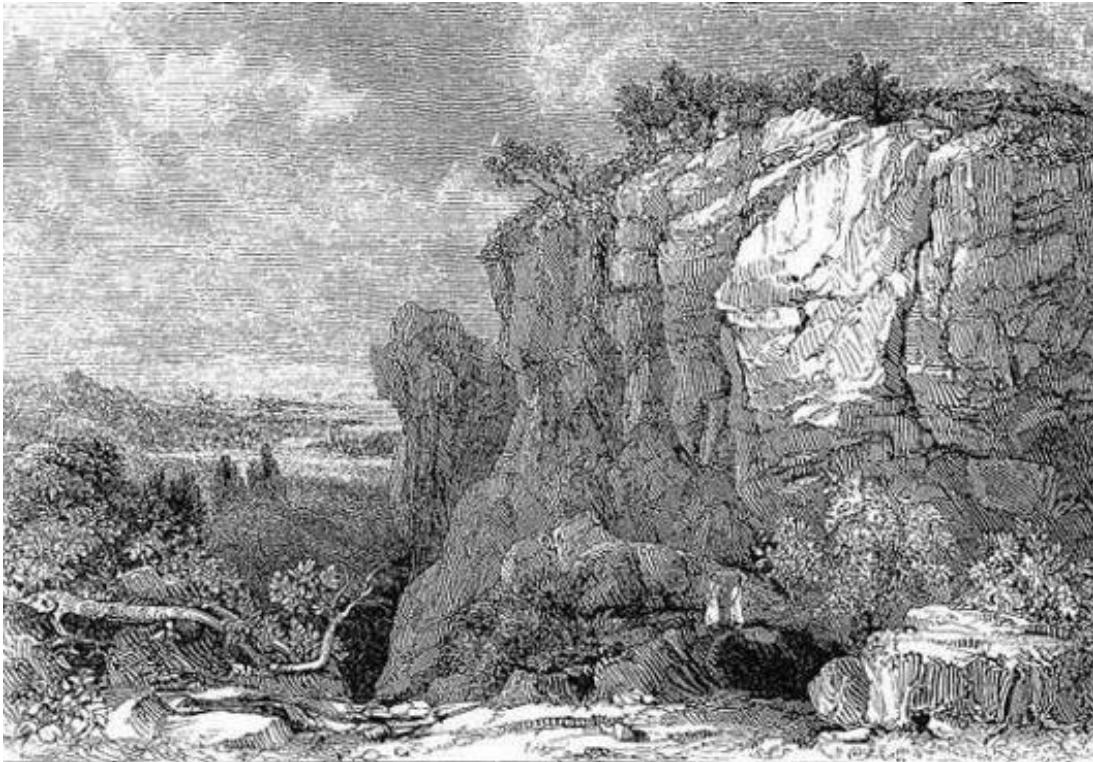
³ «Denkurdigkeiten und Erinnerungen an den Orient», τ.2. Stuttgart 1836, σελ. 424-429. (Μετάφραση: Μανόλης Κορρές, «Από την Πεντέλης στον Παρθενώνα, εκδ. Μέλισσα, σελ. 116-7).

⁴ Οι σταλακτίτες δεν αποτελούνται από μάρμαρο, αυτό όμως είναι λογικό να μην το γνώριζε ένας άνθρωπος που έζησε το 1832.

⁵ «Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σελ. 116-117.

Σχέδιο της Σπηλιάς από το βιβλίο του Wordsworth.

Σχέδιο της Σπηλιάς από το βιβλίο του Wordsworth.

John Lloyd Stephens (1834-1835)

«Στους πρόποδες του βουνού, μεταξύ αυτού και της Πεντέλης, υπήρχε ένα μεγάλο μοναστήρι [μονή Πεντέλης], όπου βρισκόταν εγκατεστημένη μια αδελφότητα μοναχών. Μπήκαμε και περπατήσαμε στο εσωτερικό του, όμως δε βρήκαμε κανέναν να μας υποδεχτεί. Σε έναν παρακείμενο αγρό είδαμε έναν από τους μοναχούς, από τον οποίο πήραμε οδηγίες για το πώς θα φτάναμε στα λατομεία. Προχωρώντας στους πρόποδες του βουνού, του οποίου η μυτερή κορφή υψώνεται ως τα σύννεφα, αρχίσαμε να ανηφορίζουμε, και σύντομα συναντήσαμε τα πετρώματα υπέρροχου λευκού μαρμάρου για τα οποία το βουνό της Πεντέλης τιμάται εδώ και χιλιάδες χρόνια. Εξορύξεις φαίνεται ότι έχουν γίνει κατά μήκος ολόκληρης της διαδρομής, και στα πλάγια του [αρχαίου] δρόμου υπήρχαν ογκόλιθοι και ίχνη που δημιουργήθηκαν από την τριβή των βαρέων μαζών [μαρμάρου] που μεταφέρθηκαν στην Αθήνα. Τα μεγάλα λατομεία βρίσκονται προς την κορυφή. Η επιφάνεια [του βράχου] έχει κοπεί κάθετα και λεία, περί τα ογδόντα με εκατό πόδια σε ύψος και εκατόν πενήντα με διακόσια πόδια σε πλάτος [αναφέρεται στο χώρο έξω από τη Σπηλιά], ενώ έχουν γίνει εξορύξεις άγνωστης έκτασης. Ολόκληρες πόλεις θα μπορούσαν να έχουν κτιστεί με το υλικό που έχει αφαιρεθεί, παρόλα αυτά, σε σύγκριση με ό,τι έχει απομείνει, είναι σαν να μη λείπει τίποτα. Μπροστά υπάρχουν είσοδοι προς ένα μεγάλο θάλαμο [αναφέρεται στον κυρίως χώρο της Σπηλιάς], σε μια γωνιά του οποίου, δεξιά, υπάρχει ένα παρεκκλήσι [αναφέρεται στα εκκλησίδια της Σπηλιάς] με την αγιογραφία της Παρθένου, για να δέχεται τις προσευχές των Ελλήνων. Παραμέσα υπάρχουν αχανή νοτερά σπήλαια, όπου η πλατιά οροφή εκτείνεται σε πολύ μεγάλη έκταση πάνω από το κεφάλι, στολισμένη με κρεμάμενους κούφιους σωλήνες, σαν παγοκρυστάλλους, ενώ ένα μικρό διαυγές ρυάκι που αφήνει στο διάβα του κρυσταλλικές εναποθέσεις σταλάζει γλείφοντας το βράχο. Στη μια πλευρά υπάρχουν μικροί, συγκοινωνούντες μέσω υπόγειων οδών θάλαμοι, που αναμφίβολα θα χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια κατά τη διάρκεια της επανάστασης ή ως λημέρια ληστών. Οστά ζώων και μαυρισμένες από καπνό πέτρες έδειχναν ότι μέχρι πρόσφατα κάποιο μέρος τους είχε χρησιμοποιηθεί ως τόπος διαμονής. Οι εκτεταμένες εξορύξεις τριγύρω, όγκοι μαρμάρου που κείτονται όπως έπεσαν – μπορεί και δύο χιλιάδες χρόνια πριν – και τα ίχνη που μαρτυρούν αλλοτινές σκληρές έντονης δραστηριότητας και μόχθου έρχονται σε έντονη αντίθεση με την απομόνωση και την ερήμωση που επικρατούν πλέον. Προφανώς το σφυρί και το καλέμι δε θα ξανακουστούν ποτέ πια εκεί,

μεγαλόπρεποι ναοί δε θα ανεγερθούν, και το σύγχρονο δαιμόνιο δε θα μπορέσει ποτέ —όπως οι Έλληνες των παλαιών καιρών— να κάνει τους αδρούς μαρμάρινους ογκόλιθους να μιλήσουν».¹

Το κείμενο συνοδεύεται από μια απεικόνιση ανώνυμου καλλιτέχνη, η οποία, όπως παρατήρησε ο Iganon, έχει μεγάλη ομοιότητα με την (παλαιότερη) απεικόνιση του Dowell και πρόκειται για κόπια, κάτι που —κατά τον Iganon— ενισχύεται από το γεγονός ότι «“καρμπόν” από τη μαρτυρία του Chandler, που είδαμε προηγουμένως, αποτελεί και το τμήμα της περιγραφής από “Παραμέσα υπάρχουν αχανή νοτερά σπήλαια...” έως “...ένα μικρό διανγές ρυάκι που αφήνει στο διάβα του κρυσταλλικές εναποθέσεις σταλάζει γλείφοντας το βράχο”».

Charles Greenstreet Addison (1835)

«6 Μαΐου – Ιππεύσαμε προς το βουνό της Πεντέλης και τα λατομεία μαρμάρου, τα οποία είναι προσπελάσιμα μέσω ενός κακοτράχαλου μονοπατιού που προχωράει ανάμεσα σε χαμόκλαδα και χαμηλούς αειθαλείς θάμνους. Μαρμάρινοι βράχοι, τμήματα των οποίων έχουν λατομηθεί, υψώνονταν τριγύρω, και εκεί μέσα έχουν δημιουργηθεί σπήλαια και υπόγεια περάσματα, στα οποία εισήλθαμε υπό το φως πυρσών. Λεπτές κολώνες υποστηρίζουν την οροφή και για τα σπήλαια αυτά τρέφουν μεγάλη ευλάβεια οι Έλληνες, επειδή είχαν χρησιμεύσει ως ησυχαστήρια των παλαιών χριστιανών. Είναι αξιοθαύμαστο το πώς οι τεράστιοι όγκοι μαρμάρου κατεβάστηκαν από το τραχύ αυτό βουνό και μεταφέρθηκαν στις υπερυψωμένες θέσεις τους στην Ακρόπολη, όπου τους βλέπουμε σήμερα».²

Ludwig Ross (1836)

«Το μέγιστον και εξ απόψεως γραφικότητος το κάλλιστον λατομείον κείται σχεδόν επί του μέσου του όρους. [...] Τα τοιχώματα ταύτα επιστέφονται υπό πευκών και χαμοκερασεών, από των άκρων των επικρέμανται θάμνοι και αναρριχητικά φυτά, και επί του προς τα αριστερά [τοιχώματος] προσκολλημένα τα χαλάσματα ενός ασκητηρίου, προσβασίμου μόνον δια ριψοκινδύνου αναρριχήσεως ή διά της βοήθειας σχοινίων και κλιμάκων.

Εις το τοίχωμα του βάθους όμως, επισκιαζομένη υπό αγρίων ακμών, ανοίγεται η είσοδος σε μέγα σπήλαιον σταλακτιτών, εις την διεύρυνσιν του οποίου πρέπει να συνέβαλεν ο άνθρωπος, δια της αποκοπής και κατακρημνίσεως λίθων εκ της οροφής. Επί ενός άλλου τοιχώματος είναι

¹ «Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia, and Poland», 1853.

² «Damascus and Palmyra: A journey to the East», vol. I, σελ. 54 (1838).

ορατόν, διά χειρός αρχαίου εργάτου χαραχθέν, ναού αδρόν σχεδιάσμα και σε πλειότερες θέσεις αναγιγνώσκεται η λέξις ΟΡΟΣ [σύνορον]».¹

George Cochran (1845)

«Κατά την επιστροφή μου εκείνη την ημέρα στο Οτέλ ντε Φρανς (όπου διέμενα), κάποιοι Γάλλοι τοπογράφοι, οι οποίοι γευμάτιζαν καθημερινά στο ίδιο ξενοδοχείο, με προσκάλεσαν να τους συνοδέψω την επομένη για να επισκεφθούμε τα λατομεία μαρμάρου στο Πεντελικό. Από καιρό ήθελα να κάνω αυτή την εκδρομή, και μετά χαράς εκμεταλλεύτηκα την ευκαιρία να την πραγματοποιήσω με τη συντροφιά ανθρώπων της επιστήμης. Έτσι, στις οκτώ το άλλο πρωί αναχωρήσαμε από την Αθήνα...

[...] Σε άλλη μισή ώρα φθάσαμε στους πρόποδες του βουνού. Τότε αρχίσαμε την ανάβαση έφιπποι, και σε άλλη μισή ώρα φτάσαμε στη σπηλιά, η οποία βρίσκεται στο πρώτο λατομείο, περίπου στα μισά του βουνού. [...]

Έχοντας αφήσει τα άλογά μας στη φύλαξη των υπηρετών, ανάψαμε μερικά κεριά και μπήκαμε στη σπηλιά, που είναι πολύ μεγάλη (γύρω στα 18 μέτρα μήκος και πλάτος, και περίπου 9 μέτρα ύψος). Στο πέρασμα των αιώνων, το νερό που στάζει μέσα από το βράχο έχει σχηματίσει κρυσταλλικές κολόνες. Υποχρεωθήκαμε να προσέχουμε όπως προχωρούσαμε, γιατί στο βαθύτερο τμήμα υπήρχαν μεγάλες τρύπες γύρω στα 3 μέτρα βάθος. Κατεβήκαμε σε μερικές, αλλά δεν είδαμε τίποτε σε ανταπόδοση της περιέργειάς μας. Αποσπάσαμε κάποια κρυσταλλικά κομμάτια, κι εξετάζοντάς τα τα βρήκαμε εξαιρετικά όμορφα. Έχοντας ικανοποιήσει την περιέργειά μας, ικανοποιήσαμε ακολούθως και την πείνα μας, με ένα εξαιρετο πρόγευμα το οποίο είχαμε φανεί αρκετά προνοητικοί για να φέρουμε μαζί μας, και που οι υπηρέτες είχαν ετοιμάσει ενόσω εξερρενούσαμε τη σπηλιά. Ο ήλιος ήταν αυτή την ώρα πολύ θερμός, αλλά καθίσαμε κάτω από το γερτό βράχο που μας κάλυπτε. Έχοντας τελειώσει το φαγητό μας (το οποίο γευθήκαμε άπαντες με την όρεξη που συνηθίζεται σε τέτοιες περιπτώσεις), ιππεύσαμε τα άλογά μας και ανηφορίσαμε στο βουνό».²

Rebecca B. Medberry, Sarah Emily Waldo York (1853)

«Μετά από μια μικρή ανάπαυση [στη μονή Πεντέλης], οι κυρίες, καβαλήσαμε τα άλογα που είχαμε προμηθευτεί και ανεβήκαμε ψηλά στη μεγάλη σπηλιά. Στα αριστερά της σπηλιάς υπάρχει ένας τεράστιος βράχος, θα έλεγα γύρω στα 40 πόδια ύψος, ένας πελώριος τοίχος μαρμάρου ο οποίος κόπηκε για την προμήθευση υλικού για κάποιους από τους λαμπρούς ναούς της Αθήνας. Η Σπηλιά ήταν ευρύχωρη και φέραμε από εκεί κάποιους όμορφους κρυστάλλους».³

John Murray (1854)

«Κοντά στο κύριο λατομείο είναι μια σπηλιά, 30 πόδια ύψος και 60 πόδια μήκος και πλάτος. Μέσα το χώμα βρίθκει ψύλλων, όπως συμβαίνει στα περισσότερα ελληνικά σπήλαια, λόγω του ότι αυτά γίνονται συχνά καταφύγια των βοσκών και των κοπαδιών τους. Για αυτόν το λόγο οι οδηγοί γενικά προειδοποιούν τον ταξιδιώτη να μην εισέρχεται».⁴

Randal William MacGavock (1854)

«Υπάρχει μια σπηλιά εδώ [στο κύριο λατομείο], που κάποτε χρησίμευσε ως παρεκκλήσι. Η αγία τράπεζα και οι εικόνες του Σωτήρα μας διακρίνονται ακόμα».⁵

¹ «Das Pentelikon bei Athen und seine Marmorbrüche», L. Schorn's Kunstblatt 18, 1837, Tübingen, 5-6, 10-11, 16. (Μετάφραση: Μανόλης Κορρές, «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα», σελ. 118).

² «Επίσκεψη στα λατομεία μαρμάρου από τα οποία χτίστηκε η αρχαία Αθήνα». Επιλογή του Theodore Dwight από το «Greece» του G. Cochran για το American Penny Magazine, 1845, σελ. 450-1. Μετάφραση: Δρόσος Δρόλαπας).

³ «Memoir of Mrs. Sarah Emily York: Missionary in Greece», Boston 1853, σελ. 291.

⁴ «A Handbook for Travellers in Greece», σελ. 202.

⁵ «A Tennessean Abroad. Or, Letters from Europe, Africa, and Asia», σελ. 323-4.

George William F. Howard (1854)

«13 Μαρτίου: Κάναμε μια εξόρμηση στην κορυφή του Πεντελικού όρους. Ο Mr. Wise, ο Mr. Locock και εγώ, ξεκινήσαμε έφιπποι λίγο μετά τις 8. Αλλάξαμε τα άλογά μας σε ένα μοναστήρι κοντά στις υπόγειες του βουνού. Η ανηφορική πορεία είναι ειδυλλιακή. Αρχικά, πάνω σε ένα “χαλί” από ανεμώνες και κρόκους, ανάμεσα από θαμνώνες με κουμαριές και ψευδοδάφνες· αλλά σύντομα δεν υπάρχει σχεδόν τίποτε άλλο παρά τα γυμνά θραύσματα μαρμάρου, των οποίων η πλαγιά του βουνού αποτελεί μια εκτεταμένη αποθηκευτική έκταση. Το σημείο όπου βρίσκονται τα πιο διακεκριμένα λατομεία είναι εντυπωσιακό, με πεύκα και κισσό να διακοσμούν τις ακανόνιστες επιφάνειες που λαμπυρίζουν. Υπάρχει μια μεγάλη σπηλιά με μια οροφή που στάζει, μια ταιριαστή κατοικία για πλήθος Νυμφών».¹

Emily Anne Smythe, Emily A. Beaufort (1861)

«...κι αφού περάσαμε από το λατομείο, απ’ όπου πάρθηκε το μάρμαρο που χρησιμοποιήθηκε στον Παρθενώνα, και από τη μεγάλη σπηλιά που μέσα της υπάρχουν μερικοί πολύ λευκοί σταλακτίτες...»²

Henri Baird (1868-1872)

«Προσκολλημένη στα λατομεία ήταν μια μεγάλη σπηλιά, στην οποία και μπήκαμε. Ήταν –από ό,τι φαινόταν– περίπου διακόσια ή τριακόσια πόδια σε βάθος [60-90μ.] αλλά στο τέλος του σπηλαιού υπήρχαν και περάσματα που διακλαδίζονταν, και πιθανόν διέτρεχαν σε βάθος το εσωτέρω του βουνού. Ήταν σαν εκείνες τις σπηλιές που οι αρχαίοι συνήθιζαν να αφιερώνουν στις Μούσες ή σε κάποια αγροτική θεότητα. Στα τοιχώματα της εισόδου κρέμονταν φουντωτές φτέρες και βρύα, και πιο μέσα κατέρχονταν από την οροφή μεγάλοι σταλακτίτες, οι οποίοι σε κάποια σημεία είχαν σχηματίσει λεπτές κολώνες υποστηρίζοντας την οροφή».³

Henri Belle (1868-1874)

«Κοντά στο μεγάλο λατομείο και στη βάση του βράχου υπάρχει σπήλαιο στολισμένο με σταλακτίτες, που έχει βάθος πάνω από τριάντα μέτρα και ύψος δεκαπέντε. Στην είσοδο βρίσκεται ένα μικρό μισοερειπωμένο εκκλησάκι, στολισμένο με άτεχνες τοιχογραφίες και πιθανότατα χτισμένο πάνω σε αρχαίο βωμό, αφιερωμένο στις Νύμφες. Στους τοίχους του είναι σκαλισμένοι βυζαντινοί αετοί.

Στο βάθος της σπηλιάς υπάρχει άνοιγμα ύψους ενός μέτρου και πλάτους κάτι λιγότερο, μέσα από το οποίο μπορεί να περάσει κανείς σκυφτός ή με τα τέσσερα. Με αυτόν τον τρόπο κατεβαίνεις μέσα από ένα σωληνωτό πέρασμα το οποίο κάνει ολόκληρη στροφή και χώνεται στα έγκατα της γής όπου ακούγεται μια υπόκωφη βοή. Φθάνεις έτσι σ’ ένα τόσο κατηφορικό και γλιστερό επίπεδο, ώστε και τις τρεις φορές που επισκέφθηκα το σπήλαιο, δεν έκρινα φρόνιμο να προχωρήσω πιο μέσα. Οι δαυλοί που κρατούσαμε φώτιζαν μόνο σε μικρή απόσταση, ο αέρας που αναπνέαμε όλο και γινόταν πιο πνιγηρός, το κρύο μας περόνιαζε και έκανε επικίνδυνη την περαιτέρω αναμονή μας εκεί. Ο θόρυβος που ακούγαμε προκαλείται από τα νερά που στραγγίζουν μέσα από τα διάφορα πετρώματα του βουνού και ενώνονται σε δυνατό ρεύμα το οποίο πέφτει από ρωγμή σε ρωγμή, για να βγει τελικά κοντά στο μοναστήρι και να σχηματίσει την πλούσια πηγή που είχαμε δει το πρωί».⁴

¹ «Diary in Turkish and Greek waters», σελ. 291-293 (1854).

² «Egyptian sepulchres and Syrian shrines», σελ. 384.

³ «Modern Greece. A Narrative of a Residence and Travels in that Country», 1856.

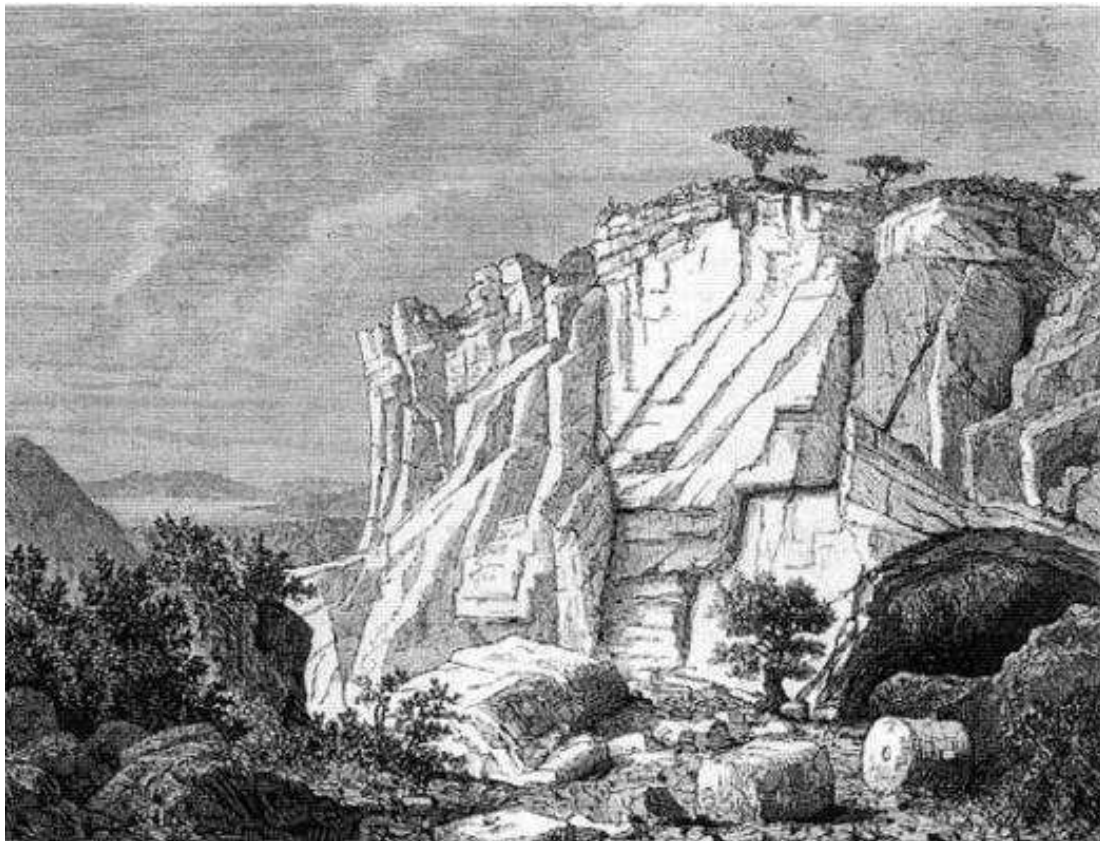
⁴ «Voyage en Grèce» 1861-1874, Μέρος Γ’, σελ.86-87, Paris (1881), εκδ. Ιστορητής (1994).

Edmund Martin Geldart (1882)

Ο Geldart, χωρίς να δίνει περισσότερες πληροφορίες, σημειώνει απλώς: «...[κάναμε] αρκετές εκδρομές, μια στην Πεντέλη, όπου οι καλοί μοναχοί μάς φιλοξένησαν και μας έδειξαν μια περίεργη στριφογυριστή σπηλιά στην καρδιά του βουνού...»¹

W. H. Davenport Adams ,1886

«Στα αριστερά των πελώριων λατομείων, τα οποία διαδοχικές γενιές εργατών ανέσκαψαν στα σπλάχνα του Πεντελικού βουνού, μπορεί κανείς να δει μια σεβαστών διαστάσεων δίοδο ή στοά που οδηγεί σε μια σειρά από βαθιές σπηλιές. Αυτή η είσοδος - αίθουσα, ή φυσικός πρόναος, είναι εξαιρετικά στολισμένη με παραστάδες και κολόνες σχηματισμένες από διαρκώς αναπτυσσόμενους σταλακτίτες· και τόσο εκθαμβωτική είναι η λευκότητά τους που ένα άπειρο μάτι θα τους περνούσε για αλάβαστρο. Σε μια από τις εσοχές που προσεγγίζονται μέσω του μεγαλοπρεπούς αυτού διαδρόμου κείτονται τα ερείπια ενός παρεκκλησίου. [...] Σε μία από αυτές τις προεξοχές στέκει ένα μικρό ερειπωμένο καλύβι, το οποίο πιθανότατα χρησίμευσε ως καταφύγιο κάποιου θεοσεβούς αναχωρητή κατά την πρώιμη περίοδο του Χριστιανισμού. Γίνεται προσιτό μόνο με ικανού μήκους κλίμακα».²

Απεικόνιση της Σπηλιάς και του λατομείου. Διακρίνεται ένας σπόνδυλος στα δεξιά.
(Σχ. Bell, από το περιοδικό «Le Tour du Monde», σελ. 344.

¹ «A Son of Belial: Autobiographical Sketches by Nitram Tradleg». Παρατίθεται από Iranon.

² «Famous Caves and Catacombs: Described and Illustrated», σελ. 84-85 (1886).

Lord Byron (1899)

«Μια αχανής σπηλιά, σχηματισμένη από τα λατομεία παραμένει ακόμα και θα παραμείνει ως το τέλος του χρόνου».¹

Sir James Frazer (1917)

«Τα λατομεία βρίσκονται πάνω από τη μονή. Μια αρχαία οδός πολύ απότομη και άγρια οδηγεί σε αυτά [...] Η οδός είναι πρόχειρα λιθοστρωμένη. Οι όγκοι του μαρμάρου πιθανότατα κυλούσαν πάνω σε ξύλινες γλίστρες. Τετράγωνες τρύπες φαίνονται κατά διαστήματα σκαλισμένες στο βράχο από την πλευρά της οδού. Η οδός τελειώνει στο κυρίως λατομείο, ένα σημείο που λέγεται “Σπηλιά”, 2.300 πόδια από τη θάλασσα. Εδώ ο βράχος έχει λατομηθεί έτσι ώστε να μείνει ένας ίσιος κάθετος μαρμαρίνος τοίχος, στην κορυφή του οποίου υπάρχουν έλατα. Τα σημάδια της αρχαίας εξόρυξης φαίνονται σε οριζόντιες γραμμώσεις πάνω στο μέτωπο του βράχου. Στη βάση του βράχου αυτού, του κατάφυτου από θάμνους και καλυμμένου από αναρριχητικά φυτά, βρίσκεται η χαμηλή είσοδος σε ένα σπήλαιο σταλακτιτών, πολύ γνωστό στους επισκέπτες, και σαν απόδειξη τούτου αρκούν τα ονόματα που έχουν χαραχτεί ή ζωγραφιστεί πάνω στα τοιχώματα. Η είσοδος είναι εν μέρει χτισμένη από τείχος της βυζαντινής εποχής. Στα δεξιά, και με στέγη το βράχο βρίσκεται το ξωκκλήσι του Αγ. Νικολάου. Η σπηλιά είναι ευρύχωρη, δροσερή και σκοτεινή. Το έδαφός της κατηφορίζει μοιάζοντας με το εσωτερικό στόματος. 60 βήματα περίπου από την είσοδο υπάρχει μια μικρή σπηλιά με μια βραχώδη λεκάνη γεμάτη από πηγίσιο κρύο νερό».²

β. Απεικονίσεις της Σπηλιάς

Υπήρξαν και άλλοι περιηγητές, οι οποίοι δεν άφησαν καμία περιγραφή κατά την επίσκεψή τους στη Σπηλιά, άφησαν όμως απεικονίσεις του τοπίου. Ας δούμε ποιοι είναι αυτοί με χρονολογική σειρά.

Η παλαιότερη γνωστή απεικόνιση της Σπηλιάς σχεδιάστηκε το 1781 από τον Γάλλο ζωγράφο Louis François Sébastien Fauvel.

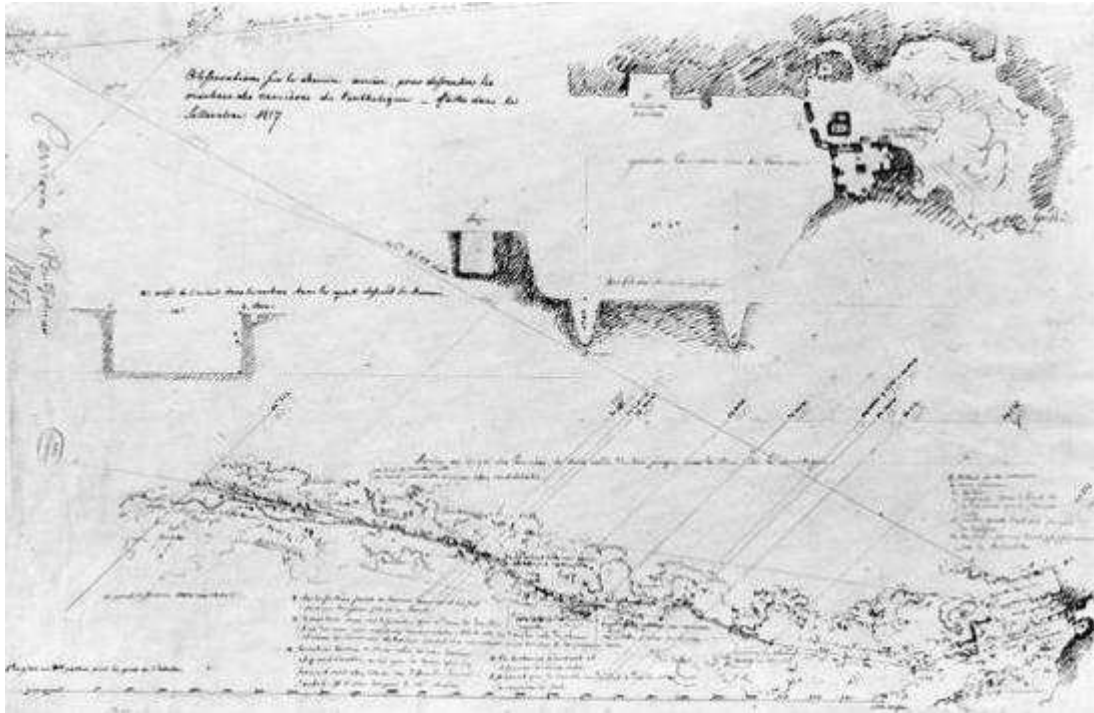

Η υδατογραφία του Fauvel. (Παρατίθεται από Iranon.)

Ο Carl Haller von Hallerstein είναι ο πρώτος που σχεδίασε λεπτομερείς χάρτες της περιοχής της Σπηλιάς και των αρχαίων λατομείων το 1817.

¹ «The Works of Lord Byron», Vol. 2, σελ. 186, George Gordon Byron (1899).

² «Studies in Greek Scenery, Legend and History», London (1917), σελ. 183-184.

Ο χάρτης της Σπηλιάς και του λατομείου, και η οδός καταγωγής. (Hallerstein)

Ο Otto Magnus von Stackelberg ο οποίος επισκέφθηκε τη Σπηλιά στα 1811-1812 μας άφησε μια εκπληκτική απεικόνιση της Σπηλιάς και του αρχαίου λατομείου, την οποία βρίσκουμε στο λεύκωμά του «La Grèce. Vues Pittoresques et Topographiques».

Η απεικόνιση του Stackelberg.

Ο Γερμανός αρχιτέκτονας Ludwig Lange ο οποίος επισκέφθηκε τη Σπηλιά το 1836 είναι ο μόνος που σχεδίασε τον εσωτερικό χώρο, γεγονός που καθιστά το έργο του μοναδικό. Μοναδικό επίσης είναι και από τεχνικής άποψης. Ο Lange έφτιαξε επίσης και μια εικόνα του πλατώματος γύρω από τη Σπηλιά.

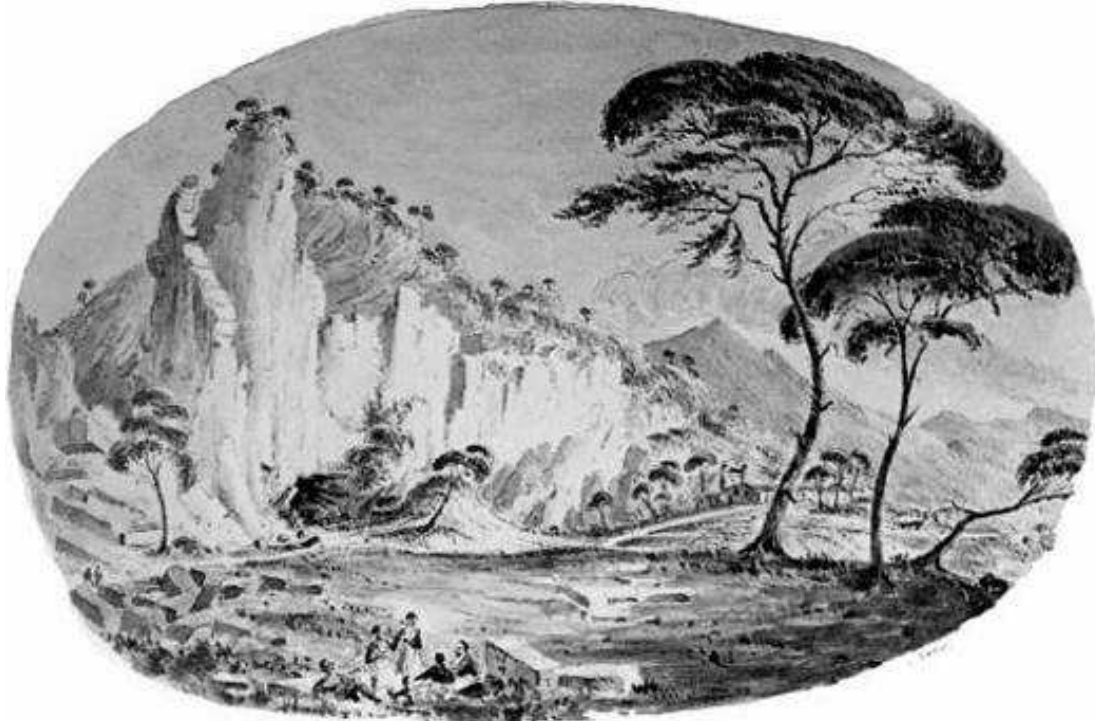
Υδατογραφία του Lange. (Βλ. Κορρές, «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα», σελ. 117).

Υδατογραφία του Lange. (Βλ. ό.π.)

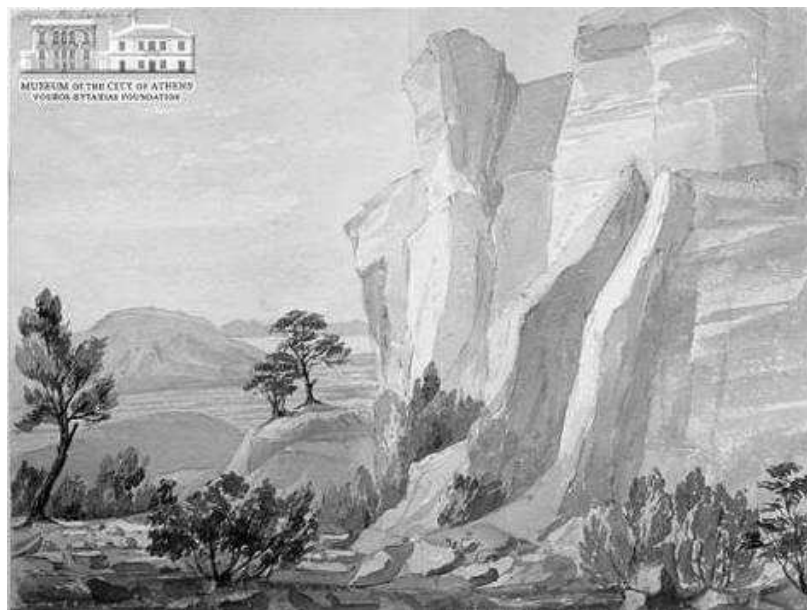
Ο Σκοτσέζος ζωγράφος James Skene, ο οποίος επισκέφθηκε την Πεντέλη στην επταετία παραμονής του στην Ελλάδα (κάπου ανάμεσα 1838-1845), άφησε μια απεικόνιση του εξωτερικού χώρου της Σπηλιάς, μόνο που αυτή αποκλίνει σημαντικά από την πραγματική εικόνα.

Η όψη του λατομείου είναι τελείως διαφορετική (παρουσιάζεται ακόμα πιο ψηλό και άγριο απ' όσο ήδη είναι), ενώ η βουνοκορφή από πίσω και στα δεξιά είναι μεν υπαρκτή¹ αλλά ασφαλώς όχι τόσο διογκωμένη, και το κυριότερο, είναι αόρατη από το σημείο όπου κάθισε ο Skene για να σχεδιάσει.² Παρά ταύτα, πρόκειται για το μοναδικό σχέδιο όπου εικονίζεται το μεγάλο βαυαρικό κτίσμα δεξιά, και για το οποίο θα μιλήσουμε κατόπιν.

Η ζωγραφιά του Skene.

Μια ακόμα απεικόνιση του αρχαίου λατομείου της Σπηλιάς σχεδίασε άγνωστος καλλιτέχνης το 1836.

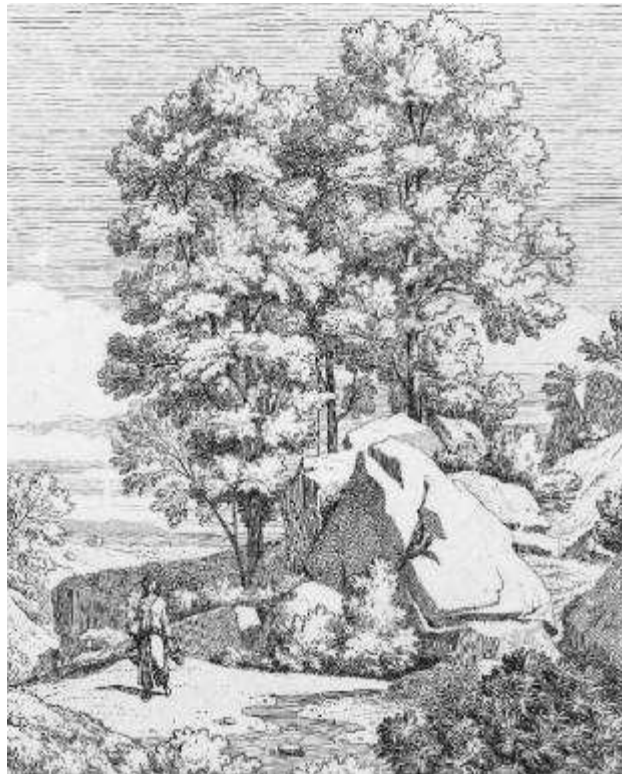

Το έργο του άγνωστου καλλιτέχνη. (Η εικόνα παραχωρήθηκε από Iranon.)

¹ Πρόκειται για τη μυτερή κορυφή που βρίσκεται πάνω από το ξωκκλήσι των Αγίων Ασωμάτων.

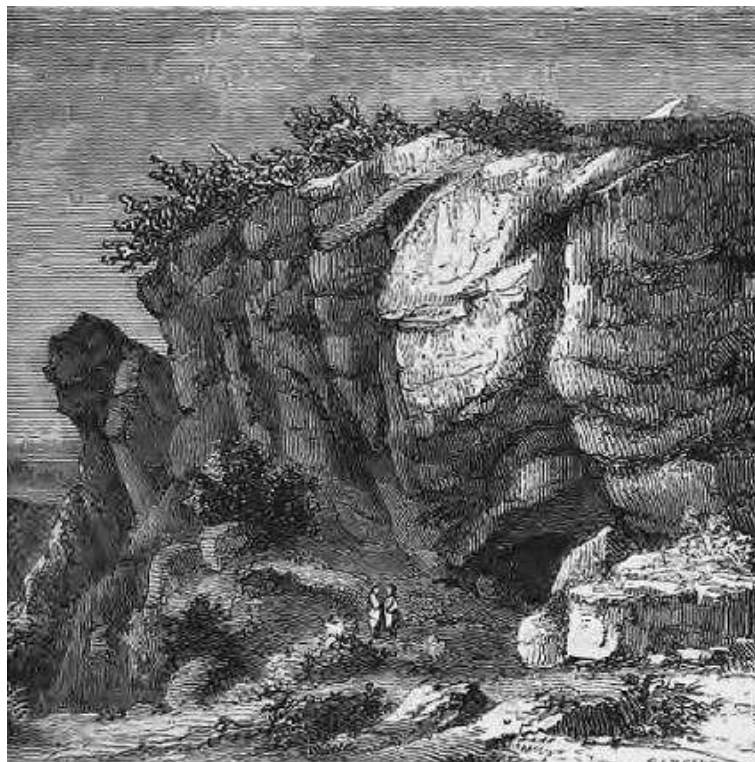
² Γενικότερα (όπως θα δούμε και σε άλλα σημεία του βιβλίου) παρατηρείται μια ανακρίβεια στα σχέδια του Skene, τουλάχιστον αφορά τις «πεντελικές» απεικονίσεις του.

Ο Γάλλος ζωγράφος Théodore Caruelle d'Aligny επισκέφθηκε την Πεντέλη το 1845. Ανάμεσα στα «πεντελικά» του σχέδια υπάρχει ένα που απεικονίζει το τμήμα της αρχαίας οδού λιθαγωγίας που βρίσκεται απέναντι από την είσοδο της Σπηλιάς.

Η αρχαία οδός λιθαγωγίας. (Σχ. Aligny)

Στο βιβλίο του Arthur Mangin “Earth and it’s Treasures” (London 1875 σελ. 63) υπάρχει απεικόνιση του αρχαίου λατομείου της Σπηλιάς από τον χαράκτη Sargent.

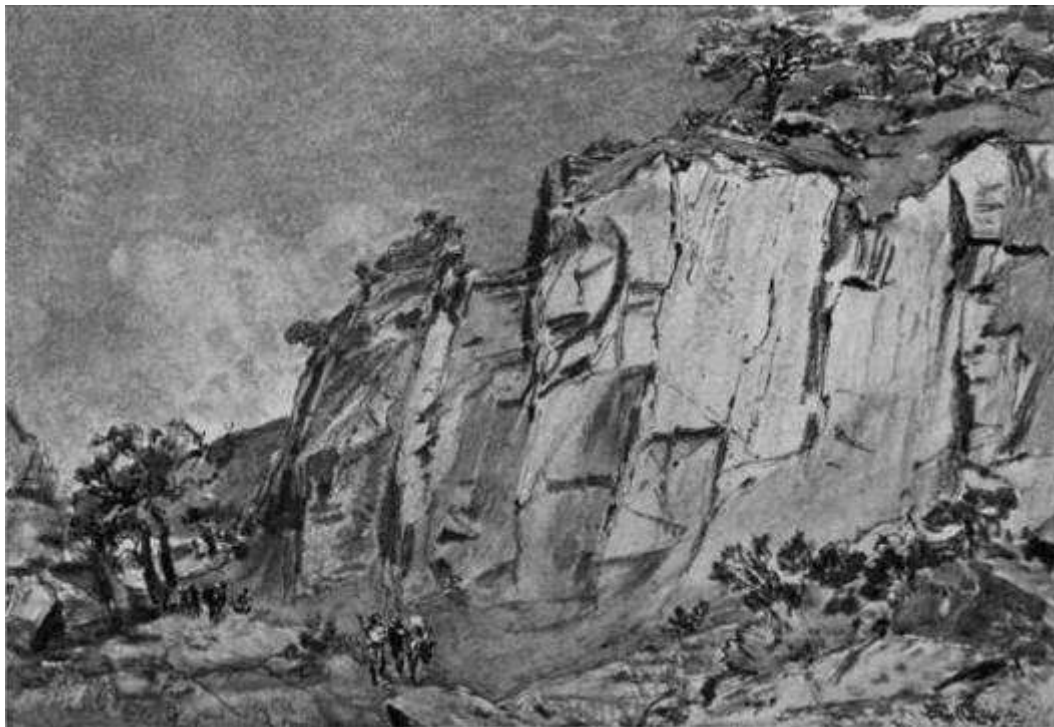
Το σχέδιο του Sargent.

Μια ξυλογραφία του 1890, αγνώστου καλλιτέχνη, δείχνει τον εξωτερικό χώρο της Σπηλιάς. Μόνο που η εικόνα που δημιούργησε κάθε άλλο παρά η Σπηλιά της Πεντέλης είναι. Ο άνθρωπος αυτός δεν πρέπει να επισκέφθηκε ποτέ το βουνό· είναι προφανές ότι στηρίχτηκε στις περιγραφές άλλων και έφτιαξε την εικόνα όπως ο ίδιος τη φανταζόταν.

Η ξυλογραφία. (Παρατίθεται από www.amazon.com)

Το λατομείο της Σπηλιάς ζωγράφισε το 1906 ο John Fulleylove.

Από το βιβλίο «Greece – Painted by John Fulleylove, R.I Described by the rev. J.A. M' Clymont, M.A., D.D», Published by A. & C. Black, London, (MCMVI)

Το 1906 η είσοδος της Σπηλιάς σχεδιάστηκε από την Κυριακή Χατζημιχάλη, και το σχέδιο παρουσιάζεται στη γνωστή μελέτη του καθηγητή Σωτηρίου για τα ασκητήρια.

Το σκίτσο της Κ. Χατζημιχάλη.

8. ΟΙ ΒΑΥΑΡΟΙ

Η επόμενη δραστηριότητα στην περιοχή εντοπίζεται στο 19^ο αιώνα, όταν το λατομείο της Σπηλιάς και το μεγάλο παράπλευρο λατομείο επαναλειτούργησαν από τους Βαυαρούς. Οι εξορύξεις άρχισαν κατόπιν βασιλικής απόφασης την άνοιξη του 1836 για τα μάρμαρα του παλατιού. Για την περίοδο εκείνη γράφει ο William George Renwick: «Τα λατομεία του Πεντελικού επαναλειτούργησαν το 1834, μετά από 1.500 χρόνια εγκατάλειψης, και αιτία γι' αυτό ήταν η ανέγερση του παλατιού του Βασιλιά Όθωνα στην Αθήνα και διάφορα κυβερνητικά κτίρια. [...] ...πάνω από 7.000 τόνοι μαρμάρου χρησιμοποιήθηκαν στην ανέγερση της Ακαδημίας. Ακολούθησαν το Πολυτεχνείο, το Μουσείο, τα βουλευτικά κτίρια κ.λπ.»¹

Όπως γράφει ο Κορρές: «Οι εξορύξεις παύθηκαν, ευτυχώς, πριν προκαλέσουν σοβαρές βλάβες στο κεντρικό λατομείο, δυστυχώς όμως, συνεχίστηκαν εντατικά στο προς βορράν αρχαίο λατομείο Λ2».²

Δυστυχώς δεν υπάρχουν περισσότερες διαφωτιστικές πληροφορίες για τη δράση των Βαυαρών στο λατομείο. Υποθέτω βέβαια ότι θα υπάρχουν αναφορές για την περίοδο αυτή καταχωνιασμένες σε κάποια γερμανική βιβλιοθήκη, οι οποίες αμφίβολο είναι αν δουν κάποτε το φως της δημοσιότητας. Επομένως θα περιοριστούμε στα ίχνη που άφησαν πίσω τους.

α. Η καταστροφή των αρχαίων λατομείων

Ο Όθωνας δε νοιαζόταν φυσικά για το αν καταστρέφει ένα αρχαίο λατομείο και μάλιστα, το πιο σημαντικό σε ολόκληρη την Ελλάδα. Ήθελε απλώς το παλάτι του να είναι κτισμένο από το ίδιο μάρμαρο που κτίστηκε ο Παρθενώνας. Το δυτικό άκρο του λατομείου της Σπηλιάς ήρθε όλο «ες έδαφος», ενώ στο γειτονικό Λ2 ελάχιστα αρχαία ίχνη έμειναν για να υπενθυμί-

¹ «Marble and Marble Working», σελ. 87 (1906).

² «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα», εκδ. Μέλισσα, σελ. 79.

ζουν την αρχαιότητά του. Τα γιγάντια κατακρημνισμένα βράχια που βλέπουμε αριστερά όπως κατευθυνόμαστε προς τη Σπηλιά είναι έργο των Βαναρών.

Αρ. Το βέλος δείχνει το τμήμα του λατομείου που υπέστη τη μεγαλύτερη καταστροφή.
Δεξ. Το βέλος δείχνει το γκρεμισμένο τοίχωμα του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Το καλύβι

Για το καλύβι θα γράψει ο Κορρές: «Ερείπιο παλαιού κτίσματος με σωζόμενα ίχνη ενός τετράστυλου προστέγου στη δυτική πλευρά του. Την παλαιότητα αυτού του οικήματος (1836) επιβεβαιώνει η υδατογραφία του L.Lange, η οποία αποδεικνύει και την ταυτότητά του. Το κτίσμα τότε ήταν καινούριο, επιχρισμένο, είχε ξύλινη θύρα και η στέγη του ήταν σκεπασμένη με κεραμίδια. Προφανώς χρησίμευε ως διοικητήριο και ως αποθήκη των εργαλείων του λατομείου». Τα ερείπια του καλυβιού βρίσκονται στο πλάι του λιθόστρωτου.

Το βαναρικό χάλασμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ίχνη του τετράστυλου προστέγου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Το μεγάλο κτίσμα

Στο σωρό της αρχαίας λατύπης ΝΔ της Σπηλιάς (στο σημείο δηλαδή όπου εντοπίζονται η μία από τις δοκοθήκες των κατοικιών καθώς και τα ερείπια του τρίτου ναυδρίου), σώζονται ίχνη μεγάλου αναλήμματος και πιο πάνω δύο μισοθαμένες μακρόστενες πελεκημένες πέτρες. Δεξιά από το ανάλημμα σώζεται τμήμα ξερολιθιάς σαν μικρή ράμπα πρόσβασης. Επίσης, στην επιφάνεια της λατύπης υπάρχουν δύο λάκκοι που όταν κοιτάξα μέσα είδα τμήμα άλλης ξερολιθιάς. Με όλα αυτά υπέθεσα ότι πρέπει να υπήρχε κάτι εκεί το οποίο τώρα έχει θαφτεί, κάποιο κτίσμα, ίσως όχι αρχαίο, αλλά σίγουρα πολύ παλιό. Επειδή ήταν και είναι αδύνατον να μαθευτεί τι μπορεί να υπάρχει από κάτω, το άφησα ως είχε και δεν ξανασχολήθηκα μ' αυτό.

Έτσι, τον Γενάρη του 2009, εμφανίστηκε στο σημείο αυτό ένα καινούριο στοιχείο, όταν κάποιος έκανε αγώνες με «γουρούνες» στο χώρο έξω από τη Σπηλιά.¹ Σύμφωνα με τον ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: «Η διαδρομή τους σκάφτηκε κυριολεκτικά (η αρχή είχε γίνει την 1/10/08, από τους ίδιους ή άλλους δεν ξέρω) και η νεροποντή που ακολούθησε παρέσυρε τα χώματα ξεπλένοντας ορισμένα σημεία. Έτσι, λίγα μέτρα από τα ερείπια του τρίτου ναυδρίου αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου. Είναι άγνωστο αν το δάπεδο ήταν σε εσωτερικό κτιρίου ή σε προαύλιο χώρο. (Η μπουλντόζα του Σαραντόπουλου το 1981 μόνο κατά τύχη δεν το ξήλωσε μετατοπίζοντας τον παλιό νταμαρόδρομο πάνω στο σωρό αρχαίας λατύπης). Δεν έχει ανευρεθεί καμία μνεία παλαιών περιηγητών για το σημείο αυτό. Οπωσδήποτε, η λατύπη κρύβει κι άλλες εκπλήξεις.

Προφανώς, το προς ΝΔ ευρισκόμενο επίμηκες καλοφτιαγμένο ανάλημμα κατασκευάστηκε για χάρη του κτίσματος μέρος του οποίου είναι το πλακόστρωτο».²

Ο Ιγανον υπέθεσε ότι το κτίσμα ανήκε στη μονή της Σπηλιάς, δεδομένου ότι τα ερείπιά του εντοπίζονται στη μικρής έκτασης περιοχή μεταξύ του προαναφερθέντος εκκλησιδίου όπως και του σημείου όπου βρίσκονταν τα οικήματα των ασκητών.³ Σε αυτό συμφωνούσα κι εγώ γιατί φαινόταν το πλέον λογικό, μέχρι που βρέθηκε το σκίτσο του Skene, που όπως είπαμε αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας σειράς κτιρίων, τα οποία βρίσκονται στον ίδιο ακριβώς χώρο όπου βρίσκονται τα ερείπια για τα οποία μιλάμε εδώ. Επειδή στο σχέδιο αυτό τα κτίρια φαίνεται πως ήταν σε πολύ καλή κατάσταση, και δεδομένου ότι την εποχή που ο Skene επισκέφθηκε τη Σπηλιά οι Βαυαροί δούλευαν στο λατομείο, το κτίσμα αυτό θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στους τελευταίους.

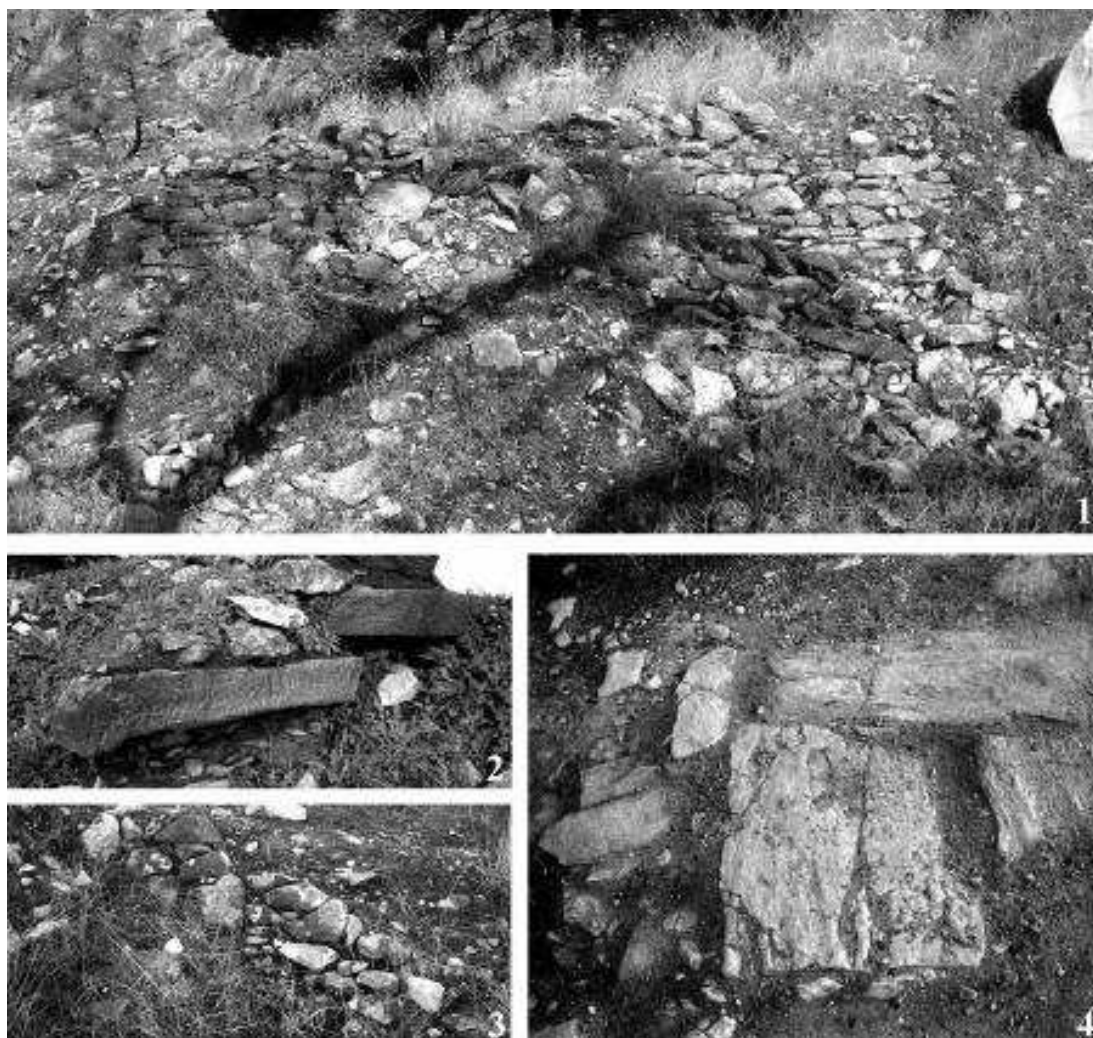
δ. Άλλα πιθανά βαναρικά ίχνη επί του λατομείου

Σε βραχοσκεπή η οποία δημιουργήθηκε από την πτώση των βράχων υπάρχουν ίχνη λάξευσης που μάλλον αποσκοπούσαν στη δημιουργία μακρόστενων πλακών που θα χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κάποιου κτίσματος. Λίγο δεξιότερα υπάρχει πληθώρα τέτοιων πλακών γεγονός που ενισχύει αυτήν την υπόθεση. Κάτω ακριβώς από τα ίχνη λάξευσης υπάρχουν τα απομεινάρια ενός «γύφτικου». Όλα αυτά είναι κατά πάσα πιθανότητα της βαναρικής εποχής.

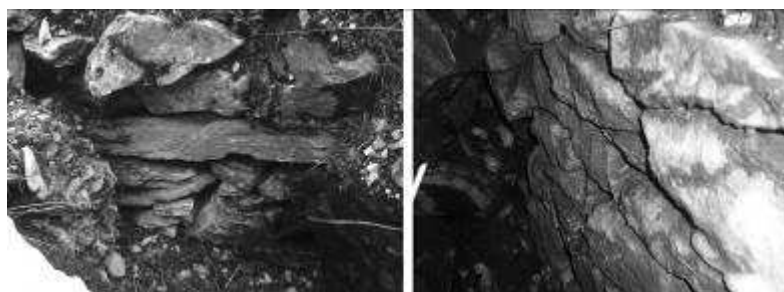
¹ Το συμβάν με τις «γουρούνες» αναφέρεται και από paysanias.blogspot.com.

² «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ»: Αρχαιοδίφες και ανασκαφείς, τμ. 2, σημ. 30, 1^η προσθήκη.

³ «Η Αδελφότητα της Σπηλιάς», μέρος ΚΔ.

1. Το ανάλημμα. 2. Πελεκημένες πέτρες. 3. Τμήμα ξερολιθιάς. 4. Το πλακόστρωτο.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η θαμμένη ξερολιθιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Το «γύφτικο». Δεξ. Τα ίχνη λάξευσης που στόχευαν στην αποκόλληση της πλάκας. Το ότι από αυτή την επιφάνεια κόπηκαν κι άλλες πλάκες φαίνεται από την επιφάνεια του τοιχώματος του λατομείου που από τη μέση και πάνω διαφέρει τελείως από το υπόλοιπο κομμάτι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ

Η Σπηλιά βεβαίως δεν προσέλκυε μόνο το ενδιαφέρον των ξένων ταξιδιωτών αλλά και πολλών Ελλήνων αρχαιολόγων και φυσιολατρών, ορισμένοι εκ των οποίων διακατέχονταν από μία εμμονή και ένα πάθος με τη Σπηλιά και την Πεντέλη γενικότερα· πράγμα που, οι σύγχρονοι διακατεχόμενοι από την ίδια εμμονή και πάθος, κατανοούν απόλυτα. Τέτοιοι, όπως θα δούμε παρακάτω υπήρξαν οπωσδήποτε ο Καμπούρογλου και ο Λαδάς.

Ας δούμε όμως τώρα τι περιγραφές άφησαν πίσω τους οι παλιοί επισκέπτες και μελετητές της Σπηλιάς και της ιστορίας της.

α. Γρηγόρης Α. Περδικάρης (1845)

«Το ίδιο το λατομείο δεν παρουσιάζει μάλλον τίποτε το αξιόλογο. Ο χρόνος το έχει μετατρέψει σε μια σπηλιά η οροφή της οποίας υποστηρίζεται από σταλακτίτες και η είσοδός της είναι στολισμένη από τις γιρλάντες αιωνόβιου κισσού. Υπάρχει όμως κάτι συγκινητικό και μεγαλειώδες στη θύμιση ότι από αυτή την υπόγεια σπηλιά γεννήθηκαν οι ναοί και οι θεοί της Ελλάδας».¹

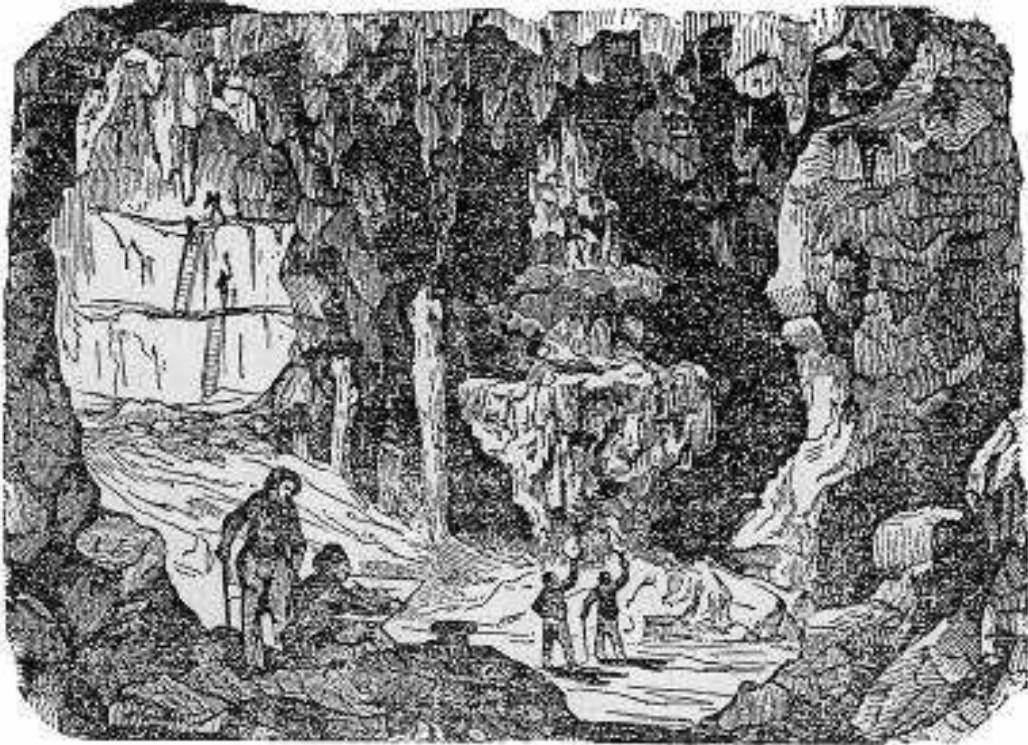
β. Χ. Παρμενίδης (1854)

«...εφθάσαμεν εις σπήλαιον...καλούμενον Πεντελικόν σπήλαιον. Πρό της εισόδου αυτού υπάρχουσιν εκκλησίδιον και μικρά παρακείμενα κατοικήματα χρησιμεύοντα φαινομένως προς ενδιαίτησιν εργατών. Εισελθόντες εις το σπήλαιον τούτο, κρατούντες ανημμένα κηρία, προέβημεν εις είδος πλατείας αιθούσης, εκτεινομένης προς τα έσω, και ένεκα του επιπολάζοντος σκότους και της στενότητος των μυχών μη δηλούσης το πέρας της. Το σπήλαιον τούτο, αρχαίον ομοίως λατομείον, κοσμούμενον ήδη από περιέργους σταλακτίτας...

Αφού εισήλθαμε εις το σπήλαιον τούτο, κρατώντας αναμμένα κεριά, φτάσαμε σε ένα είδος πλατείας αίθουσας που εκτεινόταν προς το εσωτερικό. Λόγω του σκότους και της στενότητας των μυχών, δεν μπόρεσα να δηλώσω το πέρας της. Το σπήλαιο αυτό κοσμεείται από περίεργους σταλακτίτες, αλλά δεν έχει ούτε το μέγεθος, ούτε τους περιελιγμούς, ούτε τους ποικιλόσημους σταλακτίτες του σπηλαίου που βρίσκεται περίξ της Κερατέας».²

¹ «The Greece of the Greeks», σελ. 98.

² «Περιοδεία εις Πεντέλην», περιοδικό *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλλάδιο 152, 1856.

Η γκραβούρα η οποία συνόδευε το κείμενο του Παρμενίδη, και, που όπως σημειωνόταν, απεικόνιζε το εσωτερικό της Σπηλιάς. Μόνο που τούτη η απεικόνιση δεν ανταποκρίνεται καθόλου στην πραγματικότητα.

γ. Δημήτριος Καμπούρογλου

«Εσκεφθήκατε ποτέ τι διαφέρει εκείνος που κατέρχεται την οδό Σταδίου από εκείνον ανέρχεται το μονοπάτι του βουνού; Περισσότερον πολιτισμένος βεβαίως είναι ο πρώτος, αλλά περισσότερον άνθρωπος ο δεύτερος. Ούτε σκουντά για να προχωρήσει, ούτε τον σκουντούν για να προσπεράσουν. Και τα δύο χαρακτηριστικά αποκλειστικά ζωώδη. Βαδίζει σε έδαφος που είναι παστρικόν όχι διότι επλύθη, αλλά διότι δεν ελερώθη: «θρυψαλικός» χαρακτηρισμός της πάστρας. Και πού τ' αφήνουν η νεροποντές να λερωθή;! Κάπου κάπου κανενός λαγού σημάδι ή κανενός κατσικιού ξαλάφρωμα –σαν κουκιά κομπολογιού που 'σπασε το κορδόνι του– είναι για να σου φανερώσουν μόνο πως το μονοπάτι αυτό το ξέρουν κι άλλοι.

Έπειτα αυτή η ολοένα ανύψωσις με αρχικό σημάδι στη γη και τελικό στα ουράνια; Έπειτα η ευωδιά που αναδίδουν τα χαμόκλαδα δεξιά κι αριστερά στο διάβα σου;

Και το τελευταίο, μα πρώτο από όλα: η απομόνωσις; Μέσα στη χώρα ακούς διαρκώς και με διαφόρους τρόπους τον ένα και τον άλλο να σου λένε τι είσαι. Και μόνον όταν βαδίζεις στο μονοπάτι του βουνού κατάμονος, ερωτάς ο ίδιος τον εαυτό σου: τι είμαι; –ας τα πούμε εδώ που κανείς ούτε μας ακούει ούτε θα μας μαρτυρήσει.

Τίποτε δεν διακόπτει την σκέψι σου, και μόνο την προσοχή σου κάπου κάπου διασπά κανένας αετός αφού πρώτα echάραξ' έναν κύκλο στο αχανές, ετράβηξε ύστερα του 'ψήλου. Η ώρα του η καλή!

Το μονοπάτι δεν το εδημιούργησε γεωμέτρης, ώστε να σε μπυρίζη ο ήλιος από την ανατολή ως τη δύση, ή να σε στραβώνη η ανεμόσκονη του βοριά ή του μπάτη. Το εδημιούργησε η σοφία του στρατοσκόπου και του βοσκού. Δεν γνωρίζουμε ούτε τ' όνομα ούτε την χρονιά που το εχάραξαν. Είναι τάχα των νεωτέρων χρόνων, είναι βυζαντινό, είναι αρχαίο, είναι θρυλικό; Αυτό ο Θεός το ξέρει. Όλοι δεν έχουν τη φιλοδοξία του Νεοφύτου της Μονής Κυνηγού, για να στήσουν το κολωνάκι του Σταυρού στην οδό των Μεσογείων.

Αλλά το “μονοπάτι του Βρίλησσού” δεν είναι σαν κάθε μονοπάτι. Αυτό αρχίζει με ένα πηγάδι και τελειώνει σε μια σπηλιά: την περίφημη “Σπηλιά της Πεντέλης”. Και είναι παμπόλαιο και λιθόστρωτον όλο το πανάρχαιον αυτό μονοπάτι, που το ανέβηκε κάποιος νυμφόληπτος στενάζοντας, το ανέβηκεν –αιώνας κατόπιν– και κάποιος ασκητής, στενάζοντας και αυτός. Ο πρώτος

στέκεται στη μέση και απαγγέλλει ύμνον εις τη νύμφην της καρδιάς του – ο δεύτερος μουρμουρίζει ολοένα δέησιν εις την οσίαν της ψυχής του.

Όταν το πρωτοανέβηκα κ' εγώ, ήμουν παιδί. Ούτε από νύμφας ούτε από οσίας εγνώριζε η καρδιά μου και η ψυχή μου. Μα ούτε κ' εσκέφθηκα ποτέ αν έχω καρδιά ή ψυχή.

Το μόνον που εγνώριζα ήταν να τραγουδώ. Και δεν έμεινε ευμορφιά χωρίς να την τραγουδήσω. Αυτός είναι ο λόγος που έπιασα φιλίες και με τους τζίτζίκους κ' έγραψα μάλιστα και στίχους συμπαθητικούς για δαύτους.

Δεν είναι όμως μονάχα ο νυμφόληπτος των αρχαίων χρόνων και ο ασκητής των παλαιών χρόνων που ανέβηκαν το μονοπάτι της Σπηληάς: το ανέβηκε και ο ΦΕΙΔΙΑΣ. Είπε και επέταξαν τα μάρμαρα που είχαν φλέβες –είναι στον τόπο τους ακόμα– και χάιδεψε εκείνα που εδημιούργησαν τους θεούς του Παρθενώνος του.

Αφήστε λοιπόν, αναγνώσται τώρα όλοι μισορουφημένο τον καφέ σας και πάρτε τον ανήφορο. Από τα ίχνη της μεγαλοφυΐας που κείνται αριστερά ανεβαίνοντας, κάτι θα κολλήσετε και σεις. Αυτός είναι ο αισθητικός δρόμος που θα σας οδηγήσει στην αθανασία. Δεν θα λάβετε αφορμή να φωνάζετε: “τόπο για να περάσουμε”. (Απαράλλακτα όπως εκείνος που κρατώντας ένα σκοινί στο χέρι, φώναζε στην κοσμοπλημύρα της αγοράς: “βάρδα να μη σας κουτουλήσει το βόιδι”. Και όταν τον ερώτησαν που είναι το βόιδι; απήντησε: “Τώρα πάω ναν το πάρω”).

Εγνώρισα τη Σπηληά και την 'Ανοιξι που ήταν κατανθισμένος ο μοσχολιός που στεφανώνει την μπασία της –ευχηθείτε όλοι οι αισθητικοί να μην ξεραθεί ποτέ του!– την εγνώρισα και τον Σεπτέμβρη που ο κίτρινος κρόκος, ο λαλές, είχε ταπητοστρώσει την είσοδό της.

Και μόνον, όσες φορές και να πήγα στη σπηληάν αυτή, –αμέτρητες είναι– ο καταπράσινος κισσός του Διονύσου εστόλιζε πάντα τας παραστάδας της χειροποιήτου πύλης της.

Για τον κισσό του Θεού της εμπνεύσεως, όπως και για την ελγή της Θεάς της σοφίας δεν υπάρχουν εποχαί του χρόνου. Πάντα είναι πράσινα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Φειδίας, κάποτε σε εύθυμες στιγμές –και τότε έλειπαν τέτοιες στιγμές απ' τους ευλογημένους αυτούς!– εστεφάνωσε με τους κοσσύμβους του κισσού αυτού την ωραία του κεφαλή!

Και μπαίνοντας μέσα, νομίζει κανείς θα τον ιδή να προβάλη πίσω από τα παραπετάσματα – από σταλακτίτες είναι– της αιθούσης αυτής του Βριλησσού. Νομίζει πως θ' ακούση την φωνή του και ξαφνίζεται στους ήχους που κάνουν οι σταλαγματιές στάζοντας από τον θόλο της σπηληάς στην μαρμαρένια γουβίτσα, που μόνη της την εσχημάτισε.

Ήχοι ρολογιού που μετρά τους αιώνες είναι οι σταλαγματιές αυτές, ή νότες της μουσικής των πνευμάτων.

Και ξαφνίζεται ακόμη περισσότερο, όταν κάποια πετρίτσα, πέφτοντας από τους θόλους κάτω, λες και προστάζει την ηχώ να επαναλάβη το άκουσμα του στοιχείου που την έριξε.

Τώρα γίνε δαδούχος, αναγνώστα, προχώρησε προς τα μυστήρια του χάους. Εκεί θα βρης την μαρμαρένια σκάλα που οδηγεί στη μυστική στέρνα του βάθους: πρόσεξε να μη γλιστρήσης, δυστοχισμένε!

Κάποιος θρύλος που έγινε κατόπι παράδοσις και λογοτεχνήθηκε κι όλας σε παραμύθι, θέλει πως μέσα στην σπηληάν αυτή κάποτε χάθηκ' ένας βασιληάς, και γυρεόντάς τον η βασιλοπούλα, εχάθηκε κι αυτή μέσα στους θόλους που τους υποβαστάζουν κολώνες από σταλακτίτες (καταχωμένοι είναι τώρα οι περισσότεροι θόλοι). Μα η νυχτερίδες που όλο και τριγύριζαν στη σπηληά μέσα, ειδοποίησαν μια κουκουβάγια, κι αυτή ωδήγησε τη βασιλοπούλα και βγήκεν έξω.

Και κάποιους στίχους είχα διαβάσει στα περασμένα μου χρόνια για τον θρύλον αυτόν, και μάλιστα θυμούμαι τους πρώτους, μονάχ' αυτούς.

– Νυχτερίδες του γκρεμού,
κουκουβάγιες του χαμού,
της μαγεύτρας τα πουλιά,
τι ζητάτε στη σπηλιά;
– Χάσαμε το βασιληά
πούχε τ' αργυρά μαλιά.
Χάσαμε τη ρηγοπούλα,
τη χρυσή βασιλοπούλα!

Ας γυρίσωμε τώρα φύλλο. Και για να γίνει η μεταστροφή πλήρης, ας ανάψωμε και λίγο μωσχολίβανο.

Στην θέα του πρώτου ασκητού που επάτησε το κατόφλι της σπηληάς – κάπου τώγραφα αυτό– αι Νύμφαι κατατρομαγμένες έφυγαν απ’ τη σπηλιά.

Ο ασκητής, αφού εσταυροκοπήθηκε τρεις φορές, ήπια απ’ το νερό της γουβίτσας. Μα είχαν ακουμπήσει σ’ αυτήν τα χειλάκια της Νύμφης. Το νερό έγινε τότε αθάνατο και ο ασκητής γεράματα δεν είχε. Κι αν δεν γκρεμιζότανε κάποτε, θέλοντας να πιάσει τη νύχτα έναν αητό που φώλιαζε στους βράχους, για να του βγάλει ένα φτερό να γράψει της αμαρτίες του, θάνατο δεν θα γνώριζε.

Είχαν τρομάξει και άλλοτε αι Νύμφαι, νομίζοντας πως τας ανεκάλυψεν ο Σιληνός οδηγών στίφος Σατύρων. Αλλ’ ήσαν τράγοι, και αι Νύμφαι εξέσπασαν σε γέλια. Τώρα όμως δεν γελούν εις την θέαν του τραγογένη –έτσι τον θέλει ο λαός τον Άγιον άνθρωπο– φεύγουν, κι ακόμη φεύγουν!... Αλλά δεν τας ελησμόνησεν η παράδοσις και εσώθησαν εις την διήγησιν “για τις δύο νύφες που για να γλυτώσουν από τους ανεπιθύμητους γαμπρούς, κατέφυγαν στη σπηλιά της Μεγτέλης”.

Ο ασκητής μας δεν λαξεύει, όπως ο Νυμφόληπτος της σπηληάς του Υμηττού τον Πάνα, ούτε τον εαυτόν του, ούτε την Νύμφην της αγάπης του που τον έκαμε και πήρε τα βουνά: ο Ασκητής του Βριλλησού λαξεύει τους Αγγέλους που θα παραλάβουν την ψυχήν του, Σταυρούς και άλλους Σταυρούς, κάτι αετούς –αυτούς που του έδωσαν την ιδέα της καταστροφής του– και ένα τσαμπί σταφύλι που είναι και θρησκευτικόν σύμβολον, αλλά και παιδιάστικη του ίσως ανάμνησις, από τότε που ελέγετο Νικολάκης. Κατόπιν έγινε Νικόλαος και τώρα Νικάνωρ. (Άγιος Νικόλαος είναι και η εκκλησία του σπηλαίου).

Αλλά κοντά στο τσαμπί είναι λαξευμένο και ένα περιστεράκι, και το τσαμπί βγαίνει από ένα βάζο που έχει το σχήμα καρδιάς! Δυστυχησμένη ασκητή, χωρίς να το θέλης μας εξεμυστηρεύθης τον πόνο σου. Αυτή είναι η ιστορία σου όλη κι όλη.

Αν ερωτάτε και για ελλόγου μας: Οσάκις επισκέπτομαι τη σπηλιά, αφού πιω από το νερό της γούβας –αμαρτίες δεν έχω που γράφονται– προσφωνώ τον Φειδία, τον Ικτίον και τον Καλλικράτη, και πρώτ’ απ’ όλους τον Περικλή. (Φίλε της ζωής μου και των εκδρομών μου Γιαννόπουλε, ποτέ δε λησμονώ να προσφωνήσω και σε). Εισέρχομαι κατόπιν εις το αχειροποίητον παρεκκλήσι και προσεύχομαι. Αυτόν τον συνδυασμόν συνύφανε με την ιστορίαν του ο Ελληνισμός.

Το μονοπάτι του Βριλλησού θα το πάρω και πάλι, για να επισκεφθώ τη σπηλιά που συνδέεται τόσο με τη ζωή μου, και κάθε τόσο θα το ανεβαίνω έως να έρθη η μέρα που θα μου πη η ανηφόρα του: “Φτάνει σου. Εγέραςες πια”¹.

δ. Γεώργιος Σωτηρίου (1880-1965)

«Κατά την νοτιοδυτικήν απότομον και δύσβατον πλευράν του Πεντελικού, εις απόστασιν μιας ώρας περίπου από της σημερινής Μονής της Πεντέλης και εις την περιοχίν των αρχαίων λατομείων, όπου διακρίνονται ακόμη άφθονοι μαρμαρίνοι όγκοι αφεθέντες εκεί υπό των αρχαίων, ευρίσκεται το γνωστόν σπήλαιον –ως άντρον του Πανός τιμώμενον πιθανώτατα κατά τους προχριστιανικούς χρόνους– και ανοιγόμενον εις την ρίζαν γιγαντιαίων βράχων. Το στόμιον του ευρυχώρου τούτου σπηλαίου (βάθους 62 μέτρων και πλάτους 45) φράσσει ημικατεστραμμένη σήμερον χαμηλή μάνδρα έχουσα δύο εισόδους –η δυτική έχει εσχάτως καταπέσει – πελώριος δε κισσός φύεται εις την επιβλητικήν κάθετον επιφάνειαν των βράχων. Εις το εσωτερικόν του σπηλαίου διακρίνονται δύο μικραί κτισταί δεξαμεναί, αι καμάραι των οποίων έχουν σήμερον καταπέσει, εις πολλά μέρη του σπηλαίου υπάρχουν κοιλώματα με γραφικούς κυπελοειδείς σταλακτίτας, δεξιά δύο συνεχόμενα ναῦδρια και εις το βάθος σπή οδηγούσα διά βαθμίδων –επί του βράχουν λαξευμένων– εις υπόγειον στοάν, όπου υπάρχει εις φυσικόν κοίλωμα διανγές ύδωρ, του οποίου γεύονται μόνον λίαν τολμηροί πεζοπόροι, ένεκα της γλοιώδους και επικινδύνου καθόδου».²

¹ Περιοδικό «Νέα Εστία»: «Το Μονοπάτι της Σπηληάς», τ. 14-15, 15 Οκτωβρίου 1927.

² «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος»: «Η Σπηλιά της Πεντέλης», 1927, σελ. 45-46.

ε. Αναστάσιος Ορλάνδος (1887-1979)

«Το σπήλαιον της Πεντέλης, εν ω το ασκητήριον, κείται εις απόστασιν μίας περίπου ώρας προς Ανατολάς της Μ. Πεντέλης, εν τη περιοχή των αρχαίων λατομείων (υψόμ. 700). Έχει βάθος 62μ. και πλάτος 45. Κατά τους προ Χριστού χρόνους εχρησιμοποιήθη πιθανώς ως τόπος λατρείας του Πανός. Εν τω εσωτερικώ διακρίνονται δύο κτιστάι δεξαμεναί, ικανά κοιλώματα με σταλακτίτας και τέλος δύο συνεχόμενοι ναΐσκοι. Εις το βάθος του σπηλαίου οπή οδηγεί διά πολλών βαθμίδων εις υπόγειαν στοάν εν η αναβλύζει κρυσταλλώδες ύδωρ».¹

στ´. Διονύσιος Αλβανάκης

«...υπάρχει σπήλαιον βαθύτατον και ευρυχωρώτατον όπερ κατά τους αρχαίους ήτο ενδιαίτημα, αγνοούμεν τίνος Θεού –τούτο αγνοούσι και οι αρχαιολόγοι μας– ήδη δε ευρίσκεται εν αυτώ εκκλησιδιον και επί της εισόδου του είναι κεχαραγμένος ο δικέφαλος Αετός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εις το βάθος του σπηλαίου ευρίσκεται κρύπτη εν η αναβλύζει ύδωρ απιστεύτως ψυχρόν και κρυσταλλώδες. Εις ταύτην κατέρχεται τις δια πλείστων βαθμίδων επί του βράχου λελαξευμένων και ολισθηρωτάτων, απαιτείται δε προσοχή και φως αντέχον εις την υγράν ατμόσφαιραν, διότι εις το βάθος εκείνο επικρατεί πυκνότατον σκότος.

Εντός του σπηλαίου ευρίσκεται φυσική κρύπτη, εν η υπάρχει παράδοσις ότι προ χρόνων πολλών –ίσως επί Τουρκοκρατίας– κατέφυγον δύο νύμφαι εξ Αμαρουσίου, αποστέργουσαι τον γάμον. Το τέλος των ατυχών εκείνων αγνοείται. Εν τω σπηλαίω τούτο επικρατεί και κατά τα κυνικά έτη του θέρους καύματα χειμωνικόν ψύχος».²

ζ. Γεώργιος Λαδάς

«Το σπήλαιον έχει πλάτος 45μ. και βάθος 62μ. περίπου. Εκ της πλήρους σταλακτιτών οροφής αυτού πίπτουν αενάως σταγόνες ψυχρού ποσίμου ύδατος εις φυσικά και τινα τεχνικά μικρά βυθίσματα. Σημειωτέον, ότι η επίσκεψις του εσωτερικού του σπηλαίου, ιδίως προς το δεξιόν του εισερχομένου τέρμα αυτού, είναι λίαν επικίνδυνος άνευ φωτός, διότι το έδαφος είναι κατωφερές, ανώμαλον και ολισθηρόν, αφ' ετέρου δε διότι, ολίγον προ του τέρματος του σπηλαίου, δεξιά το έδαφος βαθύνεται αποτόμως. Εις την αυτήν δεξιάν πλευράν του σπηλαίου, λέγεται ότι υπάρχει οπή βαθυτάτη αδιαγνώστου μήκους και κατευθύνσεως.

Αριστερά, εις απόστασιν 55 μέτρων περίπου από του στομίου, ολίγον προ του τέρματος του σπηλαίου ανοίγεται επί του βράχου φυσική οπή, βαθυνομένη προς το τέρμα της, έχουσα μήκος 27μ., εις το τέρμα της οποίας υπάρχει ψυχρόν ύδωρ. Ο επιθυμών να εισέλθη εις ταύτην πρέπει απαραιτήτως να έχη μεθ' εαυτού φως, διότι εις απόστασιν 15μ. από της αρχής της οπής, σχηματίζεται στροφή προς τα δεξιά, ένθα έχουν τοποθετηθεί λίθοι αποτελούντες τέσσαρας βαθμίδας».³

η. Δ. Χατζόπουλος

«Έρημην και σιγηλήν επανευρίσκομεν την θαυμαστήν σπηλιάν του βουνού, εις την οποίαν ερχόμεθα από μαθηταί. Σπηλιάδες νύμφαι δεν εξήλθον, όπως κόψουν κλάδον από τον θαλερόν κισσόν, που κρέμεται εις τους υπέρ την οπήν της θεόρατους βράχους, δια να στολίσουν τα πλούσια μαλλιά των. Αλλά ούτε και εις τον μαγικόν χώρον του μεγάλου σπηλαίου ηκούσαμεν την αργυράν φωνήν των. Ο βράχος στάζει και οι σταγόνες του γεμίζουν σκαλισμένα τετράγωνα. Δροσιζόμεθα από το κρύον νεράκι. Σταλακτίται κρέμονται, άλλοι προαιώνιοι, άλλοι μόλις τώρα απολιθούμενοι και το έδαφος είναι σπαρμένον από σταλαγμίτας, οι οποίοι ανυψώνουν τους

¹ «Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω», Αθήναι, 1933, σελ. 196.

² «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους, τομ. Α' Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 10-11. Εν Αθήναις, 1905.

³ Περιοδικό «Ο Συλλέκτης»: «Η ΣΠΗΛΗΛΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ και ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ εις επικρίσεις των βυζαντινολόγων καθηγητών Γ. Α. Σωτηρίου και Α. Κ. Ορλάνδου», 1963, σελ. 145-146.

μαργαριτοειδείς κώνους των προς τους κρεμάμενους αδελφούς των. Η φύσις συντελεί εις την κρύπτην εκείνην χιλιετηρίδας την υπομονοητικήν αυτήν εργασία. Το νερό κάθε σταγόνος εξάτμιζεται και τα άλατά του απολιθούνται. Και το πλείστον μέρος της μαρμαρένιας επαφής του σπηλαιίου, εις το μέσον, είνε γυμνόν από χημικήν ενέργειαν του νερού και έχει λαμπρά χρώματα, όπου το ζαφείρι και το ρουμπίνι είναι ζωηρότερα. Καθώς κρύβουν τον ήλιον τα περαστικά νέφη, το εισερχόμενον από την οπήν φως ελαττούται και πάλιν ζωηρεύει με την αποκάλυψιν του ηλίου. Είνε ένα θελκτικόν παιχνίδι φωτοσκιάσεως εις τα βάθη του βουνού, που προσλαμβάνει μυστηριώδη χαρακτήρα. Υποβλητικότερον είνε το παιχνίδι εις τα εκκλησάκια της σπηλιάς, παραπλεύρως του αγίου Νικολάου και του ενός δυτικού ναού, όπου αι παραδόξως καλώς διατηρούμεναι χρωματισταί τοιχογραφίαι εις τους βράχους, πότε σκιάζονται και πότε φωτίζονται ζωηρά. Αφελής τεχνίτης έχει σκαλίση δύο αγγέλους εις μίαν πλευράν του βράχου και μεγάλους αητούς. Μια απαθής Παναγία φαίνεται εις το φωτοσκίασμα αυτό σαν να ζωντανεύη, κινούμενη διά να ακούση τον ελαφρόν ψίθυρον των σταγόνων που πίπτουν ως παράξενα δάκρυα».¹

Υπενθυμίζω πως οι παραπάνω αναφορές, μαζί με όλες τις προηγούμενες τις προέρχομενες από τους ξένους επισκέπτες της Σπηλιάς θα συζητηθούν και αναλυθούν στο –υπό συγγραφή– «σπηλαιολογικό» βιβλίο της Πεντέλης.

¹ Απόσπασμα από το καθημερινό χρονογράφημα «Εντυπώσεις της Ημέρας» με τίτλο «Πεντέλη, το Λευκό Βουνό», εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ», 24/12/1919.

Κεφάλαιο 3

ΟΙ ΣΚΗΤΕΣ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται οι αρχαιότερες εκκλησίες του βουνού, εκείνες δηλαδή που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική-βυζαντινή περίοδο, και που αποτελούσαν –όσες βρίσκονται επί του κύριου όγκου του βουνού– τα ησυχαστήρια των πρώτων ασκητών.

Στο πρώτο κεφάλαιο είδαμε ότι ο Καμπούρογλου κατονομάζει εννέα σκήτες. Βάσει της παρούσας μελέτης αυτές ανέρχονται στις δέκα επτά, ενώ δεν αποκλείεται φυσικά να υπήρχαν περισσότερες, των οποίων σήμερα δε σώζεται κανένα ίχνος.

1. ΣΚΗΤΗ ΑΓΙΟΥ ΤΙΜΟΘΕΟΥ Ή ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ «Ο ΧΩΣΤΟΣ» (ΓΑΡΓΗΤΤΟΣ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Η σκήτη βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του λόφου Κουφός, στην περιοχή Δέσι, ΒΔ του Γέρακα και δίπλα σε ρεματιά. Πρόκειται για τη σκήτη στην οποία αποσύρθηκε για μικρό διάστημα ο ιδρυτής της μονής Πεντέλης Τιμόθεος: «*Εις την Μονήν Πεντέλης διηγούνται πάλιν οι γέροντες, ότι μόλις ο Τιμόθεος κατήρτισε την Μονήν απεσύρθη εις τον γειτονικόν Καρηττόν (Γαργηττόν) κατασκευάσας εκεί ή ευρών προϋπάρχουσαν έρημον Σκήτην τιμωμένην επ' ονόματι του Αγίου Γεωργίου του Χωστού – κατ' άλλην πληροφορίαν του Αγίου Νικολάου. Είναι δε η Σκήτη αυτή η ίδια ην κατόπιν οι της Πεντέλης, τω 1727, κατεκόσμησαν δια γραφών της χειρός του Γεωργίου Μάρκου, των περίφημων “τυπωμάτων” του. Εις τούτο δε προέβη ο Τιμόθεος, όπως εφησυχάση, εξυπηρετών συγχρόνως και την μυστικοπάθειαν της ψυχής του*».¹

Τη σκήτη δεν την κατασκεύασε ο Τιμόθεος, αλλά υπήρχε ήδη πριν από αυτόν. Η σκήτη αυτή βρίσκεται μέσα σε σπήλαιο, το οποίο, όπως σημειώνει ο Ορλάνδος, δεν είναι φυσικό αλλά τεχνητό· λαξεύθηκε εντός του φυσικού κροκαλοπαγούς πετρώματος, γι' αυτό και ονομάστηκε «Άγιος Γεώργιος ο Χωστός».² Ο Τιμόθεος εγκατέλειψε τη μονή, όχι φυσικά για την «ιερά ησυχία», αλλά γιατί –όπως θα δούμε στο 5^ο κεφάλαιο– ήθελε να γλιτώσει από το μένος των χωρικών που δεν τον έβλεπαν καθόλου με καλό μάτι. Όμως και στη σκήτη του Γαργηττού δεν έμεινε για πολύ, όπως επίσης θα δούμε. Επομένως, στο πολύ σύντομο αυτό χρονικό διάστημα, οπωσδήποτε δε θα είχε την πολυτέλεια χρόνου να λαξεύσει ολόκληρο σπήλαιο στο βράχο. Η σκήτη λοιπόν ήταν ήδη εκεί από πριν, και το ερώτημα που εύλογα προκύπτει εδώ είναι αν η λάξευση του σπηλαίου είναι αρχαίας εποχής, ή της εποχής των ασκητών. Σε αυτό μάλλον δε θα βρούμε ποτέ απάντηση.

Ο Λ.Δ. Παπαγεωργίου δίνει μια περιγραφή τη σκήτης με τη μορφή ποιήματος: «*Απ' το μέγαρο της Πλακεντίας πίο κάτω χαμηλά / στο ρίζωμα του βουνού π' αρχίζουν τ' αμπέλια / σώζεται ιδιόρρυθμη ερημοκλησιά / που μοιάζει λίγο, σαν αρχαία κατακόμβη / είναι γνωστή ως η Σκήτη του Αγίου Τιμοθέου / του κτίτορος της εν Πεντέλη ιεράς μονής...*

*Ένας μισογκρεμισμένος θόλος από πέτρες της σκήτης / δείχνει εκεί την θέσι φανερά / ήταν δωμάτιο θολωτό του ασκητή ή κατοικία / και ακριβώς κάτω απ' αυτό, / η θολωτή η εκκλησία. Μπαίνεις εκεί μέσα κατεβαίνοντας τρία σκαλιά, / το κορμί σου εδώ το περνά η υγρασία, / πέφτουν το χειμώνα απ' τον θόλο στάλες ψυχρές / βλέπεις στον τοίχο δυο-τρεις αγιογραφίες παλαιές, / μικρό το Άγιο Βήμα ανατολικά... / στο χώμα έχει το πάτωμα η ερημοκλησιά / δεν έχει εξώθυρα, ούτε ασφάλεια καμμιά».*³

Πρόκειται για διώροφο κτίριο που μόνο το κάτω μέρος του ήταν χώρος λατρείας. Η επικοινωνία μεταξύ των δύο διαμερισμάτων γινόταν από μικρό άνοιγμα με τριγωνικό υπέρθυρο.

¹ «Μελέται και Έρευναι», σελ. 96.

² «Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω», Αθήναι, 1933, σελ. 187.

³ Από τη μικρή ποιητική συλλογή με τίτλο «Της Πεντέλης τα κάλλη», Μάιος 1947, σελ. 14.

β. Τοιχογραφίες – επιγραφές

Οι τοιχογραφίες είναι κατά σειρά οι εξής: Αγίου Μάμαντα, Αγίας Αικατερίνης, Αγίου Γρηγορίου, Αγίου Γεωργίου Δρακοκτόνου. Στο ιερό βήμα, ο θυόμενος Αμνός εικονίζεται ανερχόμενος μέσα από το Άγιο Ποτήριο μετά του Αρχάγγελου Γαβριήλ (αριστερά), και πάνω από την Αγία Πρόθεση η Άκρα Ταπείνωση (δηλ. ο Ιησούς ανερχόμενος από το μνήμα) και δεξιά ο Αρχάγγελος Γαβριήλ.¹

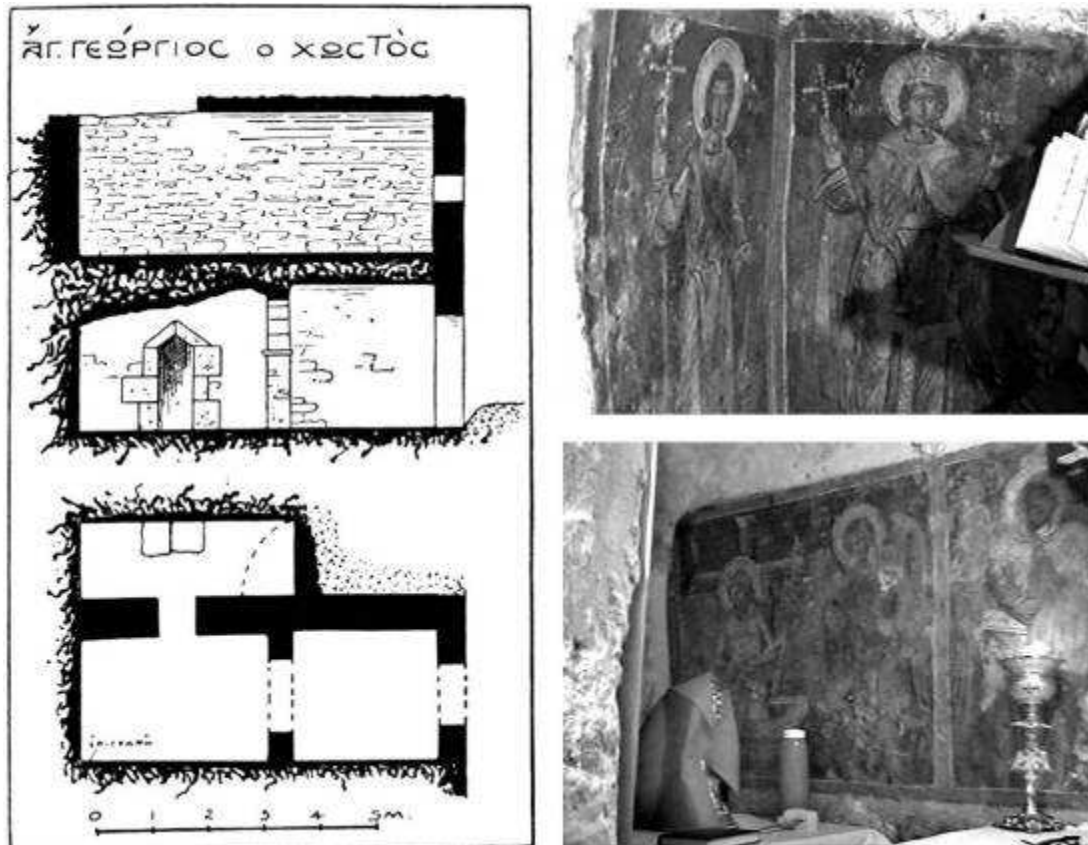
Σύμφωνα με επιγραφή πάνω στην εικόνα του Αγ. Μάμαντος, οι τοιχογραφίες είναι έργο του ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου από το Άργος. Η επιγραφή λέει τα εξής: «† Κατά το αψκζ' (=1727) [μηνί Νοε]μβρίω ιδ' ηγου[μενέ]οντος του πανοσι | ωτάτου εν ιερομονάχοις | κυρίου κυρ Γρηγορίου | ιστορίθησαν τα παρόντα | τυπώματα υπό χειρός Γεωρ | γίου Μάρκου».

Επίσης, στο άνοιγμα επικοινωνίας των δύο διαμερισμάτων υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή με την ημερομηνία «1665 εν μηνί Απριλίω».

Η σκίτη όπως ήταν παλιά. (Από το βιβλίο του Τ. Κιλίφη «ΠΕΝΤΕΛΗ», τομ. Γ', σελ. 163.)

¹ Τ. Κιλίφης, «ΠΕΝΤΕΛΗ», τομ. Α', σελ. 163.

Αρ. Κάτοψη και τομή της σκῆτης. (Ορλάνδος) Δεξ. Οι τοιχογραφίες. (Παρατίθενται από www.gerakas.org.)

Η Σκῆτη του Αγ. Τιμοθέου σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ «ΤΟΥ ΝΕΡΟΥ» (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Η σκῆτη βρίσκεται στον οικισμό της Παλαιάς Πεντέλης (υψ. 466μ.) πλησίον και ΒΑ της μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου, κοντά στην οποία ασκήτεψε προσωρινά ο Τιμόθεος. Ο τύπος του ναού είναι συνεπτυγμένος σταυροειδής μετά τρούλου, ο οποίος, κατά τον Ορλάνδο υπάρχει από τον 12^ο αιώνα στην Ελλάδα αλλά και στη Σερβία.¹ Χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή εποχή (14^{ος} - 15^{ος} αι.). Έλαβε το προσωνύμιο «του Νερού» λόγω της διπλανῆς πηγῆς.

¹ Ό.π., σελ. 193.

Ο Γιώργος Πάλλης κάνει λόγο για κατάλοιπα τοίχων γύρω από την Αγ. Τριάδα, τα οποία όπως λέει είναι ορατά και σήμερα (!) και που κατ' αυτόν προέρχονται από τα κτίσματα του μονυδρίου που υπήρχε σε εκείνο το σημείο.¹ Δεν ξέρω πού τα είδε αυτά, το βέβαιο είναι ότι τίποτε τέτοιο δε διακρίνεται. Ωστόσο, πράγματι σώζονταν μέχρι και λίγους αιώνες πριν αρχαία ερείπια γύρω από την Αγ. Τριάδα για τα οποία κάνουν λόγο οι Frazer² και Fugères,³ και συγκεκριμένα για ερείπια τειχών και βεραντών που προφανώς ανήκαν σε κατοικίες του αρχαίου δήμου Πεντέλης. Το μακρόστενο τεμάχιο μαρμάρου με την ορθογώνια οπή που βρίσκεται λίγα μέτρα από την είσοδο του ναού, και το οποίο αναφέρεται στο προηγούμενο βιβλίο, πρέπει μάλλον να αποτελεί και το μοναδικό πλέον σωζόμενο ίχνος των ερειπίων.

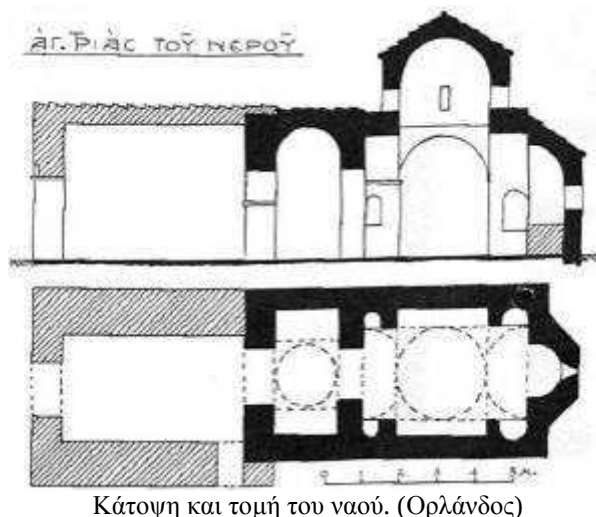
β. Τοιχογραφίες-επιγραφές

Στο εσωτερικό του ναού σώζονται αρκετές από τις παλιές του τοιχογραφίες, από τις οποίες ξεχωρίζει η απεικόνιση ενός κουλουριασμένου δράκοντα ενώ μια ανθρώπινη φιγούρα βρίσκεται παγιδευμένη στο στόμα του. Ίσως πρόκειται για το βιβλικό θαλάσσιο τέρας που κατάπιε τον Ιωνά. Πάνω από την απεικόνιση του δράκοντα διακρίνεται δυσανάγνωστη επιγραφή η οποία δε φαίνεται να βγάζει κάποιο νόημα: «Ο[;] ΒΙΘΝΟC Ι[;]ΚΟΝ»

Σε κάποιο άλλο σημείο υπάρχει επιγραφή από την οποία πληροφορούμαστε το όνομα ενός από τους μοναχούς που ασκήτεψαν εκεί. Η επιγραφή λέει: «† δ' έίσις του δούλου του Θεού Φιλοθέου μοναχού». Ίσως πρόκειται για τον Φιλόθεο, που όπως είπαμε ασκήτευσε κατά πάσα πιθανότητα και στη Σπηλιά, στο ασκητήριο επί του κάθετου τοιχώματος του αρχαίου λατομείου, ή πρόκειται για απλή συνωνυμία.

Σε μια τοιχογραφία που απεικονίζει τον Παντοκράτορα υπάρχει άλλη επιγραφή, εντός ημιαντιδωτού πλαισίου που αφορά το όνομα της εκκλησίας: «ΕΝ ΦΩC ΤΑ ΤΡΙΑ ΕΙC ΓΑΡ ΘΕΟC ΕΝ ΤΡΙC ΙΜΕΝ ΠΡΟCΩΠΟΙC ΜΙΑ ΔΕ ΦΥCΕ(Ι;)»

Κατά τον Γ. Πάλλη, οι τοιχογραφίες δε συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα, αλλά εκτέλεστηκαν τμηματικά ως αφιερώματα μοναχών. Αναφέρει επίσης την ύπαρξη μιας επιγραφής όπου, κατά τον Λαζαρίδη, αναγραφόταν η χρονολογία 1552, και η οποία προσδιορίζει την περίοδο που φιλοτεχνήθηκαν οι περισσότερες, ενώ με αυτήν συμφωνούν και τα τεχνοτροπικά στοιχεία. Λέει επίσης πως ο επιμήκης καμαροσκέπαστος εξωνάρθηκας ενδεχομένως να αποτελεί προσθήκη των χρόνων της Τουρκοκρατίας.⁴

¹ «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία». Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007, σελ. 235.

² James George Frazer: «Studies in Greek Scenery, Legend and History», London 1917, σελ. 183.

³ Gustave Fugères: «Athènes et ses Environs», Paris 1906, σελ. 195.

⁴ Ο.π., σελ. 235-236.

γ. Η πηγή

Η σημερινή μορφή της πηγής της Αγ. Τριάδας δεν έχει βεβαίως καμία σχέση με την αρχαία μορφή της, έτσι δηλαδή όπως την άφησαν οι αρχαίοι, και όπως σωζόταν μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όπου ευτυχώς πρόλαβε και τη σχεδίασε ο Γάλλος ζωγράφος Theodore Aligny. Η πρόσοψή της, όπως αυτή αποτυπώνεται στο σχέδιο του Aligny, αποτελείται από μεγάλες ογκώδεις μαρμαρόπλακες, με το νερό να προβάλλει από μικρό ορθογώνιο άνοιγμα στο κέντρο της βάσης του κτίσματος. Πάνω από αυτό υπάρχει μεγάλη εσοχή καθώς και μια μικρότερη, δεξιά από την προηγούμενη. Στα αριστερά υπάρχει ογκώδης βαθμιδωτό πεζούλι.

Η αρχαία πηγή, καθώς και η γύρω περιοχή με την οργιαστική βλάστηση και τα σκόρπια αρχαία ερείπια δεν άφησε αδιάφορους τους διαβάτες και επισκέπτες, (Έλληνες και ξένους) και κάποιοι εξ αυτών τη μνημονεύουν στα γραπτά τους. Γράφει ο Αλβανάκης: «...πηγή καλικέλαδος αναβλύζει άφθονον και κρυσταλλώδες ύδωρ, παρά ταύτην δε υπάρχει ευρύχωρος δεξαμενή σκιαζομένη υπό καλικόρμων Πλατάνων».¹ Η δεξαμενή αυτή πότιζε τα περιβόλια της Μονής και όλα τα περιβόλια μέχρι κάτω στα Βριλήσσια. Τα καλοκαίρια μάλιστα έμπαιναν και κολυμπούσαν. Λέγεται ακόμα πως εκεί υπήρχαν επτά βρύσες.² Αυτό όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί. Την πηγή περιγράφει και ο Δημήτριος Καμπούρογλου: «Εις την εστίαν του παλαιού συνοικισμού του Πεντελικού, εις την Αγίαν Τριάδα, προβάλλει το νερόν αυτό από κάποιον προαιώνιον μάρμαρον που διετηρείτο μέχρι προ τινών ακόμη ετών, και δροσίζει τας ρίζας του θρυλικού πλατάνου.

Είναι άφθονον, ακοίμητον και προπαντός αθόρυβον το νερόν αυτό· και επειδή ποτέ δεν ολιγόστευσε και ποτέ δεν διεκόπη η ροή του, φαίνεται –από μέσα βαθειά που ολοένα έρχεται έως κάτω που χύνεται– σαν κάτι συμπαγές πράγμα.

Και όταν τύχη να είσαι μόνος και προσηλωμένος το παρατηρείς, νοιώθεις πως η σιωπή του σου γεννά την ριγηλήν αίσθησιν του υπερφυσικού».³ Στην πηγή αναφέρθηκε επίσης και ο ταξιδιώτης Denton J. Snider: «...μια πηγή γεμίζει μια μεγάλη δεξαμενή η οποία βρίσκεται στην αγκαλιά των βουνών απ' όπου το νερό διοχετεύεται στη διψασμένη πεδιάδα. Η δομή της Φύσης εκεί προτείνει την εσωτερική περισυλλογή, τη μελέτη της ψυχής και επίσης την εκκρόή της ευπλαχνίας και της ευλογίας πάνω στον κόσμο».⁴

Σήμερα, στη θέση της αρχαίας πηγής υπάρχει μια ακαλαίσθητη βρύση.

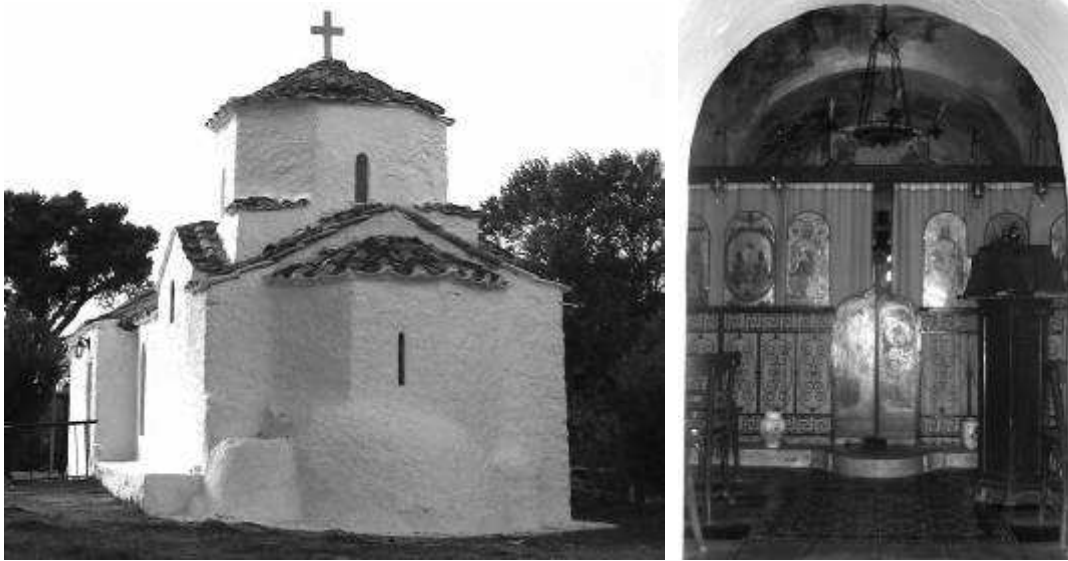
Η Αγία Τριάδα όπως ήταν παλιά. (Φωτ. Χαλκιάπουλος. Βλ. Ορλάνδος.)

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α': Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 14. Εν Αθήναις, 1905.

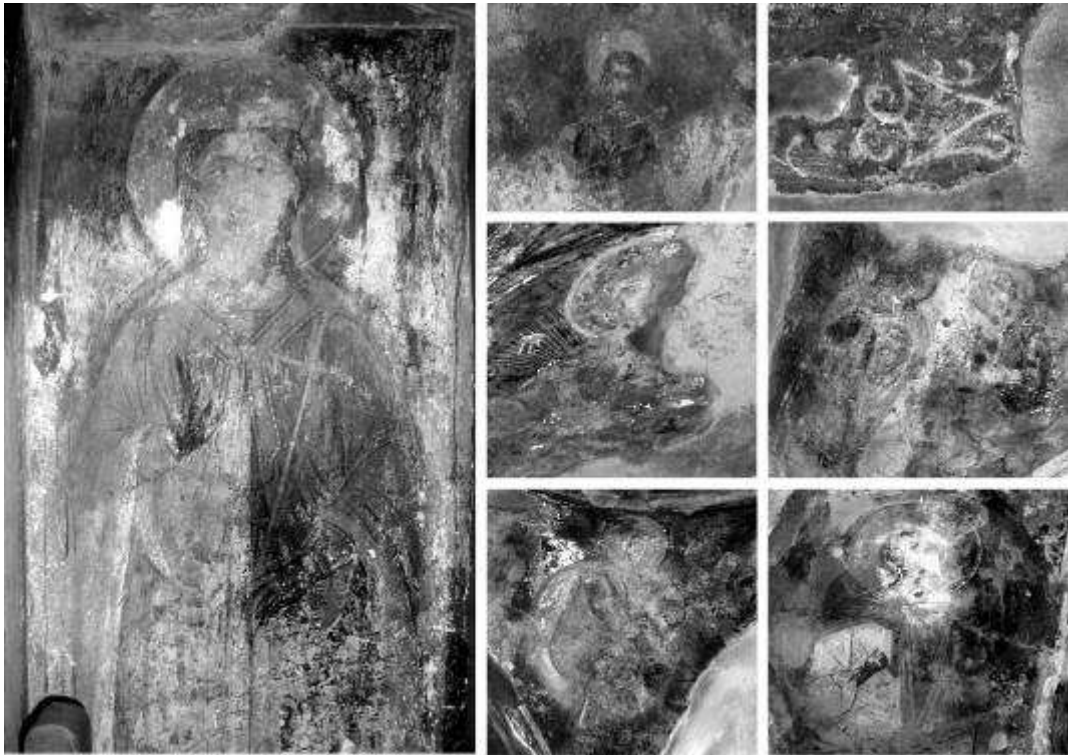
² Τιμόθεος Κιλίφης: «ΠΕΝΤΕΛΗ», τομ. Γ', σελ. 121&125.

³ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν.Καραβία, σελ. 67.

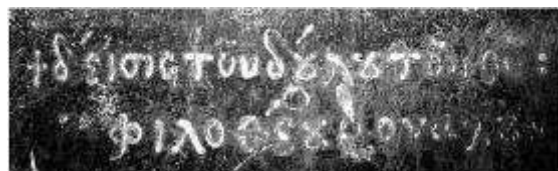
⁴ «A Walk in Hellas or the Old in the New», St. Louis: Sigma Publishing Co., 1892, σελ. 31.

Η ανατολική πλευρά της σκήτης. Παρατηρούνται κάποιοι ενσωματωμένοι αρχαίοι ογκόλιθοι.
Δεξ. Το εσωτερικό του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές των τοιχογραφιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

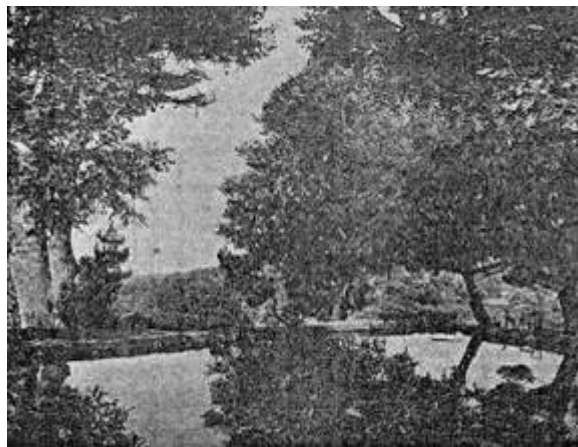
Παλιές τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας. Πάνω δεξιά, η τοιχογραφία του Παντοκράτορα με την επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας. Κάτω αριστερά η τοιχογραφία του δράκοντα.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή της Αγίας Τριάδας στην αρχαία μορφή της. (Theodore Aligny, 1845)

Η δεξαμενή της Αγίας Τριάδας (Δρανδάκης, 1956). Παρατίθεται στο βιβλίο «ΠΕΝΤΕΛΗ – Ιστορία, Θρύλοι, Μυστήρια» του Βαγγέλη Ζήση, εκδ. Άλλωστε, σελ. 196.

Από αριστερά, οι διάφορες φάσεις ανάπτυξης της πηγής της Αγ. Τριάδας.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Αρ. φωτ. από το βιβλίο “ΠΕΝΤΕΛΗ” του Τιμόθεου Κιλίφη.)

3. ΣΚΗΤΗ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ, Ἡ ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ, Ἡ ΑΓΙΟΙ ΑΣΩΜΑΤΟΙ (ΚΑΜΑΡΙ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Η σκήτη βρίσκεται στη θέση *Καμάρι* (υψ. 790μ.), δίπλα σε πηγή και κοντά σε παλιά λατομεία. Είναι γνωστή με τα ονόματα «Σκήτη των Ταξιαρχών» ή «Μονή των Φιλοσόφων»,¹ ή των «Τριών Ιεραρχών». Σήμερα έχει επικρατήσει η ονομασία «Άγιοι Ασώματοι». Κάποιοι ταυτίζουν το ναό με τον Άγιο Μιχαήλ του Κηπουλούεζη ή Sancti Michaelis de Kypolisto.² Σε αυτή την εκκλησία κατέφτασε ο Τιμόθεος ζητώντας πληροφορίες για τους ασκητές του βουνού (βλ. κεφ. 5).

Πρόκειται για μικρή μονόκλιτη βασιλική με «τυφλό» τρούλλο ο οποίος εκτείνεται ανατολικά σε μεγάλη ημιεξαγωνική αψίδα ιερού, ενώ δυτικά φέρει νάρθηκα καλυμμένο από ασπίδα (calotte). Στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα υπάρχει αρκοσόλιο.³

Ο Ορλάνδος είχε χρονολογήσει το ναό στον 11^ο - 12^ο αιώνα. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε έπειτα από παρατήρηση των κιονίσκων στην πύλη του ιερού και των τοιχογραφιών, που κατ' αυτόν είναι δείγματα γνήσιας βυζαντινής τέχνης. Ο καθηγητής Χ. Μπούρας,⁴ ανάγει την κατασκευή του ναού στον 13^ο - 15^ο αιώνα. Σύμφωνα με τους μελετητές, ως ορθότερη κρίνεται η άποψη του Μπούρα.

β. Τοιχογραφίες

Στο εσωτερικό της σκήτης σώζονται ακόμα οι παλιές τοιχογραφίες. Ο Ορλάνδος⁵ τις χαρακτηρίζει ως άριστης «ελληνιστικής» τέχνης τοιχογραφίες, δείγματα γνήσιας βυζαντινής τεχνολογίας του 12^{ου} αιώνα. Έκανε όμως λάθος, διότι όπως γράφει ο Λαδάς σε απάντησή του στον Ορλάνδο, οι τοιχογραφίες δημιουργήθηκαν στα μέσα του 18^{ου} αιώνα από το ζωγράφο Γεώργιο Μάρκο.⁶

Σε τρία σημεία της εκκλησίας, όπου το στρώμα των τοιχογραφιών έχει καταστραφεί, προβάλλει από μέσα δεύτερο παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών. Στο πρώτο σημείο διακρίνεται επιγραφή. Στο δεύτερο, μία αρκετά αλλοιωμένη μορφή αγίου, ενώ στο τρίτο σημείο βλέπουμε τμήμα ζωγραφικής διακόσμησης. Εφόσον οι επιφανειακές τοιχογραφίες είναι του 18^{ου} αιώνα, αυτές που βρίσκονται από κάτω ποιας χρονολογίας είναι; Όσο για τις τοιχογραφίες του τέμπλου και του ιερού, αυτές επισκευάστηκαν, όπως λέει ο Ορλάνδος, σε μεταγενέστερους χρόνους.

Στις εν λόγω τοιχογραφίες παρατηρούμε τη μορφή του αρχάγγελου Μιχαήλ και του νεαρού Ιησού με κατεστραμμένους οφθαλμούς. Μια άλλη τοιχογραφία πάνω αριστερά από το ιερό φέρει βαθιά χαράγματα σε όλη την επιφάνειά της. Δεν μπορούμε να ξέρουμε πόσο παλιές είναι αυτές οι καταστροφές, όμως ανάλογα φαινόμενα κατέγραψε και ο Ορλάνδος. Αυτός όμως δε λέει τίποτε για τον Μιχαήλ και τον Ιησού, αλλά αναφέρει πως οι εξοργισμένοι οφθαλμοί εντοπίστηκαν σε μορφές αγίων.

Πρόσεξα επίσης και μια ομοιότητα ανάμεσα στην Αγία Τριάδα του Νερού, στη σκήτη του Γαργηττού και στους Άγιους Ασώματους. Και στις τρεις εκκλησίες υπάρχει τοιχογραφία του Ιησού ως θύομενου Αμνού, με την Παναγία στα αριστερά και κάποια άλλη μορφή στα δεξιά. Δεν είναι βέβαια η θεματολογία, αλλά πως οι δύο τοιχογραφίες (σε Άγ. Ασώματους και Αγία

¹ Την εκδοχή για την ονομασία αυτή παραθέτω στο προηγούμενο βιβλίο.

² Βλ. www.eie.gr

³ Ο.π., σελ. 195. Η λέξη *αρκοσόλιον* προέρχεται από το λατινικό *arcus* = αψίδα + *solium* και σημαίνει θρόνος, νεκρικό κρεβάτι, σαρκοφάγος. Έτσι ονομάζονται οι καμαρωτοί τάφοι που υπάρχουν στις χριστιανικές κατακόμβες.

⁴ «Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12^ο Αιώνα», Αθήνα 2002, σελ. 329.

⁵ Ο.π., σελ. 195.

⁶ Περιοδικό «Ο Συλλέκτης»: «Περί Δήθεν Αμιγών Βυζαντινών Τοιχογραφιών, Εμπειρίας περί την Ανάγνωσιν Επιγραφών κ.τ.τ. ήτοι Απάντησις εις Επικρίσεις των Βυζαντινολόγων Καθηγητών, Ακαδημαϊκών κ.τ.λ. κ.κ. Γ.Α. Σωτηρίου και Α.Κ. Ορλάνδου», τομ. Β', τεύχος 1^{ον}, Αθήναι 1957, σελ. 13.

Τριάδα) βρίσκονται στο ίδιο σημείο, μέσα σε κόγχη αριστερά από το ιερό. Διακρίνονται επιπλέον και κάποιες δυσανάγνωστες επιγραφές πάνω στις τοιχογραφίες. Τέλος, εντύπωση προκαλεί η υπερμεγέθης απεικόνιση αγίου σε στάση προσευχής στο άνω αριστερό τμήμα του ιερού.

γ. Το τέμπλο

Το τέμπλο του ναού είναι κτιστό, ενώ η πύλη του ιερού αποτελείται από μαρμάρινους κιονίσκους με ανάγλυφα κιονόκρανα. Δύο όμοια γλυπτά που εικονίζουν σταυρούς και ρόδακες βρίσκονται στη βάση των κιονίσκων. Η ύπαρξη των μαρμάρινων κιονίσκων ώθησε τον Ορλάνδο στο συμπέρασμα ότι κάποτε, ολόκληρο το τέμπλο ήταν από μάρμαρο, όμως κάτι τέτοιο αμφισβητείται από τους μελετητές. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι κιονίσκοι είναι κι αυτοί των βυζαντινών χρόνων. Πάνω στους κιονίσκους βρήκα με τη χρήση φακού παλιά ακιδογραφήματα, αποτελούμενα από ακαταλαβίστικες λέξεις, σταυρούς και διάφορα παράξενα σχήματα.

δ. Επιγραφές

Στο εσωτερικό της σκήτης συναντούμε πληθώρα επιγραφών από επισκέπτες το διάστημα 1910-1930. Οι επιγραφές αυτές δεν είναι σκαλιστές αλλά τις έγραψαν με μολύβι ή κάρβουνο. Σε αυτές διακρίνονται οι χρονολογίες «1912», «1916», «1927», «1934» και η ημερομηνία «10-9-29». Ανάμεσα σε διάφορα ονόματα υπάρχει η ακόλουθη δυσνόητη επιγραφή, από την οποία, τα μόνα που ξεχωρίζουν είναι το όνομα «Μιχαήλ» και η χρονολογία «1916». Έπειτα από πολύ προσπάθεια την απέδωσα ως εξής: «mihail V heoziroihali ti 3 nssmnim 1916».

Στο πλάτωμα έξω από τη σκήτη και πάνω σε παλιές μαρμάρινες πλάκες υπάρχουν σκαλισμένες επιγραφές της δεκαετίας του '50.

ε. Άλλα κτίσματα

Στους Ταξιάρχες υπάρχουν και κάποια άλλα κτίσματα. Ένα από αυτά είναι και το κελί των μοναχών το οποίο εφάπτεται με το νότιο τοίχωμα του ναυδρίου. Το κελί χωρίζεται σε δύο δωμάτια, όπου το ένα, αυτό που αντικρίζουμε αμέσως μετά την είσοδο είναι εφοδιασμένο με τζάκι. Τόσο η εκκλησία όσο και το κελί βρίσκονταν σε ερειπιώδη κατάσταση και αναστηλώθηκαν το διάστημα 1994-96.

Κάτω από το πλάτωμα όπου βρίσκεται ο ναός είχα παρατηρήσει προ ολίγων ετών τα λείψανα κάποιου παλιού κτίσματος ή πεζούλας. Στην κατάσταση που βρίσκεται δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα ως προς το τι είναι.

Όσο για τα καταφύγια που βρίσκονται προσκολλημένα στο δυτικό τοίχωμα του ναού, αυτά είναι κατά πολύ νεότερα· κατασκευάστηκαν το 1939 από τον «αείμνηστο» –κατά τους Πεντελιώτες– λατόμο Μανώλη Μοσχού.

στ'. Η πηγή

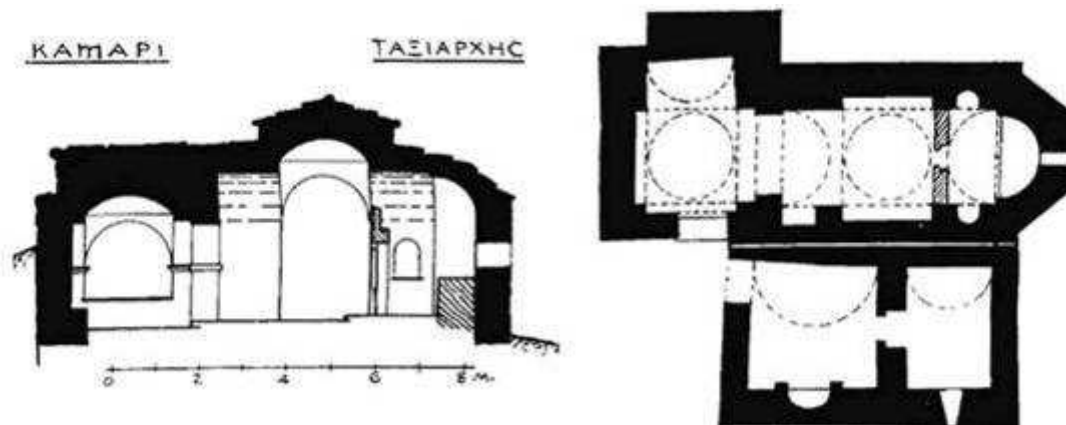
Η σημερινή πηγή βρίσκεται δίπλα στον γέρικο πλάτανο. Η αρχική πηγή βρίσκεται 15-20μ. ανατολικά της σκήτης και το νερό γέμιζε μια τετράγωνη στέρνα, λίγο πιο κάτω, προς την αφετηρία της παρακείμενης ρεματιάς. Πολύ κοντά βρίσκεται και μια μεγάλη μαρμάρινη γούρνα η οποία θα πρέπει να ήταν σε χρήση σε πολύ παλαιότερους χρόνους. Έτσι είχαν τα πράγματα μέχρι το 1986, ώσπου κάποιοι αποφάσισαν να χαλάσουν την πηγή, ενώ αργότερα μια ομάδα προσκόπων «έπιασε» το νερό λίγο πιο πάνω. Το 1996, με την αναστήλωση του ναού κατασκευάστηκε νέα πηγή, αυτή που βλέπουμε μέχρι σήμερα.

Οι Άγιοι Ασώματοι και ο αιωνόβιος πλάτανος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η είσοδος του ναού και η είσοδος για το κελί του μοναχού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κάτοψη και τομή του ναού. (Ορλάνδος)

Αρ. Η σκήτη πριν την αναστήλωση. (Φωτ. από το βιβλίο «ΠΕΝΤΕΛΗ» του Τ. Κιλίφη.)
Δεξ. Μετά την αναστήλωση. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό του ναΐσκου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το τέμπλο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

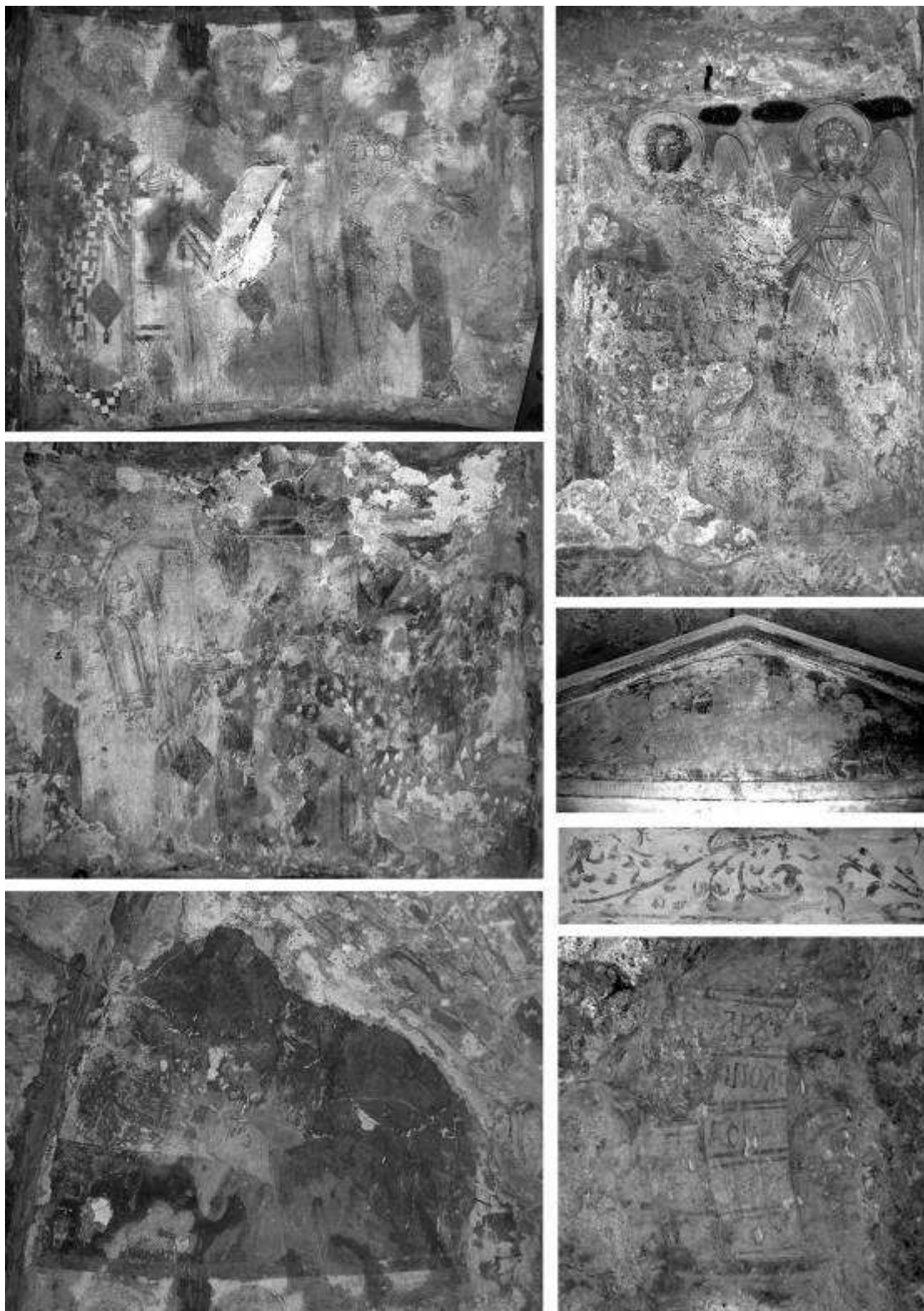
Το αρκοσόλιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

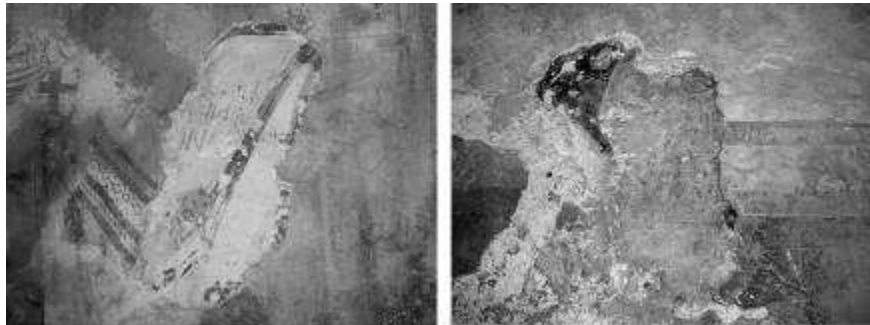
Παλιές τοιχογραφίες. Πάνω αριστερά, η εικόνα του Ιησού όπως ακριβώς αποτυπώνεται και στην Αγ. Τριάδα του Νερού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες. Κάτω αριστερά η τεράστια απεικόνιση αγίου.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πάνω: Οι εικόνες του Αρχάγγελου Μιχαήλ και του νεαρού Ιησού με εξορυγμένους οφθαλμούς.
Κάτω, η γεμάτη χαρακιές τοιχογραφία. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

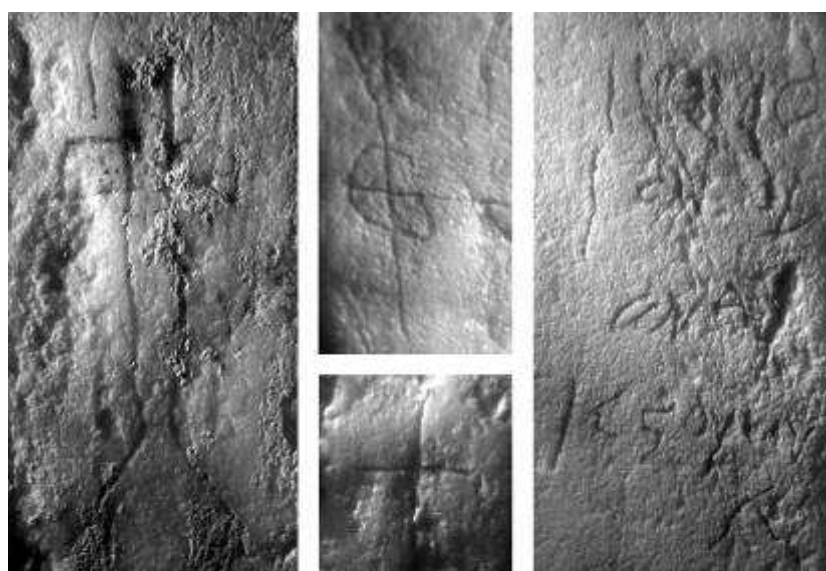
Τοιχογραφίες κάτω από την επιφάνεια μεταγενέστερων τοιχογραφιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές των τοιχογραφιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ανάγλυφα στο εσωτερικό του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ακριδογραφήματα στον αριστερό κίονα. Στην πάνω αριστερή φωτογραφία διακρίνεται σταυρός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές επιγραφές στο εσωτερικό του ναού. Διακρίνονται οι χρονολογίες 1916 και 1929.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές στον εξωτερικό χώρο της σκήτης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο κεντρικός χώρος του κελιού. Δεξ. Το δωμάτιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ερείπια κάτω από τους Αγ. Ασώματους. (ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Μαρμάρινη λεκάνη. Δεξ. Η αρχική πηγή. (ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Η παλιά στέρνα. Δεξ. Η σημερινή πηγή. (ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

4. ΦΡΑΓΚΟΚΛΗΣΙΑ (ΒΑΓΙΑΤΙ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Η Φραγκοκλησιά βρίσκεται στην πλούσια σε νερά θέση *Βαγιάτι* (υψ. 636μ.) και έχει χαρακτηριστεί βυζαντινό μνημείο (Φ.Ε.Κ. 144Α/1923).¹

Τα ερείπια αυτά μελετήθηκαν για πρώτη φορά από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, και πολύ αργότερα από τον Χρήστο Νικολόπουλο, φοιτητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών.

Ο Ορλάνδος αναφέρει ότι στο εσωτερικό του ναού υπήρχαν μεγάλα πεύκα, οι ρίζες των οποίων έτειναν να γκρεμίσουν τους τοίχους. Αυτά τα πεύκα παραδόθηκαν στις φλόγες κάποιας παλιάς πυρκαγιάς. Για τον ίδιο το ναό γράφει: «Ο ναός είναι περίπου τετράγωνος 8.20 × 9.10, τύπου σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά τρούλλον. Η κάτοψίς του είναι η αυτή προς την των δικιονίων με μόνην την διαφοράν ότι τους κίονας αντικαθιστώσιν ενταύθα δύο λίαν εξέχουσαι παραστάδες του δυτικού τοίχου, ως συμβαίνει και εν τω εν Αθήναις ναό των Αγίων Θεοδώρων. Ο ναός προς ανατολάς καταλήγει εις τρεις ημικυκλικάς κόγχας, προς δυσμάς δε έχει νάρθηκα. Η τοιχοποιία του είναι μάλλον ακανόνιστος, παραμεμιγμένη μετά πλίνθων. Τα φέροντα τον κεντρικόν τρούλλον τέσσαρα τόξα –ων σώζεται σήμερον μόνον το νότιον– ήσαν κατασκευασμένα διά μεγάλων οπτοπλίνθων (0.43 × 0.20 × 0.04). Τα κατά τα τέσσερας γωνίας του περιγεγραμμένου ορθογωνίου διαμερίσματα εκαλύπτοντο δια κυλινδρικών θόλων, κατά το εν τη επαρχία επικρατούν σύστημα».²

Σε τι χρησίμευαν οι δύο παράπλευρες από το ιερό ημικυκλικές κόγχες; Φαίνεται πάντως ότι οι κόγχες επικοινωνούσαν μέσω δύο στενών διόδων, εκ των οποίων η μία έχει σφραγιστεί με πέτρες. Η αριστερή κόγχη έχει πλέον καταπέσει, ενώ λίγο πριν από αυτή βρίσκεται επί εδάφους μία μικρή κρύπτη.

Κατά την παρατήρηση του Νικολόπουλου,³ το ιερό έχει βορειοανατολική κατεύθυνση (60° απόκλιση από την ανατολή) λόγω της κλίσης του εδάφους.

Ο Ορλάνδος χρονολογεί το ναό στο 14^ο - 15^ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Νικολόπουλο (ό.π), από το μέγεθος του ναού και από τα κτίσματα που βρίσκονται δίπλα του, θα πρέπει να αποτελέσει κάποιο μεγάλο ασκητήριο.

Άγνωστο παραμένει σε ποιον άγιο ήταν αφιερωμένη η εκκλησία. Ως «Φραγκοκλησιά» τη γνωρίζουμε από τα απομνημονεύματα του ηγούμενου της μονής Πεντέλης Κύριλλου Δεγλέρη: «...η λεγομένη Φραγκοκκλησιά εις το Βογιάτι».

Ο Νικολόπουλος ισχυρίζεται πως η εκκλησία αυτή δεν είναι έργο των Φράγκων, μιας και ο τύπος του ναού είναι καθαρά βυζαντινός. Πιθανότατα η εκκλησία εγκαταλείφθηκε με τον ερχομό του Τιμόθεου, και στη συνέχεια να παραχωρήθηκε ή να έγινε κατάληψη της από τους Φράγκους. Αυτό επισημαίνεται και από τον Ορλάνδο, ο οποίος μάλιστα προσθέτει πως η παραχώρηση του ναού έγινε πιθανώς σε κάποια μοναχική αδελφότητα, ίσως αυτή των Freres Mineurs.

β. Υπολείμματα τοιχογραφιών και ο ανάγλυφος σταυρός

Όπως φαίνεται και στις παρακάτω φωτογραφίες, οι τοιχογραφίες του ασκητηρίου δεν υπάρχουν πλέον. Σώζονται όμως δύο μικρά τμήματα ζωγραφικής διακόσμησης στη βάση της της κόγχης του ιερού.

Σε μια κουβέντα που είχα με τον Δ. Δρόλαπα, μου είπε ότι είχε δει κάποτε κάποιο σκαλιστό σταυρό σε μία από τις πέτρες που βρίσκονται σκόρπιες στο έδαφος, όμως την τελευταία φορά που πέρασε από 'κει δεν τον βρήκε πουθενά. Έτσι, σε κάποια από τις πεζοπορείες μας επισκεφθήκαμε τα ερείπια για να ρίξουμε μία ακόμα ματιά. Πράγματι, ο σταυρός υπήρχε, αλλά θαμμένος στο μεγαλύτερο μέρος του – προεξείχε μόνο το πάνω τμήμα. Καθαρίζοντας την πέτρα από το χώμα φάνηκε όλο το σχήμα.

¹ Βλ. Ν. Νέζη, «Τοπωνυμικά της Αττικής», σελ. 189.

² Ό.π., σελ. 194.

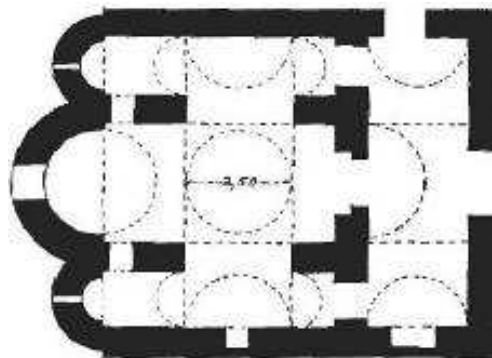
³ Περιοδικό «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ & ΤΕΧΝΕΣ»: «Το Ασκητήριο της Φραγκοκλησίας στο Βαγιάτι (Βογιάτι) του Πεντελικού όρους», τ. 79, σελ. 101.

γ. Άλλα κτίσματα

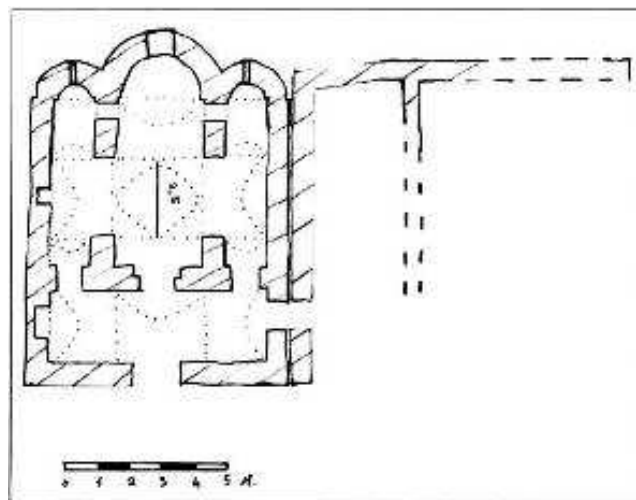
Πλάι στην εκκλησία και στη νότια πλευρά εντοπίζονται λείψανα κτισμάτων καθώς και περίβολος. Λίγο παρακάτω, ανατολικά, βρήκα τα ερείπια δύο καταλυμάτων, τα οποία προφανώς ανήκαν στους ασκητές.

Σχεδιαστική αναπαράσταση της Φραγκοκκλησίας. (Ορλάνδος)

Κάτοψη και τομή του ναού. (Ορλάνδος)

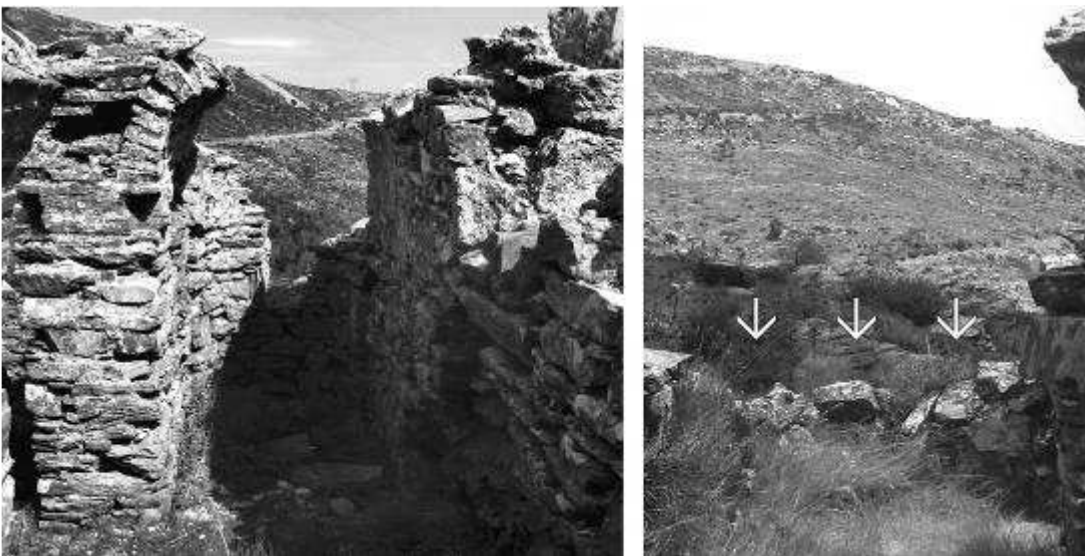
Η κάτοψη του Νικολόπουλου. Εδώ έχουν προστεθεί και τα παράπλευρα κτίσματα.

Η Φραγκοκκλησιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

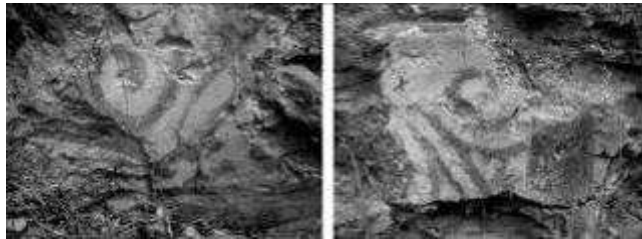
Η είσοδος της εκκλησίας όπως φαίνεται από το εσωτερικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι δύο μικρότερες κόγχες αριστερά και δεξιά από το ιερό. Στη δεξιά φωτο με βελάκια σημειώνονται τα υπολλείματα της καταπεσμένης (αριστερής) κόγχης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Η κόγχη του ιερού. Δεξ. Η κρύπτη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ίχνη της ζωγραφικής διακόσμησης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Με τα βέλη σημειώνεται σφραγισμένη με πέτρες δίοδος.
Δεξ. Ο ανάγλυφος σταυρός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αριστερά: Με βέλη σημειώνονται τα όρια του παράπλευρου κτίσματος.
Δεξιά: Ο περίβολος του ασκητηρίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα καταλύματα των μοναχών. Στη δεξιά φωτο, με βελάκι σημειώνονται οι πέτρες που αποτελούσαν το πάτωμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Ο Άγιος Ιωάννης βρίσκεται κοντά στη ζώνη των αρχαίων λατομείων (υψ. 750μ.) δίπλα σε πηγή. Η ακριβής χρονολογία κατασκευής της εκκλησίας είναι άγνωστη, όμως είναι παλιό κτίσμα,¹ αν και σήμερα δε σώζεται τίποτε από αυτό. Κάποιες μαρμαρίνες πλάκες που βρίσκονται στο κατώφλι της εισόδου ίσως προέρχονται από το προϋπάρχον κτίσμα. Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέψουμε το γεγονός ότι επί πολλά έτη η εκκλησία αποτελούσε ένα από τα αγαπημένα «στέκια» των νεότερων λατόμων. Ήταν επίσης το κοντινότερο σημείο απ' όπου μπορούσαν να προμηθευτούν νερό. Οπότε υπάρχει περίπτωση οι πλάκες να τοποθετήθηκαν από αυτούς. Ο παλιός ναός ήταν χωρίς εξωτερικό επίχρισμα, όμως οι λατόμοι της δεκαετίας του '50, ως επί το πλείστον Παριανοί, αποφάσισαν να τον διαμορφώσουν στα πρότυπα νησιώτικης εκκλησίας. Το Φεβρουάριο του 2013, κατά τη διάρκεια εργασιών που σκοπό είχαν την απομάκρυνση ογκώδους βράχου ο οποίος «κρεμόταν» πάνω από την εκκλησία, πέρα από την τεράστια καταστροφή που προκλήθηκε στην πλαγιά από τον εκσκαφέα, χτυπήθηκε και το πίσω μέρος της εκκλησίας με αποτέλεσμα να φανεί τμήμα από την παλιά λιθοδομή.

Η εκκλησία βρισκόταν κρυμμένη μέσα σε πυκνό πευκοδάσος μέχρι το καλοκαίρι του 2000, οπότε κάηκε μεγάλο τμήμα της δυτικής πλευράς του βουνού. Από τότε, πολλοί επιχείρησαν να συμβάλουν στην «ανάπλαση» του χώρου, πράττοντας πάντοτε επί το... νεοελληνικότερον.²

β. Το κατάλυμα

Πάνω από τον Αγιάνη υπάρχουν ανάμεσα σε βράχους τα ερείπια κάποιου καταλύματος που ίσως να ανήκε στον μοναχό που ασκήτευε εκεί. Παραδίπλα, πάνω σε σχιστολιθικό πέτρωμα υπάρχει μια σκαλιστή τετράγωνη τρύπα. Προφανώς ήταν βάση στήριξης. Δεν αποκλείεται όμως να είναι έργο βοσκών, εφόσον ακόμα παραπάνω υπάρχουν κι άλλα τέτοια ίχνη και περιβόλος που ίσως ήταν για μάντρωμα ζώων η για προστασία μποστανιού.

γ. Επιγραφές

Επιγραφές άγνωστης χρονολογίας υπάρχουν μόνο πάνω στην τετράγωνη μαρμαρίνη πλάκα που αποτελεί το κατώφλι της εκκλησίας. Υποθέτω πως πρέπει να σκαλίστηκαν κάπου ανάμεσα στο '40-50. Σε βράχο πάνω από την εκκλησία υπάρχουν επίσης σκαλισμένα κάποια γράμματα που μάλλον πρόκειται για αρχικά ονομάτων.

¹ Είναι ένα από τα ασκηταριά που επισκέφθηκε ο Τιμόθεος κατά την περιοδεία του στην Πεντέλη. Άρα είναι σίγουρα του 16^{ου} αιώνα αν όχι παλαιότερο.

² Βλ. «Το μήνυμα των φίλων του Αγ. Ιωάννη: Ρίχνουμε τσιμέντα, κόβουμε δέντρα, είμαστε Έλληνες!». (www.oresiviospentelikos.blogspot.gr)

δ. Η πηγή

Μετά τη φωτιά του 2000, τόσο η εκκλησία όσο και η διπλανή πηγή έπεσαν θύματα της «δημιουργικής μανίας» των «ευσεβών» Νεοελλήνων Πεντελιωτών.

Η αρχική πηγή (υπάρχει ακόμα) είναι μια ημιυπόγεια στέρνα. Από εκεί έβαλαν πλαστική σωλήνα η οποία καταλήγει σε ένα ακαλαίσθητο κτίσμα-δεξαμενή με στέγη. Εδώ και 6 χρόνια, η δεξαμενή αυτή φιλοξενεί χρυσόψαρα.

Η πηγή του Αγίου Ιωάννη ήταν γνωστή στους παλιούς λατόμους, κι από αυτή έπαιρναν καθημερινά νερό. Υποχρέωναν –εν είδη «καψωνιού»– τους «νεοσύλλεκτους» λατόμους (νεαρά παιδιά) να διανύουν χιλιόμετρα στο βουνό φορτωμένα τις στάμνες με το νερό για να το μεταφέρουν στα λατομεία.

Ο Άγ. Ιωάννης και η γύρω περιοχή μέχρι το 2000, πριν καεί το δάσος.
(Φωτ. ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ)

Αρ. Το εσωτερικό του ναού. Δεξ. Τμήμα της λιθοδομής του ναού.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κατάλυμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η τετράγωνη οπή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Η παλιά στέρνα. Δεξ. Η νεότερη πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΟΚΚΙΝΑΡΑΣ)

Η εκκλησία βρίσκεται στην περιοχή της Πολιτείας (αρχαίος δήμος Τρινέμεια) στο πλάι της ρεματιάς της Πύρνας (όπου και το σπήλαιο των Ευμενίδων), και είναι μια από τις σκήτες που επισκέφθηκε ο Τιμόθεος.

Ο αρχικός ναός ήταν μια μικρή καμαροσκέπαστη βασιλική (5.40×7.50μ.) με ημικυκλική αψίδα ιερού. Αργότερα προστέθηκε νάρθηκας, μήκους 4.80μ., καλυμμένος από ασπίδα (calotte). Οι σωζόμενες τοιχογραφίες είναι σαφώς μεταγενέστερες, πιθανώς του 16^{ου} αιώνα, οι οποίες αργότερα επισκευάστηκαν με χρήση βερνικίου.¹

Μπαίνοντας στο εσωτερικό βλέπουμε πως η κόγχη του ιερού δε βρίσκεται στο κέντρο, αλλά δεξιότερα από την κανονική θέση.

Όπως είπαμε, κάποιες από τις παλιές τοιχογραφίες σώζονται ακόμα. Σε μία από τις τοιχογραφίες παρατηρείται μία ασυνήθιστη (μεταγενέστερη) παρέμβαση. Ορισμένα τμήματα, όπως η «Αγία Γραφή», το χέρι του αγίου που κρατάει δόρυ και το περιστέρι, έχουν μπει σε πλαίσια στα οποία τα χρώματα της τοιχογραφίας είναι πολύ ζωηρότερα.

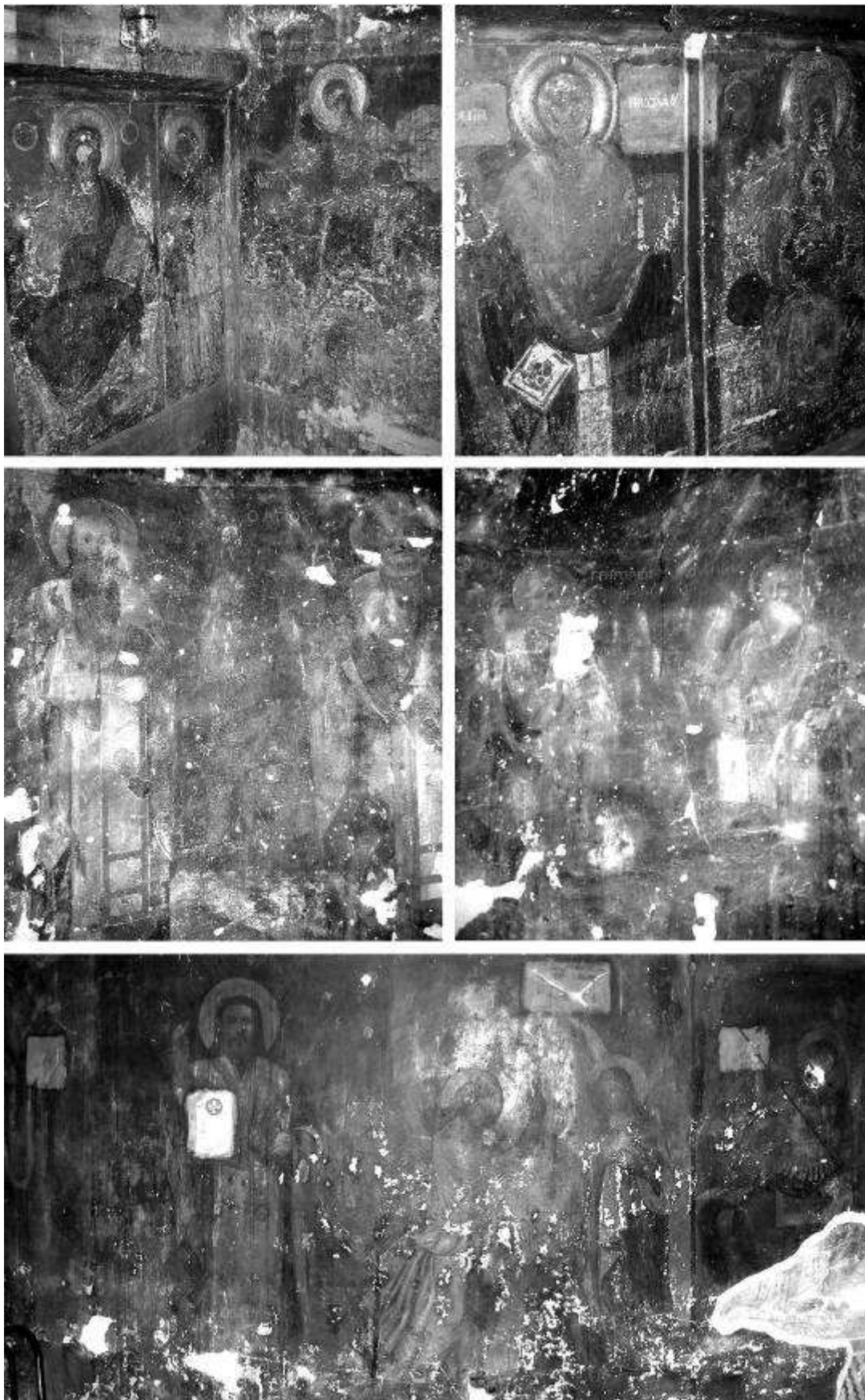
¹ Ό.π., σελ. 197.

Ο Άγιος Γεώργιος στον Κοκκινάρά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές αγιογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (ΠΥΡΝΑ)

Σύμφωνα με την αρχαιολόγο Χάρη Δελγιώργη-Αλεξοπούλου¹ στη δεξιά όχθη του ρέματος της Πύρνας στον Κοκκινάρα (στην περιοχή της σημερινής Πολιτείας) υπήρχαν τα ερείπια μιας μονόκλιτης βασιλικής του Αγίου Στεφάνου. Τα ερείπια σώζονταν μέχρι το 1910.

Ήταν μικρός ναός κτισμένος στη δεξιά όχθη του ρέματος της Πύρνας. Στην τοιχοποιία του είχε γίνει μεγάλη χρήση αρχαίου υλικού. Η είσοδος του έφερε υπέρθυρο με ανάγλυφο βυζαντινό κόσμημα. Κατά την τουρκοκρατία ανήκε μάλλον στην οικογένεια των Μπενιζέλων.²

Δεδομένης της γειτνίασης του Αγ. Στεφάνου με τη σκήτη του Αγ. Γεωργίου, ίσως η κατασκευή του ανάγεται στην εποχή των αμώμων.

8. ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑΣ (ΚΟΚΚΙΝΑΡΑΣ)

Στη θέση της σημερινής μονής Αγίου Παντελεήμονα, αυτού του οικοδομικού αίσχους, προϋπήρχε ασκητήριο, δίπλα σε πηγή, από το οποίο δε σώζεται τίποτε πέρα από το παλαιό καθολικό του ναού το οποίο έχει χαρακτηριστεί βυζαντινό μνημείο (Φ.Ε.Κ. 194Α/1923).³

9. ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ (ΡΕΑ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Βρίσκεται στη ΒΔ πλευρά της Πεντέλης, πάνω από τη Ρέα, σε υψ. 570μ., εντός πυκνού πευκοδάσους.

Κατά τον Ορλάνδο, η σκήτη είναι του 16^{ου} ή 17^{ου} αιώνα. Θεωρώ όμως πως ο αρχικός ναός ήταν πολύ παλαιότερος, κι αυτό γιατί είναι πολύ δύσκολο να δεχτούμε την περίπτωση οι ασκητές του Αγίου Λουκά (για τον οποίο θα μιλήσουμε αμέσως μετά) –εκκλησία που οπωσδήποτε ανήκει στην εποχή των αμώμων– να μην περιπλανήθηκαν σε όλη εκείνη την περιοχή και να μην βρήκαν την πηγή που υπάρχει εκεί (ίσως και αρχαία ερείπια), και να μην έχτισαν στο σημείο αυτό κάποιο ασκητήριο.

Ο αρχικός ναός ήταν ένας μικρός σταυροειδής ναΐσκος με τυφλό τρούλο, που στα ανατολικά κατέληγε σε μεγάλη ημιεξαγωνική ανίδα ιερού. Ο ξυλόστεγος νάρθηκας αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη.⁴

Το 2010, κάποιοι έσκαψαν περιμετρικά της εκκλησίας, μάλλον κάποια συντήρηση στα θεμέλια, όμως από τότε το έργο παρέμεινε ημιτελές.

β. Ερείπια κτίσματος

Λίγο χαμηλότερα από τον Πρ. Ηλία, και βαθιά μέσα στο δάσος βρήκα τα ερείπια κάποιου παμπάλαιου κτίσματος· για την ακρίβεια, μια μεγάλων διαστάσεων βάση πάνω στην οποία θα πρέπει να υπήρχε κάποιο κτίσμα. Εικάζω πως εκεί βρισκόταν η κατοικία του μοναχού.

γ. Η πηγή

Πολύ κοντά στο ναό υπάρχει πηγή, η οποία όμως στέρεψε μετά από κάποιον σεισμό, ενώ σήμερα την έχουν «καταπνίξει» τα βάτα, καθιστώντας αδύνατη τη φωτογράφησή της.

Κάποιος επισκέπτης της περιοχής, έλεγε πως είδε στον ύπνο του τον προφήτη, ο οποίος του υπέδειξε σε ποιο σημείο να πάει να σκάψει ώστε να βρεί το νερό. Έτσι λοιπόν πήγε και έ-

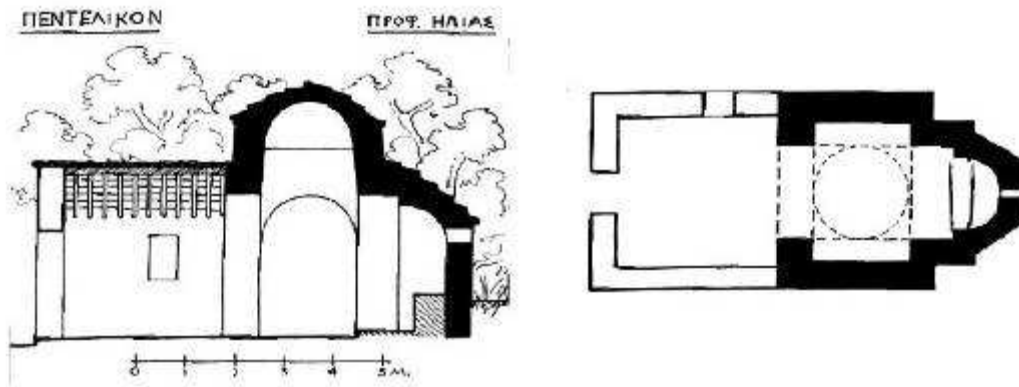
¹ «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού», κεφ. Αρχαιολογία, σελ. 80.

² Πάλλης, ό.π.

³ Βλ. Νίκου Νέζη, Τοπωνυμικά της Αττικής, σελ. 143.

⁴ Ό.π., σελ. 198.

σκαψε (τα ίχνη φαίνονται ακόμα), μόνο που το νερό δε φάνηκε ποτέ. Ο προφήτης έκανε λάθος.

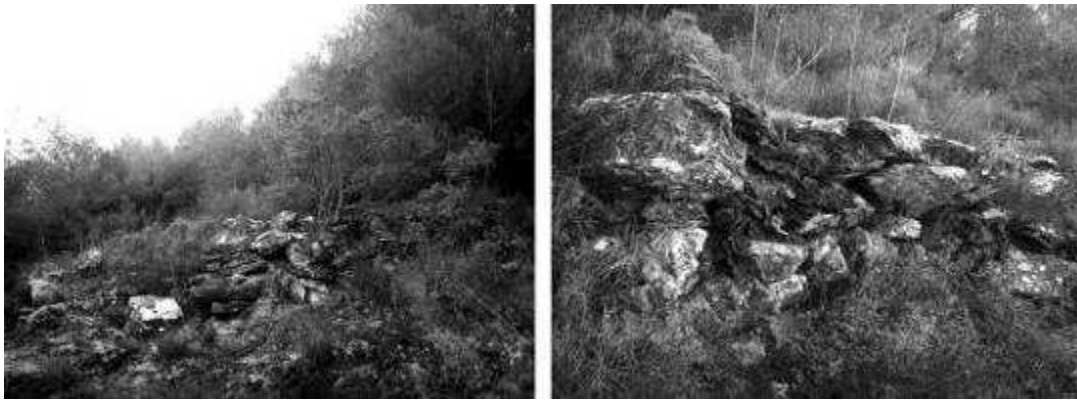
Κάτοψη και τομή του ναού. (Ορλάνδος)

Ο Πρ. Ηλίας όπως ήταν παλιά. (Παρατίθεται από www.elia.org.gr)

Αρ. Ο Πρ. Ηλίας. Δεξ. Το εσωτερικό της σκήτης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ερείπια του πιθανού οικίσκου του ασκητή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. ΑΓΙΟΣ ΛΟΥΚΑΣ (ΡΕΑ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Το δασικό μονοπάτι που ξεκινάει από τη Ρέα ενώνει τα ξωκλήσια του Πρ. Ηλία και του Αγ. Λουκά. Ο Αγ. Λουκάς βρίσκεται ψηλότερα, σε υψ. 673μ. και κτίστηκε πάνω από αρχαίο ιερό.

Είναι μικρή τετράγωνη (3.35×3.450) ξυλόστεγη βασιλική, με μεγάλη ημικυκλική αψίδα ιερού. Την εποχή που την επισκέφθηκε ο Ορλάνδος είχαν γίνει επισκευές στο ναό. Αναφέρει επίσης την ύπαρξη δύο μαρμάρινων κορμών κιόνων.¹

Η εκκλησία που είδε ο Ορλάνδος δεν ήταν η αρχική. Εικόνα του αρχικού ναού σχεδίασε ο James Skene, όπου στην εποχή του, βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Λανθασμένα όμως ο Skene ονομάζει το κτίσμα ως «Μονή Αγίου Λουκά». Επίσης το μεγάλο μέγεθος του ναού όπως φαίνεται στο σκίτσο δεν πρέπει να ανταποκρίνεται στις πραγματικές του διαστάσεις δεδομένου ότι ο Skene όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, στο σχέδιο του Λατομείου και της Σπηλιάς, δεν αποδίδει με πλήρη πιστότητα αυτό που σχεδιάζει.

β. Το ιστορικό ανοικοδόμησης

Πρόκειται για τη μόνη σκίτη της Πεντέλης όπου έχουμε λεπτομερή περιγραφή για την ανοικοδόμησή της, καθώς και για τους ίδιους τους κατασκευαστές της. Στο εσωτερικό της εκκλησίας υπάρχει ένα φωτοτυπημένο αντίγραφο από τη διήγηση του κατασκευαστή του ναΐσκου, η οποία γράφτηκε το 1953, και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό “ΠΑΡΙΑΝΑ”. Πρόκειται για έναν παριανό βοσκό, τον μπαρμπα-Αντώνη Πούλιο, ο οποίος γεννήθηκε στην Πάρο το 1879 και πέθανε στην Αθήνα το 1962. Λέει λοιπόν: «Εκεί ήντανε ένας σωρός οι πέτρες ξεροτρόχαλο, και μια γκολώνα δύο πάνου κάτω μέτρα, όρθια στημένη. Απάνου στη γκολώνα ήντανε το κόνισμα τ’ Αι Λουκά. Είχαν μια τρούπα κοντά στη γκολώνα για το καντηλάκι, αλλά το ’σβηνε ο αέρας. Λέει η Γιώργαινα πως αν μπορέσουμε, να το κάνουμε με λάσπ’ ν’ ανάβει το καντηλάκι. Κι εγώ είπα, κει που θα το κάνουμ’ με λάσπ’ δε γκάνουμ’ ένα γκλησιδάκ’ μικρό μι-κρό;»²

Έτσι ο μπαρμπα-Αντώνης ξεκίνησε τις εργασίες με τη βοήθεια φίλων του, τον κυρ-Αποστόλη, τον Παναγιώτη, τον Λάζαρο και τον μπαρμπα-Χρήστο. Εκεί καθόταν όλη μέρα ο μπαρμπα-Αντώνης, ενώ τα βράδυα κατέβαινε μέχρι το ξωκλήσι του Πρ. Ηλία για να κοιμηθεί.

Όταν ολοκληρώθηκαν τα θεμέλια, η γυναίκα του βοσκού Αντωνία έφερε τέσσερα μπουκαλάκια αγιασμό και τα έριξε στις τέσσερις γωνίες. Αργότερα έκαναν λειτουργία στον Πρ. Ηλί-

¹ Ό.π., σελ. 198. Οι κίονες που αναφέρει ο Ορλάνδος προέρχονται από αρχαίο ιερό, βλ. προηγούμενο βιβλίο.

² Περιοδικό “ΠΑΡΙΑΝΑ”, «Ο Άγιος Λουκάς Πεντέλης», τ. 33, 1989.

α. Μια γυναίκα από την Κηφισιά, η Ζηνοβία, ζωγράφισε τις εικόνες του Χριστού της Παναγίας και του Αγίου Ιωάννη. Όμως δεν άρεσαν στον μπαρμπα-Αντώνη, γιατί έμοιαζαν με γύφτους στην όψη.

Οι εργασίες κράτησαν 6 μέρες. Για να το γιορτάσουν, ο μπαρμπα-Αντώνης με τον Ζάβαλη και τον Μαγγιώρο έσφαξαν μια γίδα και την έψησαν να τη φάνε.

Ο βοσκός ισχυριζόταν πως όταν άρχισαν να βάζουν τη σκεπή εμφανίστηκε σε όραμα ο άγιος και του είπε: «*Εμείς είμαστε με τον Αρτέμη*». Νόμισε, ο μπαρμπα-Αντώνης ότι ο Άγ. Λουκάς και ο Άγ. Αρτέμιος γιορτάζουν την ίδια μέρα (18 Οκτωβρίου). Παρήγγειλε λοιπόν σε μία κοπέλα να του φτιάξει δύο εικονίσματα των αγίων. Αργότερα όμως ανακάλυψε σε κάποιο βιβλίο πως δε γιορτάζουν μαζί αλλά ότι βρίσκονται στο ίδιο μνήμα.¹

Την καθημερινή φροντίδα του ναυδρίου ανέλαβε μία Ιταλίδα, που όπως λέει ο αφηγητής ζούσε στο παλιό λατομείο που βρίσκεται εκεί κοντά.²

γ. Ερείπια καταλύματος – επιγραφές

Ακριβώς απέναντι από την εκκλησία υπάρχει βαθούλωμα στη γη και σαφή ίχνη κάποιου κτίσματος. Πολύ πιθανό να πρόκειται για το κατάλυμα του μοναχού που ασκήτευε εκεί αιώνες πριν. Άλλωστε δεν υπάρχει κάποιο άλλο σχετικό ίχνος εκεί κοντά.

Πάνω σε διάφορες πλάκες στον εξωτερικό χώρο του ασκητηρίου υπάρχουν επιγραφές προερχόμενες από γιδοβοσκούς, όπου φαίνονται αρχικά ονομάτων και ημερομηνίες.

δ. Η πηγή

Παραδίπλα υπάρχει και πηγή. Αρχικά το νερό ανέβλυζε από μία σωλήνα λίγο ψηλότερα από το έδαφος. Αργότερα (2007) κάποιοι έσκαψαν και έφτασαν στην υπόγεια δεξαμενή την οποία διαμόρφωσαν σε κρύπτη με αψιδωτή οροφή, και μέσα σε αυτή τοποθέτησαν μαρμάρινη γούρνα από την οποία κυλάει το νερό της πηγής.

Ο Άγιος Λουκάς όπως τον σχεδίασε ο Skene.

¹ Δεν ξέρω σε ποιο βιβλίο βρήκε αυτήν την πληροφορία, ή αν κατάλαβε λάθος, πάντως το 357μ.Χ ο Κωνσταντίνος έδωσε εντολή στον άγιο Αρτέμιο να μεταφέρει το λείψανο του αγίου Λουκά από τη Θήβα όπου εικάζεται ότι πέθανε, στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, κάτω από την αγία τράπεζα, μαζί με τα λείψανα των αποστόλων Ανδρέα και Τιμοθέου.

² Εννοεί το σημερινό «Λατομικό Μουσείο». Όμως, μου φαίνεται λίγο απίθανο μια γυναίκα μονάχη να ζούσε σε ένα εγκαταλειμμένο λατομείο πάνω στο βουνό.

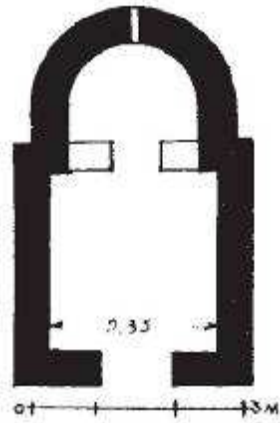

Ο Άγιος Λουκάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άλλη άποψη του Αγ. Λουκά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ΑΓ. ΛΟΥΚΑΣ

Κάτοψη ναού. (Ορλάνδος)

Το εσωτερικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κατάλυμα. Με βέλη σημειώνονται τα ίχνη των τοιχωμάτων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή όπως ήταν αρχικά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές σε μαρμαρόπλακες έξω από τη σκήτη. Διακρίνονται οι χρονολογίες 1925 και οι ημερομηνίες 6-5-55 και 25-4-60. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

11. ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ (ΜΑΥΡΗΝΟΡΑ)

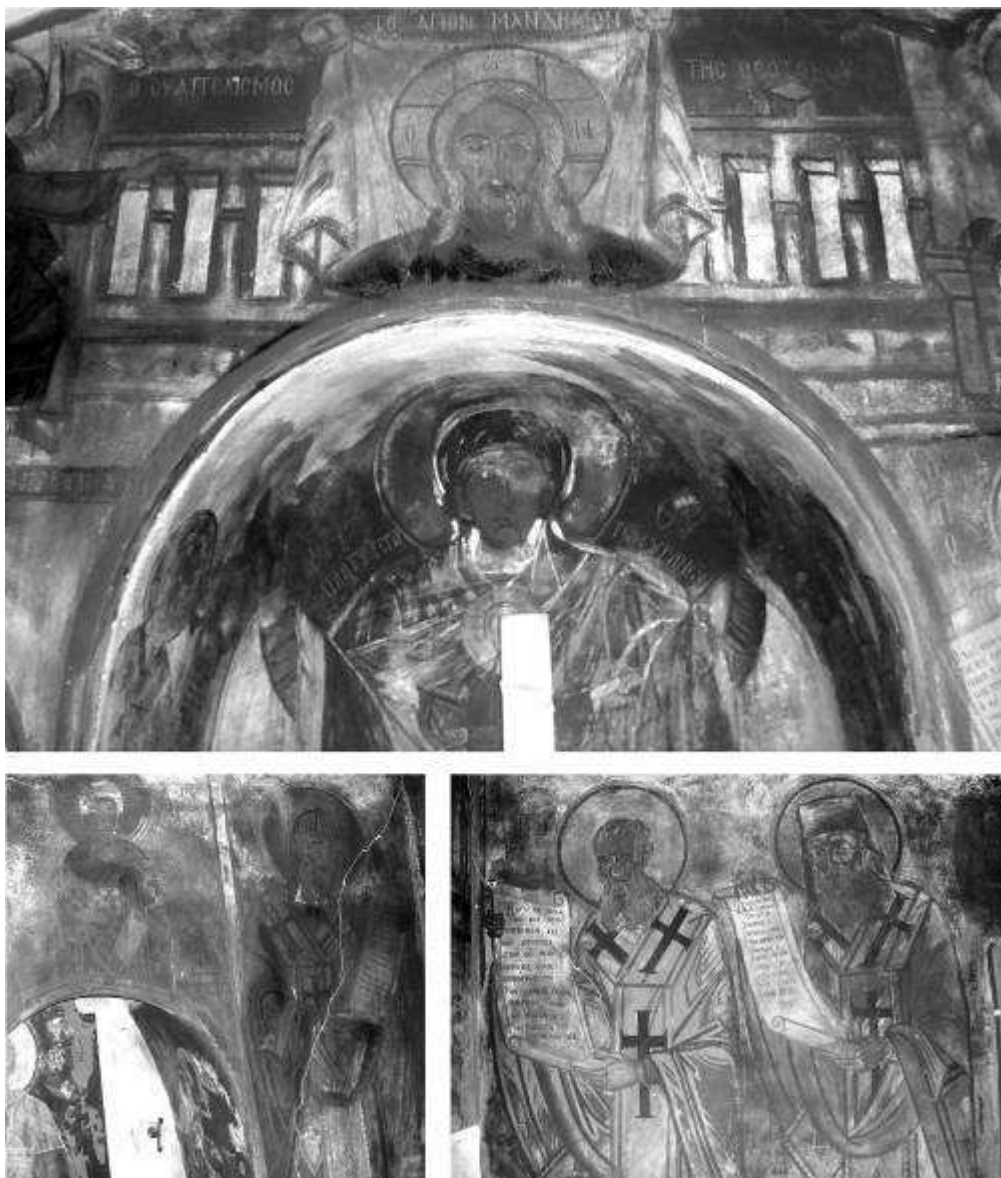
Η εκκλησία βρίσκεται σε πλάτωμα της Μαυρηγόρας (υψ. 500μ.) στο δρόμο από Διόνυσο προς Νέα Μάκρη. Είναι παμπάλαιο κτίσμα αν και δε σώζεται κανένα ίχνος από τον αρχικό χριστιανικό ναό. Έχουν διατηρηθεί οι παλιές τοιχογραφίες, που σίγουρα όμως δεν είναι οι αρχικές. Πίσω από το ναό υπάρχει πηγάδι.

Ο Άγιος Πέτρος στη Μαυρηγόρα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η ανατολική όψη της εκκλησίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές αγιογραφίες του Αγ. Πέτρου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

12. ΑΓΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΡΑΠΕΝΤΩΣΑ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Η παλαιοχριστιανική εκκλησία της Ραπεντώσας βρίσκεται μέσα στον αρχαιολογικό χώρο του ιερού και θεάτρου του Διονύσου και του ναού του Απόλλωνα (υψ. 425μ.).

Η εκκλησία ήταν εξ ολοκλήρου κτισμένη με αρχαία υλικά. Όπως αναφέρει ο Ορλάνδος¹, το χορηγικό μνημείο του Αγνία χρησιμοποιήθηκε ως ασπίδα του ιερού της εκκλησίας. Η εκκλησία κατεδαφίστηκε στις ανασκαφές του 1888 από την αμερικανική σχολή κλασικών σπουδών.

β. Ανάγλυφα

Το μόνο που μαρτυρά σήμερα την ύπαρξη της εκκλησίας είναι δύο μακρόστενοι ογκόλιθοι πάνω στους οποίους υπάρχουν τρεις σκαλισμένοι σταυροί. Μοιάζουν αρκετά με εκείνον τον

¹ «Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω», Αθήναι, 1933, σελ. 198.

ογκόλιθο που βρίσκεται στην είσοδο της Σπηλιάς της Πεντέλης αν και ο τελευταίος, όπως ήδη είπαμε, είναι νεότερος. Στις ανασκαφές είχε βρεθεί και ένα ακόμα παλαιοχριστιανικό ανάγλυφο, το οποίο πήραν οι αρχαιολόγοι μαζί με πληθώρα αρχαίων ευρημάτων.

γ. Λοιπά στοιχεία

Σύμφωνα με τον Δ. Καμπούρογλου: «Περί της υπό του Νερούτσου (Δελ. Εθν. ΙΓ'. Σ. 70) βασισθέντος εις τα του Ιννοκεντίου, σημειουμένης, ως κειμένης κατά το Πεντελικόν, Μονής Αγίου Διονυσίου Αεροπαγίτου ουδέν ηδυνήθημεν να εξακριβώσωμεν Φαίνεται δε ότι προέρχεται εκ πλάνης τούτο, και ότι πρόκειται περί Εκκλησίας κατά την θέσιν Διόνυσος».¹

Οπωσδήποτε αναφέρεται στην παλαιοχριστιανική της Ραπεντώσας που λεγόταν Άγιος Διονύσιος. Η επιλογή του ονόματος στην προκειμένη περίπτωση σίγουρα δεν ήταν τυχαία, εφόσον βρίσκεται σε χώρο διονυσιακής λατρείας.

Τα αρχαία ερείπια επισκέφθηκε και ο Άγγλος αρχαιολόγος - περιηγητής Richard Chandler: «Εισχωρήσαμε σε ένα κρυφό μέρος όπου υπήρχε μια μικρή ερειπωμένη εκκλησία του Αγ. Διονυσίου, να στέκεται πάνω στο μαρμάρινο σωρό ενός τροπαίου ή μνημείου, το οποίο ανεγέρθηκε χάριν κάποιας νίκης τριών ατόμων, τα ονόματα των οποίων ήταν Αγνίας, Ξάνθιππος και Ξανθίδης. Η επιγραφή βρίσκεται σε ένα μακρύ λίθο που κείται εκεί δίπλα».²

Την εκκλησία επισκέφθηκε και ο James Skene, ο οποίος την απαθανάτισε σε ένα από τα σχέδιά του.

Τα ερείπια του χορηγικού μνημείου του Αγνία, ή αλλιώς Άγιος Διονύσιος. (Φωτ. Ορλάνδος)

¹ «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 381.

² «Travels in Asia, Minor and Greece», London 1817, σελ. 181.

Παλαιοχριστιανικό ανάγλυφο από την εκκλησία. (Η φωτ. παρατίθεται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. www.ascsa.net)

Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη με ανάγλυφους σταυρούς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο Άγιος Διονύσιος όπως τον σχεδίασε ο Skene.

13. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ Ή ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΜΥΓΔΑΛΕΖΑ)

Στο λόφο Μυγδαλέζα της Σταμάτας υπάρχουν τα ερείπια μιας βασιλικής του 5^{ου} ή 6^{ου} αιώνα, χτισμένης με τα υλικά αρχαίου ναού, τα οποία είναι και τα μόνα που διακρίνονται σήμερα, ενώ από την ίδια την εκκλησία δε σώζεται τίποτε. Σήμερα βρίσκονται μέσα σε... κήπο οικίας. Αναφέρεται ως Αγία Παρασκευή ή ως Άγιος Νικόλαος.

Η βασιλική ήταν τρίκλιτη, με βαπτιστήριο προσκολλημένο στη ΝΑ πλευρά, ενώ στα δυτικά υπήρχαν δύο ανεξάρτητα δωμάτια που συναποτελούσαν το συγκρότημα του βαπτιστηρίου (φωτιστήριο και χρισμάριο=consognatorium).

Σε επαφή με την ημικυκλική ασίδα του ιερού βρέθηκε δίδυμος κιβωτιόσχημος τάφος που σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.

Η καταστροφή του ναού τοποθετείται στα τέλη του 7^{ου} με αρχές 8^{ου} αιώνα, ενώ κατά τον 11^ο αιώνα σημειώνεται αναβίωση της λατρείας, η οποία περιορίζεται σε ένα μόνο τμήμα του χώρου, ενώ ο υπόλοιπος χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν αρκετούς τάφους. Η νεότερη εκκλησία θα πρέπει να ήταν σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας.¹

Τόσο η βασιλική της Μυγδαλέζας όσο και οι επόμενες τέσσερις εκκλησίες δε συγκαταλέγονται στα ασκητήρια των αμώμων, αλλά κτίστηκαν από διαφορετικούς ανθρώπους, την ίδια περίοδο που οι ασκητές κατέκλυζαν το βουνό· γι' αυτό και περιλαμβάνονται σε αυτό το κεφάλαιο.

¹ Αρχαιολογικό Δελτίο 34 (1979) Χρονικά, σ. 122, Αρχαιολογικό Δελτίο 45 [1990] Β1 Χρονικά, σελ. 90-92, Γκίνη-Τσοφοπούλου Ε., «Παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση “Μυγδαλέζα” Αττικής», Αρχαιολογική Εφημερίς 1980, σελ. 85-96.

Τα ερείπια της βασιλικής στη Σταμάτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

14. ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΑ (ΠΙΚΕΡΜΙ)

Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα κτίστηκε πάνω στα ερείπια ναού του αρχαίου δήμου Τείθρα, αφιερωμένο στον Δία και στην Ίσιδα. Η εκκλησία είναι κτίσμα της βυζαντινής περιόδου (άγνωστο ακριβώς πότε), και αρχικά ήταν αφιερωμένη στον Παντοκράτορα. Καταστράφηκε κάπου ανάμεσα στα τέλη του 16^{ου} και στα μέσα του 17^{ου} αιώνα από πειρατές. Από την καταστροφή σώθηκαν κάποια μαρμάρινα ανάγλυφα και οι τοιχογραφίες, οι οποίες είναι έργο του 1548. Σε αυτές εικονίζονται ο Άγιος Δημήτριος, η Παναγία η Οδηγήτρια, η Αγία Παρασκευή, ο Προφήτης Ηλίας, ο Άγιος Γεώργιος, ο Άγιος Νικόλαος ο Νέος και η Ζωοδόχος Πηγή. Τα βυζαντινής τέχνης διασωθέντα ανάγλυφα είναι τρία: Μια ανάγλυφη μαρμάρινη δοκός που αποτελεί το υπέρθυρο του ναού, ένας σταυρός που βρίσκεται εντοιχισμένος στο εσωτερικό μέρος της εκκλησίας και στα δεξιά της εισόδου, και ένας ακόμα σταυρός με άνθη αριστερά και δεξιά, τοποθετημένος στην αγία τράπεζα.

Ο ναός απέκτησε τη σημερινή του μορφή γύρω στα 1850-1855. Οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια του βυζαντινού ναού από τους μοναχούς της Μονής Πετράκη, της οποίας ήταν μετόχι, με τη συμβολή και των κατοίκων του Πικερμίου. Έχει μήκος 6.25μ., πλάτος 6.52μ. και ύψος 3.5μ., και αρχιτεκτονικά έχει χαρακτηριστεί σταυροειδής εγγεγραμμένος. Επιπλέον: *«Στη στέγη υπάρχουν δύο καμάρες διασταυρούμενες. Το ανατολικό άκρο της πρώτης καμάρας, απολήγει στην ασίδα του ιερού βήματος. Τα κενά που απομένουν στις 4 γωνίες, μεταξύ των εξωτερικών τοίχων του ναού και των καμάρων, βρίσκονται χαμηλότερα και στεγάζονται με σταυροθόλια».*¹

Κάποιες επιδιορθώσεις στο ναό έγιναν το 1924 από τον γαιοκτήμονα Αλέξανδρο Σκουζέ, ενώ το 1930 ο ναός αναγνωρίστηκε από τη Μητρόπολη Αττικής και Μεγαρίδος ως ενορία Μεταμόρφωση του Σωτήρος.²

¹ Ροζίνα Βαρουτέλλη, «Πικέρμι στο Πέρασμα των Αιώνων».

² Οι πληροφορίες βρίσκονται σε μικρή ταμπέλα τοποθετημένη στα δεξιά της εισόδου του ναού.

Η Μεταμόρφωση του Σωτήρα όπως ήταν παλιά. (Αρχείο Μπενάκη, παρατίθεται από το project «Πικέρι στο Πέρασμα των Αιώνων» της Ροζίνας Βαρουτέλλη.

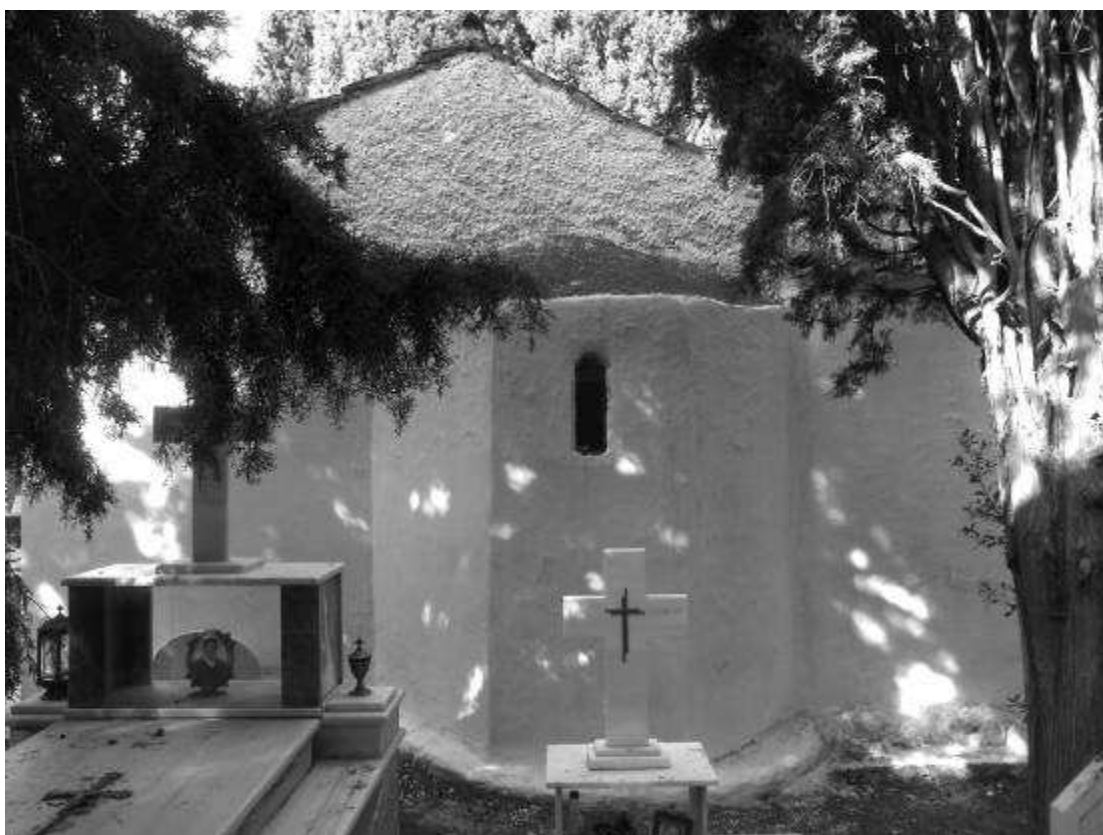
Ο ναός σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

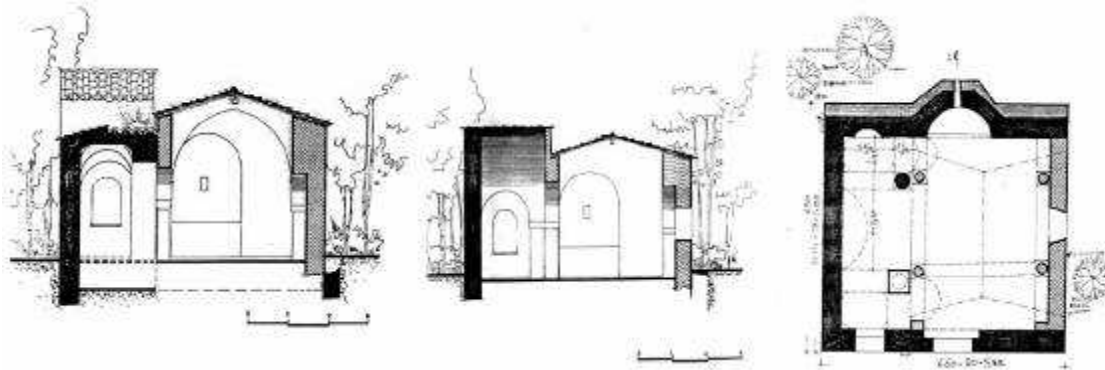
Το εσωτερικό του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

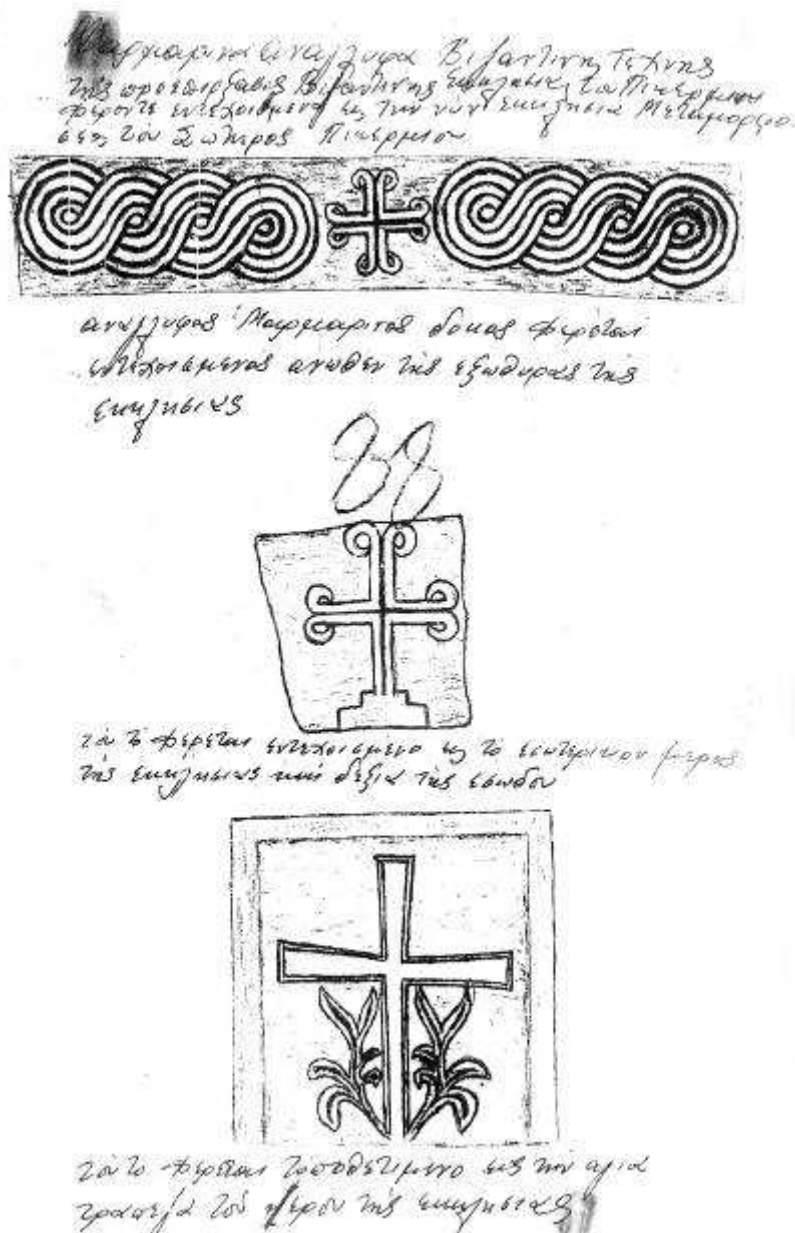
Το βυζαντινό ανάγλυφο πάνω από την είσοδο του ναού (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η ανατολική όψη της εκκλησίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κάτοψη και τομή του ναού. (Παρατίθεται από το project «Πικέρμι στο Πέρασμα των Αιώνων» της Ροζίνας Βαρουτέλλη).

Τα παραπάνω σχέδια των αναγλύφων βρίσκονται αναρτημένα στα δεξιά της εισόδου του ναού.
 (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

15. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΙΝΟΗΣ (ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ)

Ανάμεσα στους Αγ. Αποστόλους και τον μεσαιωνικό πύργο της Οινόης συναντάμε τα ερείπια των λουτρών του Ηρώδη, τα οποία μετατράπηκαν σε βασιλική.

Τα ερείπια των λουτρών του Ηρώδη όπου και η παλαιοχριστιανική βασιλική. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

16. ΑΓΙΟΙ ΣΑΡΑΝΤΑ (ΟΙΝΟΗ – ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ)

Αυτή την εκκλησία δεν κατόρθωσα ποτέ να τη βρω όσες φορές βρέθηκα στην Οινόη.

Αν και ο κυρίως ναός χρονολογείται στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, η εποχή κατασκευής του θα πρέπει να τοποθετηθεί στον 12^ο αιώνα, διότι εκείνης της εποχής είναι κατά τον καθηγητή Μπούρα ο νάρθηκας του ναού.¹

Οι Άγιοι Σαράντα στην Οινόη (Φωτ.: Στ. Μαμαλούκος, από το βιβλίο του Χ. Μπούρα, «Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα», Αθήνα 2002, σ. 258, εικ. 294. Βλ. (<http://www.eie.gr>

¹ «Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα», Αθήνα 2002, σελ. 257-258.

Κεφάλαιο 4

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ

1. ΠΑΝΑΓΙΑ ΞΥΛΟΥ (ΚΗΦΙΣΙΑ)

α. Περιγραφή του ναυδρίου

Είναι μικρός σταυρεπίστεγος ναῖσκος, πιθανότατα της υστεροβυζαντινής περιόδου, κάτι που –κατά τον Πάλλη– υποδεικνύεται από τις αναλογίες του κτίσματος και από τη διαμόρφωση των πλίνθινων τόξων των παραθύρων. Για την κατασκευή του ναῖσκου χρησιμοποιήθηκαν αρχαίοι λίθοι από τα κτίσματα της έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού που βρισκόταν σε εκείνο το σημείο. Εξακολούθησε να βρίσκεται σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, και σε αυτή την περίοδο ανάγονται πιθανώς τα σωζόμενα τμήματα τοιχογραφιών.

β. Περί του ονόματος Ξυδού

Σύμφωνα με μια παράδοση, η ονομασία Ξυδού προέκυψε από το εξής «περιστατικό». Όταν η Κηφισιά κατοικούνταν από τους πλούσιους Τούρκους, αυτοί είχαν σφετεριστεί όλα τα εύφορα κτήματα των Κηφισιωτών. Έτσι και το ναῦδριο της Παναγίας το είχαν μετατρέψει σε αποθήκη κρασιού. Όσπου έγινε το «θείο» θαύμα, και οι Τούρκοι διαπίστωσαν ότι το κρασί είχε ξυδιάσει. Έτσι προέκυψε η προσωνυμία Ξυδού. Αυτά βέβαια διηγείται η θρησκευτική φαντασία· η πραγματικότητα είναι ότι το προσωνύμιο προέρχεται από το όνομα οικογένειας ή του κτήτορα του ναυδρίου.

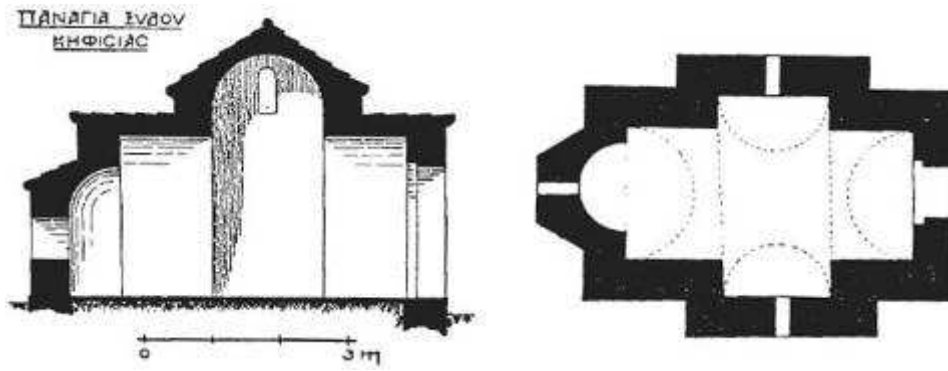
2. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ (ΣΤΑΜΑΤΑ)

Στη θέση Κουκουνάθρι της Σταμάτας βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Ο σημερινός ναός είναι νεότερο κτίσμα, αλλά σύμφωνα με πληροφορίες εκεί είχε εγκατασταθεί ανδρώα μονή περί το 1.000 μ.Χ. Λέγεται επίσης ότι κατά την τουρκοκρατία οι μοναχοί σφαγιάστηκαν από τους Τούρκους και η μονή διαλύθηκε.¹

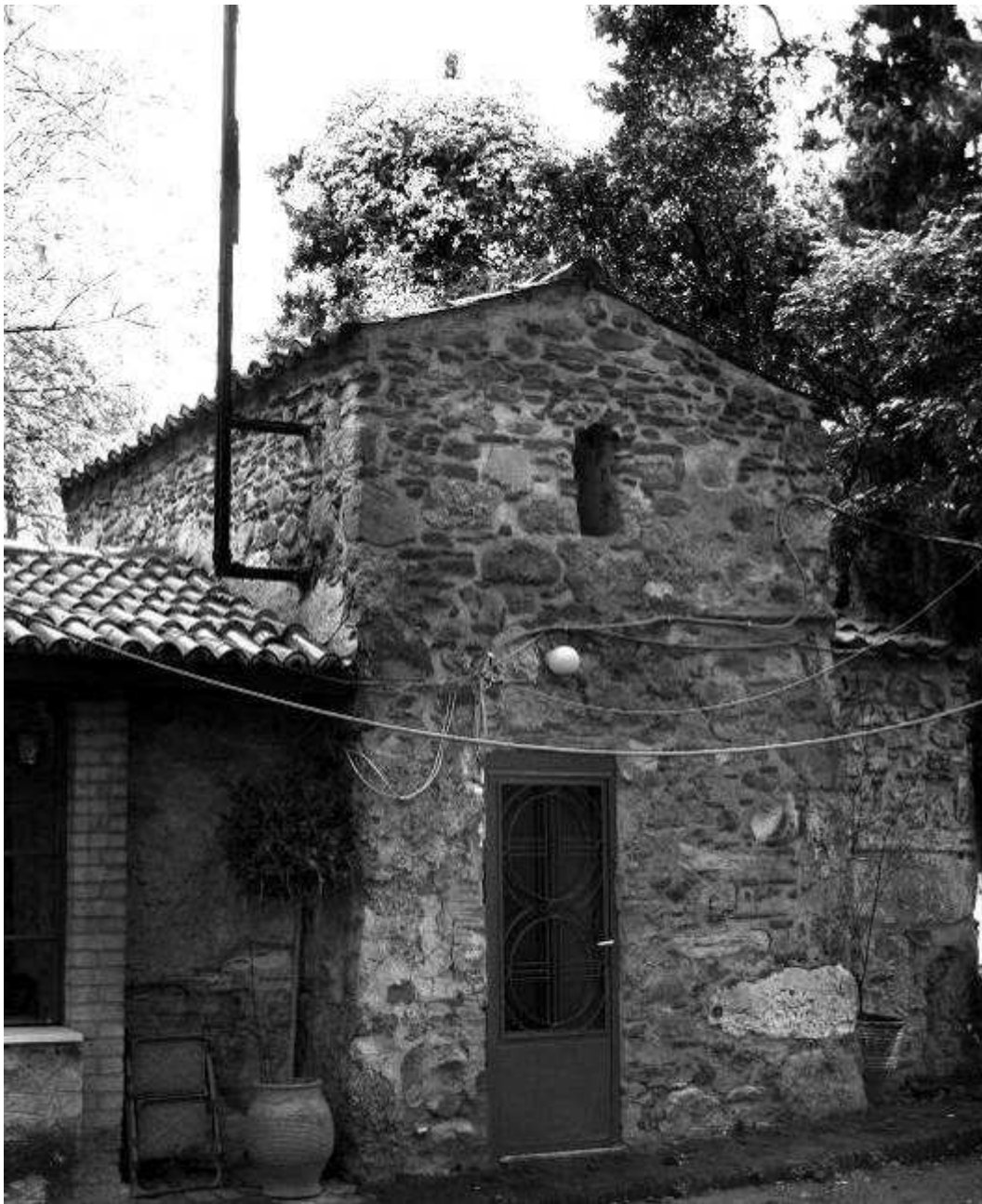
Από την αρχική εκκλησία δε σώζεται τίποτε, αλλά υπάρχουν ακόμα απομεινάρια του ιερού που υπήρχε εκεί κατά την αρχαιότητα. Από την παλιά μονή σώζεται μόνο ένα κτίσμα που σήμερα χρησιμοποιείται ως αποθήκη. Στη λιθοδομή του παρατηρείται η χρήση αρχαίου υλικού.

Τα παλιά χρόνια το σημείο εκείνο θα πρέπει να ήταν τόπος ανάπαυσης για πολλούς διαβάτες, βοσκούς και χωρικούς, κάτι που αποδεικνύεται από τις δεκάδες επιγραφές. Βέβαια, αυτό που δημιουργεί έκπληξη και απορία, είναι πως όλοι αυτοί οι άνθρωποι σκάλισαν την επιγραφή τους πάνω σε μία και μόνο πέτρα· για την ακρίβεια, σε ένα από τα αρχαία μαρμάρινα τεμάχια. Οι επιγραφές βρίσκονται η μία πάνω στην άλλη, σαν να ήθελε, κατά κάποιο τρόπο, να «επιβληθεί» ο ένας πάνω στον άλλον. Αναμφίβολα, πρόκειται για την πιο «ασφυκτικά» πυκνογραμμένη πέτρα σε ολόκληρη την Πεντέλη. Οι δε χρονολογίες που υπάρχουν πάνω σε αυτή καλύπτουν ένα φάσμα από το 1894 έως τα μέσα της δεκαετίας του '50.

¹ <http://www.imkifissias.gr>

Κάτοψη και τομή του ναού. (Ορλάνδος)

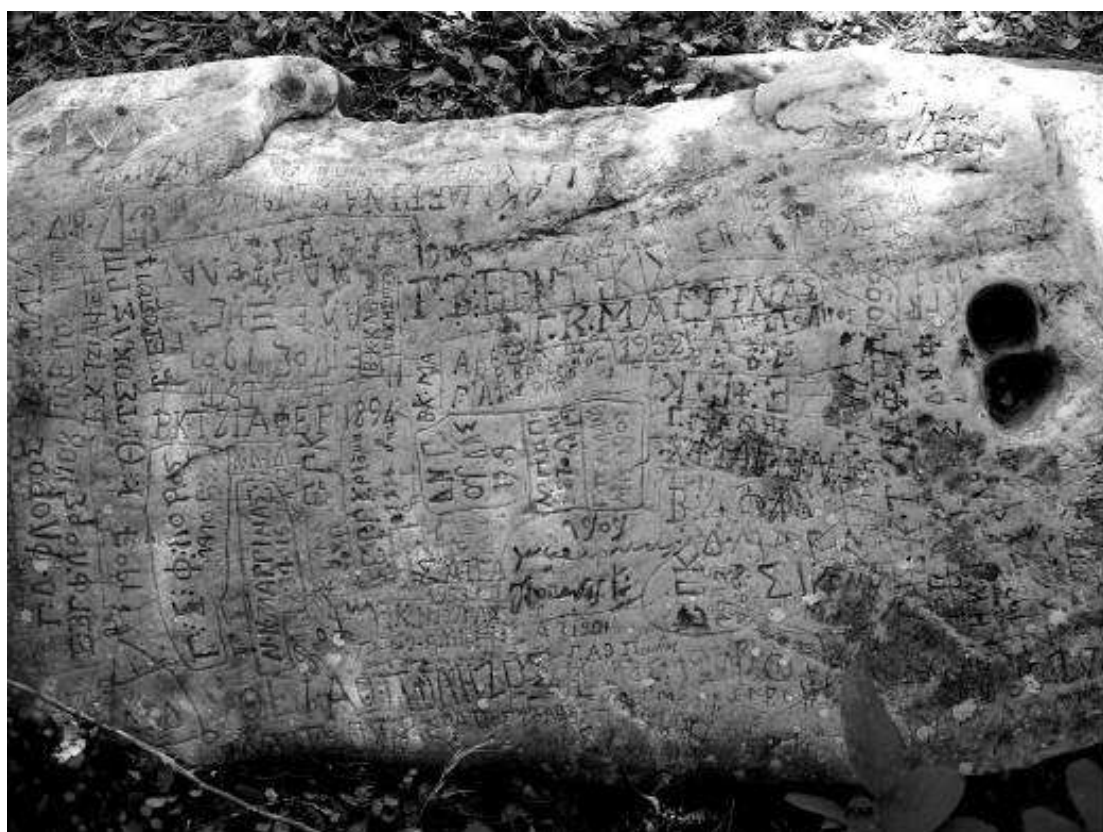
Η Παναγία Ξυδού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άλλες όψεις της Ξυδούς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η Αγ. Παρασκευή και το παρακείμενο κτίσμα στη Σταμάτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 5

ΙΕΡΕΣ ΜΟΝΕΣ

1. ΜΟΝΗ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ)

α. Ο ιδρυτής της μονής Τιμόθεος

Από τη Χαλκίδα στην Πεντέλη

Όπως ειπώθηκε σε διάφορα σημεία του βιβλίου, ιδρυτής της μονής Πεντέλης ήταν ο επίσκοπος Ωρεού και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Ευρίπου Τιμόθεος. Υποτίθεται πως η παρουσία του στην Εύβοια ήταν ενοχλητική για τους Τούρκους, και για το λόγο αυτό ο πασάς της Χαλκίδας τού κύρηξε διωγμό, γεγονός που τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την Εύβοια και να καταφύγει στην Αττική.¹

Όταν ο Τιμόθεος έφτασε στην Πεντέλη (1573-74), το βουνό ήταν ήδη γεμάτο από ασκητές: «Εκεί περιήλθε διαφόρους θέσεις, ζητών την ασφαλέστεραν και καταλληλοτέραν όπως εφησυχάσει.

Τότε με έκπληξιν του παρατήρησεν, ότι εις όσα μέρη υπήρχε νερόν ή ερημοκλήσι, ήτο και από ένας ασκητής.[...] Εις την Αγίαν Τριάδα όμως, όπου μέχρι της σήμερον τελείται η περίφημος πανήγυρις, παραδόξως δεν ήυρεν ασκητήν».² Ο Κύριλλος Δεγλέρης, επίσης: «Περιελθών από άκρου εις άκρον το Πεντελικόν όρος εύρεν αυτό υπό διαφόρων εγγραμμάτων κληρικών κατοικημένον, εις όσα μέρη του όρους υπήρχαν ύδωρ και ναῖσκος».³

Στην Αγία Τριάδα «του Νερού», όπως διηγείται ο Καμπούρογλου, βρήκε ένα νεαρό βοσκό, καλογεροπαίδι, που τον οδήγησε στο γέροντά του, ο οποίος ασκήτευε στη σκήτη των Ταξιάρχων στο Καμάρι. Εκεί ο Τιμόθεος έλαβε πληροφορίες για όλα τα ασκητήρια του βουνού και για τους μοναχούς τους οποίους έψαξε να βρει, και εκείνοι πρόθυμα τον ακολούθησαν. Έμενε λοιπόν η ανεύρεση κατάλληλου χώρου για την ανέγερση της μονής. Γράφει ο Καμπούρογλου: «Κατέρχονται ούτοι (ο Τιμόθεος μετά των ασκητών) ημέραν τινα εκ του όρους εις την κοιλάδα την πλήρη δρυών και λευκών· ερευνώσι περί της καταλλήλου τοποθεσίας· πλησιάζουσιν εις τι λευκάζον εν τω δάσει σημείον, και διακρίνουνσι τον σκελετόν αποθανόντος ασκητού λευκόν και καθαρόν υπό των βροχών και του χρόνου, και επί των περιφρουρούντων την

¹ Δεν ξέρουμε αν ήταν πράγματι αυτός ο λόγος, αφενός διότι οι Τούρκοι δεν ενοχλούσαν τον κλήρο, αφετέρου έχουμε τον Ανώνυμο Έλληνα, συγγραφέα της «Ελληνικής Νομαρχίας» ο οποίος εξηγεί γλαφυρότατα ποιος ήταν ο ρόλος των επισκόπων κατά τα χρόνια της δουλείας: «Ο χορός των επισκόπων εξακολουθεί μετά τους αρχιεπισκόπους. Αυτοί, πάλιν, είναι άλλοι λύκοι, ίσως χειρότεροι από τους πρώτους, επειδή κυριεύουσι τους χωρικούς και ιδιώτας. Ανεκδιήγητα είναι τα ανομήματά των και η σκληρότης των διαπερνά κατά πολλά εκείνην της ιδίας παρδάλεως. [...]»

Αυτοί, λοιπόν, περιφέρονται εις όλα τα χωρία της επισκοπής και με άκραν ασπλαγχνίαν εκδύουσι τους πολλά αθώους χωριάτας, και μάλιστα τας γυναίκας. Όταν δεν τους ευρίσκουσι χρήματα, τότε τινος αρπάζουσι εν φόρεμα, τινος εν εργαλείον της γεωργικής, τινος εν στολίδι της γυναικός του, και φθάνουσι να τους παίρνουσιν έως και τα δοχεία των φαγητών. Από άλλους πάλιν λαμβάνουσι τόσα κιλά σιτάρι ή τόσον κρασί. Εν ενί λόγω, τους γυμνώσουσι, και έπειτα τους ευλογούσι και φεύγουσι. Πολλάκις δε περιέρχεται ο ίδιος επίσκοπος εις τα χωρία, και τότε πλέον ακολουθούν τα χειρότερα. Αυτός ο αναίσχυντος και βάρβαρος και αμαθέστατος άνθρωπος, αφού τρώγει δι' όσας μέρας μένει εις το χωρίον από την πτωχών κοινότητα, αφού αρπάζει όσα περισσότερα δυνηθεί, τότε αφορίζει ένα δύο, και άλλους τόσους τους κάμνει παπάδες, και έπειτα φεύγει». (Βιβλίον Δ', Οι συνεργοί της τυρρανίας, 33-35, εκδ. Αποσπερίτης, σελ. 168-170). Πιθανό λοιπόν είναι να εκδιώχθηκε από τους ίδιους τους Ευβοιώτες, λόγω των «ανδραγαθημάτων» του.

² «Ο Αναδρομάρης», σ. 98-99.

³ Δημ. Καμπούρογλου, «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 299, εκδ. Παλμός-Αντωνόπουλος, Αθήνα 1995, και «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων, τομ. Α', σελ. 390, Εκδ. Αλέξανδρου Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1889.

καρδίαν του οστών μικράν εικόνα της Παναγίας. Θάπτουσι τα οστά, παραλαμβάνουσι την μέχρι του νυν σωζόμενην εικόνα, και εκεί κτίζουσι την Μονήν Πεντέλης». ¹ Υπάρχει και μια παραλλαγή της διήγησης από τον Κύριλλο Δέγλερ: «Περιελθόν δε το μέρος ζητών θέσιν κατάλληλον διά να οικοδομήση, ήρξατο καθαρίζων το πεπυκνωμένον δάσος εκατέρωθεν της Αγίας Τριάδος ένθα υπήρχον και τινά ελαιόδενδρα. (Εκεί υπήρχον και σημεία ηρειπωμένου ναού της Αθηνάς ως εδιηγούντο οι αρχαίοι γέροντες)· καθαρίζοντες δε εύρον εντός βάτου μικρόν ξυλόλιθον οικίσκον και εντός αυτού υπήρχεν η μικρά εικόν της Θεοτόκου...[...] Ερημίτης τις βεβαίως θα έμενεν εκεί έχων την αγίαν εικόνα και δι' ελέους των χριστιανών συντηρούμενος, απεβίωσε δε μακρά που ίσως χωρίς να επανέλθει εις το ερημητήριόν του· η εύρεσις της οποίας (εικόνας) εγένετο αφορμή να οικοδομήση και εγκατασταθεί». ²

Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι το «λευκό σημείο» μέσα στο δάσος δεν ήταν ο σκελετός του ασκητή, αλλά τα ερείπια του ναού της Αθηνάς. Πραγματικά, τι είναι αυτό που θα φαινόταν καλύτερα από απόσταση μέσα σε ένα πυκνό δάσος; Ο σκελετός ενός ανθρώπου ή ένας αρχαίος ναός; Επομένως εδώ έχουμε την «κλασική» περίπτωση όπου ένας «ειδωλολατρικός» τόπος έπρεπε επειγόντως να καθαγιαστεί με την ανέγερση μιας μονής. Επίσης, από τη στιγμή που η εύρεση της εικόνας της Παναγίας θεωρήθηκε θείο σημάδι, αποφάσισαν να αφιερώσουν τη μονή στην κοίμηση της Θεοτόκου.

Η εικόνα που υποτίθεται ότι βρήκε ο Τιμόθεος.
(Από το βιβλίο του Νεκτάριου Καρσιώτη
«Ο Άγιος Τιμόθεος Ευρίπου», σελ. 61)

Ίδρυση μονής – Η σύγκρουση με τους χωρικούς

Οι εργασίες ξεκίνησαν, και να πώς έπεισε ο Τιμόθεος τους ασκητές να εγκατασταθούν στη μονή: «Ωκοδόμησε δε την μεσημβρινήν πλευράν της Μονής μετά της μεγάλης θύρας της προς τας λεύκας και το τρίτον μέρος του ιερού ναού, ο δε έσω νάρθηξ και ο έξω ανηγέρθησαν μετά ταύτα... Αποκατασταθέντος δε εν τη Μονή μετά της συνοδείας του του κτήτορος, μετέβαινον κατά Κυριακήν οι εις τα προειρημένα ησυχαστήριά των Πατέρες και ελειτουργούντο εν τη Μονή, επειδή δε πολλάκις ή ένεκα χειμώνος ή βροχής –πολλάκις δε προσήρχοντο να ακούσωσι την θείαν αρχιερατικήν λειτουργίαν– δεν ηδύναντο να επανέρχωνται αυθημερόν εις τα ησυχαστήρια αυτών, τότε ο κτήτωρ επρότεινεν αυτοίς, ότι και εκεί όπου μένετε αδελφοί μεμονωμένοι ερημία υπάρχει και ενταύθα το ίδιον είναι, όθεν καλόν ήθελεν είσθαι να συνέλθητε άπαντες ενταύθα και συγκοινοβιώσωμεν. Πεισθέντες δε συμπεριέλαβεν έκαστος τους περί αυτών και τα βιβλία

¹ «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 300, εκδ. Παλμός-Αντωνόπουλος, Αθήνα 1995.

² Δ. Καμπούρογλου, «Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων», τ. Α', σελ. 390.

των (επειδή ήσαν άπαντες εγγράμματοι) και συνεκοινοβίωσαν μετά του κτήτορος μέχρι του έτους 1580».¹

Βέβαια, τα πράγματα δεν ήταν τόσο εύκολα για τον Τιμόθεο στην αρχή. Για να μπορέσει να κτίσει το μοναστήρι έπρεπε πρωτίστως να ξεφορτωθεί τους χωρικούς της περιοχής, οι οποίοι διέμεναν κοντά στην Αγία Τριάδα του Νερού. Γράφει ο Δέγλερης στα απομνημονεύματά του: «Επί τέλους κατέφυγεν ο κήτωρ εις την θέσιν όπου υπάρχει νυν η Μονή· αλλ' επειδή η θέσις αύτη ήτο κήμα των κατοίκων του χωριού Κορωπή, οι οποίοι είχαν εκεί τα θερινά αυτών ποιμνιοστάσια και επειδή η θέσις αύτη τω ήρесе δια να οικοδομήση και αποκατασταθή, έπεισε τους ευσεβείς Κορωπιώτας και τω έδωκαν τον τόπο αυτόν, εις ανταλλαγήν δε τοις ηγόρασεν άλλον τόπον πλησίον του χωρίου των, Λαμπρικά ονομαζόμενον».² Επίσης, κατά τον Καμπούρογλου: «Με την περιοχήν του Γέρακα συνδέεται ιστορικώς ο Κουρσαλάς κατά τον εξής παράδοξον τρόπον.

Συνοικισμός Ηπειρωτών εκ των καταφυγόντων, ως είπομεν, εις την Αττικήν, είχαν εγκατασταθή και κατά τις εκτάσεις του Γέρακα. Ούτοι ήσαν γεωργοί και ποιμένες. Τα θερινά των ποιμνιοστάσια τα είχαν εις τα κράσπεδα του Πεντελικού, περί την Αγίαν Τριάδα του Νερού. Ίσως μάλιστα εκεί να ήτο και η αρχική των κοιτίς.

Αφού ο Άγιος Τιμόθεος, τω 1568, ίδρυσε την Μονήν Πεντέλης, παρεχωρήθησαν εις τους Ηπειρώτας αυτούς –πότε ακριβώς αγνοούμε– οι οποίοι εχαρακτηρίζοντο διά του ονόματος Κορωπιώται, γαίαι της Μονής κατά την θέσιν Λαμπρικά των Μεσογείων, όπου υπήρχε Μετόχι της Μονής, επ' ανταλλαγή των προς τον Γέρακα και κατά την Αγία Τριάδα της Πεντέλης γαιών των».³

Ο Τιμόθεος λοιπόν αγόρασε έκταση στη θέση του σημερινού χωριού Κορωπί, την έκανε μετόχι της μονής και υποχρέωσε τους χωρικούς να του παραχωρήσουν τον τόπο τους, με αντάλλαγμα την περιοχή του Κορωπίου. Το πώς κατάφερε να τους πείσει, το εξηγεί ο Θεμιστοκλής Πολυκράτης: «...Οι δε παμπόνηροι καλόγεροι, θέλοντες ν' απαλλάξωσι την Πεντέλην των χωρικών εκείνων, εξηπάτησαν τους παππούληδες δια πολλών τεχνασμάτων και αντήλλαξαν τον μαγευτικόν Γέρακα δια του Κορωπίου, θέσεως φαλακράς, αδένδρου και ανύδρου, πλην όμως οιοπαρωγωγού αρίστης. Οι δε χωρικοί κατ' αρχάς εδυστρόπουν, τέλος δ' όμως απεδέξαντο πεισθέντες υπό του προεστώτος του χωρίου, ιδόντος καθ' ύπνον την Παναγίαν και διαταχθέντως όπως, παραλαβόν τους χωρικούς, απαλλάξει την μονήν της καθ' εκάστην ενοχλήσεως...»⁴ Σε καλογερικό τέχνασμα αναφέρεται και ο Σουμερλής: «Οι νυν Κορωπαίοι, κατόικουν πρότερον την μεσημβρινήν πλευράν του Πεντελικού όρους πέραν του Γαργηττού, ένθα τα νυν Μονύδριον επ' ονόματι του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου και σπήλαιον. Η Μονή Πεντέλης είχε ιδιοκτήτους γαίας παρά τω νυν Κορωπί την Τόχην καλουμένην πρότερον. Και επειδή όλαι σχεδόν αι περί το Πεντελικόν γαίαι είναι της Μονής, ο Ηγούμενος αυτής, καθ' ην εποχήν ηρημώθη η Αττική υπό του Βενετού Μοροζίνι και μετά την επιστροφήν των κατοίκων, έκρινε συμφέρον ν' ανταλλάξει τον τόπο μετά των Κορωπαίων και δια να τους πείσει μετεχειρίσθη και μέσα δεισιδαιμονίας και εις εξ αυτών είδεν όραμα την Παναγίαν προστάζουσαν τους Κορωπαίους ν' αφήσωσι το χωρίον αυτών εις την Μονή και να μεταβώσιν εις τας κατά την Τόχην γαίας της εκεί να κατοικήσωσι».⁵

Εκμεταλλεούμενοι την αφέλεια και τη θεοφοβία τους, τους έπεισαν με το υποτιθέμενο όραμα της Παναγίας να εγκαταλείψουν το Γέρακα, μια περιοχή πλούσια σε ελαιόδενδρα, και να εγκατασταθούν σε μια άγονη και κατάξερη γη, όπως εκείνη του Κορωπίου.

Ο Αθ. Νίκας διαφωνεί με αυτό: «Ο συνοικισμός των Κορωπαίων δεν βρισκόταν εκεί που κτίσθηκε η Μονή, αλλά στο Γέρακα. Συνεπώς η ανταλλαγή δεν πρέπει να έγινε κατόπιν πίεσεως των μοναχών και πολύ περισσότερο κατόπιν τεχνασμάτων. Το πιθανότερο είναι να παρηνώχλουν τα μεγάλων εκτάσεων κήματα της Μονής στο Γέρακα, καθώς εκείνοι ζούσαν περιορι-

¹ Δ. Καμπούρογλου, «Ιστορία των Αθηναίων», εκδ. Παλμός Αντωνόπουλος, τομ. Β', σελ. 304.

² Δημ. Καμπούρογλου: «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων, τομ. Α', σελ. 390, Εκδ. Αλέξανδρου Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1889.

³ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Καραβία, σελ. 14-15.

⁴ «Εβδομάς», Έτος Δ', 1887, αρ.35. Παρατίθεται στο συλλογικό έργο «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού».

⁵ Ο.π.

σμένοι ανάμεσα σ' αυτά, και ο Τιμόθεος να επρότεινε την ανταλλαγήν δια να μην αναγκάζεται να έρχεται σε προστριβές μαζί τους».¹ Ο Νίκας λέει λοιπόν πως ο συνοικισμός ήταν στον Γέρακα, όμως ο Καμπούρογλου παραπάνω λέει πως ίσως στη γειτονική με τη μονή Αγία Τριάδα του Νερού να ήταν η αρχική τους κοιτίδα. Και είναι απόλυτα λογικό, νομίζω, οι κατοικίες των Κορωπιωτών να ήταν δίπλα στα ποιμνιοστάσια, και μάλιστα, σε μια περιοχή σκιερή, γεμάτη πλούσια ύδατα. Αλλά ας πούμε πως εκείνοι ζούσαν στα κτήματα του Γέρακα. Η ανταλλαγή οπωσδήποτε έγινε κατόπιν πίεσεως των μοναχών, εφόσον, όπως είπαμε, ολόκληρη η περιοχή του Γέρακα δωρήθηκε από τον Λογοθέτη Ιέρακα στον Τιμόθεο και άρα περιήλθε στην ιδιοκτησία της μονής. Γιατί ο Τιμόθεος και η ακολουθία του δεν επέτρεπαν στους χωρικούς να παραμείνουν στο Γέρακα; Ούτως ή άλλως η απόσταση ανάμεσα στην περιοχή της μονής και στον Γέρακα είναι τεράστια. Σε τι θα τους στέκονταν εμπόδιο ώστε να συνεχίσουν τον ασκητικό τους βίο; Και εδώ που τα λέμε, πάλι καλά που όλα έγιναν κατόπιν προσταγής της... Παναγίας, ειδικά τα πράγματα θα απέβαιναν τρις χειρότερα για τους χωρικούς. Καρδοκούσε ο φόβος του αφορισμού, ένα αποτελεσματικό «εργαλείο» που χρησιμοποιούσαν κατά κόρον οι επίσκοποι.²

Ο αρχιμανδρίτης Νεκτάριος Καρσιώτης, με τη σειρά του, περνάει κι αυτός στην υπεράσπιση του Τιμοθέου, χαρακτηρίζοντας ανυπόστατα τα όσα καταλογίστηκαν στον καθ' όλα σεβάσμιο αυτόν ιεράρχη από τους Πολυκράτη και Σουμερλή. Τον Πολυκράτη απλώς τον χαρακτηρίζει προκατειλημμένο ενάντια στους μοναχούς, ενώ για τον Σουμερλή λέει ότι τοποθετεί σε λανθασμένο χρόνο την παράδοση για την ανταλλαγή, διότι λέει (ο Σουμερλής) πως αυτή έγινε κατά την εποχή που ερημώθηκε η Αττική από τον Βενετό Μοροζίνη (1688-1690), δηλ. εκατό και πλέον χρόνια μετά την ίδρυση της Μονής. Τέλος, για να παρουσιάσει ως ψεύδος τις πιέσεις που δέχθηκαν οι χωρικοί από τους μοναχούς λέει τούτα: «...Όπως είδαμε ο συνοικισμός των Κορωπαιών βρισκόταν σε αρκετή απόσταση, στο Γέρακα, και όχι στο χώρο που κτίσθηκε η Μονή. Εδώ είχαν μόνο τα θερινά τους ποιμνιοστάσια. Αυτά όμως δεν αποτελούσαν σοβαρό εμπόδιο για την ανέγερση της Μονής».³

Πράγματι, έκανε λάθος στη χρονολογία ο Σουμερλής. Αυτό όμως δεν αναιρεί κατ' ανάγκη και το ίδιο το γεγονός. Και το γεγονός είναι ότι ο Τιμόθεος και οι ακόλουθοί του ήθελαν την περιοχή δική τους και ήταν έτοιμοι να κάνουν τα πάντα για να την αποκτήσουν. Επαναλαμβάνω εδώ μια φράση από τα λόγια του Ανώνυμου Έλληνα: «Αυτοί, πάλιν, (οι επίσκοποι) είναι άλλοι λύκοι, ίσως χειρότεροι από τους πρώτους, επειδή κυριεύουσι τους χωρικούς και ιδιώτας. Ανεκδιήγητα είναι τα ανομήματα των και η σκληρότης των διαπερνά κατά πολλά εκείνη της ιδιάς παρδάλεως». Όπως γράφει και ο Γ. Κορδάτος: «Το πιο εύφορο και καλό μέρος της γης (σημ. όπως η Πεντέλη δηλαδή) ήταν ιδιοκτησία των μοναστηριών. Μια φούχτα καλόγεροι που κι αυτοί ήσαν εξαρτημένοι απ' τ' Άγιο Όρος, από το Πατριαρχείο ή τον Μητροπολίτη, έπαιρναν αμύθητα εισοδήματα από γεννήματα, καρπούς και ζωντανά».⁴

Ίσως, λοιπόν, όχι απλά εχθρός των απλών ανθρώπων, αλλά και ένας πραγματικός άρπαγας γης ο Τιμόθεος, και όλοι οι περίφημοι «άμωμοι» μοναχοί της Πεντέλης που τον ακολούθησαν.⁵

¹ Ό.π.

² Κατά τον Δημήτρη Παπαϊωάννου: «Η "μάχαιρα του αφορισμού" αποτελούσε το κυριότερο μέσο επιβολής της Πατριαρχικής και επισκοπικής εξουσίας, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Το Πατριαρχείο και οι επίσκοποι χρησιμοποιούσαν τον αφορισμό ως κατασταλτικό μέσο και ταυτόχρονα πειθαρχικό μέσο των ραγιάδων. Ως κατασταλτικό και πειθαρχικό μέσο των Ελλήνων ραγιάδων, ο αφορισμός είχε την επικύρωση της Τουρκικής διοίκησης». («Η Πολιτική των Επισκόπων στην Τουρκοκρατία», Αθήνα, 1991, σελ. 58.)

³ «Ο Άγιος Τιμόθεος Ευρίπου – Κτίτωρ της Ιεράς Μονής Πεντέλης», σημ. 20, σελ. 63, εκδ. Ι.Μ. Πεντέλης, Αθήνα 2001.

⁴ «Σελίδες από την Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα», σελ. 11.

⁵ Αρκεί μια ματιά στο σύγχρονο βεβαρημένο ιστορικό της μονής σχετικά με την κακοποίηση του βουνού, για να καταλάβουμε ότι τα ίδια συνέβαιναν και κάποιους αιώνες πριν, απλώς σε μικρότερο βαθμό.

Το τέλος

Ο Τιμόθεος κατάλαβε πως ήταν πλέον η ώρα να εγκαταλείψει το μοναστήρι, μιας και η παραμονή του εκεί θα του δημιουργούσε όλο και περισσότερα προβλήματα. Ήξερε πως αν παρέμενε εκεί δε θα αργούσε να πέσει θύμα της οργής των χωρικών. Βρισκόταν άλλωστε και σε σχετικά προχωρημένη ηλικία (70 χρονών), η οποία δεν του επέτρεπε περαιτέρω «άθλους». Πριν εγκαταλείψει την Πεντέλη, διέμεινε –όπως είπαμε στο 3^ο κεφάλαιο– για λίγο διάστημα στη σκήτη του Γαργηττού. Ούτε εκεί όμως κατάφερε να μείνει για πολύ, και αυτό ο Καρσιώτης το δικαιολογεί λέγοντας πως η φήμη της αγιότητάς του τον εμπόδιζε να πραγματώσει την επιθυμία του που δεν ήταν άλλη από τον ησυχαστικό και ατάραχο βίο.

Θα αντιτείνουμε λέγοντας η πραγματική αιτία ήταν ότι στο Γαργηττό βρισκόταν ουσιαστικά στο «στόμα του λύκου». Θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να πέσει θύμα κάποιων εναπομεινάντων εξαγριωμένων χωρικών. Λογικό, επομένως, να επιλέξει το ξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου στη Βραυρώνα,¹ μια περιοχή κάμποσα χιλιόμετρα μακριά από την «επικίνδυνη» πλέον γι' αυτόν Πεντέλη. Όμως ακόμα κι εκεί ο Τιμόθεος είχε προβλήματα με τους κατοίκους των Μεσογείων, αλλά αυτά δε μας αφορούν.

Έτσι, ο Τιμόθεος εγκατέλειψε γρήγορα και τη Βραυρώνα, καταφεύγοντας στην Κέα, στη μονή του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου όπου και πέθανε.

β. Η μονή μετά τον Τιμόθεο

Όπως κατά τη διάρκεια του βίου του Τιμόθεου, έτσι και μετά, η ιστορία της μονής και των μοναχών της δεν έχει να επιδείξει τίποτε πέρα από μίση, έριδες, σκάνδαλα, κτηματική απληστία, και επιθυμία για ολοένα και περισσότερα πλούτη. Τουλάχιστον αυτό το συμπέρασμα εξάγεται έπειτα από τη μελέτη των διασωθέντων κειμένων, αναφορών, σιγλίων και λοιπών εγγράφων σχετικών με τη μονή.

Η «πνευματική ακτινοβολία» των μοναχών

Κοινή πεποίθηση αποτελεί ότι το μοναστήρι της Πεντέλης ήταν γεμάτο από αγνούς και σοφούς μοναχούς. Ο Αθανάσιος Νίκας γράφει: «*Η Μονή της Πεντέλης είτε γιατί ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας, είτε γιατί δεν είχε την ευκαιρία να μονάσουν σ' αυτήν άνδρες διακρινόμενοι για την προσήλωσή τους στα γράμματα, δεν έχει να μας παρουσιάσει μορφές με ξεχωριστή πνευματική ακτινοβολία*».² Η αγραμματοσύνη των μοναχών επισημαίνεται και από τον Καμπούρογλου: «*Η Πεντέλη καίτοι ουδέποτε διεφημίσθη ως εκθρέψασα άνδρας διαπρεπείς εν τοις γράμμασι και ανελθόντας εις αξιώματα...*»³ Τα έργα τους, τα οποία κατατίθενται στις παρακάτω σελίδες δείχνουν ότι δεν υπήρχε τίποτε το «πνευματικό» σε αυτά. Σαν πρόγευση παραθέτω ένα περιστατικό το οποίο αναφέρεται από τον Καμπούρογλου, και αναμφίβολα καταδεικνύει το «μεγαλείο» της «πνευματικότητας» των μοναχών: «*Μόλις έφθασεν εις την Πεντέλην ως επιβεβλημένος ηγούμενος, είδε τα πολυπληθή ποίμνια της Μονής –τι ευτυχισμένοι χρόνοι!– και ηρώτησε τους μοναχούς: “του Μοναστηριού ειν’ όλα αυτά τα γίδια;!...” –“του Μοναστηριού είνε”, του απεκρίθησαν. “Και πότε θα τα φάμε τόσα που είνε;...” και εξεκαρδίσθη.*

Ο αρχιποιμήν ακούσας αυτά εξηγριώθη, έβγαλε τεραστίαν μάχαιραν και τον εκυνήγησε. Και αυτός μεν επρόφθασε και εισήλθεν από την πλαγίαν θύραν εντός της Μονής, η μαχαιριά όμως του σκουτέρη, που από την λύσσαν του ήθελε κάπου να ξεθυμάνη, σώζεται ακόμη επί του πωρολίθου της μικράς θύρας».⁴

¹ Πρόκειται για την εκκλησία που βρίσκεται εντός του χώρου του ναού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος.

² «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού».

³ «Ιστορία των Αθηναίων», том Β', εκδ. Παλμός-Αντωνόπουλος, σελ. 312.

⁴ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 99-100.

Τα πρώτα σκάνδαλα

Μετά το θάνατο του Τιμόθεου, άρχισαν αμέσως τα μεταξύ των μοναχών σκάνδαλα. Ο ηγούμενος της μονής Κύριλλος Δέγλερης, στα απομνημονεύματα αναφέρεται στις «...μεταξύ των μοναχών έριδες περί των πρωτείων...» οι οποίοι, «...αδιακόπως κατήρχοντο εν τη πόλει των Αθηνών καταρραδιουργούντες οι μεν κατά των δε και μηδεμίαν μέριμναν περί των πραγμάτων της Μονής λαμβάνοντες». Η κατάσταση προχώρησε σε τέτοιο βαθμό, ώστε κρίθηκε αναγκαστική η επέμβαση του Μητροπολίτη Αθηνών. Ο τελευταίος, ανάδειξε ως νέο ηγούμενο της μονής τον Ιερόθεο Δέγλερη ο οποίος επιδόθηκε στην καλλιέργεια των απέραντων κτημάτων της μονής και του Γέρακα, ενώ την ίδια τη μονή κατέστησε πατριαρχικό σταυροπήγιο για να την απαλλάξει από την επιρροή του Μητροπολίτη Αθηνών, όπως μας πληροφορούν οι Ορλάνδος και Καμπούρογλου. Οι έριδες μεταξύ των μοναχών δεν άργησαν ωστόσο να επανεμφανιστούν, ενώ επίσης δεν έβλεπαν με συμπάθεια το νέο ηγούμενο. Τότε οι προύχοντες των Αθηνών έστειλαν στη μονή εξεταστική επιτροπή, όπου ο μεν Ιερόθεος δικαιώθηκε, οι δε μοναχοί τιμωρήθηκαν, και έτσι επανήλθε η τάξη.¹

Η έχθρα ανάμεσα σε μονή Πεντέλης και Ταώ

Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ίδρυσης της μονής υπήρχε μεγάλη διάσταση ανάμεσα σε αυτή και στη μονή Ταώ. Όπως γράφει ο Καμπούρογλου: «Άσπονδον μίσος φαίνεται ότι υπήρχε μεταξύ των δύο τούτων Μονών, των μοναχών της πρώτης επαιρομένων επί πνευματική υπεροχή των δε της δευτέρας επί υλική· αλλ' οι της Πεντέλης μοναχοί φαίνεται ότι εξεδήλουν συνεχώς επιθετικά και δη κατακτητικά διαθέσεις, διότι, ως θέλομεν ιδεί, γειτονικά Μοναί, όπως μη υποκύψωσιν εις την εξ αυτών βίαν, εξήτουν την προσκόλλησίν των εις την Ταώ».²

Διακαής πόθος των μοναχών της Πεντέλης ήταν η αρπαγή της μονής Αγίου Νικολάου στα Καλήσια που τότε ήταν μετόχι της μονής Ταώ, γεγονός που το 1614 ώθησε τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Τιμόθεο να εκδόσει σιγίλιο στο οποίο καλούσε τους μοναχούς της μονής Πεντέλης να επιστρέψουν τα κτήματα που είχαν αρπάξει από τη μονή Αγίου Νικολάου, με την απειλή των αφορισμών. Εκτός από τα κτήματα, κατηγορήθηκαν ότι άρπαξαν και όλα της τα υπάρχοντα. Ο βυζαντινολόγος Γεώργιος Λαδάς σε εργασία του για τη μονή Αγίου Νικολάου Καλησίων, έχει αντίθετη άποψη, λέγοντας ότι δεν είναι δυνατό να ήταν οι εγγράμματοι κληρικοί που διαβιούσαν διάπαρτοι στις πλαγιές του Πεντελικού πριν την άφιξη του Τιμοθέου και της συνοδείας του, και έριχνε την ευθύνη στους τελευταίους. Αν είναι έτσι, τότε γιατί οι «φωτισμένοι» εκείνοι κληρικοί δεν εγκατέλειπαν αποτροπιασμένοι τη μονή και δε γυρνούσαν πάλι στα ασκηταριά τους;

Ο Λαδάς³ προσθέτει ακόμα πως η σφαγή των μοναχών της Ταώ από τους Αλγερίνους πειρατές (για την οποία μιλήσαμε ήδη) υποκινήθηκε πιθανώς από τους μοναχούς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Πάντως μετά την καταστροφή της, η Ταώ έγινε μετόχι της μονής της Θεοτόκου, όπως αναφέρεται και στα απομνημονεύματα του ηγούμενου Κ. Δέγλερη.⁴

Απαλλαγή της μονής από την τουρκική φορολογία

Αργότερα, οι μοναχοί σκέφτηκαν να απαλλάξουν τη μονή από την τουρκική φορολογία. Εκείνη την εποχή μπορούσε ένα μοναστήρι να τεθεί υπό την προστασία ενός Τούρκου μεγιστάνα. Έτσι και οι μοναχοί της Πεντέλης έθεσαν τη μονή υπό την προστασία της Βασιλομήτορος Βαλιδέ Σουλτάνας, στην οποία υποχρεώθηκαν να στέλνουν κάθε χρόνο, στη γιορτή του Ραμαζανιού στην Κωνσταντινούπολη 2.500 οκάδες μέλι. Από το μέλι αυτό οι Τούρκοι κατα-

¹ Γεώργιος Δ. Χατζησωτηρίου, «Ιστορία της Παιανίας και των Ανατολικά του Υμηττού Περιοχών (1205-1973), Αθήνα 1973, σελ. 291.

² «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 326.

³ Περιοδικό «Ο Συλλέκτης»: «Ιστορία της Μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού της επιλεγμένης Νταού Πεντέλης», 1952-53.

⁴ Βλ. Καμπούρογλου, «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων, τομ. Α', σελ. 396.

σκεύαζαν ένα είδος ποτού, το σερμπέτι. Αργότερα, η ποσότητα του μελιού αυξήθηκε στις 4.000 οκάδες.¹

Για το φόρο που καταβαλλόταν από τη μονή κάνει λόγο και ο Ιρλανδός αρχαιοδίφης Edward Dodwell στην περιγραφή του για τη μονή. Την εποχή που επισκέφθηκε την Πεντέλη, ο φόρος είχε αυξηθεί στις 9000 λίβρες: «*Το βουνό προμηθεύει το Σαράι στην Κωνσταντινούπολη με την ποσότητα των 9000 λιβρών μελιού ετησίως, και αυτό υπό τη μορφή δώρου, καθώς το μοναστήρι είναι απαλλαγμένο από τις συνήθεις επιβολές φόρων και απολαμβάνει σημαντικά προνόμια και ασυλίες*».²

Αλλά και ο Sir John Hobhouse δεν αφήνει ασχολίαστα τα του φόρου της μονής: «*Ο αρχικός φόρος υποτελείας, καταβαλλόμενος υπέρ του Βασιδίου τζαμιού στην Κωνσταντινούπολη, ήταν έξι χιλιάδες λίβρες μελιού (περίπου 2730 κιλά) – αξίας πέντε δολαρίων οι εκατό λίβρες – και δεν έχει, απ' όσο γνωρίζω, αυξηθεί έκτοτε. Όταν επισκεφθήκαμε το μέρος, οι μοναχοί έδειχναν να ζουν καλά και μας παρέθεσαν ένα πλούσιο γεύμα με αυγά, ξηρές ελιές και μέλι, με ένα υπέροχο κρασί και ένα εύγευστο λικέρ. Ωστόσο αποκαλούσαν τους εαυτούς τους φτωχούς και έδειχναν να ανησυχούν μήπως μέναμε με την εντύπωση ότι ευημερούν. Μια τέτοια αναφορά θα μπορούσε να οδηγήσει σε αύξηση του φόρου που πληρώνουν στην αυλή του Σουλτάνου για προστασία*».³

Ακόμα, ο Καπουδάν πασάς εξέδωσε ένα χάτιρ-σερίφ με το οποίο απαγόρευσε την παραμονή κάθε Τούρκου στη μονή, απαλλάσσοντάς τη από το πρόβλημα που αντιμετώπιζαν πολλά μοναστήρια, δηλαδή την ακούσια και δαπανηρή φιλοξενία Οθωμανών.⁴

Όμως ας μην απομακρυνθούμε ακόμα από την περίπτωση των μελισσιών της μονής. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Μιχαήλαρη, στο ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Περούλη που βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας υπάρχει αντίγραφο ενός εγγράφου της μονής Πεντέλης. Πρόκειται για ένα επιτροπικό γράμμα που συντάχθηκε στις 8 Οκτωβρίου 1719 με τη σύμφωνη γνώμη όλων των μοναχών της μονής, και επικυρώθηκε από το μητροπολίτη Αθηνών Ιάκωβο και από ορισμένα πρόσωπα της ανώτερης αθηναϊκής κοινωνίας, ενώ επικυρώθηκε και από τον Βενετό πρόξενο της πόλης Φραγκίσκο Χορτάτζη στις 22 Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς. Το έγγραφο αυτό αφορά την οικονομική κατάσταση της μονής στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με το ντοκουμέντο αυτό η μονή είχε υποχρέωση να καταβάλλει στο οθωμανικό δημόσιο μια ποσότητα σε μέλι. Επειδή όμως οι καταστάσεις δεν ευνόησαν την παραγωγή μελιού αναγκάστηκε να μετατρέψει την καταβολή σε είδος σε χρηματική καταβολή, και επειδή δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στην υποχρέωση αυτή υπέπεσε αναγκαστικά σε δανεισμό (μάλλον σε τοκογλυφία). Η κατάσταση αυτή δημιούργησε μεγάλο χρέος που υπήρχε κίνδυνος να πολλαπλασιαστεί καθώς οι τόκοι έτειναν να υπερβούν το κεφάλαιο, πράγμα που εξαναγκάζει τους μοναχούς, προκειμένου να αποφύγουν την εκποίηση κτηματικής περιουσίας της μονής, να καταστήσουν επίτροπό τους τον ηγούμενό τους Γρηγόριο ο οποίος ταξίδεψε στη Χίο ή στη Σμύρνη καθώς και στη Βενετία για να εξασφαλίσει φθηνότερο χρήμα, ή να χρησιμοποιήσει κάποια κεφάλαια που διαθέτει.

Ο Μιχαήλαρης αναφέρει πως μολονότι η υπαγωγή της μονής μαρτυρείται από πολλές πηγές, δεν ήταν δυνατό να εντοπιστεί η επίσημη πράξη του γεγονότος και μάλλον το γεγονός θα πρέπει να αναζητηθεί στην τουρκική βιβλιογραφία.

Το έγγραφο δεν αναφέρει την ποσότητα του μελιού που έπρεπε να καταβληθεί ετησίως, όμως και οι υπάρχουσες μαρτυρίες αποκλίνουν σημαντικά. Ο Τσελεμπή αναφέρει πως η μονή έχει υποχρέωση να καταβάλλει ετησίως 1.000 οκάδες μέλι, ενώ ο Μπαζούρ δεν αναφέρεται καθόλου στην υποχρέωση αυτή. Άλλες πληροφορίες μιλούν για την ποσότητα των 6.000 λίτρων, ενώ ο ηγούμενος Κύριλλος κάνει λόγο για υποχρέωση καταβολής αρχικά 3.000 οκά-

¹ Βλ. Αλβανάκης, «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α': Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 23, Ορλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού – Πεντελικού Πάρνηθος και Αιγάλεω» σελ. 190, και Καμπούρογλου, «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 62-6.

² «A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806», 1819.

³ «A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810», εκδ. 1817. [Παρατίθεται από Iranon]

⁴ Γιώργος Πάλλης, «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία», σελ. 223.

δων, στις οποίες, μετά την προσάρτηση της μονής Ταώ, προστέθηκαν άλλες 1.000 οκάδες. Επιπροσθέτως, σε πατριαρχικό γράμμα του 1692 η μονή ως σταυροπήγιο είναι υποχρεωμένη να καταβάλλει και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο 25 οκάδες μέλι ετησίως.

Όπως γράφει ο Παναγιώτης Δ. Μιχαήλαρης: «Επιχειρώντας, ωστόσο, με βάση τα ποσοτικά στοιχεία του Μπωζούρ να φτάσουμε σε κάποια αριθμητική απεικόνιση του χρέους που έχει σχηματισθεί και έχει πανικοβάλλει τους μοναχούς, οδηγούμαστε στο τελείως παρακινδυνευμένο συμπέρασμα ότι η δεκάτη που όφειλε να καταβάλλει η μονή αντιπροσώπευε ένα ποσόν της τάξεως των 1.500 πιάστρων, δηλαδή γροσίων ετησίως. Αν ο υπολογισμός αυτός είναι σωστός και αν και πάλι υποθετικά θεωρήσουμε ότι οι δυσκολίες για τη μονή είχαν αρχίσει πριν από δέκα χρόνια τουλάχιστον, και υπολογίζοντας τοκογλυφικό δανεισμό με τόκο 40% και ανατοκισμό, το ποσό των 1.500 γροσίων φθάνει στο εξωφρενικό ποσόν των 44.000 άσπρων. [...] ...οι μοναχοί έχουν υπόψην τους βιωμένα παραδείγματα τοκογλυφικού δανεισμού, υπερχρέωσης και απώλειας κτηματικής γης στην περιοχή της Αττικής. Κάτω, λοιπόν, από τέτοιες προϋποθέσεις είναι λογικό να οφείλουν να αναζητήσουν χρήματα εκτός Αττικής, έστω και έντοκα...»¹

Γεγονότα το διάστημα 1667 – 1716

Το 1667 ο Τσελεμπί θα αναφερθεί με θαυμασμό στην κατάσταση του μοναστηριού και ιδιαίτερα στα αμέτρητα κοπάδια, στα αμπέλια και στα περιβόλια του.

Το 1668, η αταξία μιας ομάδας μοναχών υποχρέωσε τον Μεθόδιο Γ', κατόπιν αιτήματος της μονής, να εκδόσει πατριαρχικό γράμμα ενάντια σε όσους «δι' έφεσιν ευπαθείας και φιλοκοσμίας...αφηνιάζουσι και αποσκηρτούσι και φυγαδεύουσι του μοναστηρίου». Ο πατριάρχης έστειλε αυστηρές οδηγίες προς το μητροπολίτη Αθηνών για τα εις βάρος τους μέτρα.²

Το 1678 ο Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης Διονύσιος εξέδωσε σιγίλιο για την ασυδοσία των μοναχών. Αποσπασματικά παραθέτω: «...οι εκ της μονής πατέρες της υπεραγίας Θεοτόκου Μεντέλης καλουμένης, ήτις εν ταις Αθήναις διατελεί, διαλαμβάνον την υπ' εκείνου του πατριάρχου (Ιερεμία) φιλοτιμηθείσαν αυτή ελευθερίαν και ασυδοσίαν· φησι γαρ ρητώς τα τοιάδε κατά λέξιν· “ίνα είη το μοναστήριον αυτό πάντη ελεύθερον και αδέσποτον, χρέος έχον μόνον απαραίτητον μνημονεύειν αόκνως εκάστοτε εν ταις ιερές τελεταίς, το όνομα του κατά τόπον ιερωτάτου μητροπολίτου Αθηνών [...] ..έχει [το μοναστήρι] προ χρόνων ελευθερίαν, δια του ειρημένου πατριαρχικού σιγιλλιώδους γράμματος του κυρ Ιερεμίου, υπάρχει και νυν ωσαύτως, και εις τον εξής άπαντα χρόνον, πάντη ελεύθερον και ασύδοτον, μετά των υποκειμένων αυτώ κτημάτων και αφιερωμάτων, κινητών τε και ακίνητων, και λοιπών παντοίων πραγμάτων...”»³

Το 1687, η ενετική εισβολή δεν άφησε ανεπηρέαστη τη μονή. Όπως εξηγεί ο Γ. Πάλλης, όταν οι Ενετοί αποχώρησαν, ακολουθούμενοι από τους Αθηναίους που αποφάσισαν να μετοικήσουν στο Μοριά, οι μοναχοί παρέμειναν. Φοβούμενοι ωστόσο τα τουρκικά αντίποινα, εμπιστεύτηκαν σε έναν από τους Αθηναίους φυγάδες τα μετρητά του μοναστηριού, που ανέρχονταν σε 1.200 ενετικά νομίσματα. Με την ανησυχία που επικρατούσε φαίνεται ότι σχετίζεται και ένας μικρός νομισματικός θησαυρός που βρέθηκε το 1950 σε δρόμο κοντά στη μονή, ο οποίος περιλάμβανε 7 χρυσά και 9 αργυρά τσεκίνια, και αποδίδεται χρονολογικά στο σύντομο διάστημα της ενετικής κατοχής.

Οι φόβοι των μοναχών τελικά επαληθεύτηκαν, καθώς μετά την αποχώρηση των Ενετών το μοναστήρι λεηλατήθηκε.⁴ Το συμβάν αναφέρεται σε σιγίλιο του Καλλινίκου του Β', του 1692: «Επέδραμον κατά του σφων μοναστηρίου πλήθη παμμιγή προνομευόντων αιχμαλώτιστων από τε των κατά τόπων δυναστών και άλλων ακαθέκτων εχθρών, [...] τα μεν γαρ πυρπολήσαντες, τα δε συνθλάσαντες και καταστρέψαντες, τα δε κατασπάσαντες και λεηλατήσαντες

¹ «Η Μονή Πεντέλης στη δίνη ενός χρέους στις αρχές του 18^{ου} αι.», σελ. 31-46. Το ντοκουμέντο παρατίθεται από www.e-journals.ekt.gr

² Γεδεών: «Ημίγλωστοι σελίδες», σελ. 121-123.

³ «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 45-46.

⁴ «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία», σελ. 226.

απεκομίσαντο, καταστήσαντες το πανάθλιον μοναστήριον έρημον και άπορον, γυμνόν τε και εστερημένον των ιδίων καλών».¹

Το 1697 τα κτίρια της μονής χρειάζονταν ακόμα επισκευές λόγω των επιδρομών.

Οι αλβανικές επιδρομές

Το 1769, εισέβαλλαν στον ελλαδικό χώρο οι ορδές των Αλβανών καταστρέφοντας και λεηλατώντας τα πάντα. Τότε η τουρκική κυβέρνηση αποφάσισε να συγκρουστεί μαζί τους με πολυάριθμο στρατό. Οι Αλβανοί κύρηξαν αποστασία, από την οποία προέκυψαν τα λεγόμενα Ζορμπαϊκά. Τότε, όπως αναφέρει ο Αλβανάκης, εκατοντάδες μοναχοί από άλλα μοναστήρια κατέφυγαν στην Πεντέλη και στον Υμηττό: «Οι δε εν τη Μονή ταύτη Πατέρες εις τους μυχούς του Υμηττού κατέφυγον και εις το της Πεντέλης όρος αποφυγόντες εχθρικήν μάχαιραν».² Για τους εκ της μονής Πετράκη καταφυγόντες μοναχούς στην Πεντέλη γράφει ο Αλβανάκης: «Οι μοναχοί αυτής, αποδόσαντες τα πάντα εις την Θεϊάν οργήν, ετράπησαν εις φυγήν πεπληρωμένην έχοντες την καρδίαν τρόμου και φρίκης, και εκρύπτοντο εις τα χαράδρας της Πεντέλης ψιθυρίζοντες εν τρόμω και φόβω το “ημάρτομεν”, “ηνομήσαμεν”, “ηδικήσαμεν”. Τότε δε και οι της Πεντέλης μοναχοί, βλέποντες επικειμένην την κατά της Μονής αυτών επιδρομήν, εγκατέλιπον ταύτην, αφού ηζασφάλισαν εις κρύπτας υπογείους τα έγγραφα αυτών και τα κειμήλια».³

Το 1778 η μονή δέχτηκε δεύτερη εισβολή από 418 Αλβανούς επιδρομείς που έφτασαν στην Αθήνα από την Πελοπόννησο, και για την οποία λέει ο Αλβανάκης: «Ούτοι πάντες υπό τον Αρχηγόν αυτών Γιαχολώρην, επέδραμον επί την Μονήν και ευρόντες τους πατέρας αυτής ανετοίμους και μη προσδοκόντας τοιούτον τι ελεηλάτησαν την Μονήν και έκαυσαν την βιβλιοθήκην αυτής. Ευτυχώς δεν είχαν αποτεθεί έτι εις ταύτην πάντα τα χειρόγραφα της Μονής και τα βιβλία αυτής· αλλ’ η απώλεια υπήρξεν ουχ ήττον μεγίστη. Διότι μεταξύ των καέντων χειρογράφων ήτο και εν πολυτιμότατον. Το χειρόγραφο τούτο ήτο η Απολογία του χριστιανισμού...»⁴

Επιδημίες

Κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας η Αθήνα υπέφερε από μεγάλες επιδημίες, και συγκεκριμένα από πανώλη και ευλογιά. Οι συνέπειες καταστροφικές. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Μπενιζέλο: «Περί τούτον τον χρόνον –1778– έπεσεν η νόσος εις τα παιδιά, η κατά αντίφασιν λεγομένη ευλογιά. Απέθανον έως 700 παιδιά και τινες εις ηλικίαν. Τότε δεν ήτο εις κοινήν χρήση το λεγόμενον αμπόλιασμα. Η νόσος ήρχισεν τον Μάϊον και διήρκησε έως τον Νοέμβριον».⁵ Κατά τον Δημήτριο Αλεξ. Γέροντα, υπολογίζεται ότι από την πανώλη πέθαναν περίπου 1.000 Αθηναίοι και 350 Τούρκοι.⁶ Στην επιδημία της πανώλης αναφέρεται και ο Αλβανάκης: «Επί της Ηγουμενίας του Κυρίλλου Α’ του Δέγλερη, εξερράγη εις τας Αθήνας η επιδημία της Πανώλους, η αποκληθείσα “Θανατικό” ένεκεν της μεγάλης φθοράς ην επέφερεν. Τότε οι εκ των Αρχόντων και των Οικοκυραίων οι πλείστοι, κατέφυγον εις Πεντέλην. Διότι η Μονή αύτη εθεωρείτο άτρωτος υπό της ασθενείας ταύτης και τούτο διότι ο κτήτωρ αυτής Άγιος Τιμόθεος εθεωρείτο διώκτης της επιδημίας, ετιμάτο δε ιδιαίτερος δι’ αυτό τούτο και ζων και μετά θάνατον. Η συρροή λοιπόν εν Πεντέλη κατά την πρώτην εμφάνισιν της φοβεράς νόσου, ήτοι το 1778, υπήρξε μεγάλη. Οι Μοναχοί ηναγκάσθησαν να εγκαταλείψωσι την Μονήν και να διασπαρώσι εις τα πέριξ ερημίας, τα δε κελλία αυτών επληρώθησαν υπό των προσφύγων. Εν τη Μονή κατέφυγεν και ο Μητροπολίτης Αθηνών Γαβριήλ, όστις και εδίδασκε τους αρχοντόπαιδας γράμματα. Κατά το διάστημα εκείνο επληρώθησαν και τα λεγόμενα Αρχοντικά [...] ...απετελούντο εξ ιδίων όλως οικημάτων και πύργων, κειμένων εκτός της Μονής και εις τας πέριξ καταλλήλους θέσεις. [...]

¹ Λάμπρος, «Σιγίλλια μονών Αττικής», σελ. 94-97.

² Δ. Καμπούρογλου, «Μνημεία», том Α’, σελ. 42.

³ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», том Α’: Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 62. Εν Αθήναις, 1905.

⁴ Ό.π., σελ. 63.

⁵ Ό.π., σελ. 39.

⁶ Ό.π., σελ. 40.

Κατά τον λοιμόν εκείνον ετελούντο συχνάκις λιτανείαι της εικόνας του αγίου Τιμοθέου και των λειψάνων αυτού. Εις τας λιτανείας ταύτας ελάμβανον οι λιτανεύοντες και δύο ετέρας εικόνας, ων η μία παρίστα τον άγιον Τιμόθεον καταδιώκοντα την Πανώλην η δε ετέρα καρφώνοντα αυτήν. Και λειτουργίαι ετελούντο εν τε τω καθολικώ Ναώ, και τω της αγίας Τριάδος κατά της ασθενείας ταύτης και παρακλήσεις καθ' ας εχωροστάτει ο Μητροπολίτης Αθηνών Γαβριήλ».¹

Μεγάλο μέρος λοιπόν των κατοίκων της Αθήνας αναγκάστηκε να καταφύγει στα βουνά αποβλέποντας στη φιλοξενία των μοναστηριών Πεντέλης και Υμηττού. Στην Πεντέλη επίσης κατέφυγαν και οικογένειες προερχόμενες από τους μικρούς οικισμούς του Κορωπίου, όπως γράφει ο Νίκος Παπαγιαννάκος.² Ποια τάξη των πολιτών όμως φιλοξένησε η μονή Πεντέλης; Μήπως τους φτωχούς και τους δύστυχους; Τέτοια προνόμια είχαν μόνο οι πλούσιοι, τους οποίους τα μοναστήρια εκτιμούσαν ιδιαίτερος (για τα πλούτη τους φυσικά). Ας δούμε τι γράφει ο Κύριλλος Δέγλερης στα απομνημονεύματά του: «Καθ' όλην την διάρκεια της λοιμικής νόσου διέμενεν εν τη Μονή Πεντέλης όλον το αρχοντολόι, ήτοι της πρώτης τάξεως πολίται, διατρεφόμενοι και περιποιούμενοι επαξίως της τάξεών των, οι δε μοναχοί εκκενώσαντες την Μονήν διεσπάρησαν εις τα διάφορα μετόχια, τόσο δε ευχαριστήθηκαν παρ' αυτών οι μοναχοί, ώστε όταν έπαυσεν η νόσος και ανεχώρουν τούς προέεμπον κάτωθεν της Μονής και ήταν η ώρα μεσημέρι.

“Αιντε παιδιά μου εις το καλό” φιλούσαν και τα χέρια».³

Σύμφωνα με τον Σταύρο Δ. Κούρτη: «...Μόλις έφτανε η πανούκλα, ο κόσμος έφευγε από την Αθήνα. Έτσι έγινε και τούτη τη φορά. Οι πιο πολλοί σκόρπισαν στις εξοχές και στα μοναστήρια. Η Καισαριανή κ' η Πεντέλη ήταν τα μεγάλα καταφύγια. Η πρώτη για το λαό και η δεύτερη για το αρχοντολόι.[...]

Το αρχοντολόι όπως καταλαβαίνεις, περνούσε ζωή χαρισάμενη στο πλούσιο μοναστήρι. Κι όσο κρατούσε η αρρώστια, οι άρχοντες με τις φαμίλιες τους έμεναν στα κελιά της μονής κ' εκεί έτρωγαν κ' έπιναν. Οι καλόγεροι έφευγαν στα διάφορα μετόχια. Και το μοναστήρι ήταν σαν φέουδο των αρχόντων!

Το καλοκαίρι ανέβαινε κι ο λαός στην Πεντέλη κ' έμενε στο ύπαιθρο, κάτω από τα δέντρα. Το μοναστήρι έδινε ψωμί, σ' όλο τον κόσμο, δύο φορές την ημέρα. Τα ψωμιά τα έφτιαχναν μικρά και στρογγυλά και τα 'λέγαν καλογεράκια.

Η φύση, τα δάση κι ο καθαρός αγέρας, εμπόδιζαν την αρρώστια να φτάσει στην Πεντέλη. Έτσι σιγά σιγά το μοναστήρι έβγαλε τη φήμη πως δεν το πιάνει η πανούκλα. [...]

Το αρχοντολόι όπως είπαμε καλοπερνούσε στην Πεντέλη. Κι όταν πια πέρασε η αρρώστια, έκαναν λειτουργία στο εκκλησάκι της Αγιάς Τριάδας κ' ύστερα ένα γερό ξεφάντωμα. Κ' η Φιλιά η Βροντογούνη, η τομαρού, που δεν την κάλεσαν οι κυράδες στο γλεντοκόπι, θύμωσε μαζί του. Και να τις τους έψαλλε:

Σαράντα πέντε μπουκλίζες
Και κούπες ασημένιες
Τις ήπιαν οι αρχόντισσες
Οι ξεφταλαγιασμένες.
Φωνάζ' η Αλεξάνδραινα
Τρέξετε θηλυκά
Αλυσιβάκι φέρτε μου
Να πιάσει την καρδιά μου.

Κ' η Αλεξάνδραινα η Μπενιζέλου, που η Φιλιά τόσο την ξευτέλισε, της αποκρίθηκε.

Κυρά Φιλιά εμίσεψε
και φεύγει απ' την Πεντέλη
και κλαίει το νοσοκομείο

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α': Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 65-68. Εν Αθήναις, 1905.

² «Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας στη ΝΑ Αττική κατά την τουρκοκρατία».

³ Δημ. Καμπούρογλου, «Μνημεία», τομ. Α', σελ. 397.

και όλ' οι καλογέροι.»¹

Όμως δεν ήταν μόνο η φιλοξενία που παρείχαν οι μοναχοί στους αθηναίους άρχοντες, αλλά και εκτάσεις στο βουνό για να χτίσουν παραθεριστικούς πύργους και καταφύγια στην περίπτωση επιδημιών. Τέτοιους πύργους στην Πεντέλη είχαν οι άρχοντες Ταρωνίτες και Μισεραλιώτες, όπως μας πληροφορεί ο Δημ. Αλ. Γέροντας.²

Ο Αλβανάκης αναφέρει πως ακόμα και Τούρκοι έσπευδαν στα μοναστήρια με λαμπάδες δια την εξιλέωσιν του Θείου και την κατάπαυσιν του κακού. Μέχρι και χανούμισες ανέβαιναν ξυπόλητες στην Πεντέλη και στον Υμηττό γιατί το είχαν τάμα.

Το ξεπούλημα της γης

Τα τελευταία προ επαναστατικά γεγονότα της μονής σημαδεύτηκαν με υποθέσεις καταπάτησης περιουσιακών στοιχείων της μονής, η οποία ως έσχατο μέσο προστασίας των δικαιωμάτων της χρησιμοποιούσε τα συνήθη πατριαρχικά επιτίμια. Το 1818 εξαπολύθηκε πατριαρχικό σιγίλιο με τις καθιερωμένες κατάρες ενάντια σε εκείνους οι οποίοι «καταπατούσι τους τόπους και τα σύνορα του ειρηνέου Ιερού Καταγωγίου της Πεντέλης».³

Κατάρες λοιπόν σε όσους καταπατούσαν τις ιδιοκτησίες της μονής, ιδιοκτησίες που αποκτήθηκαν εντελώς λαθραία, και οι οποίες κατόπιν πουλήθηκαν με αποτέλεσμα να θησαυρίζει η μονή.

Απέκτησαν εκτάσεις σε όλη σχεδόν την Ανατολική Αττική, στο Παλαιοχώρι, στο Βρανά, στη Βραυρώνα, στην Πετρέζα, στη Βελανιδέζα, όπως και στο Γέρακα.

Ο Καμπούργλου παραθέτει τα εξής σχετικά με κάποιον ηγούμενο της μονής: «Κατά την εγκατάστασιν του Βασιλείου, όπως ήτο άλλως τε φυσικόν κατόπιν των καταστροφών του Αγώνος, εις μεγάλην ένδειαν είχε περιέλθει η Μονή.

Ο τότε ηγούμενος εκτραγωδεί την κατάστασιν εις επιστολήν του προς τον τοποτηρητήν του θρόνου Αθηνών Ταλαντίου Νεόφυτον, παραπονείται δε κατά των τότε δημογερόντων, που δεν τον αφήνουν να πωλήση ούτε ένα μικρόν ιδιόκτητόν του χωράφι, και θεωρεί συμφέρον εις την Μονήν να εκποιηθούν αι εν Αθήναις άγονοι κτήσεις της προς 1500 γρόσια το στρέμμα!»⁴

Διάφορα άλλα περιστατικά αναφέρονται στον κώδικα του Πούλου. Σε αυτά φαίνεται πως οι μοναχοί με την ιδιότητα του αγοραστή ή του πωλητή συναλλάσσονταν ελεύθερα, πράγμα που συναντάται και σε πράξεις προηγούμενες του κώδικα Πούλου, δηλ. του 17^{ου}, 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Μερικά παραδείγματα: στην πράξη 379 (16 Φεβρουαρίου 1825) διαβάζουμε: «...Ο Γρηγόρης Καλόγερος της Πεντέλης... επούλησεν αμπέλι... κληρονομίαν από αδελφήν του Φιλίαν στρέμματα προικήσια πλησίον... εις την Αγαθήν θυγατέρα ποτέ Παντελίου Ψύλλα, το οποίο σήμερον δημοσίως επούλησε, παρέδωκεν εις εκποίησιν τελείαν, ασφαλή και αμετάτρεπτον εις την ειρηνέην δια της τιμής των γροσίων εκατόν σαράντα τα οποία έλαβε ευθύς...» Σε μια άλλη πράξη (29 Απριλίου 1800): «Η Μαρία, σύζηγος Παναγιώτη Καρόρη, με “γνώμιν και θέλησιν του συζήγου της” πούλησε τα ελαιόδενδρά της –το “προικίον” της, όπως αναγράφεται– στο Χαλάνδρι, “εις τελείαν πούλησιν του Σωτήρα Μπιτζαχτσή, καλογήρου του Μοναστηρίου Πεντέλης δια γρόσια 135”. Προστίθεται ότι ο αγοραστής καλόγηρος “εκ του νυν και εις το εξής αγροικείται και κράζεται καθολικός νοικοκύρης”».⁵ Μια άλλη βεβαίωση περί ιδιοκτησίας των μοναχών είναι το συμβόλαιο 704, το οποίο αναφέρεται στα όρια κτήματος του ηγουμένου Πεντέλης.

Το ξεπούλημα της Πεντέλης και της Αττικής είναι μια παράδοση η οποία διατηρήθηκε ακέραιη στους αιώνες που πέρασαν, και συνεχίζεται με φρενήρεις ρυθμούς από τους σημερινούς κατοίκους της μονής.

¹ «Υγεία και θανατικά στην Αθήνα», περιοδικό Νέα Εστία, τ. 1368, σελ 876-877 (Αθήναι, 1 Ιουλίου 1984).

² «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού».

³ Βολανάκης, «Μουσείο Πεντέλης», σελ. 38-40.

⁴ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 61.

⁵ «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού».

Το «παιδομαζώμα»

Ως γνωστόν, το λεγόμενο «παιδομαζώμα» ήταν μία βίαιη μορφή εξισλαμισμού, όπου οι Τούρκοι άρπαζαν τα νεαρά παιδιά από τις οικογένειές τους. Υποτίθεται, λοιπόν, ότι στην Αθήνα, κατά την εποχή του παιδομαζώματος, οι γονείς φυγάδευαν τα παιδιά τους στην Πεντέλη. Ήταν παιδιά ηλικίας μέχρι και 20 ετών, τα οποία κατέφευγαν εκεί ενώ ταυτόχρονα προετοιμάζονταν για ένοπλη αντίσταση κατά των Τούρκων. Τα παιδιά των Αθηναίων κατέφταναν στη μονή όπου διδάσκονταν τα γράμματα από τους μοναχούς.

Υπήρξαν εξισλαμισμοί; Υπήρξαν, όμως δεν ήταν βίαιοι¹ και άρα δεν υπήρχε κανένας λόγος φυγάδευσης των παιδιών.

Είναι ωστόσο αλήθεια πως υπήρχαν πολλά παιδιά που πήγαιναν στη μονή Πεντέλης και γίνονταν καλόγεροι, όμως ο λόγος δεν ήταν η αποφυγή του «παιδομαζώματος», και ούτε φυσικά προετοιμάζονταν για ένοπλη αντίσταση κατά των Τούρκων. Σε μια τέτοια ζοφερή εποχή αποτελούσε λύση για καλύτερη διαβίωση. Σε αυτά τα καλογεροπαιδιά αναφέρεται και ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί: «Εκεί διακονούν και μερικοί: “μαχμουμπού” πετσέ παπά γουλαμλαρί” (“όμορφοι νεαροί παπαδοκαλόγεροι”). Είναι τόσο ωραίοι και λαχταριστοί, που δεν βρίσκω λόγια να τους περιγράψω».²

Το «Κρυφό Σχολείο»

Πολύς λόγος έχει γίνει για το «περίφημο» κρυφό σχολείο της μονής Πεντέλης. Τόσο οι πατέρες της μονής όσο και χριστιανοί μελετητές έχουν μιλήσει με δέος γι' αυτό.

Αν και το «κρυφό σχολείο» έχει ριζώσει για τα καλά στο νεοελληνικό συλλογικό ασυνείδητο υπάρχει παραπλεύρως πληθώρα ενστάσεων οι οποίες αμφισβητούν την ύπαρξή του.³

¹ Ο Γιάννης Σκαρίμπας (απόγονος ο ίδιος αγωνιστών του '21) γράφει τα ακόλουθα με το χαρακτηριστικό καυστικό του ύφος: «Λέγεται, γράφεται και γενικώς πιστεύεται ότι ο γενιτσαρισμός ήταν ένα βίαιο και αγροίκο παιδομαζώμα των Ελληνόπουλων του υπόδουλου στους Τούρκους έθνους μας, τρομερή και άγρια μάστιγα της πάσας ραιγάδικης εθνότητας και ιδιαιτήτα της ελληνικής. Και τάχα πως ολοφύρονταν οι μανάδες των αγοριών που τάχα τ' άρπαζαν από το σπιτικό τους προαύλιο, οι ζαπτιέδες παλιότουρκοι! Πού να ξέρουν οι “γιοκ Μαλτέζοι” ιστορικοί μας ότι για τις μανάδες αυτές και για την οικογένειά τους ολόκληρη, μια τέτοια θεόσταλη και περιζήτητη τύχη θα κινούσε τη ζήλεια των άλλων οικογενειών και μανάδων που οι “κανακάρηδές” τους κινδυνεύουν... να μείνουν στο ράφι! [...] Οποία λοιπόν πλάνη! Και οποία αγκύλωση και συκοφαντία των εν τοις πράγματι υπαρξαθέντων...»¹

Ο Ανδρέας Παππάς εξηγεί επίσης: «Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας δεν υπήρξαν βίαιοι εξισλαμισμοί στη μετέπειτα ελληνική επικράτεια. Οι Οθωμανοί, εφόσον οι υπόδουλοι λαοί κατέβαλλαν κανονικά τους φόρους που τους αναλογούσαν, δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Οι μαζικοί εξισλαμισμοί που παρατηρούνται στα Βαλκάνια (Βοσνία, Αλβανία κ.λπ.) έγιναν, κατά κανόνα, με τη θέληση εκείνων που αλλαξοπίστησαν, και ειδικότερα με σκοπό να έχουν καλύτερες σχέσεις με τον κατακτητή και να συμμετέχουν από καλύτερη θέση στη νομή και άσκηση της εξουσίας. Η επάνδρωση των Γενιτσάρων, από ένα χρονικό σημείο και έπειτα τουλάχιστον, δεν γινόταν βιαίως, μέσω «παιδομαζώματος». Αντίθετα μάλιστα, όσο το σώμα αυτό αποκτούσε εξέχουσα θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αρκετοί γονείς προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη «σταδιοδρομία» των παιδιών τους μέσω της κατάταξής τους στους Γενίτσαρους». (Εφημερίδα “Το Βήμα”: «10 μικροί μύθοι για το 1821» [25/3/2006])

² «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ.Εκάτη, σελ. 189. (Σημ. Η δήλωση του Τούρκου περιηγητή μάλλον δεν άρεσε στον Τζώρτζογλου, ο οποίος τη μετέφρασε ως εξής: «Σ' αυτό το περίτεχνα φτιαγμένο μοναστήρι υπάρχουν καλογεροπαιδιά τόσο καλίσωνα, που δεν φτάνει η γλώσσα για τον έπαινό τους». (Βλ. «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού», σελ. 13, σημ. 4).

³ Σύμφωνα με μια άποψη πρόκειται για μύθο ο οποίος αναδόθηκε μέσα από τον πίνακα του ζωγράφου Νικηφόρου Λύτρα, το 1885. Η εκκλησία καπηλεύτηκε το έργο του και το πλάσαρε ως ιστορικό γεγονός. Έτσι, ολόκληρες γενιές μεγάλωσαν αναγνωρίζοντας ως αληθινό το μύθο αυτό, και κάπως έτσι προέκυψε και το γνωστό τραγουδάκι «φεγγαράκι μου λαμπρό...» Αν αυτή η άποψη δεν είναι αληθής, υπάρχουν πολλοί ιστορικοί που αρνούνται κατηγορηματικά την ύπαρξη κρυφών σχολείων, όπως ο Β. Σφυρόερας, ο Γιάννης Βλαχογιάννης, ο Αλέξης Πολίτης, ο Ματθαίος Παρανίκας, ο Μανουήλ Γεδεών, (1851-1943), λόγιος από την Κωνσταντινούπολη και κατόπιν χαρτοφύλακας - χρονογράφος της Μεγάλης Εκκλησίας αλλά και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Όλοι τους είναι κατηγορηματικοί: Το «κρυφό σχολείο» είναι μύθος. Η ύπαρξη κρυφών σχολείων δεν επισημαίνεται σε κανένα κείμενο της Τουρκοκρατίας: πρόκειται για όρο που επινοήθηκε μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Αυτό δεν εμπόδισε φυσικά τα μοναστήρια να πλασάρουν τις κατακόμβες τους ως «κρυφά σχολεία». Ένα από αυτά είναι και η μονή Πεντέλης, η οποία όπως θα δούμε χρησιμοποίησε το παλιό της οστεοφυλάκιο ως «κρυφό σχολείο». Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι μέχρι τη δεκαετία του 1960 τα «κρυφά σχολεία» στην Ελλάδα δεν ξεπερνούσαν τα 6-7, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 αυτά ξεπερνούσαν τα 100!¹ Εδώ θα δούμε ότι την ίδια περίοδο (δεκαετία '70) «ανακαλύφθηκε» το «κρυφό σχολείο» της μονής από τον ηγούμενο Θεόκλητο Φεφέ.

Ο ρόλος της μονής στο ξεκίνημα του Αγώνα

Λέγεται πως η μονή Πεντέλης έπαιξε το σημαντικότερο ρόλο στο ξεκίνημα του Αγώνα, τροφοδοτώντας τους αγωνιστές με μπαρούτι για την άμυνα της Αθήνας, και γι' αυτό η μονή έφτασε να θεωρείται «Κάστρο του Έθνους και της Ορθοδοξίας».

Όπως γράφει στα απομνημονεύματά του ο Κύριλλος Δέγλερης, με την έκρηξη της επανάστασης οι καταθροθυβημένοι Τούρκοι προέβησαν στη σφαγή χριστιανών. Τότε, οι ηγούμενοι των μονών Πεντέλης και Πετράκη επισκέφθηκαν τον Τούρκο διοικητή της Αθήνας και του είπαν τούτα: «Σας βλέπομεν αγάδες πολύ ανήσυχους μήπως και 'μεις δεν έχομεν τους ίδιους φόβους; Και ημεείς ακούομεν κλέφτας εις το ένα μέρος κλέφτας εις το άλλο· μήπως περισσότερο βιος έχετε σεις από μας; προτείνω να γίνομεν ένα, Τούρκοι και Ρωμαίοι, και όλοι μαζί να φυλάζωμεν την Χώραν η οποία είναι καλώς περιτειχισμένη και όποιος αγαπά ας έλθη». Ο Αθανάσιος Νίκας κάνει λόγο για «στρατήγημα»,² ότι δηλαδή σκοπός ήταν να πιστέψουν οι Τούρκοι πως οι Αθηναίοι είναι αντίθετοι σε κάθε εξέγερση, ενώ στην πραγματικότητα κάλυπταν τους επαναστάτες οι οποίοι συγκεντρώνονταν στο Μενίδι για την κατάληψη της Αθήνας. Αυτά τα λόγια, αν ειπώθηκαν, μάλλον δεν είχαν να κάνουν με κάποια συνομωσία κλήρου - επαναστατών κατά των Τούρκων.

Οι ηγούμενοι, όχι μόνο της μονής Πεντέλης αλλά και της Ταώ, όπως επίσης και της Καισαριανής στον Υμηττό, ήταν αυτοί που κατά τον Καμπούρογλου έπαιρναν μέρος στην εκλογή των δημογερόντων, αν και όχι πάντα απαραίτητα, όπως τονίζει ο Καμπούρογλου· έπαιρναν όμως μέρος.³ Οι δημογέροντες (ή προεστοί, ή άρχοντες, ή κοτζαμπάσηδες), όπως γνωρίζουμε, κατάγονταν από πλούσιες οικογένειες, και ήταν αυτοί που είχαν αναλάβει τη διαφύλαξη της τάξης και τη συλλογή των φόρων για λογαριασμό του σουλτάνου. Κάποιες από αυτές τις οικογένειες συνδέονταν με την Πεντέλη και τις μονές της, όπως οι οικογένειες Βρανά, Καματηρού, Πικέρνη, Μισεραλιώτου και Ταρωνίτη. Οι τελευταίοι όπως είδαμε είχαν και πύργους στην Πεντέλη. Ο Καμπούρογλου παρουσιάζει τους δημογέροντες όχι μόνο ως τοπικούς άρχοντες αλλά και ως προστάτες του πολύπαθου γένους, ενώ ζητάει να γίνει κατανοητός ο γεμάτος ευθύνες και δυσκολίες ρόλος τους, και λέει ότι θα πρέπει να πάψει πλέον να υφίσταται ο –κατ' αυτόν– άδικος αλλά και υβριστικός χαρακτηρισμός «κοτζαμπάσης» γι' αυτούς τους ανθρώπους που τόσο άσχιζαν για τον υπόδουλο λαό.⁴ Οι κοτζαμπάσηδες, όμως, στην πλειοψηφία τους ήταν άτομα που συμπεριφέρονταν με περιφρόνηση στο λαό, ενώ πολλές φορές η συμπεριφορά τους ήταν χειρότερη κι από των Τούρκων ακόμα. Το ενδιαφέρον τους περιοριζόταν στη διατήρηση της εξουσίας και στην απόκτηση ολοένα και περισσότερο πλούτου. Και είναι προφανές ότι λόγω αυτού δεν έβλεπαν να καθόλου καλό μάτι τους ξεση-

Αυτοί όπως και αρκετοί άλλοι καθηγητές ιστορικοί υποστηρίζουν ότι δεν υπήρχε κανένας λόγος να λειτουργούν κρυφά σχολεία επειδή οι Τούρκοι δε νοιάζονταν καν για την εκπαίδευση, παρά το μόνο που τους ενδιέφερε ήταν η καταβολή φόρων στο σουλτάνο. Από κει και πέρα ο καθένας μπορούσε να μάθει όποια γλώσσα ήθελε χωρίς καμία παρενόχληση. Αντιθέτως, αναφέρεται η ύπαρξη πολλών νόμιμων σχολείων σε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Στο «Λεξικό» του Γεώργιου Κωνσταντίνου (Α' έκδοση 1757), αναφέρεται η ύπαρξη 35 ανώτερων σχολείων σε 29 πόλεις.

Η εκκλησία ήθελε κι αυτή μερίδιο δόξας στην εξέγερση των Ελλήνων ενάντια στους Οθωμανούς. Και γι' αυτό σκαρφίστηκε το μύθο του «κρυφού σχολείου» αλλά και άλλους, όπως το ότι πολέμησε στο πλευρό των αγωνιστών. Αυτό θα εξετάσουμε αμέσως μετά.

¹ Βλ. <http://antichainletter.wordpress.com>

² «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού», σελ. 28.

³ «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 126.

⁴ Ο.π., σελ. 138 & 146.

κωμούς των υπόδουλων Ελλήνων, γιατί αυτό έθετε αυτομάτως σε κίνδυνο τα προνόμιά τους. Η κατακραυγή εναντίον τους ήταν έντονη όχι μόνο από τους Έλληνες αλλά ακόμα και από τους ξένους ταξιδιώτες που επισκέπτονταν την Ελλάδα. Ο Καποδίστριας τους αποκαλούσε «*Τούρκους φέροντες χριστιανικά ονόματα*», ο Κουντουριώτης «*τουρκοπροεστούς*» και ο λαός «*τουρκοκοτζαμπάσηδες*».¹ Αλλά και ο Φωτάκος στα «*Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης*» γράφει τα κάτωθι: «*Οι κοτζαμπάσηδες ήταν χωρισμένοι σε δύο παρατάξεις και καθεμιά ακολουθούσε και υπηρετούσε αντίστοιχη τουρκική παράταξη. Κάθε παράταξη ήθελε να έχει την εξουσία, για να διοικεί τον τόπο και να πλουτίζει.*

Για να αποκτήσει την εξουσία η μια ή η άλλη παράταξη, έστελνε στον σουλτάνο αντιπροσώπους της, για να προστατέψουν τάχα τους ραγιάδες από τις καταχρήσεις των Τούρκων, ενώ στην πραγματικότητα τους έστελναν για να διώξουν τους αντιπάλους τους από την εξουσία και να την πάρουν αυτοί. Όλα τα έξοδα που γίνονταν για την αποστολή και διαμονή των αντιπροσώπων στην Κωνσταντινούπολη από τον ίδιο τον ραγιά πληρώνονταν.

Και η μια και η άλλη φατρία ζόδευαν, και οποιαδήποτε έπειτα φαινόταν νικήτρια και είχε και πασά δικό της, όλα τα έξοδα τα φόρτωνε στους ραγιάδες». Ο θεσμός της δημογεροντίας καταργήθηκε το 1830 από τον Καποδίστρια.

Για να επιστρέψω λοιπόν στο κυρίως θέμα, που δεν είναι οι κοτζαμπάσηδες αλλά η μονή Πεντέλης: είδαμε ποιοί άνθρωποι εκλέγονταν με τις «ευλογίες» των ηγουμένων της Πεντέλης και των άλλων μονών. Επομένως, πώς θα μπορούσε η μονή να προστατεύει τους επαναστάτες αλλά και να συνεισφέρει στην ένοπλη αντίσταση, όταν από την άλλη είχε λόγο στην εκλογή των δυναστών του λαού, οι οποίοι κάθε άλλο παρά την επανάσταση επιθυμούσαν;

Θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι μιλάμε για διαφορετικούς ηγούμενους και για διαφορετικές εποχές· δηλαδή, άλλος ήταν ο ηγούμενος που πήγε και «ξεγέλασε» τους Τούρκους εξυπηρετώντας τα συμφέροντα των επαναστατών, και άλλος ο ηγούμενος που στήριζε τη μάστιγα των δημογερόντων. Ακόμα όμως και αν πρόκειται για διαφορετικούς ανθρώπους, η νοστοροπία της Εκκλησίας ήταν καθαρά αντιεπαναστατική. Κανένας ιερωμένος –και ειδικά ηγούμενος– δε θα εκδήλωνε έμπρακτη ή έστω θεωρητική συμπαράσταση στους επαναστάτες. Παρ'όλα αυτά, ο κλήρος, γνωστός πλέον για την τάση του να πείσει τον κόσμο ότι συνέβαλε στην απελευθέρωση της Ελλάδας, είτε κατασκεύασε μύθους, είτε χρησιμοποίησε αληθινά περιστατικά προσθέτοντας σε αυτά και τη δική της «συμβολή». Μια από αυτές τις ιστορίες είναι κι αυτή που περιγράφει ο Δημήτρης Αλ. Γέροντας: «*Με τις ευλογίες της εκκλησίας, όπως παντού, άρχιζε ο αγώνας στην Αττική και στην Αθήνα. [...]*

Σε τούτο το συνταρακτικό γεγονός, δηλαδή την ευλογημένη επανάσταση του 1821, μπορούσαν αυτά τα φυτώρια των εθνικών παραδόσεων, οι Μονές, να μείνουν ξένες και αμέτοχες;

Στη Μονή λοιπόν της Πεντέλης, σ' αυτήν την κιβωτό των παραδόσεων του Έθνους, άγρυπνοι οι μοναχοί ετοιμάζαν την πυρίτιδα για τους επαναστάτες.

Οι σφαίρες και τα φυσέκια ετοιμαζόντουσαν στο Μετόχι της ίδιας Μονής, στην Αγία Δύναμη... [...]

Εκεί άφηναν το μαπαρούτι οι μοναχοί. Δίπλα στο σεμνό και ταπεινό αυτό εκκλησάκι ήταν το σπίτι του Αθηναίου, Σπύρου Καπουτσιμάδη. Ο μοναδικός της εποχής εκείνης πυροτέχνης, ο Μαστρο-Παυλής, πρόγονος της γνωστής αθηναϊκής οικογένειας Παυλίδου, νύχτες ολόκληρες, ετοιμάζε τα πυρομαχικά και λίγο πριν ξημερώσει τα παρέδιδε στον γείτονά του, τον Καπουτσιμάδη.

Από το σπίτι του Καπουτσιμάδη, μια σεβαστή Αθηναία, η Κυρά Μανώλαινα του Μπινιάρη, τα έκρυβε στους μπόγους των απλύτων της, που τα εφόρτωνε στο υπομονετικό τετράποδό της. Από κει τα μετέφερε στην Καλλιρόη, βγαίνοντας από τα τείχη της πόλεως είτε από την πύλη του Αδριανού είτε από την Μπουμπουνίστρα, όπου τώρα ο άγνωστος στρατιώτης.

Στη γέφυρα του Σταδίου την περίμενε ειδικός απεσταλμένος από τους επαναστάτες, που παλάμβανε τα πυρομαχικά και τα παράδινε στους μαχητές. [...]

Έτσι, με αλήθειες που μοιάζουν με ψέμματα αλλά και με ψέμματα που όμως ήσαν αλήθειες, άρχισε ο επικός εκείνος αγώνας.

¹ www.etaksi2011.blogspot.gr

Οι μοναχοί της Μονής ολόψυχα μετέχουν και βοηθάν αποτελεσματικά τους επαναστάτες. Είκοσι – δυο από αυτούς κατατάσσονται στα σώματα των Αθηναίων και των άλλων αττικών που αγωνιζόντουσαν μαζί τους.

Ο ηγούμενος της Μονής Κύριλλος Δέγλερς, στα “απομνημονεύματά” του αναφέρει ότι στην πολιορκία της Ακροπόλεως από τους Έλληνες, “το πλείστον μέρος του άρτου παρείχετο υπό των δύο μονών, της Πεντέλης και Πετράκη ως και του κρέατος εκ των ποιμνίων και των βουκολίων αυτών”.

Κατά τη διάρκεια του ίδιου αγώνα, η Μονή Πεντέλης έχασε τα πιο πολλά από τα πολύτιμα κειμήλιά της, που οι μοναχοί τα είχαν κρύψει, με κάθε προσοχή και με κάθε επιμέλεια, σε κρυψώνες. Τους κρυψώνες αυτούς τους ανακάλυψαν οι Τούρκοι και άρπαγες πάντοτε, απεκόμισαν τους θησαυρούς. Αλλά και μια άλλη σημαντική ζημία υπέστη η Μονή κατά τη διάρκεια της επανάστασεως. Όλα τα βιβλία της, μετά την παράδοση της Ακροπόλεως από τους Τούρκους στους Έλληνες, μεταφέρθηκαν για περισσότερη ασφάλεια μέσα στον ιερό μας Βράχο.

“Εκεί – γράφει ο Δέγλερς – τα μεν εις χάρτην βιβλία εχρησίμευσαν διά φυσέκια, αι δε μεμβράναι διασκορπίσθησαν τήδε κακείσαι”». ¹

Τι περίεργο όμως... όπου κι αν αναζητήσουμε πληροφορίες στο διαδίκτυο για τον Παυλή βλέπουμε ότι το μπαρούτι το κατασκεύαζε ο ίδιος και όχι οι μοναχοί: «...στο “Γλυκισματοποιείον” του Σπυρίδωνα Παυλίδη που άνοιξε το 1841 στη γωνία Αιόλου και Βύσσης, εκεί που ο πατέρας του σοκολατοποιού, Αλέξης Παυλής με το παρατσούκλι Μπαρουζής το πρωί έφτιαχνε μπαρούτι για τους Τούρκους και το βράδυ ετοιμάζε πολεμοφόδια για τους Έλληνες επαναστάτες. Έτσι μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ελληνική σοκολάτα “μυρίζει μπαρούτι!”» ² Ακόμα: «Ο Παυλής Αλέξης Μπαρουζής ήταν εκείνος που με το προϊόν του μπαρουτόμυλού του εφοδίαζε τους αγωνιστές στο διάστημα της προπαρασκευής της Επανάστασης. Οι δε απόγονοί του με το όνομα Παυλίδης, πλέον, στη θέση του πάλοι ποτέ μπαρουτάδικου έκτισαν εργοστάσιο... “τσικολάτας”». ³ Δε φαίνεται πουθενά να γίνεται λόγος για μπαρουτοκατασκευαστές μοναχούς.

Οι μοναχοί δεν περιορίστηκαν στην «κατασκευή μπαρουτιού». Λέγεται ακόμα ότι τα πολύτιμα βιβλία της μονής χρησίμευσαν για φυσέκια, όπως γράφει ο Δέγλερς: «Την δε βιβλιοθήκην της Μονής και του σχολείου της πόλεως (σχολής του Ντέκα) είχομεν μεταφέρει προ της πολιορκίας εν τω φρουρίω προς ασφάλειαν. Εκεί τα μεν εις χάρτην βιβλία εχρησίμευσαν δια φυσέκια, αι δε μεμβράναι διεσκορπίσθησαν τήδε κακείσε· μέγα δε μέρος των βιβλίων της μονής Πεντέλης είχε καταστραφεί παρά των Αλβανών Οθωμανών τω 1769(;) , ότε καταδιωκόμενοι εκ της Πελοποννήσου αφηνιάσαντες κατά της Βασιλείας διεσκορπίσθησαν εις την Αττικήν και εστρατοπεύδυσαν εις Κηφισσίαν, Αμαρούσιον και Χαλάνδριον, όθεν καταπολεμηθέντες μέχρι των Δερβενοχωρίων κατεστράφησαν». ⁴

Για τα λοιπά κειμήλια της μονής Πεντέλης ο Κύριλλος σημειώνει τα εξής: «Πριν δε φθάσει εις τας Αθήνας ο Ομέρ Βρυώνης είχε δοθεί αυστηρά διαταγή υπό των διοικούντων τα κοινά της πόλεως ουδείς να μην εκβάλη τίποτε εκ των πραγμάτων αυτού και μεταφέρει εις τας νήσους· διότι φεύγουν και αυτοί και μένει η πόλις έρημος οπλιτών, εκτός των όσων είχαν πριν μεταφέρει. Ένεκα της διαταγής ταύτης, εν η ήσαν πρώτοι οι ηγούμενοι υπογεγραμμένοι (διότι ένδεκα πολίται και οι ηγούμενοι εκυβέρνων [τότε] άπαντα της πόλης κοινά), ηναγκάσθησαν τότε και αι δύο Μοναί και εναπέθεσαν αμφοτέραι άπαντα τα πολύτιμα πράγματα των Μονών εις τας εν τοις εν Αθήναις μετοχίσις αυτών υπογείους κρυψώνας. Αλλά την κρυψώνα της Πεντέλης εύρον οι στρατιώται του Ομέρ Βρυώνη, εν τη οποία ήσαν άπαντα τα κειμήλια της Μονής, ιερά σκεύη και άμφια, άγια λείψανα, τα έγγραφα των ιδιοκτησιών της Μονής, προνόμια και δικαιώματα της οικογενείας δια σουλτανικών φερμανίων και Πατριαρχικών σιγιλλίων. Τα πάντα απωλέσθησαν και παν ό,τι σπουδαίον υπήρχεν εν τη Μονή, δυνάμενον να συντελέση εις την αρχικήν σύστασιν αυτής». Αυτά περιγράφονται από τους ιερωμένους, χωρίς όμως να επιβεβαιώνονται από κάποιον άλλον ιστορικό της τουρκοκρατίας. Όπως επίσης, δε βεβαιώνεται από πουθενά αλλού αυτό που αναφέρει ο Αλβανάκης, ότι «κατά την αρχήν της Επανάστασεως ευρίσκομεν

¹ «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού», σελ. 43.

² www.tovima.gr και www.webcache.googleusercontent.com

³ www.boraeinai.blogspot.gr

⁴ Ό.π.

22 Πεντελιώτας Μοναχούς, μαχομένους παρά την θέσιν Γεφυράκια ή Ρεματιά του Αμαρουσίου, εν η πολλοί Αμαρουσιώται εφονεύθησαν, πλην άγνωστο αν, και πόσοι Μοναχοί. Εκ τούτου όμως καταφαίνεται ότι οι Πεντελιώται Καλόγηροι, έλαβον τα όπλα κατά του κοινού εχθρού και εξετέλεσαν και ως Έλληνες το προς την πατρίδα καθήκον, τιμήν και δόξαν και υπόληψιν προσπορίσαντες...»¹ Αναζητώντας στοιχεία περί αυτού έβρισκα μόνο αναφορές για τους πεσόντες Μαρουσιώτες, καμία όμως αναφορά για συμμάχους καλόγηρους.²

Αυτά βέβαια, και χιλιάδες άλλα στοιχεία που δείχνουν την έχθρα της Εκκλησίας απέναντι στους επαναστάτες και τη συμπάθεια προς τους Οθωμανούς απορρίπτονται ως ψεύδη και συ-

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α΄, Ιερά Μονή Πεντέλης, εν Αθήναις, 1905, σελ. 84.

² Ακόμα κι αν δεχτούμε πως όλες οι αντιρρήσεις στο κεφάλαιο αυτό είναι ένα τεράστιο λάθος, το βέβαιο είναι πως η Εκκλησία δε θα μπορούσε ποτέ να ευλογήσει την επανάσταση και οποιαδήποτε μορφή αντίστασης, διότι η ιδεολογία του χριστιανισμού είναι καθαρά και κατ' ουσία αντι-επαναστατική. Αυτό άρχισε να φαίνεται ήδη από τη Βίβλο, από την ανταρσία του Σατανά ενάντια στο ουράνιο βασίλειο. Αυτό αμέσως δείχνει ότι η επανάσταση, η ανταρσία είναι μια ενέργεια που αποδίδεται στον Σατανά, άρα είναι τελείως αντίθετη με όσα η χριστιανική θρησκεία πρεσβεύει· δηλαδή την υποταγή και τη δουλοπρέπεια.

Ο απόστολος Παύλος είναι αρκετά ξεκάθαρος πάνω στο ζήτημα. Στις επιστολές του «προς Τιμόθεον» και «προς Ρωμαίους», προτρέπει τους πιστούς να σέβονται τους αφέντες τους και να δηλώνουν υποταγή σε αυτούς, διότι κάθε επί γης εξουσία είναι σταλμένη από τον θεό, κι αυτός που θα τολμήσει να την αμφισβητήσει ή να στραφεί εναντίον της, στρέφεται ενάντια στον ίδιο τον θεό. Κηρύττει λοιπόν την υποταγή, όχι μόνο για να αποφευχθεί η οργή της εξουσίας, αλλά όπως ο ίδιος λέει, και για...λόγους συνείδησης!

Από τη Βίβλο και τον Παύλο φτάνουμε στους ιεράρχες της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας. Στην Εγκύκλιο του Μαρτίου 1821 ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ ισχυρίστηκε ότι κάθε εξουσία και βασιλεία είναι θεόπεμπτη και όποιος οργανώνει ανταρσία εναντίον της διαπράττει μέγιστο αμάρτημα. Είναι σαν να κινείται εναντίον του ίδιου του θεού, και γι' αυτό η Εκκλησία τον αφορίζει και τον καταδικάζει σε αιώνια τιμωρία. Κατά συνέπεια, και ο Σουλτάνος θεόσταλτος ήταν, και οι Έλληνες που οργάνωναν την επανάσταση διέπρατταν το ίδιο θανάσιμο αμάρτημα. Το αφοριστικό κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε στο ελληνικό περιοδικό «Λόγιος Ερμής», ενώ αργότερα (1856) παρουσιάστηκε και στο βιβλίο Ιστορίας του Ιωάννη Φιλήμονα. Η Εκκλησία ισχυρίζεται ότι ο Πατριάρχης εξαναγκάστηκε από τους οθωμανούς να εκδώσει την εν λόγω Εγκύκλιο, όμως υπάρχει και μια άλλη Εγκύκλιος του 1797, γραμμένη από τον ίδιο Πατριάρχη και με το ίδιο ιδεολογικό περιεχόμενο, όταν η ιδέα της Επανάστασης δεν είχε καν εμφανιστεί.

Ας μην ξεχνάμε και τα αμίμητα: «Πάψετε το χερουβικό κι ας χαμηλώσουν τα άγια, παπάδες πάρτε τα γιερά και σεις κεριά σβηστήτε, γιατί είναι θέλημα Θεού η Πόλη να τουρκέψει», η «Άς μην χάσωμεν δια μίαν ψευδήν και ανύπαρκτον τάχα ελευθερίαν του παρόντος βίου, τας αμαράντους στεφάνους αιωνίου μακαριότητος», ή «Ελευθερία εν τω ουρανώ και υποταγή επί της γής». Αυτά άκουγε ο «ευσεβής» λαός, και γι' αυτό παρέμεινε ραγιάς και υποτελής των Τούρκων για 4 αιώνες.

Κι αν όλα αυτά φαντάζουν σε κάποιους αντιχριστιανικά και αντεθνικά, ας δούμε τι έγραψε πάνω στο θέμα ένας βαθύτατα θρησκευόμενος, ο «Ανώνυμος Έλληνας»: «Φευ! Βαβαί της αθλιότητός μας! Οι ιεροκήρυκες αρχινούν από την ελεημοσύνην και τελειώνουν εις την νηστείαν. Πώς θέλεις λοιπόν να εξυπνήσουν οι Έλληνες από την ομίχλην της τυρρανίας; Οι ιεροκήρυκες, οι οποίοι ήτον εις χρέος να τους αποδείξωσι την αλήθειαν, δεν το κάμνουσι. Αλλά τι αποκρίνονται αυτοί οι φιλόζωοι και αυτόματοι ψευδοκήρυκες: “Ο Θεός αδελφοί, μας έδωσεν την τυρρανίαν εξ αμαρτιών μας, και πρέπει, αδελφοί, να την υποφέρωμεν με καλήν καρδίαν και χωρίς γογγυσμόν, και να ευχαριστηθώμεν εις ό,τι κάμνει ο Θεός”. [...] Εσείς φωνάζετε με άκρα ησυχίαν και λέγετε: “Αγαπητοί, ο Θεός μας έδωσεν την οθωμανικήν τυρρανίαν”, δια να μας τιμωρήσει δια τα αμαρτήματά μας, και παιδεύοντάς μας εις την παρούσαν ζωήν, να μας ελευθερώση μετά θάνατον από την αιώνιον Κόλασιν.” [...] Ω αληθείς εχθροί και χειρότεροι από τους ιδίους Οθωμανούς τύρρανοι της Ελλάδος! Ω εντροπή του γένους μας και θανατηφόρος πληγή της πατρίδος!»

Επίσης: «Τόσαι εκατοντάδες μοναστήρια. όπου πανταχόθεν ευρίσκονται, είναι τόσαι πληγαί εις την πατρίδα, επειδή, χωρίς να την ωφελήσουν εις το παραμικρό, τρώγωσι τους καρπούς της και φυλάττουν τους λύκους, δια να αρπάζουν και ξεσχίζουν τα αθώα και ιλαρά πρόβατα της ποιμένης του Χριστού. Ιδού, ω Έλληνες, αγαπητοί μου αδελφοί, η σημερινή αθλία και φοβερή κατάστασις του ελληνικού ιερατείου, και η πρώτη αιτία όπου αργοπορεί την ελευθέρωσιν της Ελλάδος.

Αυτοί οι αμαθέστατοι, αφού ακούσουν ελευθερία, τους φαίνεται μία αθανάσιμος αμαρτία». («Ελληνική Νομαρχία», σελ. 174-175 & 186.)

κοφαντίες ύποπτης (προφανώς ανθελληνικής) προέλευσης, που σκοπό έχουν να πλήξουν την ορθοδοξία. Με άλλα λόγια, «όποιος δεν είναι μαζί μας είναι εναντίον μας».

γ. Θέση της μονής

Η μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Πεντέλης βρίσκεται σε υψόμετρο 440μ., στην κοιλάδα ανάμεσα στο λόφο Κουφό και στον κύριο όγκο του βουνού, και ανάμεσα σε δύο ρεματιές, εκεί όπου κατά την αρχαιότητα υπήρχε ο αρχαίος δήμος Πεντέλη και ναός της θεάς Αθηνάς. Έχει χαρακτηριστεί βυζαντινό μνημείο (Φ.Ε.Κ. 68Α/1957).¹

Τρεις οδοί οδηγούσαν κάποτε στη μονή: η πρώτη ξεκινούσε από το Χαλάνδρι, η δεύτερη από το Μαρούσι και η τρίτη από την Κηφισιά. «Και η μεν διά Χαλανδρίου αμαξητή ούσα, τυγχάνει παραφυάς της μεγάλης οδού Αθηνών - Κηφησσίας, διέρχεται δε διά του χωρίου και εκείσε ελίσσεται διά των υπωρειών του όρους διά μαγευτικών δε διερχομένη τοπίων φθάνει μέχρι της Μονής. Εκείθεν κάμπει βορείως και καταλήγει εις τα Πεντελικά λατομεία...[...] Η ετέρα, η διά του Αμαρουσίου, είναι συντομωτέρα τερπνοτάτη δε και διά θαυμασίων τοπίων διερχομένη αλλ' είναι κατά τι ανωφερική. Εκτείνεται δε εις ώρας απόστασιν από του χωρίου μέχρι της Μονής. Της αυτής περίπου εκτάσεως είναι και η τρίτη η διά Κηφησσίας, ημιονική ούσα ως και η προγενεστέρα. Αμφότεραι αι τελευταίαι αύται οδοί χαριέστατον παρουσιάζουσι θέαμα ζωηρωτάτης ονοδρομίας κατά τας διαφόρους πανήγυρεις της Μονής».²

Εξίσου μαγευτική ήταν και η περιοχή γύρω από τη μονή, με τα πυκνά αιωνόβια δάση, τα ρυάκια και τις πηγές. Ο Αλβανάκης δίνει μια σύντομη περιγραφή του τοπίου: «...εις θέσιν κειμένη μαγευτικήν και απαραμίλλου φυσικής καλλονής, δικαίως προσελκύει πληθύν προσκυνητών και τους πλείστους των τας Αθήνας επισκεπτομένων περιηγητών. [...] κείται επί χαριεστάτου και γραφικωτάτου τοπίου, περικυκλωμένη υπό υψικορύφων και καλλιφύλων δένδρων, αιωνωβίων λευκών ιδία και πλατάνων υδροχαρών».³ Το ειδυλλιακό τοπίο της κοιλάδας της μονής περιγράφουν και ορισμένοι εκ των ξένων επισκεπτών της μονής, όπως θα δούμε αργότερα.

Κάποια από τα πλατάνια και τις λεύκες υπάρχουν ακόμα στα νότια και νοτιοδυτικά της μονής όπως ελάχιστες, εξίσου γέρικες βελανιδιές και ελιές. Τμήμα του μεγάλου ελαιώνα της μονής σώζεται στη ΒΑ πλευρά της.

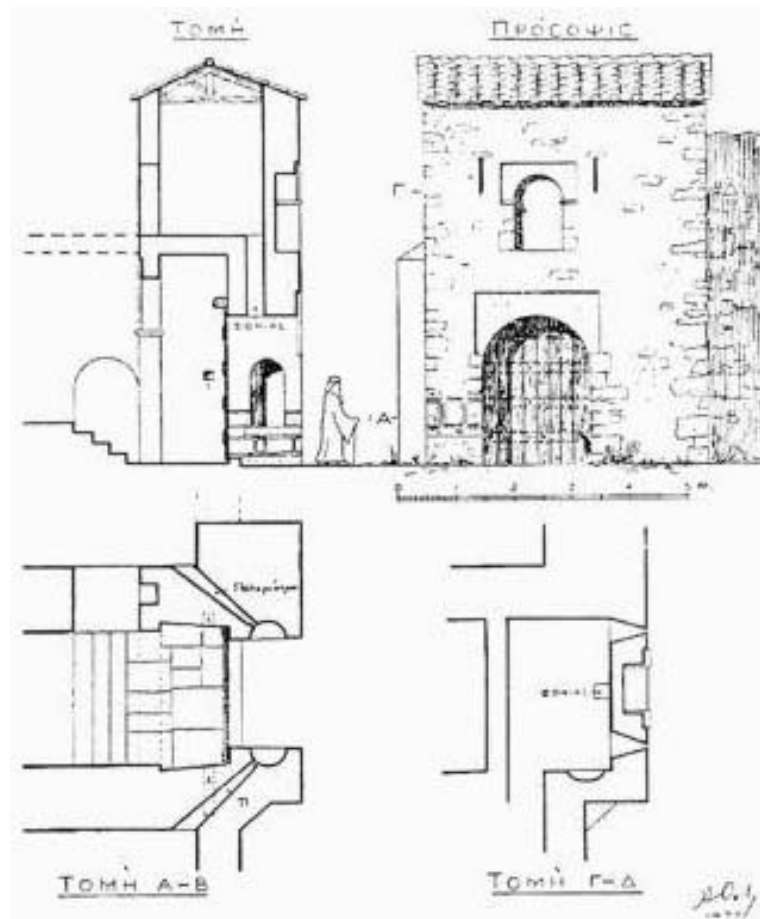
δ. Οι πύλες

Η μονή έχει δύο πύλες - εισόδους. Η μία πύλη (η κεντρική) μοιάζει με πρόσοψη πύργου και βρίσκεται στη νότια πλευρά του ναού, προς το λόφο Κουφό, ενώ η άλλη βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ναού, προς το λόφο Μικρή Καλλιθέα και είναι εξ ολοκλήρου φτιαγμένη από μάρμαρο. Στο κατώφλι της δυτικής πύλης υπάρχουν επιγραφές επισκεπτών του 19^{ου} αιώνα.

¹ Βλ. Νίκου Νέζη, «Τοπωνυμικά της Αττικής», σελ. 149.

² «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α', Μονή Πεντέλης, σελ. 5-6. Εν Αθήναις, 1905.

³ Ό.π., σελ. 13.

Κάτοψη και τομή της κύριας πύλης πριν από τις νεότερες επεμβάσεις
(Σχ. Ορλάνδος)

Η νότια (κεντρική) πύλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η δυτική πύλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι παλιές επιγραφές της δυτικής πύλης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Ο ναός

Περιγραφή

Η εκκλησία της μονής, όπως τη βλέπουμε σήμερα δεν είναι η αρχική. Επισκευάστηκε τρεις φορές από την εποχή της ίδρυσής της, και συγκεκριμένα κατά τα έτη 1768, 1858 και 1953. Ο Ορλάνδος αναφέρει ότι μόνο η νότια πλευρά του καθολικού είναι η αρχική, ενώ το υπόλοιπο ανακαινίστηκε τον 18^ο αιώνα. Κάνει λόγο για την ύπαρξη επιγραφής στο υπέρθυρο της εισόδου (η επιγραφή δεν υπάρχει σήμερα), η οποία αφορά τις δύο πρώτες ανακαινίσεις, και λέει τα εξής:

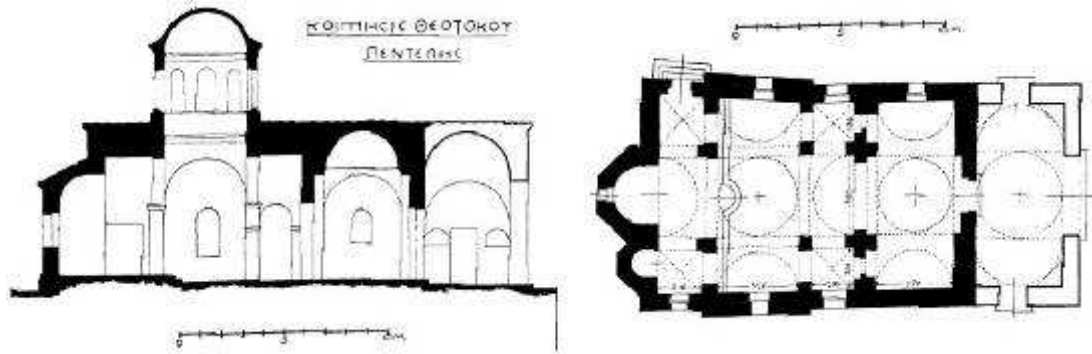
Ἔτει ΑΦΟΗ' Ἡδ' ὑπὸ Τιμοθέου Εὐβοίας ἀρχιτέτον
(1578) Ἰσὴ δωμῆθη Θειοτόκοιο μονή
Ἔτει ΑΨΞΗ' Εἴτ' ἀνεκαινίσθη Νικηφόρου ἐν μοναχοῖσι
(1768) πρωτεύοντος. Δεγλερίου ἐπίκλῃν
Ἔτει ΑΩΝΗ' Νῦν δὲ προῖσταμένοιο Κυρίλλου δευτέρου αὐτῆς
(1858) κείνου ἀνεψιοῦ Δεγλερίου γενεὴν
Νηὸς ἐπεσκευάσθη ἑκοσμῆθη τε κατ' αἶσαν
οἶκος τ' εὐρύνθη εἰσόδων μοναχῶν.

Κατά τον Ορλάνδο: «Είναι δ' ο ναός του τύπου των εγγεγραμμένων σταυροειδών μετά τρούλλου. Εἰς τον κυρίως ναόν εἶναι προσκεκολλημένοι δύο νάρθηκες, εσωτερικός και εξωτερικός, προστεθέντες υστερότερον. Οἱ νάρθηκες φέρουσι τοιχογραφίας του 18^{ου} αἰώνος...»¹ Κατά τον Αλβανάκη: «Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ κτιρίου τῆς Μονῆς, εὐρίσκεται ὁ Ναὸς ὅστις εἶναι ἀπλούστατος και στενόχωρος κοινοτάτου βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Ὁ διάκοσμος αὐτοῦ εἶναι πενιχρὸς και τὸ Τέμπλον αὐτοῦ ἐκ ξύλου ἀπλοῦ οὐδὲν τὸ θαυμαστόν ἔχει. [...] ...περικυκλοῦται [ὁ ναός] ὑπὸ ωραιωτάτων δένδρων, ἐν οἷς διακρίνονται δύο δάφναι μεγαλοπρεπεῖς και μία ἐλαία ευρισκομένη ἀκριβῶς ὀπισθεν τοῦ Ἱεροῦ βήματος, θαλερωτάτη και ωραιοτάτη, βλαστήσασα ἐκ τῆς ρίζης παλαιωτέρης υφ' ἣν, ὡς λέγεται εὐρέθη ἡ ἀγία εἰκὼν τῆς Θεομήτορος». ² Σύμφωνα ἀκόμα με τὸν Πάλλη: «Στὴ σημερινή του κατάσταση τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Πεντέλης διατηρεῖ λίγα αὐθεντικὰ στοιχεῖα τῆς μορφῆς του. Ἡ ριζικὴ ἐπέμβαση πὺν υπέστη τὸ 1953 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μεταβληθοῦν τόσο ἡ κάτοψή του (μετατρέπηκε σὲ τρίκογχο ἀγιορείτικου τύπου) ὅσο και ἡ ἐμφάνισή του, λόγω τῆς ἐκτεταμένης ἀνοικοδόμησις και τῆς ἐπικάλυψής του με μία ἐπιτηδευμένη λιθοδομή. Στὴν ἀρχικὴ του μορφή, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ με τὴν ἐκκλησίαν πὺν ἀνήγειρε τὸ 1578 ὁ κτίτωρ Τιμόθεος, τὸ καθολικὸ ἦταν ἕνας τετράστυλος σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναός, πὺν στὴν κάτοψη προσέγγιζε τὸ σχῆμα τοῦ τραπεζίου, λόγω τοῦ ἐλαφρὰ παρεκκλίνοντος στο μεγαλύτερο μέρος τοῦ νότιου τοίχου. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ και ἡ κόγχη τῆς πρόθεσις ἦταν τρίπλευρες· στο διακονικὸ δὲν υπήρχε κόγχη. Σύμφωνα με τὴν ἀπεικόνισή του ἀπὸ τὸν James Skene, πὺν ἐγινε μεταξύ τοῦ 1838-1845, ὁ ναός φαίνεται νὰ ἦταν κτισμένος με ἀργολιθοδομή. Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες ἦταν μάλλον ἀδιάρθρωτες, με κάποια τυφλά ἀψιδώματα νὰ διακοσμοῦν μόνον τὸν τρούλλο. Στους πλευρικοὺς τοίχους εἰχαὶν ἐλαφρὰ ἡ βόρεια και ἡ νότια κεραία τοῦ σταυρικοῦ πυρήνα. Ὁ ἐσωνάρθηκας, τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ὁποίου στεγάζεται με τυφλὸ τρούλλο, προστέθηκε μάλλον κατὰ τὸν 17ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν. Εἶναι κτισμένος με ἀργολιθοδομή, στὴν ὁποία περιλαμβάνονται μαρμαρίνοι γωνιόλιθοι, ἴσως σὲ δευτέρη χρῆσις. Μία ὕδατογραφία τοῦ Χριστιανοῦ Χάνσεν, τοῦ 1836, σώζει τὴν εἰκόνα τῆς εἰσόδου τοῦ ἐσωνάρθηκα, με παράσταση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν υπέρθυρη κόγχη, πὺν ἀρχικὰ θα κοσμοῦσε τὴν πρόσοψη. Σὲ μεταγενέστερη φάσις προστέθηκε ὁ ἐξωνάρθηκας, με στέγασις παρεμφερή με ἐκείνη τοῦ ἐσωνάρθηκα, και με

¹ «Μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν και τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ - Πεντελικοῦ Πάρνηθος και Αἰγάλεω», Ἀθῆναι 1933, σελ. 191.

² «Ἱστορία τῶν Ἱερῶν Μονῶν τοῦ Κράτους», τομ. Α': Ἱερὰ Μονὴ Πεντέλης, σελ. 7. Ἐν Ἀθῆναις 1905.

ένα ευρύ τοξωτό άνοιγμα στην πρόσοψη. Όπως φαίνεται από το σχέδιο του Barsky, ο ναός είχε αποκτήσει αυτή τη διαμόρφωση ήδη πριν από το 1745 και δεν δέχτηκε άλλες προσθήκες».¹

Κάτοψη και τομή του ναού. (Ορλάνδος)

Η είσοδος του ναού σε σχέδιο του H.C. Hansen το 1836.
(Αριστεά Παπανικολάου – Κρίστενσεν,
«Αθήνα 1818-1853».)

¹ «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία». Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007.

Ο ναός όπως ήταν μέχρι και τη δεκαετία του '30. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson. Παρατίθεται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Βλ. <http://ascsa.net>.)

Ο ναός της Θεοτόκου σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το καθολικό όπως το αποτύπωσε ο J. Skene μεταξύ 1838-1845. Στο βάθος διακρίνεται πύργος.

Σε σύγκριση με το σκίτσο είναι ολοφάνερες οι μετατροπές του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τοιχογραφίες

Παλιές τοιχογραφίες παρατηρούνται σήμερα μόνο στον εσωνάρθηκα, ο οποίος αποτελεί και το αρχαιότερο τμήμα του ναού. Όπως είδαμε προηγουμένως, ο Ορλάνδος τοποθετεί τις τοιχογραφίες στον 18^ο αιώνα. Ο Καρσιώτης όμως αναφέρει ότι ο εσωνάρθηκας οικοδομήθηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, και οι τοιχογραφίες χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1600-1640.¹ Ακριβώς μετά την είσοδο δεξιά, στο πάνω μέρος τοίχου, υπάρχει τοιχογραφία της Πεντέλης με την επιγραφή «*Το θεοσκέπαστον όρος της Πεντέλης το πάλλαι ποτέ αμάμων όρος καλούμενον*». Εκεί εικονίζονται ερημίτες μέσα στα δάση και πάνω σε πλαγιές, τα ερείπια του ναού

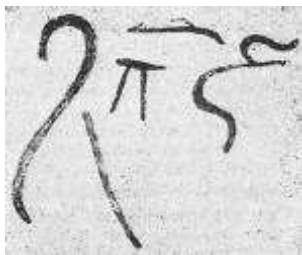
¹ «Ο Άγιος Τιμόθεος Ευρίπου», εκδ. Ι.Μ. Πεντέλης, σελ. 66, σημ. 24.

της Αθηνάς, το Σπήλαιο των Αμώμων, ασκητήρια πάνω στις πλαγιές, και οι υπερμεγέθεις φιγούρες των αγίων Τιμοθέου και Εφραίμ να προβάλλουν από την κορυφογραμμή του βουνού.

Από εκεί εισερχόμαστε στον εσωνάρθηκα, οι τοίχοι του οποίου είναι ως επί το πλείστον διακοσμημένοι με μακάβριες σκηνές, από μαρτύρια αγίων. Ο αριθμός των τοιχογραφιών είναι εντυπωσιακός μιας και ξεπερνάει τις πενήντα! Στο σκηνικό του τρόμου προστίθεται και τοιχογραφία με σκηνές από τη «Δευτέρα Παρουσία». Βλέπουμε το «φρέαρ της αβύσσου», αγίους, αγγέλους και δαίμονες, τον «αρχαίο όφι» από το στόμα του οποίου χύνεται λάβα, αμαρτωλοί που βασανίζονται από δαιμόνια κ.λπ. Πάντως ο Ορλάνδος απέφυγε να αναφερθεί στις τοιχογραφίες των μαρτυρίων, και περιορίστηκε να αναφέρει μονάχα εκείνες με τους «οίκους της Θεοτόκου», τις παραβολές του Ευαγγελίου και τη «Δευτέρα Παρουσία». Ο δε τρούλος απεικονίζει τον Παντοκράτορα παισιωμένο από αγίους. Σε κάποιες άλλες τοιχογραφίες αγίων παρατήρησα πολλαπλά χτυπήματα από σφυρί ή κάποιο άλλο βαρύ εργαλείο.

Επιγραφές

Κάποια σπαράγματα χαραγμένων επιγραφών και σχεδίων βρίσκονται στην πρόσοψη της εκκλησίας, αριστερά και δεξιά από την είσοδο. Εκεί λοιπόν, πάνω σε αρχαία πελεκημένα μάρμαρα συναντάμε μία ακρωτηριασμένη επιγραφή καθώς και κάποια σύμβολα. Θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι αρχαία, όμως και πάλι δεν είμαι σε θέση να εκφέρω τεκμηριωμένη άποψη. Το σίγουρο πάντως είναι πως είναι παμπάλαια. Τα παρουσίασα στο προηγούμενο βιβλίο, αλλά τα παραθέτω και εδώ, καθώς δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ως προς τη χρονολόγησή τους. Στο ένα μάρμαρο φαίνονται καθαρά μόνο τα γράμματα ...ΑΤΗ...ΟΣ. Διακρίνονται και κάποια άλλα κατεστραμμένα γράμματα, πράγμα που δείχνει πως αποτελεί τμήμα μεγαλύτερης επιγραφής. Στο δεύτερο μάρμαρο υπάρχουν κάποια –εξίσου φθαρμένα– σύμβολα. Γι' αυτά γράφω κάποια σχόλια στο προηγούμενο βιβλίο. Υπάρχουν όμως και κάποια άλλα παλιά χαράγματα, συγκεκριμένα δύο σταυροί με ραβδώσεις στο εσωτερικό τους.

Η επιγραφή χρονολόγησης ανέγερσης της μονής: «ΖΠς'» δηλ. 7086 από κτίσεως κόσμου (κατά τη λαθεμένη χριστιανική χρονολόγηση) που αντιστοιχεί στο έτος 1578. (Παρατίθεται στο βιβλίο του Δ. Καμπούρογλου «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 308.)

Τοιχογραφία του «Όρους των Αμώμων». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τοιχογραφία της «Δευτέρας Παρουσίας». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

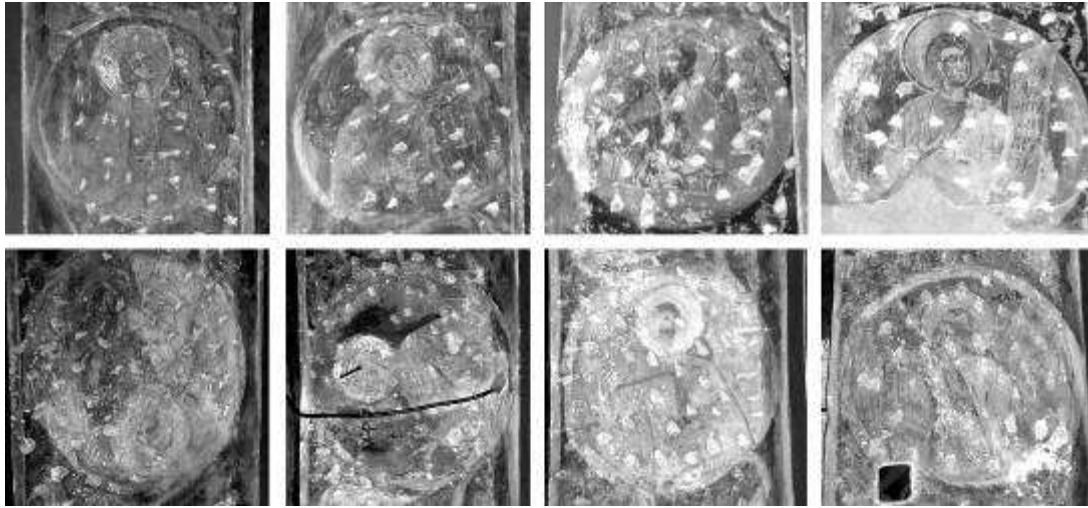
Ο τρούλος με τον Παντοκράτορα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

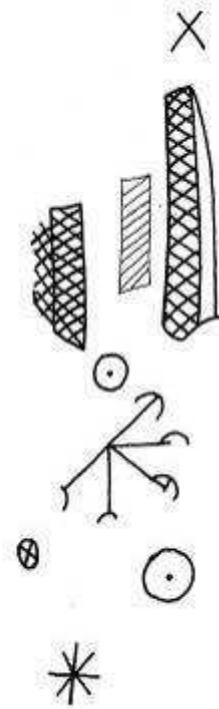
Τοιχογραφίες με σκηνές μαρτυρίων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

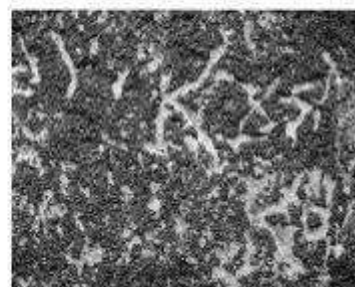
Τοιχογραφίες με σκηνές μαρτυρίων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι χτυπημένες τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή και τα σύμβολα. (Φωτ. & Σχ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

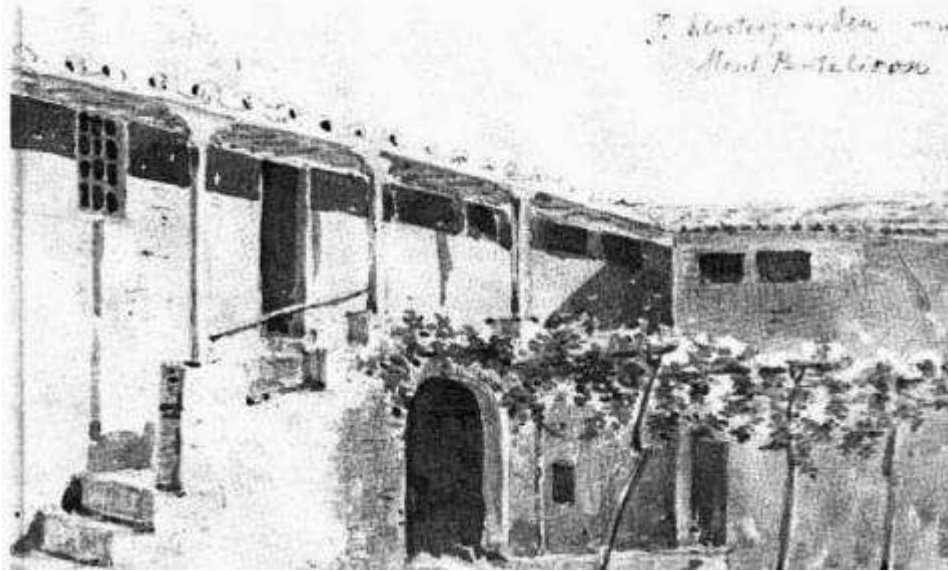

Τα χαράγματα με τους σταυρούς και η αλλοιωμένη επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

στ. Τα κελιά των μοναχών

Οι μοναχοί έκτισαν τα κελιά τους γύρω από το ναό. Τα κελιά χαρακτηρίζονται από τον Αλβανάκη ως «μεγαλοπρεπή», πλην των εκείνων της ανατολικής πλευράς τα οποία χαρακτηρίζει «ανθυγεινά» ενώ επίσης, και σε αντίθεση με τα υπόλοιπα «μεγαλοπρεπή» κελιά, εκείνα της ανατολικής πλευράς ήταν στενά και θολωτά.¹

Τα περισσότερα κελιά ανακαινίσθηκαν σε μεταγενέστερους χρόνους, όπως λέει και ο Ορλάνδος:² μόνο ένα σώζεται στην αρχική του μορφή και βρίσκεται στη νότια πλευρά του ναού.

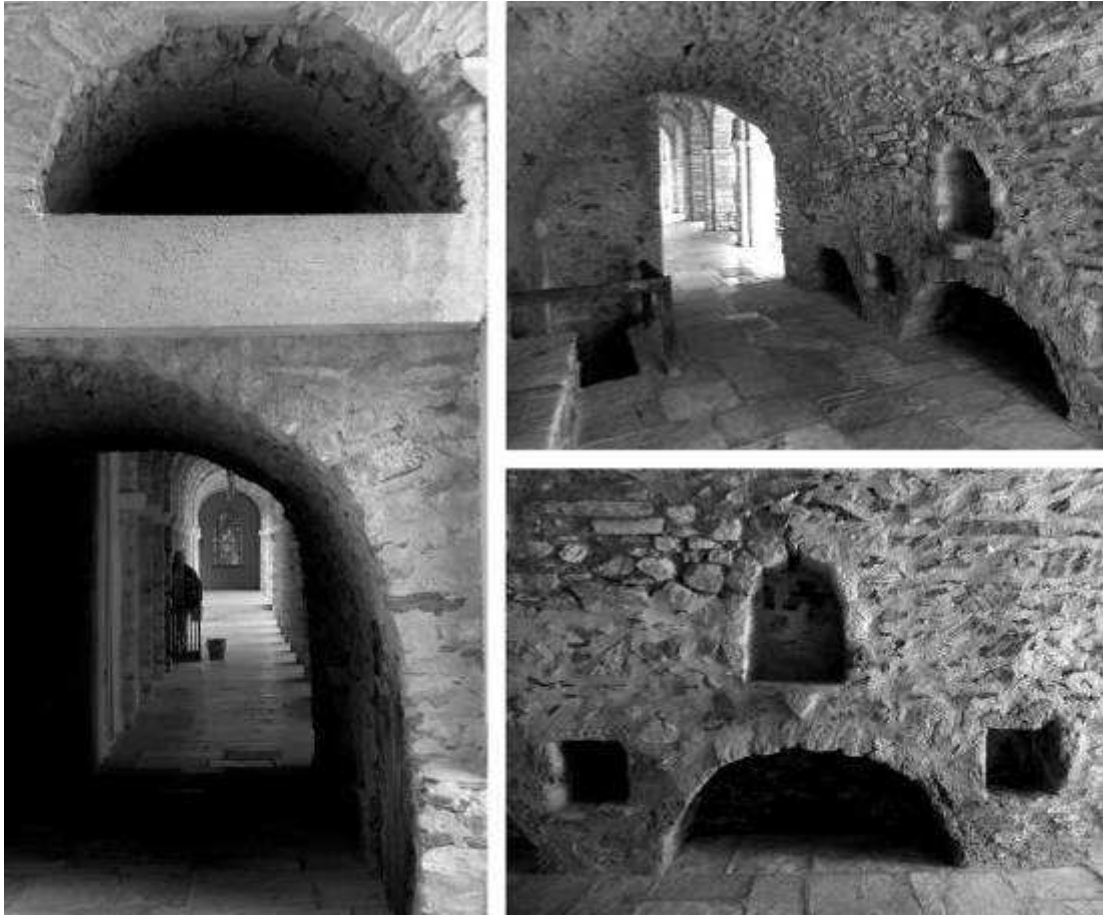
Άποψη τμήματος των κελιών από σχέδιο του H.C. Hansen (1834).
(Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Αθήνα 1818-1853»)

Άλλη μια άποψη των παλιών κελιών και της αυλής. (Σχ. P. Fritel, βασισμένο σε σκίτσο του Bell. (Τα σκίτσο προέρχεται από το βιβλίο του Γάλλου περιηγητή Henri Bell «Ταξίδι στην Ελλάδα», 1861-1874, εκδ. Ιστορητής)

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α΄, Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 6. Εν Αθήναις, 1905.

² «Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού - Πεντελικού - Πάρνηθος και Αιγάλεω», Αθήναι 1933, σελ. 191.

Το διασωθέν τμήμα της νότιας πτέρυγας των κελιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η είσοδος για το κελί και ο εσωτερικός χώρος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ζ. Το μουσείο (παλιό γηροκομείο)

Ένα κτίσμα που εξωτερικά μοιάζει με εκκλησία, αποτελούσε παλιά το νοσοκομείο της μονής. Σήμερα έχει μετατραπεί σε μουσείο. Κατά την περιγραφή του Ορλάνδου: «Τούτο έχει εν κατόψει σχήμα τετράγωνον διαιρούμενον εις πέντε μυχούς δια χωρισμάτων. Και το μεν κεντρικόν τμήμα καλύπτεται δια τρούλλου μικρόν εξέχοντος και βαίνοντος επί 4 καμαρών σταυροειδώς τεμνομένων, εν ω οι τέσσαρες γωνιαίοι μυχοί καλύπτονται δια χαμηλών κυλινδρικών θόλων. Εντός των μυχών ετοποθετούντο οι κράββατοι των νοσοκομουμένων. Προς δε του κυρίου σώματος του κτιρίου υπήρχε και προθάλαμος».¹

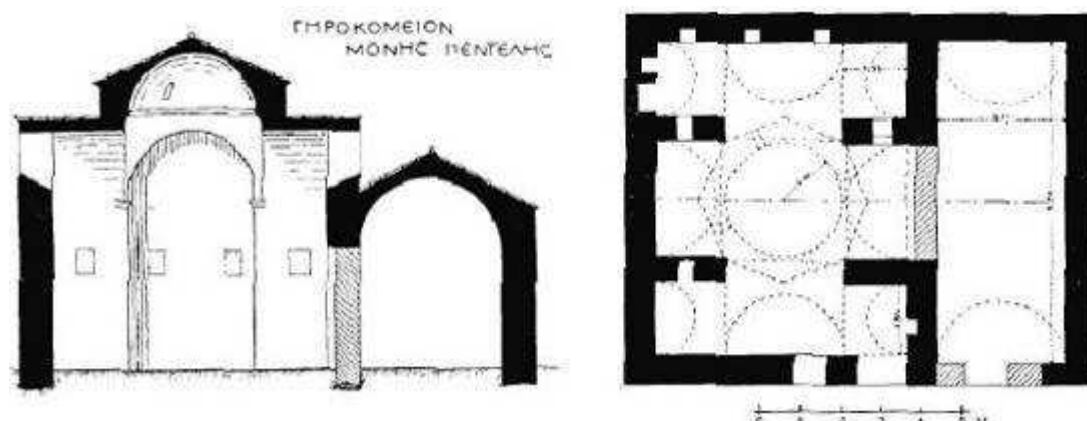
Το μουσείο είναι πάντοτε κλειστό. Κάποια μέρα που τριγυρνούσα στη μονή για φωτογραφίες, είδα ότι στην πίσω πλευρά του μουσείου υπήρχαν ψηλά κάποια μικρά σκουρόχρωμα τζάμια. Επιχείρησα ν' ανέβω μπας και δω επιτέλους τι υπάρχει μέσα (το ενδιαφέρον μου περιοριζόταν αποκλειστικά στα κατάλοιπα του αρχαίου ναού), αλλά ήταν τόση η σκόνη πάνω στα τζάμια που είχε κολλήσει πάνω τους για τα καλά. Πέρασε περίπου ένα μισάωρο τρίβοντας με κάτι χαρτομάντιλα που είχα μαζί μου, και με το φόβο μη με δει κανα μάτι. Τελικώς, δεν είδα κάτι ενδιαφέρον, ή αν υπάρχει κάτι τέτοιο τότε αυτό δε βρισκόταν στο περιορισμένο οπτικό πεδίο.

Ορισμένα από τα κειμήλια του μουσείου αναφέρονται από τον Πάλλη: «Στο μουσείο της μονής φυλάσσεται σειρά εικόνων που προέρχονται από το παλαιό τέμπλο του καθολικού και τοποθετούνται χρονολογικά στον 17^ο και 18^ο αι. Οι δεσποτικές εικόνες αποδίδονται στον Ιωάννη Τζεν, ο οποίος υπογράφει στις εικόνες των Αρχαγγέλων και του Προδρόμου. Από το ίδιο τέμπλο σώζονται ο σταυρός με τα δύο λυπηρά».²

Γύρω από το μουσείο υπάρχουν διάφορες παλιές επιγραφές, με πιο αξιοπερίεργη μια επιγραφή πάνω σε μακρόστενη πλάκα του 1858, η οποία όμως δε φαίνεται να βγάζει νόημα. Την απέδωσα ως εξής: «ΑΥΤΑΙ ΕΠΕΙ ΕΧΕ ΣΚΗΠΤΡΟΝ ΟΘΩΝ ΔΩΡΟΝ ΤΟΙ ΘΕΟΙΟ ΙΔΜΕΝΑΙΚΑΛΟΝ ΤΑΥΘ ΩΣ ΚΑΜΕΝ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΤΗΔΕ ΠΕΡΙΠΛΟΜΕΝΩΝ ΕΝΙΑΥΤΩΝ ΩΣ ΣΑ [...] ΕΙΔΩΣ ΖΕΡΒΑ ΜΗΣΤΩΡ ΕΜΕΝΑΙ ΕΡΓΟΙΟ 1858 ΝΥΝ Α ΟΖΕΡΒΑ ΟΜΑΙΜΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΗΝΔΕ ΘΗΚΕΝ».

Πάνω σε αρχαίο μάρμαρο υπάρχει επιγραφή «ΔΗΜ. Χ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ 1871» και παραδίπλα ξεθωριασμένη επιγραφή.

Υπάρχει και επιγραφή χαραγμένη πάνω σε ξύλο που μάλλον σχετίζεται με την ανακαίνιση του μουσείου.

Κάτοψη και τομή του γηροκομείου. (Ορλάνδος.)

¹ Ο.π., σελ. 192.

² Ο.π., σελ. 230.

Το γηροκομείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άλλη άποψη του γηροκομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο εσωτερικός χώρος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αριστερά πάνω: η ξύλινη επιγραφή. Δεξιά: Η επιγραφή του 1871. Κάτω αριστερά: Η ακατανόητη επιγραφή του 1858. Δεξιά: Η αλλοιωμένη επιγραφή με τα πιθανά αρχικά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

η. Το «κρυφό σχολειό»

Ο μύθος της υπόγειας μονής

Σε ένα μικρό σύμπλεγμα στοών στήθηκε ο μεγαλύτερος μύθος της μονής: αυτός του «κρυφού σχολειού». Στη μονή της Πεντέλης όμως ουδέποτε υπήρξε κάτι τέτοιο: το μόνο που υπάρχει είναι απλώς μια αναπαράσταση του «κρυφού σχολειού», η οποία προφανώς δεν αποτελεί μνημείο κάποιου πραγματικού γεγονότος στο χώρο αυτό.

Εκτός από αυτόν το μύθο υπάρχει και μια άλλη, μεγάλη παρανόηση. Όλοι μιλούν για τις υπόγειες στοές της μονής, όταν αυτές είναι ολοφάνερα ισόγειες. Η παρανόηση αυτή ξεκίνησε μάλλον από τον Διονύσιο Αλβανάκη, όπου αναφερόμενος στα της κατασκευής της μονής γράφει: «Καταγινόμενος δι' όλης της νυκτός ο Άγιος [Τιμόθεος] μετά της συνοδείας του εις την κατασκευήν του Ησυχαστηρίου του, έφερε τούτο μετά καιρόν εις πέρας κατασκευάσας εν αρχή υπόγειον Μονήν. (Μέρος της υπογείου εκκλησίας σώζεται έτι υπό την νυν τοιαύτην)».¹

Την περί «υπογείου μονής» πληροφορία αμφισβητεί [παραδόξως] ο αρχιμανδρίτης Νεκτάριος Καρσιώτης, κι αυτό, όπως λέει λόγω έλλειψης σχετικών ευρημάτων αλλά και γιατί την αγνοεί η παράδοση της μονής.²

Και ενώ οι ίδιοι οι ιερωμένοι της μονής δεν έχουν ιδέα για υπόγειες στοές και μονές, η Εκκλησία κάνει λόγο για «τας ανασκαφείσας υπογείους στοάς της παλαιάς μονής».³ «Ανασκαφείσας», από ποιούς; Αριστερά από την είσοδο του «κρυφού σχολειού» βρίσκεται μαρμαρίνη πλάκα με επιγραφή, χάρη στην οποία μαθαίνουμε πως η κρύπτη κάτω από τη μονή αποκαλύφθηκε μόλις τη δεκαετία του 1970 από τον ηγούμενο Θεόκλητο Φεφέ. Το ότι οι στοές είναι υπόγειες, επισημαίνεται και από την ιστοσελίδα www.penteli.gr, και ότι μάλιστα αποτελούσαν κομμάτι του αδριάνειου υδραγωγείου: «...Το Υδραγωγείο ήταν μια υπόγεια σήραγγα, μήκους 25 χιλιομέτρων η οποία σκάφτηκε με τα χέρια, πιθανώς σκλάβων, με μόνα εργαλεία λάξευσης της πέτρας το σφυρί και το καλέμι. Η αρχή της υπόγειας αυτής σήραγγας βρίσκεται στο δυτικό αδιέξοδο της οδού Μεσολογίου της περιοχής Αγίας Τριάδος Πεντέλης και η διαδρομή της τέμνει την οδό Αγ. Τρύφωνος της ίδιας περιοχής, περνάει στο δυτικό άκρο της πλατείας Αγίας Τριάδος και διαμέσου της κλίμακος της Ιεράς Μονής Πεντέλης συνεχίζει προς Χαλάνδρι και Λυκαβηττό. Ήταν σχεδιασμένο για να μαζεύει νερό κατά μήκος όλης της χάραξης, με πολλά συμπληρωματικά έργα συνδεδεμένα με το Αδριάνειο μέσω υπογείων σηράγγων ή μικρών υδραγωγείων που μετέφεραν νερό από άλλες πηγές. Βοηθητικά υδραγωγεία ήταν του Χαλανδρίου, του Κокκιναρά, της Κιθάρας, του Μονοματίου».

Ότι ο κλάδος του Αδριάνειου περνάει και από τη μονή είναι βέβαιο, και τούτο αποδεικνύεται από την ύπαρξη φρεάτων που συνδέονται με αυτόν. Όμως οι στοές που βρίσκονται κάτω

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ Α', σελ. 20.

² «Ο Άγιος Τιμόθεος Ευρίπου», σελ. 68.

³ «Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος 2005», (Έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος).

από την κλίμακα της μονής δεν αποτελούν οι ίδιες τμήμα του υπόγειου υδραγωγείου. Και, φυσικά, οι στοές του «κρυφού σχολείου» δεν είναι λαξευμένες στο βράχο αλλά κτιστές εξ ολοκλήρου. Επίσης, δεν έγιναν ποτέ ανασκαφές στον «υπόγειο» χώρο της μονής ούτε από τον Φεφέ ούτε από κανέναν άλλο. Η «πολυδαίδαλη» κρύπτη ήταν πάντοτε ευδιάκριτη, και οι δύο εισοδοί σε αυτή βρίσκονται δίπλα ακριβώς στην κεντρική πύλη της μονής. Υπήρχε μάλιστα και τρίτη μικρότερη είσοδος η οποία μετατράπηκε σε παράθυρο. Ο χώρος αυτός, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '60 αποτελούσε το οστεοφυλάκιο της μονής όπως μας πληροφορεί ο Κίμων Ελευθερίου: *«Μια από τις εμπειρίες που είχα σα μικρό παιδί και που μάλλον δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσω ποτέ ήταν οι δύο-τρείς επισκέψεις μου στο οστεοφυλάκιο της Μονής Πεντέλης στα τέλη της δεκαετίας του '60. Με πήγαινε η γιαγιά μου –κάτοικος Πεντέλης– προκειμένου να επισκεφθούμε το χώρο όπου ήταν φυλαγμένα τα οστά του προ πολλού πεθαμένου παππού μου. Θυμάμαι να νιώθω δέος και τρόμο, καθώς η γιαγιά άνοιγε τη δεξιά πόρτα και μπαίναμε στο γεμάτο κασόνια σκοτεινό δωμάτιο. Ορισμένα από αυτά δεν ήταν σε καλή κατάσταση και τα οστά φαίνονταν εύκολα. Άσχημο θέαμα για ένα μικρό παιδί. Όταν μετά από χρόνια ξαναπήγα στη Μονή Πεντέλης, θυμήθηκα το οστεοφυλάκιο –πώς ήταν δυνατόν να το ξεχνούσα;– και πήγα να ρίξω μια ματιά. Με έκπληξη είδα απ' έξω μιά πινακίδα να γράφει “Κρυφό Σχολειό”»*.¹

Το γεγονός αυτό καταρρίπτει αυτομάτως το προαναφερθέν, πως η κρύπτη αποκαλύφθηκε τη δεκαετία του '70 από τον Φεφέ. Ο Φεφές δεν αποκάλυψε τις στοές, απλώς ανακαίνισε το ήδη υπάρχον οστεοφυλάκιο. Αυτό αποδεικνύει και μία φωτογραφία, παλαιότερη της δεκαετίας του '70 την οποία παραθέτει ο Τιμόθεος Κιλίφης στο βιβλίο του «ΠΕΝΤΕΛΗ». Σε αυτή την φωτογραφία φαίνεται ολοκάθαρα η είσοδος του οστεοφυλακίου.

Χρειάζεται επιπροσθέτως να πούμε ότι σύμφωνα με μια αφήγηση του Πεντελιώτη Γ. Μπισμπιρούλια, ο πατέρας του Αγγελής πήγαινε σχολείο στη μονή περί το 1880. Για να μπει κάποιος στην αίθουσα του σχολείου αυτού έπρεπε να τραβήξει μια μαρμάρινη πλάκα και να κατέβει από μία καταπακτή. Σύμφωνα με τον Κιλίφη, ο χώρος αυτός ήταν συνέχεια του «υπόγειου κρυφού σχολείου».² Η καταπακτή αυτή υπάρχει, όμως δε βρίσκεται επί εδάφους, αλλά στην οροφή, επομένως, δεν πρόκειται για συνέχεια του «κρυφού σχολείου» αλλά για είσοδο σε αυτό από πάνω, όπου βρίσκεται ο ναός της Θεοτόκου. Η είσοδος σκεπάζεται από μαρμάρινη πλάκα, και, απ' όσο μπόρεσα να υπολογίσω, τα σκαλοπάτια που συνδέονται με αυτή θα πρέπει να καταλήγουν εκεί όπου υπάρχει ένα μικρό κτίσμα εν είδει εικονοστασίου, λίγα μέτρα από την είσοδο του ναού.

Ο ξεναγός της μονής, παραπληροφορώντας τον ερευνητή Θανάση Ξανθόπουλο του είπε πως εκείνα τα σκαλοπάτια ήταν τμήμα στοάς που έβγαζε στη γειτονική Αγ. Τριάδα του Νερού, ενώ για ένα ακόμα άνοιγμα τον διαβεβαίωνε πως αποτελούσε την είσοδο της στοάς που κατέληγε στη Σπηλιά.³

Παρεκκλήσια

Περιδιαβαίνοντας στις στοές του πρώην οστεοφυλακίου, συναντούμε τρία παρεκκλήσια. Το πρώτο το συναντάμε αμέσως μετά την κεντρική είσοδο. Είναι το μόνο από τα τρία το οποίο φέρει παλιές τοιχογραφίες. Στην πύλη του ιερού υπάρχουν κίονες με ανάγλυφα κιονόκρανα (όχι αρχαία). Απουσιάζει όμως η αγία τράπεζα. Δεν είναι γνωστή η ονομασία του παρεκκλησίου αυτού. Το δεύτερο παρεκκλήσι είναι των Αγίων Ασωμάτων, και βρίσκεται στο μέσο περίπου της «υπόγειας» διαδρομής. Πρόκειται για κόγχη, ενώ για αγία τράπεζα χρησιμοποιήθηκε μια μεγάλη βάση κίονα από τον αρχαίο ναό. Το τρίτο και τελευταίο παρεκκλήσι έχει άγνωστη ονομασία και βρίσκεται κοντά στη δεύτερη μικρότερη είσοδο του «κρυφού σχολείου».

¹ «Πώς το οστεοφυλάκιο μεταμορφώθηκε... σε “κρυφό σχολειό” - Ιστορική απάτη στη Μονή Πεντέλης», Περιοδικό “ΔΑΥΛΟΣ”, τ. 278.

² «ΠΕΝΤΕΛΗ», τομ. Α', σελ. 123.

³ «Τα Μυστικά της Μονής Πεντέλης», περιοδικό “Τρίτο Μάτι”, τ. 104.

Η πηγή

Σε μία εσοχή της κρύπτης υπάρχει πηγή, και αυτό είναι ίσως το μόνο που δεν περιμένει να αντικρίσει ο επισκέπτης. Δεν έχω δει βέβαια να τρέχει ποτέ νερό από 'κει. Αναρωτιέμαι, στην περίπτωση βέβαια που η πηγή δεν αποτελεί απλά διακοσμητικό σημείο, μήπως το νερό προερχόταν από το αδριάνειο υδραγωγείο. Στο τοιχώματα της εσοχής της πηγής βλέπουμε τα γράμματα Α και Ω.¹

Επιγραφές

Σε κάποιο σημείο υπάρχει χαραγμένη επιγραφή με τη χρονολογία 1578, το έτος ιδρύσεως της μονής. Αυτή η χρονολογία, μαζί με τα προαναφερθέντα Α και Ω, αποτελούν και τα μόνα ευρήματα ως προς την επιγραφική αναζήτηση.

Οι βυζαντινοί σιροί

Σε άλλο σημείο βλέπουμε δύο «πηγάδια», τα στόμια των οποίων είναι κλεισμένα με σιδερένιο πλέγμα. Είναι σχετικά ρηχά (3μ. βάθος περίπου) και είναι βυζαντινοί σιροί (ή σιλό), δηλ. υπόγειες αποθήκες σιτηρών. Τα τελευταία χρόνια είχαν μετατραπεί σε «κουμπαράδες» από τους πιστούς, εφόσον όποιος περνούσε από εκεί έριχνε κέρματα.

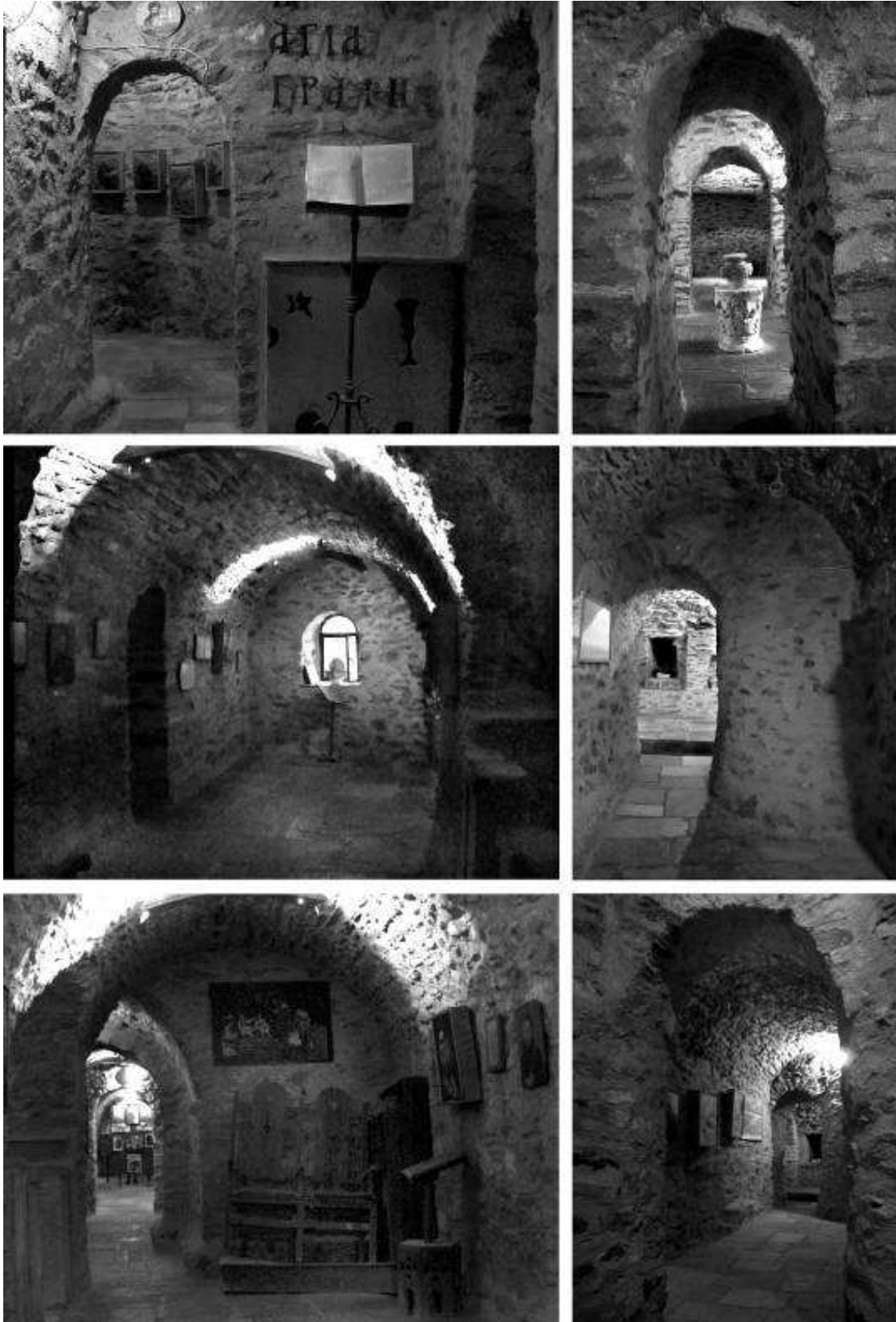

Η πύλη του οστεοφυλακίου, εμφανέστατη, χρόνια πριν την «ανακάλυψή» της από τον Φεφέ. (Φωτ. Από το βιβλίο του Τ. Κιλίφη «Πεντέλη»)

Οι δύο εισοδοί του «κρυφού σχολείου». Η δεξιά φωτ. δείχνει την κύρια Είσοδο, η οποία φαίνεται και στην παραπάνω φωτογραφία. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

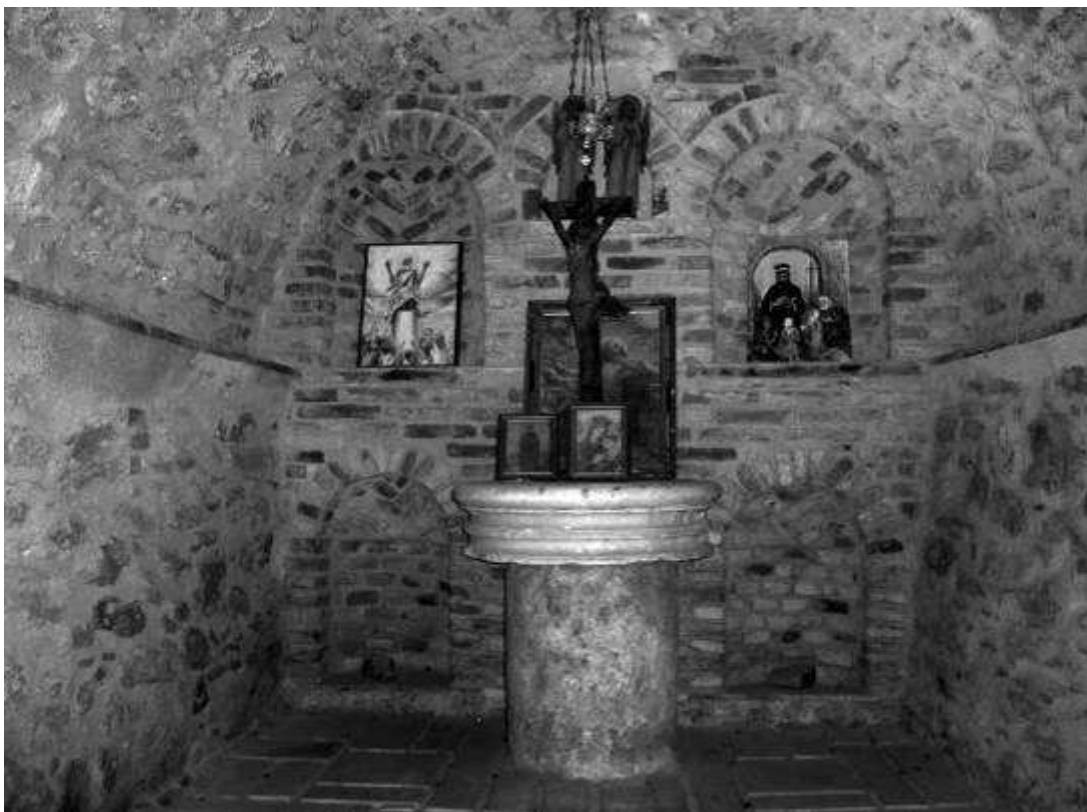
¹ Εκ των γνωστών ρήσεων «Εγώ ειμί το Α και το Ω, αρχή και τέλος, λέγει ο Κύριος ο Ων και ο Ην και ο Ερχόμενος, ο Παντοκράτωρ», και «εγώ το Α και το Ω, ο πρώτος και ο έσχατος, αρχή και τέλος». («Αποκάλυψη», α' 8, κβ' 6, κβ' 13, κ.ά.)

Οι στοές του «κρυφού σχολείου». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

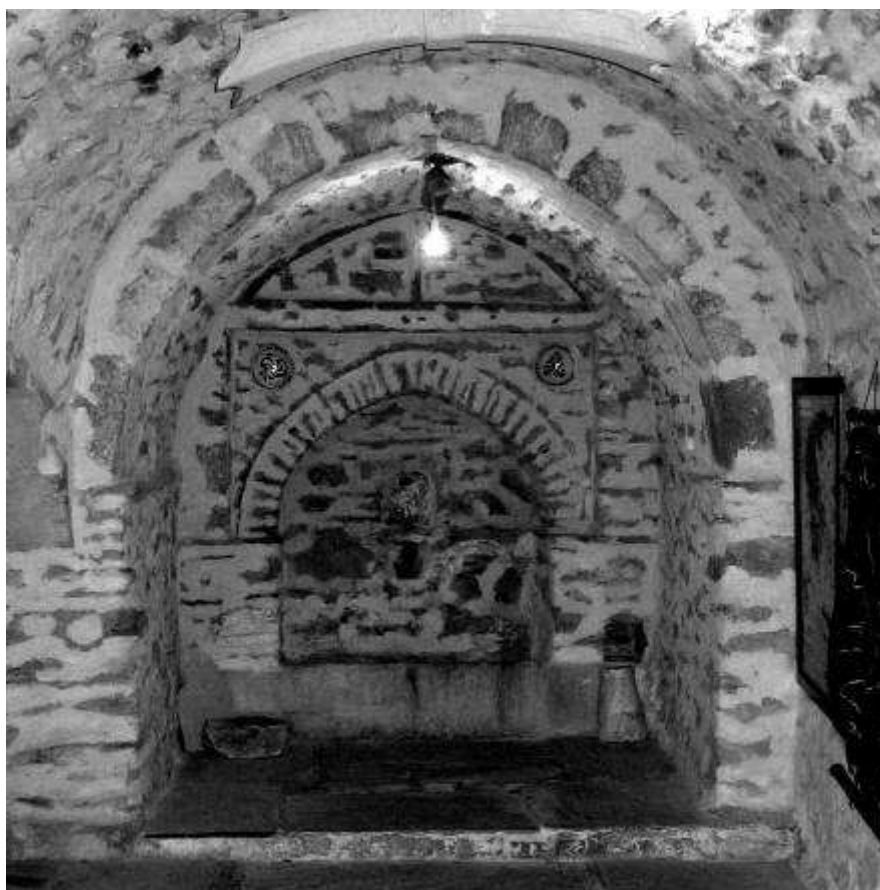
Το πρώτο παρεκκλήσι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το παρεκκλήσι των Αγίων Ασωμάτων με το αρχαίο κινόκρανο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

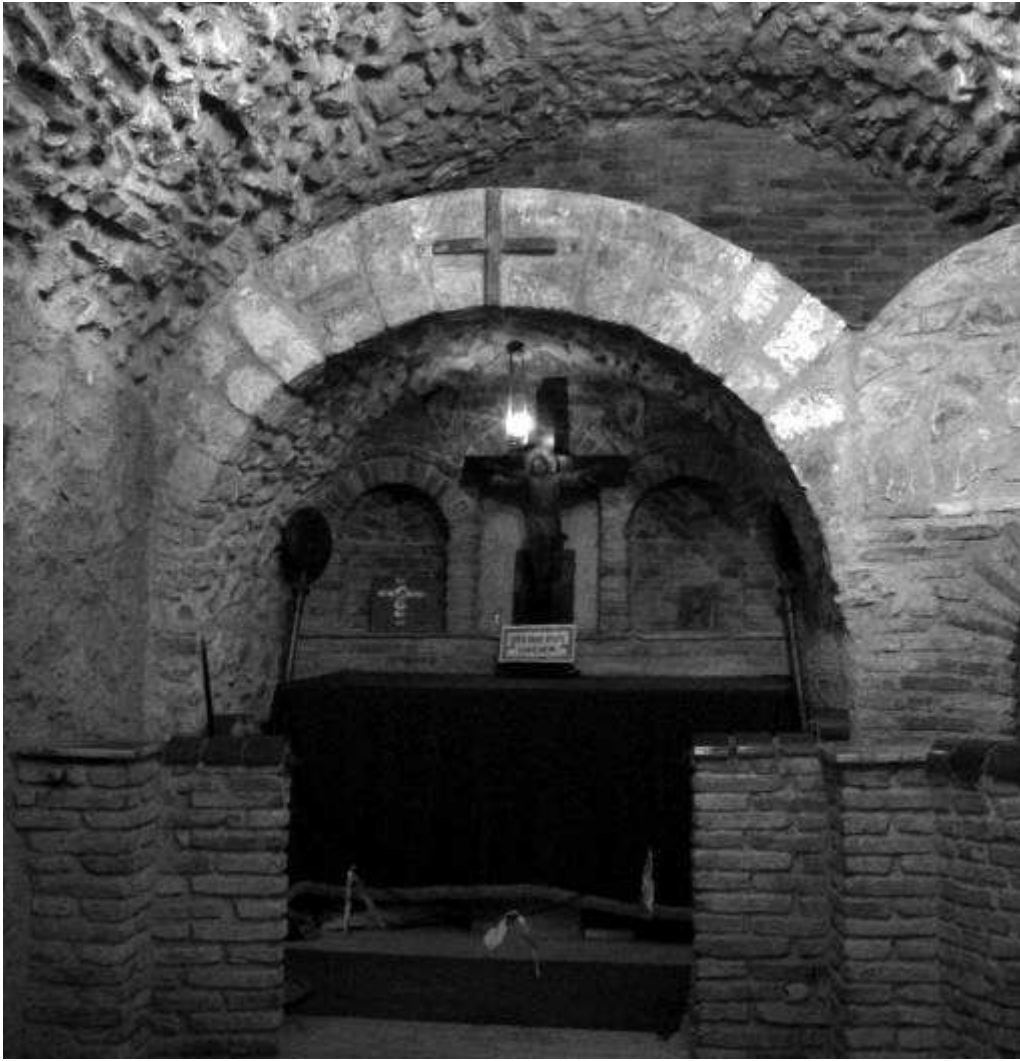
Ανάγλυφα κιονόκρανα, εγχάρακτοι σταυροί και λοιπά ανάγλυφα πάνω σε αρχαία μάρμαρα του πρώτου παρεκκλησίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Το Α και το Ω. Δεξ. Η χρονολογία ίδρυσης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το τρίτο παρεκκλήσι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι βυζαντινοί σιροί. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Η υποτιθέμενη είσοδος της στοάς που οδηγεί στη Σπηλιά. Δεξ. Η καταπακτή και τα σκαλοπάτια.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η είσοδος της καταπακτής υπό μορφή εικονοστασίου.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

θ. Ανάγλυφα

Στον γύρω από το ναό χώρο συναντούμε διάφορα ανάγλυφα. Το παλαιότερο ανάγλυφο της μονής είναι του 12^{ου} αιώνα, και στην ουσία πρόκειται για τμήμα από μαρμάρινη μεταβυζαντινή σαρκοφάγο στο οποίο εικονίζονται σταυρός, μαϊάνδρος, παγώνια, πυροστρόβιλοι και δύο γράμματα εντός κύκλου αριστερά και δεξιά από το σταυρό, το Χ και το Φ. Το δεύτερο παλαιότερο ανάγλυφο είναι ένας σταυρός συνοδευόμενος από διάφορα διακοσμητικά σχέδια και τη φράση «IC XC NICA», ενώ πάνω από αυτόν υπάρχει δυσανάγνωστη επιγραφή καθώς και η χρονολογία 1773. Το τρίτο και τελευταίο παλαιότερο ανάγλυφο παρουσιάζει την κεφαλή ενός εστεμμένου μυστακοφόρου άνδρα. Για το ανάγλυφο αυτό ο Ιρανοπ σημειώνει τα εξής: «Τα ερωτήματα εδώ δεν έχουν να κάνουν μόνο με την ταυτότητα του λαξευμένου προσώπου, αλλά και με το γιατί αυτό έχει τοποθετηθεί πίσω (και λίγο δεξιότερα) από το ιερό του ναού

της μονής. Για την ακρίβεια, η ανάγλυφη πλάκα βρίσκεται ενσωματωμένη στο κυκλικό περιτοιχισμα δέντρου δάφνης, σημείο όπου κατά την παράδοση είχε βρεθεί η εικόνα της Παναγίας από τον Τιμόθεο.

Η σπή στη θέση του στόματος μαρτυρά ότι το λαξευμένο πρόσωπο αποτελούσε αρχικά την πρόσοψη κάποιας κρήνης, εγκατεστημένης μάλλον κάποτε στο χώρο της μονής. Όσο για την τωρινή του θέση, αν και η χρήση τσιμέντου δείχνει ότι η στερέωση της πλάκας στο πέτρινο περιτοιχισμα έγινε σε σχετικά σύγχρονη εποχή (ενδεχομένως κατά την ανακατασκευή του ναού την περίοδο 1950-53), το πρόσωπο πιθανότατα βρισκόταν τοποθετημένο πίσω από το ιερό του αρχικού ναού από παλαιότερα, δίκην “αποτρεπτικής κεφαλής”. Πρόκειται για παλιά και σχετικά διαδεδομένη πρακτική, κατά την οποία ανθρώπινες μορφές λαζεύονταν σε καίρια σημεία εκκλησιαστικών ή άλλων κτιρίων προκειμένου να προστατεύουν το χώρο από κακόβουλες επιρροές».¹

Ο Ιωάννης Ιωάννου συμπληρώνει: «...Είναι έργο σίγουρα των πελεκάνων της Ηπείρου² και έχει όλα τα διακριτικά της τεχνοτροπίας τους. Έχει έντονη έκφραση με γουρλωτά μάτια και μουστάκι. Η Κατερίνα Κορρέ στο βιβλίο της “η ανθρώπινη κεφαλή, θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη”, στη σελίδα 81-85, δημοσιεύει κατάλογο για 68 κεφαλές σε ολόγλυφο ή ανάγλυφο που υπάρχουν σ’ Ελληνικά κτίσματα...»³

ι. Δύο αμφίβολης χρονολόγησης κιονόκρανα

Στη δυτική είσοδο της μονής υπάρχουν δύο μεγάλα ανάγλυφα κιονόκρανα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν είναι αρχαία ή της χριστιανικής εποχής. Βέβαια, στο ένα κιονόκρανο υπάρχει σταυρός, αλλά μπορεί να είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Επίσης, και στα δύο κιονόκρανα υπάρχει οπή στην κορυφή τους, κι αυτό είναι ένα στοιχείο που παραπέμπει στην αρχαιότητα. Οι οπές πάνω στα κιονόκρανα των αρχαίων ναών χρησίμευαν ως βάσεις στήριξης αγαλματιδίων. Δεν αποκλείεται βέβαια να είναι έργα του προηγούμενου αιώνα. Μόνο ένας ειδικός θα μπορούσε να εκφέρει άποψη.

Αριστερά: Η μεταβυζαντινή σαρκοφάγος. Δεξιά: Ο ανάγλυφος σταυρός με τη χρονολογία 1773. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ «ΠΕΝΤΕΛΗ»: Η Αδελφότητα της Σπηλιάς, μέρος ΚΑ΄.

² Οι πελεκάνοι ήταν πλανόδιοι Ηπειρώτες λιθογλύπτες.

³ «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού», σελ. 127.

Αριστερά: Η αποτρεπτική κεφαλή. Δεξιά: Η περιτοιχισμένη δάφνη της μονής, στην οποία βρίσκεται το ανάγλυφο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα κιονόκρανα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ια. Η παλιά κρήνη και η πηγή

Η πρώτη κρήνη, και παλαιότερη, βρίσκεται αριστερά από το ναό της Θεοτόκου για την οποία γράφει ο Αλβανάκης: «...αριστερόθεν του Ναού ρέει καλικέλαδος κρήνη καθαρόν και διαυγέστατον ύδωρ εκχέουσα υγινόν και χωνευτικόν».¹ Ακολουθως ο Ορλάνδος: «Αριστερά του ναού ευρίσκεται παλαιά κρήνη προχέουσα διαυγές ύδωρ. Εν ταύτη είναι εντετειχισμένον τεμάχιον βυζαντινής σαρκοφάγου ανάγλυπτον, εφ' ου εικονίζεται κάτωθεν τόξων φερομένων υπό διδύμων κιονίσκων σταυρός μεταξύ των κεραιών του οποίου υπάρχουσι ρόδακες, άνω μεν μετά του μονογραφήματος IC X, κάτω δε μετά πυροστροβίλου. Εκατέρωθεν δε της βάσεως του σταυρού παρίσταται ανά εν παγώνιον επιστρέφον την κεφαλήν, ίνα ραμφίσει τη ράχη του».²

Η κρήνη ανασκευάστηκε το 1937, και η παλιά της μορφή χάθηκε. Όσο για το τεμάχιο της βυζαντινής σαρκοφάγου είναι αυτό για το οποίο έγραψα λίγο παραπάνω όπου και η σχετική φωτογραφία.

Ακριβώς απέναντι από τη μονή, στη νότια πλευρά της υπάρχει και η πηγή η οποία έχει νερό όλο το χρόνο. Μέχρι και μερικά χρόνια πριν μπορούσε κάποιος να πιεί. Τώρα, και δεδομένης της εξάπλωσης των σπιτιών στη γύρω περιοχή η ποιότητα του νερού άλλαξε δραματικά. Προφανώς το νερό της πηγής ανακατεύτηκε με τα νερά των αποχετεύσεων.

Για την πηγή αυτή γράφει ο Αλβανάκης: «Της πηγής ταύτης το ύδωρ είναι πράγματι κρυσταλλώδες και χωνευτικότατον, θεωρείται δε και το κάλλιστον των εν τη Πεντέλη υδάτων. Την

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α', Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 13. Εν Αθήναις, 1905.

² Ο.π., σελ. 191.

δροσερότητα της πηγής ταύτης ως και της προλεχθείσης [εννοεί της Αγ. Τριάδας του Νερού] βλέπων τις, και τας σκιαζούσας ταύτας λεύκας, και τας υδροχαρείς πλατάνους, αναπολεί εις την μνήμην μου το αρχαίον τούτο επίγραμμα:

*“Αέναον καθαρὴν τε παρερχομένας οδίσαις
Πηγὴν αναβλύζει γειτονεύουσα νάπη...”¹*

Η παλιά κρήνη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή της μονής. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ιβ. Η βιβλιοθήκη

Πολλά έχουν γραφτεί από παλιούς και σύγχρονους ερευνητές για τη βιβλιοθήκη της μονής και το περιεχόμενό της. Βέβαιο είναι ότι τα περισσότερα βιβλία ανήκαν στους ασκητές του βουνού και, όπως γράφει ο Δέγλερης στα απομνημονεύματά του: «...Πεισθέντες δε συμπεριέ-

¹ Ο.π., σελ. 67-68.

λαβεν έκαστος τους περί αυτών και τα βιβλία των (επειδή ήσαν άπαντες εγγράμματοι) και συνεκοινοβίωσαν μετά του κτήτορος...»

Αυτά θα πρέπει να είχαν και το περισσότερο ενδιαφέρον, διότι ενδεχομένως να εμπεριείχαν κάποια καταγεγραμμένα γεγονότα και διάφορες άλλες πληροφορίες που αφορούν το ίδιο το βουνό. Ιδιαίτερη δε προσοχή θα δίναμε στα χειρόγραφα των ασκητών της Σπηλιάς. Προς απογοήτευσή μας, όμως, κανένα ίχνος τους σήμερα.

Ξένοι περιηγητές οι οποίοι επισκέφθηκαν τη μονή εκδήλωσαν μεγάλο ενδιαφέρον για τη βιβλιοθήκη. Δε βρήκαν όμως κάτι αξιοπερίεργο πέραν των τυπικών χριστιανικών χειρογράφων. Ο Γάλλος γιατρός και αρχαιολόγος Jacques Spon, ο οποίος είχε επισκεφτεί τη μονή Πεντέλης το 1676 έγραψε τούτα: «...Διατρέξαμεν την βιβλιοθήκην των χειρογράφων της Μονής Πεντέλης. Εύρομεν πάντας σχεδόν τους Πατέρας της Εκκλησίας και εν καλόν χειρόγραφον Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου, δεν ηδυνήθημεν όμως να εύρωμεν την Απολογία του Χριστιανισμού, την δοθείσαν τω Αδριανώ υπό του φιλοσόφου Αριστείδου, ήτις διεσώζετο ως διαβεβαίωσαν ημάς...»¹ Όταν όμως επισκέφθηκε τη μονή ο Richard Chandler μεταξύ 1763 - 1766 τα χειρόγραφα είχαν εξαφανιστεί: «*Ηρώτησα περί των χειρογράφων, άτινα είχαν δείξει τω 1676 τω συρ Γεωργίω Wheeler αλλ' ουδείς εγνώριζε τι περί αυτών...*», σημειώνοντας κάπου αλλού ότι: «...Ο Αββάς Μιχαήλ Fourmont συνέταξε τω 1729 τον κατάλογον της βιβλιοθήκης της Μονής ταύτης εργασθείς επί δύο ημέρας· ούτος σημειοί ότι σχετικώς ήτο ικανώς μεγάλη, αλλ' ότι ουδέν λίαν περίεργον περιέχει και ότι εν μέρει συνίσταται εκ βιβλίων τυπωθέντων εν Βενετία...»²

Ο Iranon εκφράζει την άποψη ότι τα χειρόγραφα εκλάπησαν από τον ίδιο τον Fourmont, κι αυτό φαίνεται το πιο λογικό, αν λάβουμε υπόψη μας το ποιόν του αββά: ένας αδίσταχτος άρπαγας και καταστροφέας αρχαιοτήτων.³

Φαίνεται όμως ότι και πάλι υπήρχαν αρκετά εναπομείναντα βιβλία. Όπως γράφει ο Δέγλερης: «*Την δε βιβλιοθήκην της Μονής και του σχολείου της πόλεως (σχολής του Ντέκα) είχομεν μεταφέρει προ της πολιορκίας εν τω φρουρίω προς ασφάλειαν. Εκεί τα μεν εις χάρτην βιβλία εχρησίμευσαν διά φυσέκια, αι δε μεμβράναι διεσκορπίσθησαν τήδε κακείσε· μέγα δε μέρος των βιβλίων της μονής Πεντέλης είχε καταστραφεί παρά των Αλβανών Οθωμανών τω 1769(;)...*»⁴

ιγ. Σχετικά με την ονομασία «Πεντέλη»

Υπήρχε από παλιά η πεποίθηση ότι το όνομα Πεντέλη δε σχετίζεται με το βουνό, αλλά με τον Τιμόθεο και τη μονή! Συγκεκριμένα γράφει ο Καμπούρογλου: «*Το Πεντελικόν είχε λησμονηθή, και αν ελέγετο “βουνόν της Μεντέλης”, τούτο οφείλετο εις την Μονήν. Δεν ήτο αυτή του Πεντελικού, αλλά το βουνόν ήτο της Μονής. Τόσον, ώστε επεκράτει και κάποια πεποίθησις, ότι η ονομασία ήτο άσχετος προς την τοπογραφικήν αρχαιότητα, ότι πρόκειται περί συμπτώσεως –το σύνθηδες επιχείρημα των μελλοντιστών– και ότι Μεντέλης θα ήτο το επώνυμο του ιδρυτού της Αγίου Τιμοθέου.*

¹ Δ. Καμπούρογλου: «Ιστορία των Αθηναίων», τομ Β', εκδ. Παλμός-Αντωνόπουλος, σελ. 312. Όπως επίσης σημειώνει ο Guillet για την απολογία: «*Η ευγλωττία του φιλοσόφου Αριστείδου, όστις ήτο χριστιανός, υπεβοήθησε την του Κοδράτου και κατώρθωσε να εξευμενίση τον Αδριανόν δια σοφής απολογίας του Χριστιανισμού, ην προσέφερεν αυτό. Καλόγηροι τινες καυχώνται ότι έχουσι την Απολογία ταύτην εν τη βιβλιοθήκη του Μοναστηρίου της Πεντέλης, κειμένου εξ μίλια μακράν των Αθηνών.*» (Καμπούρογλου, ό.π.)

² Ό.π.

³ Όπως γράφει ο Iranon: «*Ο Γάλλος αββάς ήταν βασιλικός βιβλιοθηκάριος και απεσταλμένος στην Ελλάδα από τον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΕ', με αποστολή να συλλέξει χειρόγραφα και αρχαιοελληνικές επιγραφές. Στο “έργο του” προσμετράται μεταξύ άλλων η καταστροφή εκατοντάδων αρχαίων επιγραφών –τις οποίες, όπως ομολογούσε ο ίδιος, αφού αντέγραφε, έσβηνε με καλέμι από τα μάρμαρα προκειμένου να μην τις ανακαλύψει κανείς άλλος περιηγητής– καθώς και η εκ θεμελίων καταστροφή των ερειπίων της αρχαίας Σπάρτης, εγχείρημα στο οποίο επιδόθηκε με μανιώδη μεθοδικότητα, προσλαμβάνοντας για το σκοπό αυτό δεκάδες εργατών και διακηρύττοντας ότι κατ' αυτόν τον τρόπο υπηρετούσε “τα Γράμματα”.*» (Ό.π.)

⁴ Ό.π.

Ατυχώς η Ακολουθία του Αγίου Τιμοθέου, περιέχουσα κατά το σύνηθες και τον βίον αυτού, αποσταλείσα, ως πιστεύεται, προς εκτύπωσιν, εκάη. Εξ αυτής θα εμανθάναμεν, μαζί με άλλας ιστορικές πληροφορίας, και το επώνυμον του Οσίου.

Οπωσδήποτε έχουμε την πληροφορίαν του επισήμου χρονικού της Πεντέλης, εις το οποίον ρητώς χαρακτηρίζεται ο Τιμόθεος, ότι κατάγεται από τον Κάλαμον της Αττικής, και ότι Μεντέλης ουδέποτε υπήρξε. Επομένως ο Βριλησσός της Αττικής κοσμογονίας, ημπορεί μαζί με τα μάρμαρά του, να διαιωνίζει και το όνομα του Πεντελικού».

Εμείς απλώς θα υπενθυμίσουμε πως η ονομασία «Πεντέλη» είναι αρχαία, αναφέρεται και από τους αρχαίους συγγραφείς, και έτσι λεγόταν ο αρχαίος δήμος που έδρευε στην ευρύτερη περιοχή της μονής.

ιδ. Εντυπώσεις περιηγητών

Evliyah Chelebi

«Ανατολικά απ' το Κοτς Μπασί Μοναστηρί¹ και σε απόσταση δύο ωρών κοπιαστικής πορείας ανάμεσα σε βράχους, δρυμούς κι αμπέλια, βρίσκεται ένα ακόμα μοναστήρι: η μονή Μεντίλ. Αυτή ιδρύθηκε από τον Απόστολο του προφήτη Ιησού, Παύλο. Είναι μεγάλο μοναστήρι κι έχει στη διακονία του περισσότερους από πεντακόσιους καλόγερους. Ξακουστό κι αυτό σε όλη την υφήλιο, δέχεται καθημερινά του κόσμου τα τάματα και τ' αφιερώματα από τις χώρες του Καφίριστάν.

Η μονή έχει τη δυνατότητα να φιλοξενήσει ακόμα και χίλιους καβαλάρηδες μουςαφιρέους κι οι καλόγεροι είναι πρόθυμοι να τους περιποιηθούν και να τους φιλέψουν. Αν όμως εμφανισθεί Εβραίος και φιλοξενηθεί, το πρωί τον βρίσκουν πεθαμένο και κατάμαυρο, λες και τον έκαψε στον ύπνο του φωτιά. Εκεί διακονούνται και μερικοί “μαχμουμπούγ πετσέ παπά γουλαμλαρί” (“όμορφοι νεαροί παπαδοκαλόγεροι”). Είναι τόσο ωραίοι και λαχταριστοί, που δεν βρίσκω λόγια να τους περιγράψω.

Στις γύρω βουνοπλαγιές βόσκουν ελεύθερα –κατά αγέλες– χιλιάδες πρόβατα, γίδια, γελάδια, αλόγατα και μουλάρια, ενώ παντού υπάρχουν μπουστάνια κι αμπέλια. Όλα ανήκουν στο μοναστήρι.

Η μονή πληρώνει βακουφική εισφορά στο Βαλιντέ Τζαμί. Επειδή όμως αρχικά την είχε κυριεύσει ένας “χασεκί” για λογαριασμό του μπουσταντζήμαση των γενιτσάρων, η μονή στέλνει στο Οτζάκ χίλιες οκάδες αγνό μέλι το χρόνο.

Όπως κάθε αθηναϊκό κτίριο, έτσι και το μοναστήρι αυτό είναι καλοκτισμένο κι η περιοχή που βρίσκεται έχει θαυμάσιο κλίμα. Αν τώρα επιχειρήσει κανείς ν' αναφερθεί στους πολύτιμους θησαυρούς της, στα καντήλια, στα κηροπήγια και στους σταυρούς, θα πρέπει να γράψει τόμους ολόκληρους».²

Ο Τούρκος περιηγητής αγνοούσε προφανώς τον πραγματικό ιδρυτή της μονής Τιμόθεο. Και δεν μπορούμε να πούμε με ασφάλεια για το αν τα περί ίδρυσης από τον απόστολο Παύλο είναι δική του επινόηση ή το άκουσε από κάποιον. Αναμφίβολα πρόκειται για ιστορική ανακρίβεια.

Vasily Grigorovich Barsky

Το 1745 επισκέφθηκε τη μονή ο Ρώσος μοναχός και περιηγητής Βασίλειος Μπάρσκυ. Στο βιβλίο του Νεκτάριου Καρσιώτη «Ο Άγιος Τιμόθεος Ευρίπου» παρατίθεται ένα σχέδιο της μονής από τον Μπάρσκυ. Το αξιοσημείωτο στο σχέδιο είναι ότι σε αυτό αποτυπώνεται και η Σπηλιά. Επομένως, είτε έφτασε μέχρι εκεί, είτε τον πληροφόρησαν για την ύπαρξή της κι αυτός απλώς τη συμπεριέλαβε στο σχέδιο. Δυστυχώς δεν μπόρεσα ποτέ να βρω το βιβλίο από το οποίο προέρχεται το σχέδιο, στο οποίο θα υπάρχει λογικά και κάποια σχετική αφήγηση.

¹ Η μονή Καισαριανής στον Υμηττό.

² «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σελ. 188-189.

Εικόνα της μονής κατά το 1745, του Ρώσου μοναχού και περιηγητή Barsky.

Richard Chandler

«Κατηφορίσαμε [ύστερα από την επίσκεψή τους στη Σπηλιά] από ένα κακοτράχαλο μονοπάτι στο μοναστήρι της Πεντέλης, ένα μεγάλο και συνηθισμένο κτίριο, με την εκκλησία στο κέντρο του τετραγώνου. Οι μοναχοί είχαν αποσυρθεί για προσευχή [...] Είναι πολυάριθμοι αλλά τώρα βρίσκονταν διασκορπισμένοι, ο καθένας στις υποχρεώσεις του. Με περιποιήθηκαν οι ελάχιστοι που ήταν παρόντες και απόλαυσα εκεί τη σκιά κάτω από τα δέντρα, δίπλα σε ένα καθαρό ρυάκι, με καλό κρασί, νερό και προμήθειες. Το χαλί μου απλώθηκε στην περιοχή της τετράγωνης αυλής κοντά στην πύλη, όπου και κοιμηθήκαμε το βράδυ.

Ρώτησα περί των χειρογράφων που είχαν δείξει το 1676 στον Sir George Wheler αλλά κανείς δεν γνώριζε περί αυτών. Το μοναστήρι είναι ένα από τα πιο σπουδαία στην Ελλάδα και λαμβάνει ένα αξιοσημείωτο εισόδημα από μελίσσια, πρόβατα, γίδια, βόδια, καλλιεργήσιμη γη, αμπέλια και ελαιόδενδρα».¹

Την επίσκεψη του Chandler σχολίασε ο Δημήτριος Καμπούρογλου: «Ένας περιηγητής, το φθινόπωρον του 1765, εκτύπησε το σήμαντρον, και ο καλόγερος του άνοιξε την πύλην του Μοναστηριού.

Ήτο πολύ κουρασμένος. Ερχότανε από την Κορφή. Εσταμάτησε λίγο στην Σπηλιά και από κει πήρε το λιθόστρωτον μονοπάτι και έφθασεν εις το Μοναστήρι.

Το μονοπάτι του το είχε δείξει ένας κατάμαυρος καλόγερος, που έβοσκε ένα κατάσπρον ποίμνιον προβάτων.

Πολύ ε περιποιήθησαν οι καλόγεροι τον περιηγητήν, και πάντοτε ενθυμείτο αυτός το ωραίον κρασί που ήπιε και το ποικιλώτατον γεύμα που του παρέθεσαν, κάτω από την μεγάλην δάφνην, εις την αυλήν του Μοναστηριού, του οποίου περιγράφει τον πλούτον.

Είχε και βιβλιοθήκην η Μονή. (σε αυτήν θα αναφερθούμε παρακάτω.) Την είχε καταγράψει εις τα 1729 ένας Αββάς. Τα περισσότερα βιβλία της ήσαν εκδόσεις της Βενετίας. Το εφώναζαν από μακρυνά τα χαρακτηριστικά κόκκινα κεφαλαία στοιχεία των και τα μαύρα του κειμένου γράμματα με την ωραίαν μορφήν, που εξηφανίσθη μέσα εις την ακαλαίσθητον και χωρίς φυσιογνωμίαν ποικιλίαν των συγχρόνων μας τυπογραφικών στοιχείων.

Τα χειρόγραφα που τα είχαν ιδεί και κάποιος άλλος περιηγητής του 1676, δεν τα έδειξαν. Να υπήρχον αρά γε πλέον; Οπωσδήποτε η ζημία διά την Μονήν δεν θα ήτο και μεγάλη. Διότι ο σοφός περιηγητής αντελήφθη, ότι κανείς μοναχός τότε δεν θα ήτο εις θέσιν να τα μελετήσει.

Η έκπληξίς σου, ξένε, αδικεί την ευφύϊαν σου. Αν οι καλόγεροι κατεπόνουν τον βίον των εις μελέτας χειρογράφων, ιστορικών εγγράφων και μouxλιασμένων βιβλίων, ούτε μελίσσια, ούτε

¹ «Travels in Asia, Minor and Greece», vol. I, London 1817, σελ. 192-193.

γιδοπρόβατα θα είχαν η Μονή, ούτε θα σου παρέθετον τόσον θελκτικόν γεύμα, όταν εκτόπησες το σήμαντρον και ένας καλόγερος σου άνοιξε προθύμως την πύλην του Μοναστηριού».¹

Edward Dodwell

«Το μεγαλύτερο μοναστήρι διατηρεί, όπως και το βουνό, το όνομα "Πεντέλη". Βρίσκεται εγκατεστημένο κάτω από τη μυτερή κορυφή και πιο χαμηλά από τα λατομεία μαρμάρου. Πέρασα μια νύχτα εκεί κατά το μήνα Ιούνιο και βρήκα λιγοστούς μόλις μοναχούς, καθώς οι περισσότεροι ήταν απασχολημένοι με την καλλιέργεια της γης ή την επιστασία των αγροκτημάτων τους. Αυτό το μοναστήρι αποπνέει έναν αέρα αφθονίας, ο οποίος, με την εξαίρεση της μονής Μεγάλου Σπηλαίου στην Αρκαδία, δε συναντάται σε κανένα άλλο στην Ελλάδα. Η εκκλησία είναι πλούσια και σε καλή κατάσταση, ενώ τα ενδιαίτηματα των μοναχών πολυάριθμα και καθαρά. Ο κύριος πλούτος τους συνίσταται σε ελιές και μέλι, το οποίο είναι λίγο, αν όχι καθόλου, κατώτερο από εκείνο του Υμηττού, καθώς και στα δύο βουνά φυτρώνει ποικιλία θυμαριών και αρωματικών φυτών – και το Πεντελικό διαθέτει περισσότερα μελίσσια από οποιοδήποτε άλλο μέρος στην Αττική. Το βουνό προμηθεύει το Σαράι στην Κωνσταντινούπολη με την ποσότητα των 9000 λιβρών μελιού ετησίως, και αυτό υπό τη μορφή δώρου, καθώς το μοναστήρι είναι απαλλαγμένο από τις συνήθεις επιβολές φόρων και απολαμβάνει σημαντικά προνόμια και ασυλίες».²

Sir William Gell

Έπειτα από περιήγηση στο Μαραθώνα, ο Gell διέσχισε την Πεντέλη μέσα από ένα κακοτράχαλο μονοπάτι το οποίο ξεκινούσε από την Νταού και έφτανε στη μονή, «σε μια κατάφυτη κοιλάδα [...] ένα πανέμορφο σημείο ανάπαυσης, το θέρετρο των πλούσιων Αθηναίων κατά τη διάρκεια του καυτού καλοκαιριού. Η εκκλησία είναι καθαρή και σε καλή κατάσταση και οι μοναχοί φιλόξενοι», δίχως να προσθέτει τίποτε περισσότερο.³

Sir John Hobhouse

«Υπάρχει ένα μοναστήρι, το πιο πλούσιο στην Αττική, το οποίο στέκει δίπλα στο βουνό και γενικά χρησιμοποιείται ως σταθμός ανάπαυσης από εκείνους που επισκέπτονται τα λατομεία.

Ανηφορίζοντας το βουνό, σύντομα συναντάς πεύκα και άλλα αειθαλή δέντρα, και φτάνεις στο μοναστήρι το ίδιο, σε απόσταση τριών ωρών από την Αθήνα, έχοντας ταξιδέψει σε κατεύθυνση περίπου βορειοανατολική. Αυτό το κτίσμα βρίσκεται στην εσοχή ενός λόφου, περικυκλωμένο από έναν ελαιώνα, μέσα από τον οποίο ένα πλούσιο ρυάκι απορρέει σε ένα γεμάτο χαλίκια κανάλι προς την πεδιάδα πιο κάτω. Μια μικρή έκταση πρασίνου έξω από την πόρτα του μοναστηριού σκιάζεται από τα απλωμένα κλωνιά ενός πλατάνου. Η είσοδος στον τετράγωνο περίβολο του κτιρίου γίνεται, ως συνήθως, διαμέσω μιας μικρής πόρτας επενδεδυμένης με φύλλα σιδήρου. Οι τρεις πλευρές του περιβόλου καταλαμβάνονται από μικρά κελιά, ασβεστωμένα και καλοσκουπισμένα – εκείνο του ηγουμένου έχει καναπέδες και χαλί, για την υποδοχή των ξένων. Ένα πηγάδι και ένα δέντρο, από το οποίο κρέμεται το σιδερένιο στεφάνι-σήμαντρο που καλεί τους μοναχούς σε προσευχή, βρίσκονται σε μια πλευρά της αυλής. Στο μέσο του τετραγώνου στέκει η εκκλησία, το εσωτερικό της οποίας είναι επενδεδυμένο παντού με χρυσίζον κονίαμα και μαρτυρά τον πλούτο της αδελφότητας. Το μοναστήρι έχει στην ιδιοκτησία του αρκετά μετόχια σε διαφορετικές περιοχές της Αττικής, στην εποπτεία των οποίων βρίσκεται διασκορπισμένο το πολυάριθμο σώμα των μοναχών, ώστε σπάνια περισσότεροι των πέντε-έξι να βρίσκονται ταυτοχρόνως στην Πεντέλη. Ο αρχικός φόρος υποτελείας, καταβαλλόμενος υπέρ του Βασιλέ τζαμιού στην Κωνσταντινούπολη, ήταν έξι χιλιάδες λίβρες μελιού (περίπου 2730 κιλά) – αξίας πέντε δολαρίων οι εκατό λίβρες – και δεν έχει, απ' όσο γνωρίζω, αυξηθεί έκτοτε. Όταν επισκεφ-

¹ «ΟΑναδρομάρης της Αττικής», εκδ.Βιβλιοπωλείο Δ.Ν.Καραβία, σελ. 62-63.

² «A Classical and Topographical Tour through Greece» (1819), σελ. 497. Η μετάφραση του αποσπάσματος είναι του Iranon.

³ «The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thesaly», London 1819, σελ. 63.

θήκαμε το μέρος, οι μοναχοί έδειχναν να ζουν καλά και μας παρέθεσαν ένα πλούσιο γεύμα με αυγά, ξηρές ελιές και μέλι, με ένα υπέροχο κρασί και ένα εύγευστο λικέρ. Ωστόσο αποκαλούσαν τους εαυτούς τους φτωχούς και έδειχναν να ανησυχούν μήπως μέναμε με την εντύπωση ότι ευημερούν. Μια τέτοια αναφορά θα μπορούσε να οδηγήσει σε αύξηση του φόρου που πληρώνουν στην αυλή του Σουλτάνου για προστασία».¹

Henry Baird

«Κατά την επιστροφή μας, μετά από μια κουραστική κατάβαση, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας είχαμε υποχρεωθεί να κάνουμε πεζοί, φτάσαμε στο μοναστήρι, όπου, χάρη στη μέριμνα του καλού μας οδηγού, Σπύρου, βρήκαμε ετοιμασμένο ένα γεύμα, το οποίο φάγαμε κάτω από τη σκεπαστή είσοδο του ναού. Το μοναστήρι, που είναι εμφανώς αρχαίο, περιβάλλεται από έναν τοίχο με πολυάριθμα μικρά ανοίγματα, σαν φινιστρίνια, μέσα από τα οποία οι κοινοβιάτες πνευματικοί θα ήταν, αναμφίβολα, σε θέση να αμύνονται απέναντι στον Τούρκο ή τον “Κλέφτη” σε πιο ταραγμένους καιρούς. Κατά τη διάρκεια τέτοιων περιόδων, ο περίφρακτος χώρος μετατρέπεται σε καταφύγιο για τους χωρικούς της περιοχής. Τα εσώκλειστα ενδαιτήματα των μοναχών δεν περιέχουν τίποτα το αξιοπρόσεκτο, όντας κατασκευασμένα από ξύλο και πέτρα, και ευρισκόμενα πολύ άτακτα κατανεμημένα γύρω από την ανοιχτή αυλή· όμως ο ναός, στον οποίο μπήκαμε για λίγο, είναι παλαιός και ιδιόμορφος. Οι τοιχογραφίες είναι φιλοτεχνημένες με το συνηθισμένο βυζαντινό στυλ που επικρατούσε μερικούς αιώνες πριν, όμως τα πρόσωπα των αποστόλων σε μερικές από αυτές είναι πιο καλοσχηματισμένα απ’ ό,τι συνήθως. Ο πρόναος ήταν καλυμμένος από μικρές, μισοσβησμένες από το χρόνο νωπογραφίες, όπου η ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης, αρχαίοι μύθοι και σύγχρονοι θρύλοι έχουν αναμιχθεί παράξενα μεταξύ τους. Ο Ιωνάς, συνοδευόμενος από ένα αποκρουστικό θαλάσσιο τέρας, δεσπόζει ανάμεσά τους. Δεν είδαμε μοναχούς τριγύρω, όμως μια ομάδα χωρικών τοποθετούσε υποστυλώματα στις ετοιμόρροπες πέργκολες της αυλής. Αναχωρώντας από αυτό το ενδιαφέρον μοναστήρι, αφού αφήσαμε ένα μικροποσό ως ανταπόδοση της φιλοξενίας, σύντομα ταξιδεύαμε στον κάμπο προς την Αθήνα».²

Πάνω στην αναφορά του Baird για τις τοιχογραφίες του ναού, ο Iranon σχολιάζει: «Η παράξενη, κατά τον Baird, ανάμιξη παραβολών της Παλαιάς Διαθήκης, αρχαίων μύθων και μεταγενέστερων θρύλων παραπέμπει σε ένα διευρυμένο και εμπλουτισμένο με ετερόκλητα στοιχεία πνευματικό-θεολογικό υπόβαθρο από πλευράς των μοναχών που είχαν συγκροτήσει το αρχικό κοινόβιο της μονής Πεντέλης. Και το μεγαλύτερο μέρος των μοναχών αυτών είχε προέλθει, όπως είπαμε, από τις τάξεις των ασκητών του βουνού».

Henri Bell

«Αυτό το μοναστήρι που δεν είναι ιδιαίτερης σημασίας, είναι χτισμένο σε προεξοχή του βουνού, πάνω από μια ρομαντική χαράδρα που κατεβαίνει ίσια στην πεδιάδα. Υπέροχες λεύκες (απ’ αυτές που ονομάζουμε ασημιές) σκιάζουν ένα χορταριασμένο πλάτωμα· μια πλούσια πηγή με γάργαρα νερό εφοδιάζει ένα ιχθυοτροφείο και διοχετεύεται στην Αθήνα από κλειστό αγωγό που κατασκεύασε ο Αδριανός... [...]»

Το μοναστήρι της Πεντέλης δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το εξωτερικό του μοιάζει αρκετά με οχυρό· οι τοίχοι είναι ψηλοί, χωρίς ανοίγματα, και η σιδερόφραχτη πόρτα θα μπορούσε να αντέξει στα πιο δυνατά χτυπήματα. Αυτές οι προφυλάξεις που πάρθηκαν για την αντιμετώπιση των άτακτων ομάδων του τουρκικού στρατού κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, είναι σήμερα άχρηστες [...]

Η εσωτερική αυλή είναι τριγυρισμένη, όπως συνήθως, από στοές στις οποίες ανοίγουν οι πόρτες των κελιών. Στη μέση βρίσκεται η εκκλησία, στολισμένη με βυζαντινές τοιχογραφίες, μία από τις οποίες παριστάνει την κόλαση και παρουσιάζει τα πιο παράξενα επεισόδια και τα πιο τρομερά μαρτύρια που θα μπορούσε να γεννήσει η εύπιστη και θρησκόληπτη μεσαιωνική φαντασία. Οι μοναχοί, καθισμένοι σε πέτρινους πάγκους, μπάλωναν χοντροφτιαγμένα ρούχα. Χω-

¹ «A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810», εκδ. 1817. (Η μετάφραση έγινε και παρατίθεται από Iranon.)

² «Modern Greece: A narrative of a residence and travels in that country», 1856.

ρίς τα μακριά τους μαλλιά και τα μαύρα τσόχινα καλπάκια θα τους έπαιρνε κανείς για χωρικούς που ζεσταίνονται στον ήλιο. Ένας απ' αυτούς, σακαταμένος από τα γηρατειά και την παράλυση, κειτόταν ανήμπορος σε μια γωνιά και άφηνε πνιχτά βογγητά. Ο δύστυχος αυτός άνθρωπος ήταν ηλίθιος και όταν πεινούσε, διψούσε ή ζεσταινόταν, το ένστικτό τον έσπρωχνε να βγάξει αυτούς τους άναρθρους ήχους· τότε οι σύντροφοί του επέβαλλαν σιωπή ή τον έκλειναν μέσα σ' ένα είδος σκοτεινής εσοχής που χρησίμευε για δωμάτιό του».¹

Πάνω σε αυτό το απόσπασμα έχω να σημειώσω πως η μονή δεν είχε να φοβάται τίποτε από τον Τούρκο, εφόσον, όπως γράφει ο Καμπούρογλου: «Την Μονήν της Πεντέλης ηνόουν και αυτοί οι Τούρκοι των Αθηνών και της Αττικής εν γένει. Πλην των γνωστών λόγων του σχετικού σεβασμού προς τας Μονάς επί του προκειμένου υπήρχε και κάποιος ειδικός, ότι η Πεντέλη χάρις εις τα εις είδος δώρα της είχε και εις Αθήνας, αλλ' ιδίως εις την Βασιλεύουσαν, ισχυρούς προστάτας, δυνάμενους να τιμωρήσουν πάσαν παρεκτροπήν.

Και η Ανατολική εύνοια οσάκις δεν στηρίζεται εις κάποιον κέρδος, στηρίζεται εις κάποιον φόβον...»²

Henri Wise

Μια ακόμα περιγραφή (και με μια δόση χιούμορ) σχετικά με την κατάσταση της μονής λίγα χρόνια μετά τη λήξη της επανάστασης έχουμε από έναν αξιωματικό του αμερικανικού ναυτικού ονόματι Henri Wise, ο οποίος είχε κάνει ανάβαση στην κορυφή του βουνού και κατά την επιστροφή του επισκέφθηκε το μοναστήρι: «Κύριε! Πόσο αναζωογονητικά δροσερό ήταν το κόκκινο κρασί, η μύρα και το τσέρι, και πώς τινάζαμε τις κούπες μας μετά από κάθε άδειασμα στο αφρίζον, παφλαστό νερό, ώστε ούτε μια υποψία δροσιάς να μην ξεφεύγει από τα χείλη μας. Και πώς πέσαμε στο κοτόπουλο, το κρύο μοσχαρίσιο φιλέτο, τα ψωμάκια και τη σαλάτα, παντελώς αδιάφοροι μέσα στην αφθονία μας για τις παρακλητικές ματιές ενός πεινασμένου, βρώμικου γέρο-μοναχού από το παρακείμενο μοναστήρι. Ήταν ντυμένος με ένα κουρελιασμένο μάλλινο ένδυμα –αρχαίο προφανώς όσο ο Παρθενώνας– και κρατούσε τα μάτια του καρφωμένα σε ό,τι κάναμε. Αλλά, πολύ με λυπεί τώρα η σκέψη ότι ο δυστυχής εκείνος αναχωρητής, αφότου ο Άγγελος [ο οδηγός τους] είχε πάρει το μερίδιό του, δε βρήκε τίποτα άλλο παρά κόκαλα και τρίματα τυριού για να γυαλίσει μ' αυτά τα σάπια του δόντια. Τον αποζημιώσαμε, όμως, με μερικά χάλκινα νομίσματα, για τα οποία μας ικέτευσε να μην κάνουμε λόγο στον αδερφό του τον ηγούμενο, φοβούμενος ίσως ότι θα απαιτούσε μερίδιο στα πλαίσια του κοινοβίου.

Το γεύμα τελείωσε και εμείς δανειστήκαμε από τον καλόγερο δύο μεγάλα χαλιά, τα οποία, αφού χτυπήθηκαν καλά για να πέσουν από πάνω τους οι ψύλλοι, απλώθηκαν στο χορτάρι, στην πιο παχιά σκιά του άλσους. Μετά, με τα μαξιλάρια της άμαζας για προσκέφαλα, πέσαμε σε σιέστα. Ω, πόσο μαλακός μάς φαινόταν ο αυτοσχέδιος καναπές μας και πόσο άξιος ευγνωμοσύνης για τα κουρασμένα μας μέλη· και μετά, όταν ξυπνήσαμε, τόσο φρέσκοι, πώς οι φωνές ευφορίας μας αντιλαλούσαν, σαν φωνές ναύτη στην ακτή, που αντηχούνται από τα δέντρα.

Πλυθήκαμε στην πηγή και, ενόσω τα άτια μας σελώνονταν και ο Άγγελος αναχωρούσε με το τρένο, εισήλθαμε στον καταρρέοντα γέρικο σωρό από λάσπη, πέτρες και ξύλα, που αποκαλούσαν μοναστήρι. Στο κέντρο του περιβόλου έστεκε ένα μικρό, πρόχειρα κτισμένο παρεκκλήσι. Στο εσωτερικό του υπήρχε ένας αριθμός σκουληκοφαγωμένων, παλαιών βιβλίων πάνω σε μια χονδροειδή, κακοφτιαγμένη Αγία Τράπεζα, ενώ τριγύρω υπήρχαν μερικές κακότεχνες εικόνες της Παναγίας και αγίων. Θεωρώ ότι δεν υπάρχει σαφής διαφορά ανάμεσα στα δόγματα της Ρωμαιοκαθολικής και της ελληνικής ή Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας...[...]

...Οι πλευρές του περιβόλου γέμιζαν από μικρά, βρώμικα, συνωστισμένα μεταξύ τους κελιά για την αδελφότητα, πλευράς έξι περίπου ποδών το καθένα. Διερχόμενοι από μια δίοδο, περάσαμε σε έναν αρκετά εκτεταμένο κήπο λαχανικών που είχε δουλευτεί κάπως, και όπου οι μοναχοί απολαμβάνουν μια πολυτέλεια σπάνια για την Αττική: μια αφθονία νερού εξαιρετικής ποιότητάς.

Ο ρακένδυτος ξεναγός μας μας πληροφόρησε ότι γνώριζε να διαβάξει και ότι, από τους εκατό του κοινοβίου του, μόνο πέντε είχαν επιβιώσει τα προηγούμενα πενήντα χρόνια, με τους περισ-

¹ «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Ιστορητής, σελ. 81-84.

² «ΟΑναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν.Καραβία, σελ. 62-63.

σότερους να έχουν σφαγιαστεί από τους Τούρκους άρχοντες. Τον καιρό που οι πασάδες του Σουλτάνου κρατούσαν την Ελλάδα υπόδουλη, η απονομή της δικαιοσύνης γινόταν όπως στους καταυλισμούς των Τατάρων, σύμφωνα με τη βάρβαρη κρίση ή την ανεξέλεγκτη βούληση των Τούρκων αρχηγών. Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο που τα μοναστήρια, τα οποία θεωρούνταν πλούσια, υπέστησαν σημαντικό μέρος των ποινών που επιβλήθηκαν. Ο ξεναγός μας μας είπε επίσης ότι κατά την επανάσταση αυτός ο παλιός μαχαλάς [το μοναστήρι] είχε καταληφθεί από τους μουσουλμάνους και ότι ο ίδιος είχε ζήσει για περιόδους έξι μηνών τη φορά στα λατομεία και στις σπηλιές της Πεντέλης, εξαρτώντας την επιβίωση του από ό,τι μπορούσε να αρπάξει τη νύχτα από τους αμπελώνες χαμηλότερα».¹

Thomas Jolliffe

Ο Άγγλος Thomas Jolliffe ο οποίος επισκέφθηκε τη μονή το 1817 έγραψε τα εξής: «Το επόμενο πρωί ξεκινήσαμε για το μοναστήρι της Πεντέλης, εγκατεστημένο κοντά στο λατομείο απ' όπου είχαν ληφθεί τα υλικά γλυπτικής και αρχιτεκτονικής, και στο οποίο η Αθήνα χρωστά τα περισσότερα από τα λαμπρά της οικοδομήματα. Εδώ πήραμε πρωινό και γίναμε δεκτοί με μεγάλη αβρότητα από τους μοναχούς. Το ίδρυμά τους είναι ένα από τα πιο αξιόλογα στην Ελλάδα, και η αδελφότητα βρίσκεται, θεωρώ, σε αρκετά εύρωστη οικονομικά κατάσταση. Το κτίριο είναι ευρύχωρο και καλοσχεδιασμένο – πολλά από τα ενδιαστήματα δείχνουν ορθά κατανοημένα. Όμως, όσον αφορά τη βιβλιοθήκη, αν κάποια τέτοια αίθουσα υπάρχει, δεν είναι, πιστεύω, προσβάσιμη όλες τις ώρες· και όσο για χειρόγραφα, συχνά είναι κάτι παραπάνω από ανώφελο να ψάχνει κανείς για τέτοια κειμήλια».²

Anton von Prokesch-Osten

«...Μετά μίαν ώρα και πενήντα λεπτά έφθασα εις το εγκαταλελειμένον τόπον Χαλάνδρι, εκείθεν έλαβα κατεύθυνσιν σχεδόν ανατολικήν μέσω αμπελώνων και νομών, μέχρις ότου, μετά πενήντα λεπτά, έφθασα τους πρόποδες του Πεντελικού... [...] Ανεβαίνεις... και μετά ημίσειαν ώρα ευρίσκεσαι προ της μονής Πεντέλης. Εκεί, υπό τη σκιάν υψηλών δένδρων, τα οποία κοσμούν την αυλήν αυτής της εξόχως γραφικής και καλώς κτισμένης μονής, απήλυσσα το πρωινό, μέλι και γάλα, ενόσω οι καλόγηροι εξωπλίζοντο διά να με συνοδεύσουν εις τα λατομεία του φημισμένου όρους. Οι ελληνικές μονές συγκρινόμενες προς εκείνες των καθολικών, πλεονεκτούν κατά το ότι οι μοναχοί παρεσυρμένοι ολιγότερον υπό του σατανά της σχολαστικής γνώσεως, από της φύσεως ολιγότερον εκτετραμμένοι, δια της εργασίας των χειρών των τρεφόμενοι και πλήρως απησχολημένοι, δίδουν εικόνα της γαλήνης, ην δύναται τις να αποκτήσει δια της αποκοπής από τον (λοιπόν) κόσμον. Η μεγάλη αμάθεια αυτών των μοναχών γίνεται ανεκτή, ευθύς εφόσον αποδίδεις σημασίαν μόνο εις την ψυχικήν των διάθεσιν και ολοέν περισσότερον απελευθερούσαι από τα δεσμά κενής υπερεκτιμήσεως της γνώσεως, όπερ συνέπεια είναι και κέρδος της περιγητικής θεωρήσεως του κόσμου. Ίσως φαίνεται γελοίον, αλλά με ήρεσεν η θέα μοναχών οι οποίοι ποιμούνται αγέλες, οδηγούν άροτρον, φροντίζουν την συγκομιδήν και εκτελούν όλας τας υπηρεσίας εις τον οίκον και τον σταύλον.

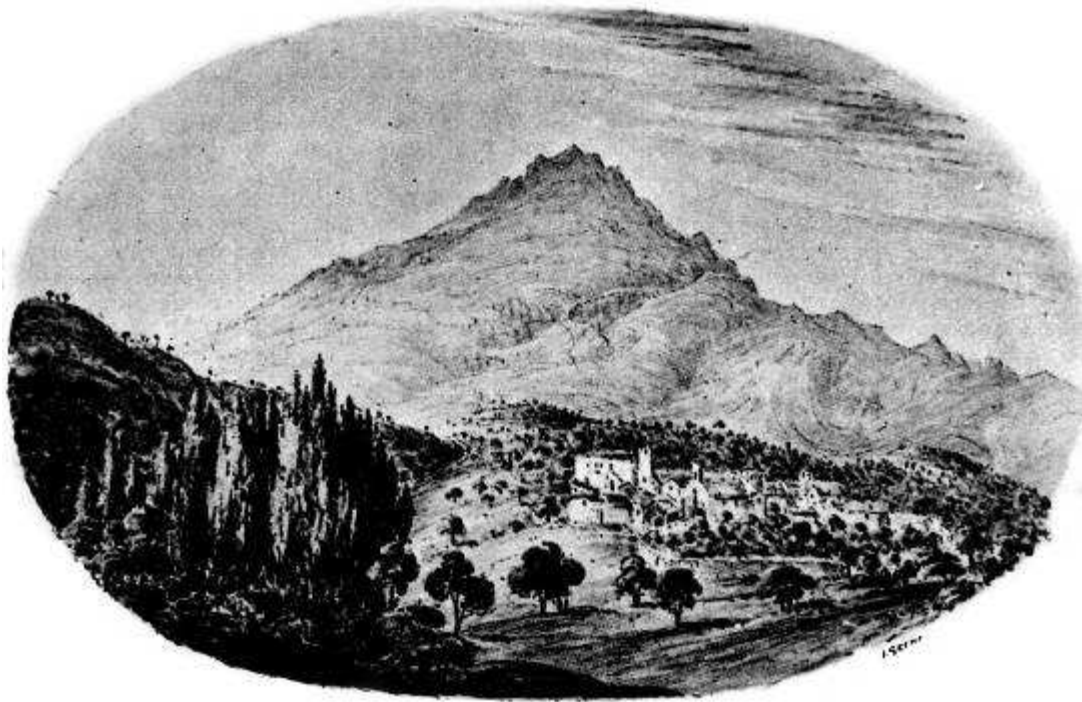
Η μονή Πεντέλη φθάνει δια μέλιτος και ελαίου τοιαύτην αξίαν, καθόσον εκ του πρώτου μόνον οφείλει να προσφέρει εις τον Μέγαν Κύριον 9000 λίβρας.

Οι μοναχοί μου έδωσαν μίαν απόδειξιν της απλότητος και της αμαθείας των δια τρόπον καθ' ον τούτοι επαινούν και περιγράφουν τα, τοσούτον πλησίον κείμενα, λατομεία μαρμάρου. Η διατύπωσις του σοφοτέρου εξ αυτών περιωρίσθη εις τας λέξεις: «...εκεί επάνω στο βουνό είναι μια τρύπα και σ' αυτήν μια πηγή· εκεί κάτω έρπουν οι μυλόρδοι, πίνουν από το νερό, γράφουν τα ονόματά τους και μετά συνεχίζουν το δρόμο τους»».³

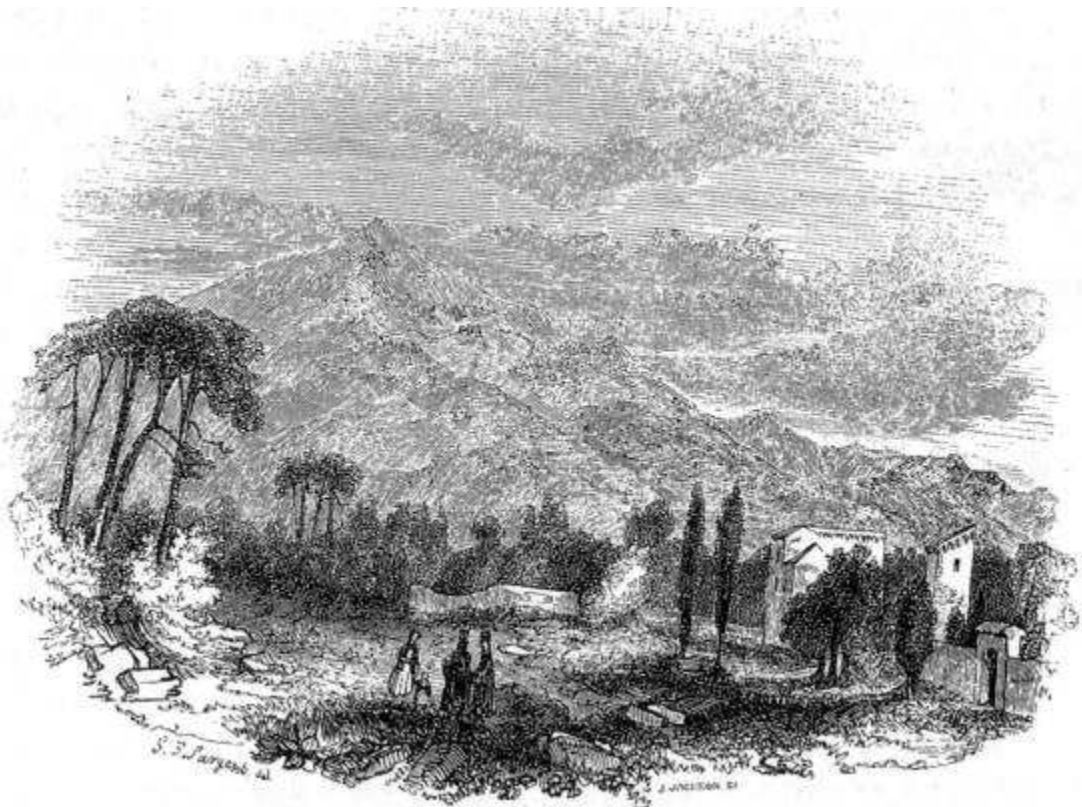
¹ «Scampavias from Gibel Tarek to Stamboul», εκδ.1857. (Παρατίθεται από Iranon)

² «Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna», εκδ. 1827.

³ «Denkurdigkeiten und Erinnerungen an den Orient», τ.2. Stuttgart 1836, σελ. 424-429. (Μετάφραση: Μανόλης Κορρές, «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα, εκδ. Μέλισσα, σελ. 116.)

Η Πεντέλη και η περιοχή της μονής. (Σχ. Skene.)

Η Πεντέλη και η περιοχή της μονής. (Σχ. J. Jackson)

Η μονή και η γύρω περιοχή. (Σχ. D. Lancelot πάνω σε σκίτσο του Bell.)

Hans Christian Andersen

«Εδώ στη βουνοπλαγιά βρίσκεται το μοναστήρι της Πεντέλης, στη μέση θαρρείς, ενός ρημαγμένου κι εγκαταλελειμμένου κήπου. Με την πρώτη ματιά σου φαίνεται σαν ένα μεγάλο άδειο γαλακτοκομείο. Οι τοίχοι είναι ραγισμένοι κι από παντού φυτρώνουν άγριοι θάμνοι, όμοιοι με του Δαφνιού. Οι κότρες, που πηδούσαν πάνω στο σωρό των χαλικιών σ' εκείνη την αυλή, ήταν το μόνο σημάδι ανθρώπινης παρουσίας. Μπροστά απ' το εκκλησάκι με τις ανοιχτές πόρτες ήταν μια μεγάλη ολάνθιστη δάφνη, τόσο πλούσια και μυρωδάτη που ένιωθες χαρά να την βλέπεις. Ένας απ' τους παπάδες πρόσεξε τη χαρά μου κι έκοψε αμέσως ένα κλαδί για να μου δώσει. Στην πατρίδα μου, τη Δανία, μοίρασα αυτό το κλαδί στην προτομή του Thorsvaldsen και στο προτραίτο του Oehlenschlaeger».¹

Denton J. Snider

«Το Μοναστήρι της Πεντέλης βρίσκεται σε μια όμορφη κοιλάδα περιβαλλόμενη από βουνά [...] Ρυάκια με καθαρό νερό το οποίο μεταφέρεται σε τεχνητά κανάλια στο μέσο ενός δάσους πλατάνων. Κατόπιν συγκεντρώνονται σε ένα ρεύμα [...] γυρίζοντας, κατά την πορεία του, τον τροχό ενός παλαιού μύλου. [...] ...μια πηγή γεμίζει μια μεγάλη δεξαμενή η οποία βρίσκεται στην αγκαλιά των βουνών απ' όπου το νερό διοχετεύεται στη διψασμένη πεδιάδα.² Η δομή της Φύσης εκεί προτείνει την εσωτερική περισυλλογή, τη μελέτη της ψυχής και επίσης την εκκροή της ευπλαχνίας και της ευλογίας πάνω στον κόσμο.

Το κτίριο το οποίο περικλείει την αυλή είναι καλοφτιαγμένο και απλό· αλλά η πρώτη και πιο ευχάριστη εντύπωση είναι η τέλεια γαλήνη του σημείου. Είναι ένα ήσυχο πράσινο λίκνο της Ηρεμίας ανάμεσα σε άγριες κορυφές οι οποίες το επιβλέπουν...[...] Τα ρυάκια, τα δέντρα, η πρα-

¹ «Οδοιπορικό στην Ελλάδα», εκδ. Εστία, σελ. 92-95.

² Εννοεί την πηγή της Αγίας Τριάδας του Νερού.

σινάδα είναι πάντα αναζωογονητικά στο ανθρώπινο μάτι, αλλά εδώ φαίνονται να έχουν μια νέα αξία καθώς αποτελούν αντιστάθμισμα στους άγριους επιβλητικούς βράχους».¹

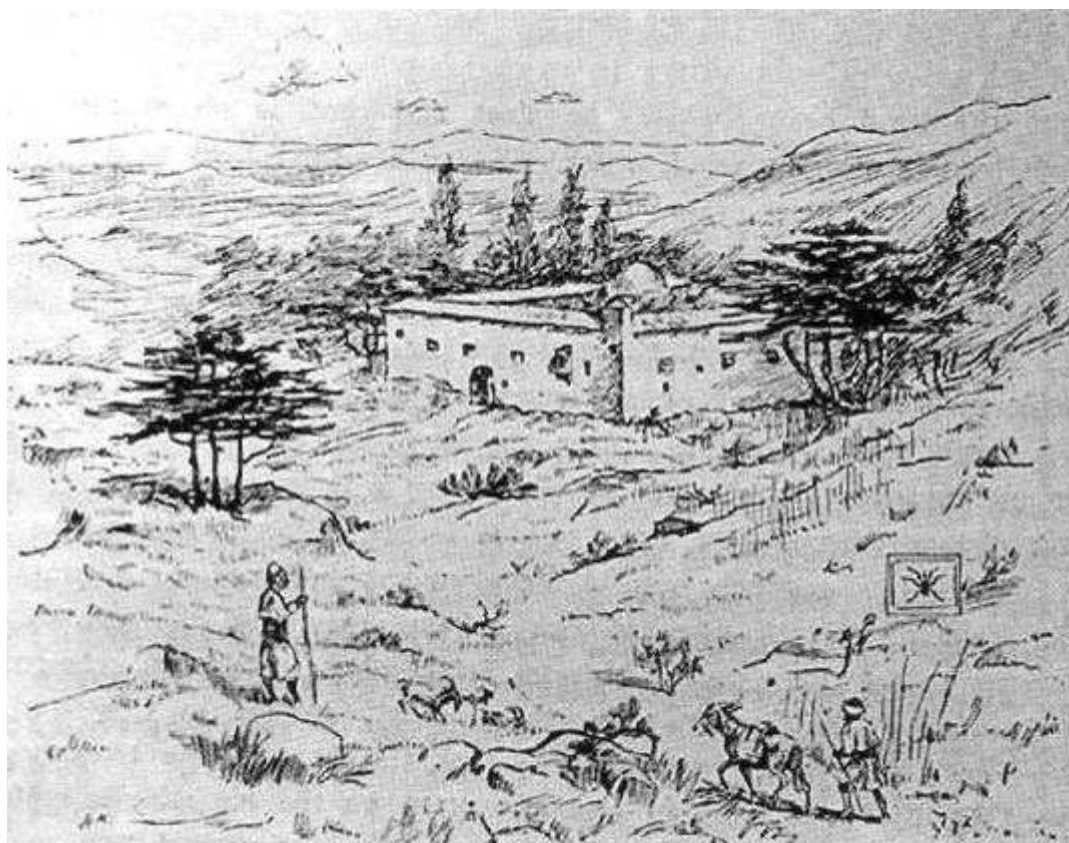
James George Frazer

«...το μοναστήρι της Μεντέλης, το πιο πλούσιο μοναστικό ίδρυμα στην Αττική, το οποίο φωλιάζει σε μια δασωμένη και με πλούσια ύδατα περιοχή στο νότιο πόδι του του βουνού... [...] Το έδαφος μπροστά από το μοναστήρι σκιάζεται από γιγάντιες λεύκες κάτω από τις οποίες ρέει πηγή εξαιρετικού ύδατος. Το όνομα Μεντέλη είναι η μοντέρνα εκδοχή του ονόματος Πεντέλη, ονομασία του αρχαίου δήμου...»²

Peter Edmund Laurent

«Στην κορυφή του Πεντελικού όρους φαίνονται τα ερείπια ενός αρχαίου μοναστηριού, από το οποίο ένας ήπιος δρόμος ανάμεσα από ελαιόδενδρα οδηγεί στο περίφημο μοναστήρι της Μεντέλης, ένα από τα πλουσιότερα της Αττικής. Όταν εισήλθαμε στο κτίριο, αρκετοί πελώριοι λαίμαργοι σκυλο-φύλακες όρμησαν προς την παρέα μας. Δεν συνέβη κάτι χάρη στην έγκαιρη επέμβαση των καλών μοναχών και την επιδέξια χρήση κάποιων μεγάλων ροπάλων. Τα πόδια μας θα είχαν αναμφίβολα θυσιαστεί στη θορυβώδη τους μανία. [...]

Οι πατέρες ετοίμασαν για εμάς από ένα πιάτο βρασμένο ρύζι που το είχαν γλυκάνει με μέλι. Είχαμε ένα θεσπέσιο και βεβαίως ένα πολύ υγιεινό γεύμα. Μια μεγάλη ποσότητα μελιού φτιάχνεται ετησίως στο μοναστήρι της Μεντέλης. Είναι περισσότερο κίτρινο από αυτό που βλέπουμε στη Γαλλία και την Αγγλία και έχει μια αρωματική γεύση...»³

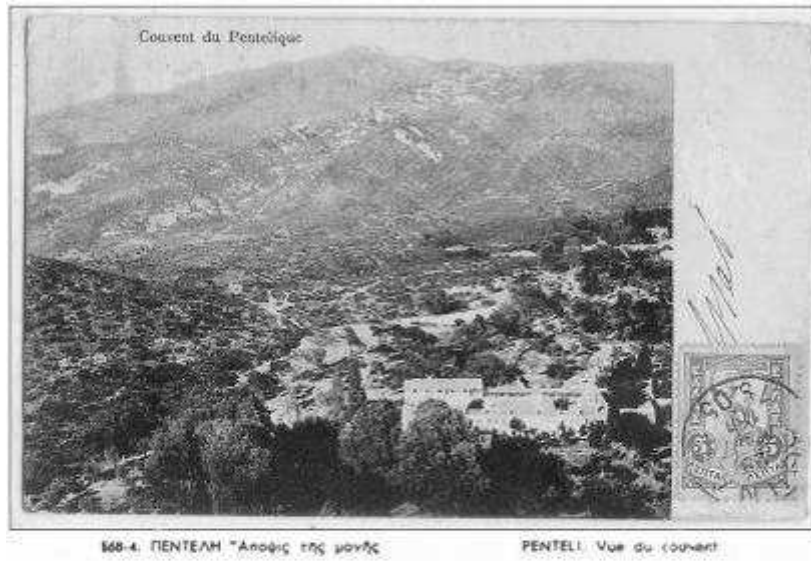
Η μονή σε σχέδιο του Renell (1889). (Παρατίθεται από Β. Ζήση, βλ. «PENTELEH – Ιστορία, Θρύλοι, Μυστήρια, εκδ. Άλλωστε, σελ. 106)

¹ «A Walk in Hellas or the Old in the New», St. Louis: Sigma Publishing Co., 1892, σελ. 30-31.

² «Greek Scenery, Legend and History», London 1917, σελ. 182.

³ «Recollections of a Classical Tour», σελ. 121.

Παλιές φωτογραφίες της μονής και της ευρύτερης περιοχής. Οι φωτογραφίες προέρχονται από www.elia.org, εγκυκλοπαίδεια «ΔΟΜΗ», και από την «Ιστορία των Αθηναίων» του Δ. Καμπούρογλου (εκδ. Παλμός, Αθήνα 1995).

2. ΜΟΝΗ ΤΑΩ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ (ΝΤΑΟΥ)

α. Ιστορία

Ίδρυση της μονής

Γράφει ο Καμπούρογλου: «...Κανείς όμως έως τώρα δεν μας διηγήθη την αρχαίαν και την Βυζαντινήν του ιστορίαν. Τι ήτο πριν γείνει μοναστήρι; Εις ποίον ιερόν, εις ποίον μνημείον να ανήκον τα πολλά και ωραία του μάρμαρα, τα εντοιχισμένα ή σκόρπια; Πότε ιδρύθη το παμπάλαιον μοναστήρι, επί των ερειπίων του οποίου ανυψώθη το εις ερείπια και αυτό σωζόμενον τώρα, και του οποίου είναι γνωστός οπωσδήποτε ο χρόνος της ανιδρύσεως; Ποίος ήτον ο αγνώστου επωνύμου Πηγέρνης, όστις, κύριος όλων των πέριξ εκτάσεων, εις τας οποίας έδωσε το εν χρήσει μέχρι σήμεραν όνομα του τίτλου του, θα είχεν, ως φαίνεται, και το μοναστήρι Ταώ –έτσι το ονομάζουν τα Πατριαρχικά χαρτιά– υπό την προστασίαν, ίσως και την κυριότητα, της γενεάς του;» Κάπου αλλού γράφει επίσης: «Καταφανή ίχνη πείθουν, ότι το σημερινόν οικοδόμημα είναι συμπλήρωμα άλλου προϋπάρχαντος, το οποίον πάλιν ιδρύθη επί των ερειπίων και δια των συντριμμάτων παλαιοτάτου Βυζαντινού ναού, όστις πάλιν θα εκακομεταχειρίσθη αρχαίον Ελληνικόν Ιερόν».¹

Πράγματι, όπως έδειξα και στο προηγούμενο βιβλίο, εκεί υπήρχε αρχαίος ναός, **πιθανώς** αφιερωμένος στην Ήρα. Η πρώτη μονή κτίστηκε – σύμφωνα με τον Ορλάνδο² κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Ο πρωταρχικός ναός καταστράφηκε, χωρίς όμως η ιστορία να διασώσει τους καταστροφείς. Υπάρχει μια εικασία, κατά την οποία, οι υπεύθυνοι πρέπει να ήταν Σαρακηνοί πειρατές.

Κατόπιν πολυετούς ερήμωσης η μονή ξανακτίστηκε το 12^ο αιώνα από τον Νικόλαο Καματηρό, γόνο μεγάλης βυζαντινής οικογένειας. Το όνομά του διασώζεται σε επιγραφή (βλ. *Επιγραφές*). Τότε ο ναός αφιερώθηκε στον «Παντοκράτορα».

Η μονή ερήμωσε πάλι κατά την εισβολή των Φράγκων στην Αττική το 1204, οι οποίοι υποχρέωσαν τους μοναχούς να εγκαταλείψουν τη μονή. Αυτή παρέμεινε στους Φράγκους έως το 1456, οπότε στη νέα επιδρομή των Τούρκων καταστράφηκε και ο ναός. Διατηρώ ωστόσο αμφιβολίες για το κατά πόσο οι Τούρκοι κατέστρεψαν το ναό.

Η μονή παρέμεινε έρημη για έναν αιώνα ώσπου το 1575 ο ναός ξανακτίστηκε από τον Δημήτριο Αναδρομάρη και τον Ιωάννη Ντούζη τον Αλεξηνά. (Πλούσιοι γαιοκτήμονες της Αττικής και οι δύο.) Σύμφωνα με σιγίλιο του 1614, οι δύο αυτοί άντρες, «...θείω ζήλω κινηθέντες προ χρόνων ουκ ολίγων ανήγειραν εκ βάθρων τον εν τη θέσει Ταώ ευρισκόμενον θείον ναόν του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού».

Η μονή αναδείχθηκε σε σταυροπηγιακή από το Μητροπολίτη Αθηνών Σωφρόνιο. Στην ανίδρυση συντέλεσε και ο μετέπειτα Πατριάρχης Κων/πόλεως Θεοφάνης ο Καρύκης.

Με την ολοκλήρωση των έργων, και όπως αναφέρει το σιγίλιο, πλήθος μοναχών συγκεντρώθηκε στη μονή· ο αριθμός τους ξεπέρασε τους 100.

Από επιγραφή στην είσοδο της μονής μαθαίνουμε ότι το 1648 έγιναν κι άλλες επισκευές στη μονή. (Βλ. *Επιγραφές*.)

Η πειρατική εισβολή

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα έγινε επιδρομή πειρατών στη μονή. Όπως διηγείται ο Κύριλλος Δέγλερης στα απομνημονεύματά του: «Καθ' ην εποχήν οι πειραταί Αλγερινοί ελεηλάτουν και ερήμωνον τα παράλια μέρη, είχαν ελλιμενισθή μετά των κατέργων αυτών εις την Ραφίνα κατά τας ημέρας της Μεγάλης Εβδομάδος· την ημέρα δε της Αναστάσεως υπηρέτης τις της Μονής έχων έχθρα κατά των μοναχών, συννενοηθείς μετά των πειρατών εισήγαγεν αυτούς εν τη Μονή, καθ' ην ώραν οι μοναχοί εώρταζαν την Ανάστασιν, τους οποίους κατέσφαζαν άπαντας· λεηλατήσαντες δε και ερημώσαντες την Μονήν ανεχώρησαν, εσώθη δε εις μόνος ιερέυς μεθ' ενός υποτακτικού, όστις είχεν υπάγει εις το μετόχι Γεροτσακούλι και έκαμεν ανάστασιν των κολλή-

¹ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 69-71, εκδ. Καραβία.

² Ο.π. σελ. 183.

γων, ο οποίος επιστρέφων το εσπέρας της Κυριακής εύρεν έξωθεν και μακρύτερα της Μονής δύο εκ των μοναχών φονευμένους, ανήλθε δε και διανυκτέρευσε εν τῷ ἀνωθεν της Μονής ὄρος, τὴν δε πρωΐαν εἶδε τὰ κάτεργα ἀναχωρούντα ἐκ Ραφίνος καὶ κατελθόν εν τῇ Μονῇ εύρεν ἅπαντας τοὺς μοναχοὺς φονευμένους, μετέβη δε εἰς τὴν μονὴν Πεντέλης καὶ παραλαβὼν μοναχοὺς ἐπῆγε καὶ ἐνεταφίωσε τοὺς φονευμένους».¹

Συνέβη ἐπίσης καὶ κάτι ἄλλο: «...κατὰ τὸ ἐτος δε 1782, ὅτε ἐνέσκηψε τὸ θανατικόν [τῇ πανώλῃ], ἐν τῇ Μονῇ της Ταῶς κατῴκει εἰς μοναχὸς μεθ' ενός υπηρέτου. Οὗτος ἐφιλοξένησεν ἐπιβάτας πλοίου μεμολυσμένον· προσαράζαντος εἰς τὰς ἀκτὰς, προσβληθεὶς δε τὴν ἐπιούσαν ὑπὸ πανώλους ἀπεβίωσεν».²

Απὸ τότε ἡ μονὴ ἐγένε μετόχι της μονῆς Πεντέλης καὶ ἔμεινε ἔρημη γιὰ τρεῖς αἰῶνες. Ἡ μονὴ ἐπαναλειτούργησε τὸ 1963, ὅταν κτίστηκαν κελιά καὶ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ γυναικεῖα ἀδελφότητα.

Θεοφάνης ὁ Καρύκης

«Ἐξέχουσα» μορφή της ιστορίας της Ταῶ φαίνεται πὼς εἶναι ὁ ἀρωγὸς στὴν ἰδρυση της μονῆς, ὁ Πατριάρχης Κων/πόλεως Θεοφάνης Καρύκης. Ὁ Καμπούρογλου τὸν χαρακτηρίζει «μουσικώτατον» καὶ «καλλίφωνον»,³ καὶ γιὰ τὴ φωνή του γράφει τὰ ἀκόλουθα: «Εἰς καὶ αὐτός [ὁ Καρύκης] ἐκ τῶν ἀνακαινιστῶν τοῦ ἐπὶ τοῦ Πεντελικοῦ Μοναστηρίου Ταῶ καὶ ἱκανὰ ἐφόδια ἔχων μαθήσεως, ἀπεφάσισε νὰ μονάσῃ ἐν αὐτῷ.

Εἰς τούτῳ τὸν ὠθήσῃ φαίνεται κυρίως ἡ ποιητικὴ τοῦ φύσις καὶ ἡ υπέροχος φωνή του. Ω! τι λέγουσιν οἱ τοπικοὶ θρύλοι διὰ τὴν φωνὴν αὐτήν! Ἦτο ἰσχυροτάτη καὶ συγχρόνως γλυκυτάτη. Ἡ συνύπαρξις τῶν προσόντων αὐτῶν θεωρεῖται τόσον σπανία, ὅσον καὶ ἡ τῆς ευφυΐας μετὰ τῆς ἀγαθότητος.

Ὅταν ἐψάλλεν, ἐτρίζαν τὰ τζάμια τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα, ἀν ἤθελεν ἠμποροῦσε καὶ νὰ τὰ ραγίσῃ.

Καὶ ὅχι μόνον αὐτὸ θέλουσιν οἱ θρύλοι, ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ ἀγρίμια τοῦ βουνοῦ κατέβαιναν ν' ἀκούσουσιν τὴν φωνὴν του, ἀλλὰ καὶ ταηδόνια της ρεμματιάς ἐξελαρυγγιάζοντο ἀπ' τοῦ πείσματος, ὅταν ἐτραγουδοῦσε τὴν νύκτα κάτω ἀπ' τὰ πλατάνια· εἶνε δε γνωστόν, ὅτι τὰ αἰθόνια δὲν φοβούνται μίαν ωραίαν φωνήν, ἐνῶ εἰς τὸ γκάρισμα τοῦ ὄνου φεύγουσιν ἀνεπιστρεπτί, σαν νὰ λέγουσιν “ὅπου ζοῦν γαιῶδροι, τι γυρεύομαι ἐμεῖς”;⁴

Λέγεται μάλιστα πὼς ὅταν βρισκόταν στὴν Κων/πολῃ, οἱ θαυμαστὲς τοῦ τὸν ἐπείσαν νὰ ἀνέβῃ μεσάνυχτα μεταμφιεσμένος σὲ μιναρὲ τζαμιού καὶ νὰ κάνῃ δέηση στὸν Ἀλλάχ. Ἐύπνησε μετὰ τὴν ἐνταση τῆς φωνῆς του τὸ σουλτάνο καὶ τοὺς κατοίκους της πόλεως. Ὅταν ὁ σουλτάνος ἐψάξε νὰ βρεῖ ποῖος ἦταν δὲν τὸν βρῆκε πούθενά.⁵ Ὁ Ἀλβανάκης κρίνει τὴν κατηγορία αὐτὴ ὑπερβολικὴ,⁶ ἀλλὰ καὶ ὁ Καμπούρογλου θεωρεῖ ὅτι κάτι τέτοιο δὲν πρέπει νὰ συνέβῃ ποτέ: «Ὁ Καρύκης φαίνεται ἄνθρωπος μεγάλης ἀξίας. Τὸ ὅτι ἐξ ἀκρισίας καὶ ματαιότητος πάντως κινούμενος, ἢ καὶ χάριν παιδείας, ἧς δὲν υπελόγισε καλῶς τὰς ἐνδεχομένας συνεπειάς, μεταμφιεσθεὶς βεβαίως, ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἐγγὺς τοῖς Σουλτανικοῖς ἀνακτόροις Μιναρὲν ὅπως δε-

¹ «Μνημεῖα της Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων», τομ. Α', σελ. 396, ἐκδ. Ἀλέξανδρου Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθῆναις, 1889.

² Καμπούρογλου, «Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων», τομ. Β'.

³ Ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Συνέγραψε πολλοὺς ὕμνους, ἐνῶ πιθανολογεῖται πὼς ὑπῆρξε καὶ διδάσκαλος της βυζαντινῆς μουσικῆς. (Βλ. el.wikipedia.org) Ἐπίσης: «Πρώτος γνωστὸς πρωτοψάλτης της Μεγάλῃς Ἐκκλησίας στα μεταβυζαντινὰ χρόνια εἶναι ὁ Θεοφάνης Καρύκης, πού ἐγένε γιὰ λίγο καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (1597). Μετὰ τὸ Θεοφάνη Καρύκη ἔχουμε τὴν πρώτη ἐπὶ πλὴν μελοποίησιν τοῦ Εἰρημολογίου, καὶ τὴν πρωτοφανέρωσιν ἐνός νέου εἶδους τῶν ἐθνικῶν ἢ ἐξωτερικῶν μελῶν, τῶν κρατημάτων δηλαδὴ πού ἀπηχοῦν τὸ μέλος ἐνός ἔθνους (μίας ἐθνικῆς ομάδας) ἢ μίας ἐπαρχίας. Τὸ ἔργον τοῦ κατοπτρίζει τὶς νέες μουσικῆς τάσεις, πού ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἰσ' αἰῶνα καὶ μίαν ἀποδέσμευσιν ἀπὸ τὶς καθιερωμένες παραδοσιακὰς μορφές». (Βλ. www.constantinople.ehw.gr)

⁴ «Ὁ Ἀναδρομάρης», ἐκδ. Καραβίας, σελ. 100.

⁵ «...μουσικώτατον καὶ καλλίφωνον, ὅστις ποτέ ἐν μίᾳ τῶν νυκτῶν ἀναβὰς εἰς ἐν τῶν μετζιτιῶν ἔδωκε δόξαν τῷ Θεῷ· ἐκ τῆς γοῦν μελωδίας ἐξυπνος γενόμενος ὁ Βασιλεὺς καὶ ζητήσας αὐτὸν οὐχ εὗρε». (Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, τομ. Α', σελ. 452)

⁶ «Ἱστορία τῶν Ἱερῶν Μονῶν τοῦ Κράτους», τομ. Α': Ἱερὰ Μονὴ Πεντέλης, σελ. 48. Ἐν Ἀθῆναις, 1905.

ηθή εις τον Αλλάχ και εκπλήξη τον Σουλτάνον και τους υπνώττοντας κατοίκους της Πόλεως δια της εντάσεως και της καλλονής της φωνής του, δεν φαίνεται πιθανόν, μάλλον φαίνεται δημιουργημα της ουχί στείρας εις τοιαύτα επινοήματα καλογηρικής φαντασίας».¹

Υπήρχε και μια άλλη κατηγορία εις βάρος του, ότι κατά τη Μεγάλη Πέμπτη, «παρέβλεψε τον ιερόν νιπήρα χάριν του άσματος».²

Ο Αλβανάκης παραθέτει κάποιες ακόμα πληροφορίες για τον παράξενο πατριάρχη: «Το βέβαιον είναι ότι υπήρξεν η διαγωγή του ολίγον σκανδαλώδης, ουδόλως δε ήτο ανεκτός και το Ιερατεϊόν του επέβαλε να παραιτηθή κατά τη Μ. Εβδομάδα του 1597. Αλλ' ούτος ηρνήθη επιμόνως, έχων την υποστήριξιν, ως φαίνεται, των ισχυρών οθωμανών. Αλλ' ενώ την πρωίαν του Μ. Σαββάτου ητοιμάζετο να ιερουργήση εν τη επισκοπή και ενεδύετο τα ιερά άμφια, αίφνης καθ' ην στιγμήν εφόρει τι τούτων λέγων την ευχήν: “περίζωσον την ρομφαίαν σου Δυνατέ, κτλ.” “Ουρανία ρομφαία πληγείς” έμεινεν άπνους. Και ούτω, κατά τον Ιστορικόν, “την επομένην λαμπροφόρον ημέραν της Αναστάσεως του Κυρίου, το χριστεπώνυμον πλήρωμα εώρταζε και την απαλλαγήν αυτού από αναξίου Πατριάρχου...”»³

Ο Καμπούρογλου αναφέρει επίσης πως ο πατριάρχης ήταν τελείως άγνωστος, και δεν είχε μνημονευθεί ποτέ από κανέναν μέχρι τη δημοσίευση του πατριαρχικού Καταλόγου από τον Σακκελίωνα. Ακόμα όμως και ο Σακκελίωνας απορούσε για το ποιός ήταν αυτός ο πατριάρχης. Ο Μαργούνιος, στις επιστολές του, αν και αναφέρει το όνομα του Καρύκη, εξαιρεί την μουσικότητα της φωνής του. Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος αναφέρει κάτι άλλο για τον Καρύκη: «...ο Μελέτιος ποιείται μνείαν του Καρύκη, περί ου αναγράφει τέλος (εν τη προς Φιλαδελφείας Γαβριήλ επιστολή) ότι εις τον Πατριαρχικόν θρόνον “παρεισέδν ο Καρύκης” πολλά βλάψας και εαυτόν και την Εκκλησίαν του Θεού εν βραχεί...Τούτον αρπάσασα του Θεού του φιλανθρώπου η θεία πρόνοια πάλιν χηρέουσαν...την Εκκλησίαν κατέστησεν».

Τον αναφέρει και ο Χρυσανθος σχετικά με τους διαπρέψαντες μουσικούς της Εκκλησίας, καθώς και ο Μουράλτος που τον ονομάζει «Κυρίτση» αλλά τον αναφέρει ως μουσικό και πατριάρχη.

Ο Καμπούρογλου αναρωτιέται αν ο Θεοφάνης ο από Αθηνών (πρώην μητροπολίτης Αθηνών) και ο Θεοφάνης ο εξ Αθηνών (δηλ. Αθηναίος) είναι δύο πρόσωπα ή ένα. Και καταλήγει: «Φρονούμεν ότι δεν ήτο επιτετραμμένον ημίν να μην εκταθόμεν πως προκειμένου περί της παραδόξου ταύτης προσωπικότητας».⁴

Δε βλέπω τίποτε σε όλα τα παραπάνω που θα μπορούσαν να χαρακτηρίσουν τον Θεοφάνη ως παράδοξη προσωπικότητα. Όσο για τους θρύλους που δημιουργήθηκαν γύρω από την ωραία του φωνή δεν είναι παρά θρύλοι.

Ο Ιγανον πάντως βρήκε πως η σύγχρονη Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία χαρακτηρίζει τον Θεοφάνη Καρύκη «δυσκλεή» και «ακατονόμαστο», ενώ του καταλογίζεται ότι εξαγόρασε την πατριαρχία από την τουρκική κυβέρνηση: «...Αλλ' εν τω μεταξύ, παρατεινομένης της εκκρεμότητος, λόγω της κανονικής απαιτήσεως του Μελετίου όπως η Σύνοδος συνερχομένη επικυρώση και ούτω «τελειώση» την εις αυτόν ανάθεσιν της Τοποτηρητείας του Θρόνου, επεμβαίνων “ο δυσκλής και ακατονόμαστος” Θεοφάνης ο Καρύκης και δωροδοκήσας την τουρκικήν Κυβέρνησιν δι' 6.000 χρυσών, εδράξατο τον Θρόνον, επιβάς αυτού όλως αντικανονικώς κατά Φεβρουάριον 1597...»⁵

Δημήτριος Αναδρομάρης

Μια άλλη μορφή συνδεμένη με την ιστορία της μονής είναι ο Δημήτριος Αναδρομάρης, για τον οποίο ο Καμπούρογλου γράφει τα εξής: «Ο υπέρ ιδρύσεως και διακοσμήσεως Μονών τούτου μοχθήσας και τσαούτα εξοδεύσας Αθηναίος ούτος, φαίνεται ότι γενόμενος επι τέλους τα 1610 μοναχός, μετωνομάσθη και εξελληνίσθη εις Λαβίδ Αναδρομέα, είναι δε ο και εν τω προηγούμενω Σιγιλλίω του Νεοφύτου μνημονευόμενος ως κτήτωρ της Μονής του Γενεσίου της Θεο-

¹ «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Α', σελ. 454.

² Ό.π.

³ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους, τομ. Α', Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 48. Εν Αθήναις 1905.

⁴ Ό.π.

⁵ «ΠΕΝΤΕΛΗ»: Η Αδελφότητα της Σπηλιάς, μέρος Κ'.

τόκου. Ο αυτός φέρεται και ως ιδρυτής της Μονής της Ταώς και ως πολλά μοχθήσας και δαπανήσας εις την Μονήν του Αγίου Νικολάου των Καλισιών.

Κατά τον Μπουρνιάν, ο αυτός φέρεται ως εξοδεύσας και δια την βελτίωσιν της Μονής της Αγίας Τριάδος ως και δια κατασκευήν κελιών τινών της Μονής Πεντέλης. Κατά τον αυτόν, εις πωλητήριόν τι έγγραφον του 1573 της Αγίας Φιλοθέης, περί αγοράς μέρους της Μονής του Αγίου Ανδρέου υπογράφεται ως μάρτυς και ο πολύς Αναδρομάρης».¹

β. Θέση της μονής και το παλιό μονοπάτι

Η μονή Ταώ (Παντοκράτωρ) βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Πεντέλης, στα χαμηλότερα υψώματα του ορεινού όγκου της Μαυρηνόρας (310μ.), και στην περιοχή που ονομάζεται Νταού, όπου και το ομώνυμο χωριό. Για τη μονή αυτή, και για το πώς ήταν κάποτε η γύρω περιοχή, μας το αφηγούνται οι παλιοί μελετητές και περιηγητές. Λέει ο Καμπούρογλου: «Κρυμμένον μέσα στα βάθη των δρυμών και των χαραδρών μιας αφανούς από τας Αθήνας κολώσεως του Πεντελικού, εμφανίζεται έξαφνα ένα πελώριον ερείπιον. Είναι η μυστηριώδης Ταώ του Καρίκη».² Εν συνεχεία ο Αλβανάκης: «Η θέσις εν η κείται είναι εκ των σπανιωτάτων λόγω φυσικής καλλονής, προσφορώτατος δε δια την έρημον και γαλήνιον ζωήν των Μοναχών ζώην. Κατάπληξιν εμποιεί τω επισκέπτη η εν μέσω της ρωμαντικής, αγρίας και μεγαλοπρεπούς εκείνης ερημίας ύπαρξις του καταπληκτικού όγκου κτιρίου της Μονής εκείνης».³

Ο Καμπούρογλου, είχε επίσης τη... «χαρά», να δει τους δρυμούς της Νταού αποτεφρωμένους: «Αμφιβάλλομεν αν δια τον γνωρίζοντα το παρελθόν της Μονής της Ταώς υπάρχει θλιβερότερον θέαμα των μεγαλοπρεπών αυτής ερειπίων εν μέσω της αγρίας εκείνης ερημίας και των βαθύσκιων δασών, καταστραφέντων ατυχώς κατά το πλείστον υπό της τελευταίας μεγάλης πυρκαϊάς».⁴

Από τον τακτικό αυτό πεζοπόρο της Πεντέλης μαθαίνουμε ακόμα ότι από το Πικέρμι ξεκινούσε δασικό μονοπάτι που κατέληγε στην Ταώ, ενώ δίνει και μια σύντομη περιγραφή της ρεματιάς δίπλα στη μονή: «Εις το Πικέρμι θα σας δείξουν κάποιον μονοπάτι, μέσα σε πυκνότατον δάσος και απάνω από χαράδρας και βράχους.

Αφού δε αφήσετε την Αγίαν Παρασκευήν, το παλαιόν Γενέσιον της Θεοτόκου, και προχωρήσετε ακόμη ολίγον, θα φθάσετε εις ωραιάν πλατανοβριθή ρεμματιάν, με αριστοκρατικής λεπτότητος μυρτιές και γραφικωτάτου σχήματος και χρώματος μονές πικροδάφνες. Αυτά ημερώνουν την ψυχήν και πλησιάζετε ποιητικώτεροι εις το ιστορικόν και τεχνικόν μυστήριον που ονομάζεται, Ταώ μεν από τους λογίους, Νταού δε από τον λαόν».

Με τη σημερινή φρικτή εικόνα όλης αυτής της χλιοβιασμένης έκτασης (από Πικέρμι μέχρι Νταού) είναι πολύ δύσκολο να φανταστεί κανείς εκείνο το μονοπάτι μέσα στο απέραντο πυκνό δάσος. Όσο για τη ρεματιά, τα παλιότερα χρόνια είχε νερό όλο το χρόνο, ενώ σήμερα τρέχει κυρίως τους χειμερινούς μήνες.

Από τις δικές μου περιπλανήσεις βρήκα πως υπήρχε ένα ακόμα παλιό μονοπάτι για την Νταού το οποίο ξεκινούσε από τα Καλήσσια, χαμηλότερα από τη μονή Αγίου Νικολάου, δίπλα ακριβώς στην κοίτη του ρέματος του Βαλανάρη. Εκεί βρήκα σχετική επιγραφή μεμπογιά. Αν και κατά τα πρώτα λιγοστά μέτρα το μονοπάτι είναι ευδιάκριτο κατόπιν χάνεται εντελώς. Αιτία φυσικά γι' αυτό οι αλλεπάλληλες πυρκαγιές.

γ. Η ονομασία Ταώ

Η προέλευση της ονομασίας Ταώ προβλημάτισε πολλούς μελετητές. Κατά τον Σουρμελή: «Ο δήμος Κριώα αλβανισθείς απώλεσε το ελληνικόν όνομά του και καλείται Αλβανιστί Νταού παρὰ το Ντάσι σημαίνουν εις την Αλβανικήν φωνήν τον κριόν. Ντάσης = Κριός, Νταού = Κριώα».⁵ Ο Νερούτσος παράγει το Νταού από το γαλλικό De Hu σημειώνοντας ότι, «επί Φραγκοκρατί-

¹ Ό.π., σελ. 450.

² «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 69-71.

³ Ό.π., σελ. 40.

⁴ Ό.π.

⁵ Καμπούρογλου, «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 328-329.

ας το χωρίον (ένθα η μονή Ταώ) εκαλείτο γαλλιστί de Hu, αλβανιστί δε έπειτα Νταού».¹ Ο Α. Ορλάνδος² θεωρεί ως πιθανότατη εκδοχή να υπήρξε ο τόπος όπου ανοικοδομήθηκε η μονή κτήμα κάποιου μεγιστάνα από την Ιβηρία, ο οποίος βάπτισε την περιοχή από την ονομασία της πατρίδας του ως χώρας των Ταώνων.

Όλα αυτά έβρισκαν τελείως αντίθετο τον Δ. Καμπούρογλου ο οποίος πρότεινε κάτι τελείως διαφορετικό: «Επί του υπερθύρου της Μονής σώζεται μέχρι της σήμερον κεχαραγμένον το εξής μονόγραμμα:

Τούτο ήτο σύμβολον της Μονής· και υπό μεν των πολλών ανεγιγνώσκετο, εκ των δύο στοιχείων *T* και *Ω* εξ'ων αποτελείται, *TA* – *Ω*, υπό δε των μεμνημένων οπωσδήποτε των συμβόλων της Εκκλησίας, βεβαίως δε και υπό των πρώτων οίτινες το εχάραξαν εις το υπερθύρον της εκκλησίας της αρχαίας Μονής, ηρμηνεύετο: (Μονή) Σωτήρος Χριστού του Παντοκράτορος, ως πράγματι ονομάζεται η Ταώ· διότι το μεν *T* παριστά το σταυρικόν πάθος και τον Ιησού Χριστόν, το δε *Ω* παριστά αυτόν ως Παντοκράτορα.

Κατά ταύτα λοιπόν αντί ν' αναγράψωσιν επί του υπερθύρου της Μονής οι αρχικοί ιδρυταί ταύτης το όνομα της Μονής πλήρες, έγραψαν αυτό συμβολικώς δι' ενός *T* και *Ω*, εξ'ων προήλθε το όνομα *TAΩ...*³ Σε κάποιο άλλο έργο του θα γράψει ακόμα: «Κάποιον σύμπλεγμα από ένα *T* και ένα *Ω* (Ταώ δηλαδή) που παρατηρείται εκεί, προσεπαθήσαμεν να το ερμηνεύσωμεν ως σχετιζόμενον με τον Παντοκράτορα – Σωτήρα, επ'ονόματι του οποίου τιμάται η Μονή, αλλ' η ερμηνεία μας αυτή προσέκρουσεν εις συμβολικάς αντιρρήσεις.

Άλλοι προσπαθούν ναποδείξουν ότι είναι Φραγκική η προέλευσις του ονόματος και άλλοι θέλουν την Ταώ, ως εξελλήνησιν του λαϊκού ονόματος Νταού – μία και αυτή από τας αμαρτίας των επηλύδων. Προσκαλούν μάλιστα συνεπικούρους τον Ντούσην και τον Ντάβον και προπά-ντων κάποιον Νταούτην.

Αυτά όλα θα ημπορούσαν ίσως να κλονίσουν κάπως την αρχαιοπρέπειαν της Ταώς.

Μια φράσις όμως παρατηρούμενη ευτυχώς εις την τοπογραφικώς αμαθεστάτην επιστολήν του Πάπα Ιννοκεντίου κατά τα πρώτα της Φραγκοκρατίας έτη, πείθει, ότι πρόκειται περί ηχητικών συμπτώσεων και μας οδηγεί εις την προς το Βυζάντιον άγουσαν, από την οποίαν κακώς, φαίνεται, απεμακρύνθημεν».⁴ Ο Αλβανάκης διαφωνεί με τον Καμπούρογλου, και θεωρεί πως η ονομασία Ταώ ανήκε στην περιοχή όπου κτίστηκε η μονή.⁵

Ανάμεσα σε τούτα θα προσέθετα και το εξής. Σε πολλές περιπτώσεις, τα ονόματα των παλίων εκκλησιών είναι ένας απόηχος του ονόματος του αρχαίου θεού στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο αρχαίος ναός. Η λέξη Ταώς ήταν στην αρχαιοελληνική γλώσσα το παγώνι. Το παγώνι όπως γνωρίζουμε ήταν το ιερό πτηνό της Ήρας, ως Θεάς που κυβερνάει τα άστρα. Το αρσενικό παγώνι με τη βαθυγάλανη ουρά του, διάσπαρτη από φωτεινές βούλες, είναι ο ουρανός με τα άστρα, πάνω στα οποία δεσπόζει η σύζυγος του Δία.⁶ Αρχαίος ναός υπήρχε οπωσδήποτε στη θέση της μονής, λείψανα του οποίου υπάρχουν μέχρι σήμερα. Ίσως, όπως έγραψα και στην αρχή, η ονομασία της μονής να δηλώνει έμμεσα ότι ο ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στην Ήρα. Τη σχέση ανάμεσα στην ονομασία «Ταώ» και το παγώνι δηλώνουν έμμεσα-άμεσα και κάποιες μεταγενέστερες⁷ εγχάρακτες απεικονίσεις παγωνιών που υπάρχουν στη μονή.

¹ Ό.π., σελ. 330.

² Ό.π., σελ. 453.

³ Ό.π.

⁴ «ΟΑναδρομάρης της Αττικής», σελ. 69-71.

⁵ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α', Ιερά Μονή Πεντέλης. Εν Αθήναις, 1905, σελ. 49.

⁶ Βλ. www.arxaiologia.gr (15/05/2009)

⁷ Δηλαδή από το 1963 κι έπειτα, όταν επαναλειτούργησε η μονή.

δ. Ο ναός

Ο εσωνάρθηκας – Ο κυρίως ναός – Το τέμπλο

Η μονή περιβάλλεται από ορθογώνιο περίβολο, οι διαστάσεις του οποίου έχουν παραμείνει ίδιες μέχρι σήμερα. Περνώντας την πύλη της μονής, βλέπουμε αμέσως αριστερά το ναό ο οποίος προκαλεί εντύπωση και ερωτηματικά λόγω του πελώριου ύψους του. Ο ναός της Ταώ είναι τελείως ασυνήθιστος σε σχέση με άλλους ναούς μοναστηριών. Και ενώ ο ρυθμός τέτοιων ναών είναι καθαρά βυζαντινός, τούτο εδώ το κτίσμα στο εμπρόσθιο μέρος του μοιάζει περισσότερο με πύργο παρά για νάρθηκας. Γράφει ο Καμπούρογλου: «*Οπωσδήποτε έχει και τόσα άλλα μυστηριώδη να επιδείξει το οικοδόμημα αυτό, προ του οποίου τώρα στεκόμεθα έκθαμβοι – ακόμη και γυναικωνίτην έχει εις τα βουνά εκεί που ευρίσκεται! [...]*

Το ιδιόρρυθμον οικοδόμημα έχει και ένα περίεργον πύργον, με κρυψώνα και επτά παρεκκλήσια και ό,τι άλλο θέλετε».

Προηγουμένως είδαμε ότι αποκαλεί τη μονή ιστορικό και τεχνικό μυστήριο. Πέρα από τον γυναικωνίτη και τον πύργο - εξωνάρθηκα με την κρυψώνα και τα επτά παρεκκλήσια για τα οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, αυτό που πιθανώς προκάλεσε εντύπωση στον Καμπούρογλου είναι η ασυνήθιστη αρχιτεκτονική του ναού στην οποία συνυπάρχουν, κατά την εκτίμηση ειδικών, βυζαντινά, φραγκικά, ισλαμικά και ιβηρικά στοιχεία.¹

Ο ναός είναι διώροφος και ο πύργος στην πρόσοψή του τριώροφος. Ο ρυθμός του ναού είναι εξαγωνικός. Έχει δηλαδή έξι στηρίγματα επάνω στα οποία στηρίζεται ο τρούλος, ο οποίος είναι εσωτερικά κυκλικός και εξωτερικά δωδεκάπλευρος. Το σχέδιο αυτό, για τον Ορλάνδο θεωρείται μοναδικό στην Ελλάδα. Αυτή η ιδιαιτερότητα του ναού δημιούργησε προβλήματα στους επιστήμονες σχετικά με την προέλευση αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου. Ένας από αυτούς, ο Comen Heaton, ο οποίος μαζί με τον Hasluck μελέτησαν το ναό το 1902, χαρακτηρίζει αυτή την ιδιαιτερότητα «πολύ ενδιαφέρουσα, και σε κάποιο βαθμό ασυνήθιστη για αυτόν τον τύπο εκκλησίας».²

Γράφει ο Ορλάνδος: «*Το σύστημα της επί εξ στηριγμάτων στηρίξεως του τρούλλου, καίπερ μοναδικόν διά την Ελλάδα, όμως είναι λίαν παλαιόν εις άλλας χώρας· πράγματι, ως απέδειξεν ο Strzygowski, απαντά τούτο εις ναούς της Αρμενίας και της γειτονικής Γεωργίας ήδη από των αρχών της 2^{ης} χιλιετηρίδος. Αλλά και εις ισλαμικά τεμένη πολύ συχνά απαντά η εξαγωνική διάταξις, ως υπέδειξεν ήδη ο πρώτος δημοσιεύσας της εξεταζομένης μονής Άγγλος Comyn. Και εγεννήθη το πρόβλημα: πού οφείλει την καταγωγή του το εν Ελλάδι εφαρμοσθέν σύστημα, εις τους ναούς της Αρμενίας ή εις τα τζαμιά;*

Ο κ. Σωτηρίου δεχθείς την γνώμην του Strzygowski περί Αρμενικής (Γεωργιανής) επιδράσεως ενίσχυσεν αυτήν διά του επιχειρήματος, ότι η μονή είναι πολύ παλαιότερα της ισλαμικής επιδράσεως, ιδρυθείσα κατά τον 11^{ον} ή 12^{ον} αιώνα, ως αποδεικνύουσιν α') τα εν αυτή σωζόμενα γλυπτά (τέμπλον κ.λπ.) και β') επιγραφή επί μαρμάρου τεθραυσμένου εις δύο τεμάχια, ων το μεν είνε εκτισμένον κατά τη ΒΑ εξωτερικήν γωνίαν του καθολικού, το δε κατά τον βόρειον εσωτερικόν πεσσόν. Τα τεμάχια ταύτα, γνωστά και παλαιότερον, συνεδυσάθησαν εις μίαν επιγραφήν το πρώτον υπό του κ. Σωτηρίου, παρέχουσι δ' εις ημάς το όνομα του κτήτορος της αρχικής μονής: Νίκος ο Καμ(α)τιρ(ός) † ο κτίς(ας) τ(η)ν Τ(αώ) τ(αύτην) αμίν. Ανήκει δε ο κτήτωρ εις οικογένειαν εις στενάς ευρισκομένην σχέσεις προς τους Γεωργιανούς (Ιβηρας). Τα ανωτέρω επιχειρήματα είναι βεβαίως λίαν πειστικά υπέρ της αρμενικής επιδράσεως, προκειμένου περί του αρχικού ναού του Καματηρού και ως τοιούτον δέχεται ο κ. Σωτηρίου τον νυν υφιστάμενον. Εν τούτοις τα κάτωθι στοιχεία πείθουν ημάς ότι το σημερινόν κτίσμα δεν είναι το αρχικόν του 11^{ου} ή 12^{ου} αιώνος, αλλά είναι το προϊόν της «εκ βάθρων» ανοικοδομήσεως εκείνης, ην αναφέρει το σιγίλλιον του Τιμοθέου ως γενομένην κατά το δεύτερον ήμισυ του 16^{ου} αιώνος. Ιδού δε ποιά είναι τα στοιχεία ταύτα: α') Είναι αδύνατον η κτητορική επιγραφή να εντοιχίσθη εις το αρχικόν κτίριον προς επανόρθωσιν βλάβης και δη εις δύο σπουδαιότατα οργανικά αυτού μέλη – γωνίαν και πεσσόν· διότι μόνον εξ υπαρχής τοποθέτησις των τεμαχίων τού-

¹ «Ιερά Μονή Παντοκράτωρος Ταώ», σελ. 30.

² «Church of the Ruined Monastery at Daou-Mendeli». The Annual of the British School at Athens, αρ. 9, σελ. 388 (1902-1903)

των ηδύνατο να παράσχει οργανικήν σύνδεσιν αυτών προς τα μέλη άτινα ενισχύουν· β') διότι εφ' εκάστης των τεσσάρων κογχών του ισογείου υπάρχουν ενδομημένα εντός του πυρήνος του τοίχου ανακουφιστικά τοξύλλια μορφής καθαρώς ισλαμικής· γ') διότι τα μετωπιαία τόξα των 4 κογχών, των τε άνω και των κάτω, προκρέμονται κατά τριγωνικά τμήματα, τας δε προκρεμάσεις ταύτας η μεν βυζαντινή τέχνη δεν συνηθίζει, εν ω τουναντίον η ισλαμική τας επιδιώκει· δ') διότι αι μικραία κόγχαι του γυναικωνίτου, αι όπισθεν του τριβήλου έχουσιν ως υφαψίδα σταλακτιτοειδή στερεομορφικά σχήματα εξ εκείνων, άτινα συχνάκις συναντώμεν εις ισλαμικά μνημεία. Αν εις ταύτα προσθέσωμεν και το εξαγωνικόν οικοδομικόν σχέδιον, όπερ μιμείται τα εν μεγάλη χρήσει κατά τον 16^{ον} και 17^{ον} αιώνα εξαγωνικά ισλαμικά τζαμιά ου μόνον του Καϊρου, όπερ αναφέρει ο Comyn, αλλά και τα εξ της Κωνσταντινουπόλεως και τα της Αδριανουπόλεως, δυνάμεθα μετ' ασφαλείας ν' αποφανθώμεν ότι το υφιστάμενον καθολικόν της Νταού Πεντέλης δεν είναι το του 12^{ου} αιώνος, αλλά το κατά το δεύτερον ήμισυ του 16^{ου} εκ βάθρων ανεγερθέν υπό του Αναδρομάρη και του Αλεξηνά, εκτελεσθέν κατά μίμησιν των πολυπληθών συγχρόνων εξαγωνικών τζαμιών της τουρκοκρατίας, υπό Χριστιανών αρχιτεκτόνων οίτινες διετήρησαν και στοιχεία της βυζαντινής παραδόσεως (τρίβηλα). Ο δε νέος ούτος ναός θ' αντικατέστησε φθαρέντα τον παλαιόν, ούτινος εχρησιμοποίησε μετ' ουχί περισσής τέχνης, το ωραίον γλυπτόν τέμπλον. Σύγχρονος δε προς τον κυρίως ναόν είναι και ο εσωνάρθηξ μετά των βεργωτών σταυροθολίων, άτινα δεν πρέπει να θεωρώνται φραγκικά, αλλ' ισλαμίζοντα. Τέλος ο εξωνάρθηξ είναι πιθανώτατα έτι μεταγενέστερος και πιθανώς των μέσων του 17^{ου} μ.Χ. αιώ-
νος».¹

Στην ιστοσελίδα για τη μονή Ταώ² διαβάζουμε πως αν και πράγματι η εξάγωνη στήριξη του τρούλου είναι από σπάνια έως ανύπαρκτη στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, ο γενικός χαρακτήρας του κτιρίου όσο και οι επιμέρους λεπτομέρειες είναι πολύ κοντά στη βυζαντινή αρχιτεκτονική και παράδοση.

Εκτός από τον εξαγωνικό τρούλο υπάρχουν άλλοι τέσσερις τρούλοι οι οποίοι υψώνονται στις γωνίες, δηλαδή στα άκρα του γυναικωνίτη, του νάρθηκα, και πάνω από την Αγία Πρόθεση και το Διακονικό. Ο ένας από αυτούς τους τρούλους δεν υπάρχει σήμερα.

Οι θόλοι των δύο ορόφων του πύργου κατέπεσαν. Στη βάση του τυμπάνου του θόλου του πρώτου ορόφου σχηματίζονται κυκλωτερώς δώδεκα μικρά οξυκόρυφα τόξα, όμοια με αυτά που βρίσκονται στον κυρίως ναό αλλά μικρότερα σε μέγεθος. Υπάρχει η άποψη ότι τα τόξα αυτά προορίζονταν μάλλον για την πλαισίωση των τοιχογραφιών των δώδεκα Αποστόλων. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, τον ίδιο σκοπό θα πρέπει να εξυπηρετούσαν και τα (μεγαλύτερα) τόξα του κυρίως ναού, είναι όμως αμφίβολο αν οι τοιχογραφίες αυτές εκτελέστηκαν. Ίσως πρόκειται για τις υδατογραφίες που αναφέρει ο Καμπούρογλου, οι οποίες είχαν καταπέσει ή αποτοιχιστεί.

Ο θόλος του εξωνάρθηκα στηρίζεται σε τρεις καμάρες και ένα τυφλό τόξο. Στη βόρεια πλευρά του εξωνάρθηκα υπάρχει μια σφραγισμένη πόρτα, η οποία στην εξωτερική της πλευρά, στο μαρμάρινο υπέρθυρό της φέρει εγχάρακτο σταυρό.

Ο νάρθηκας είχε κάποτε έξοδο στη βόρεια πλευρά του. Η πλευρά αυτή επικοινωνούσε μέσω ενός μη ορατού διαδρόμου με τον αμυντικό βυζαντινό πύργο, τον οποίο θα δούμε στη συνέχεια.

Η νότια πλευρά του νάρθηκα καταλήγει σε μία κόγχη και κάτω από αυτήν άλλες δύο μικρότερες. Το σύνολο αυτό παραπέμπει σε μορφή παρεκκλησίου.

Στη βόρεια πλευρά διατηρείται το παλιό τόξο, ενώ το τόξο της νότιας πλευράς έχει αναστηλωθεί. Κατά τους ειδικούς, η οροφή του νάρθηκα από βεργωτά σταυροθόλια μαρτυρά φραγκικές ή ισλαμικές αρχιτεκτονικές επιδράσεις.

Ένα τρίβηλο άνοιγμα εκτείνεται στα σύνορα νάρθηκα και κυρίως ναού. Το άνοιγμα αυτό σχηματίζεται από δύο οκτάπλευρους μαρμαρίνους κιονίσκους με κιονόκρανα τα οποία φέρουν ρόδακες.

Ο χώρος πάνω από το νάρθηκα στεγάζεται από δύο μικρούς οκτάπλευρους εξωτερικούς τρούλους. Ο νότιος τρούλος είναι διακοσμημένος εσωτερικά με έξι μικρά τόξα που χρησί-

¹ Ό.π. σελ. 184-185.

² www.pantokratoros-tao.gr

μευαν ως πλαίσια τοιχογραφιών. Ο βόρειος τρούλος κατεδαφίστηκε πριν από αιώνες για να διανοιχτεί θυρίδα επικοινωνίας μεταξύ του κεντρικού τρούλου και του εξωνάρθηκα.

Προς το βόρειο και νότιο μέρος του κυρίως ναού υπάρχουν δύο κόγχες. Εκεί που ενόνο-νται οι δύο κόγχες της βόρειας πλευράς βρίσκεται εντοιχισμένο το πρώτο μαρμάρινο τεμάχιο της κτητορικής επιγραφής (βλ. *Επιγραφές*). Η επιγραφή δε φαίνεται, γιατί έχει καλυφθεί από μια εικόνα της Παναγίας. Το δάπεδο του ναού αποτελείται από πήλινες και μαρμάρινες πλάκες.

Το τέμπλο είναι μαρμάρινο και ανάγλυφο και απαρτίζεται από τεμάχια του παλιού τέμπλου και άλλων τμημάτων του καθολικού του 12^{ου} αιώνα, που κατεδαφίστηκε και επανασυναρμολογήθηκε το διάστημα 1572-1576. Έγιναν βέβαια και νεότερες πρόσθετες διορθώσεις με σκοπό την αντικατάσταση τμημάτων που έλειπαν ή είχαν υποστεί φθορές.

Το τέμπλο απαρτίζεται από τέσσερις οκτάπλευρους κιονίσκους με κιονόκρανα όπου οι δύο φέρουν ρόδακα και οι άλλοι δύο σταυρό. Επίσης το κάτω μέρος των κιονίσκων είναι τετράγωνο με γλυπτό διάκοσμο. Το τετράγωνο μέρος του αριστερού κιονίσκου θεωρείται ξένο, εφόσον φέρει ανόμοιο γλυπτό διάκοσμο σε σχέση με αυτόν του τέμπλου. Ακόμα, αριστερά και δεξιά από την Ωραία Πύλη, στα κάτω διαστήματα μεταξύ των κιονίσκων εκτείνονται μαρμάρινα γλυπτά θωράκια.

Το δε μαρμάρινο επιστύλιο είναι κι αυτό γλυπτό, ενώ φέρει επίσης δύο λεπτά κομβία που εξέχουν. Πάνω από την Ωραία Πύλη υπάρχει ανάγλυφη παράσταση, αποτελούμενη από τόξο που στηρίζεται σε δύο κιονίσκους, οι οποίοι περιπλέκονται στο μέσο του ύψους τους με κόμβο δίκην σχοινού. Αυτή τη λεπτομέρεια τη συναντάμε και στη μονή Αγ. Νικολάου στα Καλλήσια, όπως θα δούμε αργότερα.

Στο χώρο του ιερού εκτός από την κύρια κόγχη βρίσκονται άλλοι δύο τρίκογχοι χώροι. Πρόκειται για δύο ακόμα ιερά των οποίων οι κόγχες λειτουργούν ως Αγία Τράπεζα και Πρόθεση. Χαρακτηριστική επίσης είναι η μετάβαση από τον τρούλο στην κόγχη του ιερού μέσω αλληπάλληλων τεταρτοσφαιρίων.

Οι τοιχογραφίες του τέμπλου αντί των καθιερωμένων εικόνων του Χριστού και της Παναγίας, αποτελούνται από δύο παλαιές ξύλινες εικόνες του 1800 με πολυσύνθετη παράσταση (Η ρίζα του Ιεσσαί κ.λπ.), οι οποίες επιστράφηκαν από τη μονή Πεντέλης στην οποία και φυλάσσονταν.

Οι είσοδοι της αγίας Προθέσεως και του Διακονικού είναι κτιστές, ενώ αργότερα προστέθηκαν σε αυτές ξύλινες θύρες.

Το βέβαιο είναι ότι το τέμπλο όπως και οι είσοδοι της αγίας Προθέσεως και του Διακονικού του ναού του 12^{ου} αιώνα που κατεδαφίστηκε ήταν εξ ολοκλήρου μαρμαρόγλυπτα, κι αυτό όπως ειπώθηκε ήδη φαίνεται από τα περιωθέντα τεμάχια του τέμπλου.

Ο γυναικωνίτης, τα παρεκκλήσια, οι κρύπτες

Από τη βορεινή πλευρά του ναού ανοίχτηκε εξωτερική θύρα η οποία οδηγεί στο γυναικωνίτη. Ο χώρος αυτός στρέφεται γύρω από το εξάγωνο και σταματάει πάνω από το κεντρικό τμήμα του ιερού.

Πάνω από τα προαναφερθέντα ιερά-παρεκκλήσια του ισογείου, και με εξαίρεση την κύρια Αγία Τράπεζα, βρίσκονται σε αντίστοιχες θέσεις άλλα τρία ιερά. Υπάρχει ένα ακόμα όπως θα δούμε παρακάτω, επομένως το σύνολο είναι επτά. Πρόκειται για τα επτά παρεκκλήσια που ανέφερε και ο Καμπούρογλου. Ο λόγος για την ύπαρξη τόσων ιερών εξυπηρετούσε –κατά την ιστοσελίδα– το τυπικό της Μονής των Ακοιμήτων, η οποία σε περίοδο ακμής εφάρμοζε την αδιάλειπτη προσευχή και Θεία Λειτουργία. Το τυπικό αυτό, για να λειτουργήσει, απαιτεί πλήθος μοναχών και πολλές Αγίες Τράπεζες.

Επίσης, όμοιο τρίβηλο άνοιγμα παρατηρείται στην αντίστοιχη θέση με το τρίβηλο άνοιγμα που βρίσκεται στο ισόγειο. Το άνοιγμα σχηματίζεται από δύο στρογγυλούς κιονίσκους που φέρουν κιονόκρανα με ανάγλυφα φύλλα.

Στη βόρεια πλευρά σχηματίζονται δύο κόγχες, εν είδει παρεκκλησίου κι αυτές, και στο δυτικό τοίχο σώζεται κρύπτη-οστεοφυλάκιο και μια είσοδος η οποία οδηγούσε σε χώρο ακριβώς πάνω από τον εξωνάρθηκα. Η είσοδος αυτή είναι σφραγισμένη. Στην οροφή του χώρου αυτού υπάρχει λίθινη καταπακτή που οδηγεί στον τελευταίο όροφο του εξωνάρθηκα.

Όμοιος χώρος με αυτόν υπάρχει και στη νότια πλευρά όπου επίσης υπάρχει λίθινη καταπακτή στην οροφή του. Μεταξύ των δύο αυτών χώρων υπάρχει άνοιγμα με τετράγωνο κοίλωμα, που χρησίμευε κάποτε ως οστεοθήκη ή κρύπτη.

Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα πήλινα αγγεία τα οποία είναι εντοιχισμένα με το άνοιγμα προς τα έξω αποσκοπώντας στη βελτίωση της ακουστικής του χώρου.

Έχει χαρακτηριστεί βυζαντινό μνημείο (Φ.Ε.Κ. 68Α/1921).¹

Η υπόγεια στοά

Στο πρώτο κεφάλαιο μιλήσαμε για την πειρατική εισβολή στο μοναστήρι το 1680 και τη σφαγή όλων των μοναχών. Τα γεγονότα εξιστορούνται και σε ντοκιμαντέρ που προβλήθηκε από την ΕΡΤ το 2006.² Εκεί αναφέρεται πως οι πειρατές εισέβαλαν στη μονή μέσω στοάς η οποία ξεκινούσε από τη Ραφήνα και κατέληγε μέσα στο ιερό του ναού. Τη σήραγγα είχαν διανοίξει οι μοναχοί ως οδό διαφυγής από πιθανές επιδρομές. Σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία η είσοδος της στοάς κάτω από το ναό εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια αρχαιολογικών εργασιών. Την ύπαρξη της στοάς είχα πληροφορηθεί για πρώτη φορά από αφήγηση της γιαγιάς μου, η οποία επισκεπτόταν συχνά τη μονή. Σε μία από τις επισκέψεις της, ο μικρός γιος της είχε ειςχωρήσει στη στοά όπου τον έβγαλαν εγκαίρως.

Χωρίς λοιπόν να απορρίψω την ύπαρξη της στοάς, δεν μπορώ σίγουρα να δεχθώ πως υπήρχε μια στοά χιλιομέτρων, που να συνέδεε την Ταώ με την Ραφήνα. Οπωσδήποτε επρόκειτο για πέραςμα διαφυγής, όμως αυτό θα πρέπει να είχε την έξοδό του σε κάποιο σημείο όχι πολύ μακριά από τη μονή. Έχω ψάξει πολλές φορές για αυτό το άνοιγμα, αλλά μέχρι στιγμής δε βρέθηκε τίποτε.

Ο προσανατολισμός του ιερού

Κάτι που διέφυγε της προσοχής των μελετητών των πεντελικών βυζαντινών μνημείων, είναι ο ολοφάνερος, παράδοξος προσανατολισμός του ιερού της Ταώ. Ακόμα πιο παράδοξος, θα λέγαμε, από τον προσανατολισμό των ασκητηριών της Σπηλιάς. Κι αυτό διότι το ιερό της Ταώ «βλέπει» σχεδόν εξ ολοκλήρου προς Βορρά, με μια ελάχιστη απόκλιση προς τα ανατολικά. Στην περίπτωση των ασκητηρίων της Σπηλιάς, ο «παράδοξος» προσανατολισμός είπαμε πως δικαιολογείται εφόσον αυτά ακολουθούν την επιφάνεια του βράχου. Εδώ όμως τα πράγματα αλλάζουν. Ο χώρος που καταλαμβάνει η μονή Ταώ είναι αρκετά ευρύχωρος, και κάλλιστα θα μπορούσε να κτιστεί με το ιερό να «βλέπει» την Ανατολή. Επομένως κτίστηκε έτσι σκόπιμα, και όχι επειδή δεν γινόταν αλλιώς. Το γιατί δε θα το μάθουμε ποτέ.

ε. Λοιπά κτίσματα

Η τράπεζα και τα κελιά

Απέναντι από τον κυρίως ναό υπάρχουν ερείπια μεγάλων διαστάσεων Τράπεζας με 7 κόγχες στην κάθε πλευρά, ενώ η κατάληξή της ήταν σε ημικυκλική ασπίδα.

Βορειοδυτικά της τράπεζας βρίσκονταν τα κελιά των μοναχών. Τη θέση τους σήμερα καταλαμβάνουν σύγχρονα κτίσματα.

Ο βυζαντινός πύργος

Η ύπαρξη πύργων στα μοναστήρια είναι για λόγους προστασίας από εξωτερικές επιθέσεις. Αποτελούσε παρατηρητήριο αλλά και την έσχατη λύση καταφυγίου σε περίπτωση κινδύνου. Τόσο ο βυζαντινός πύργος όσο και ο πύργος της πρόσοψης του ναού λειτουργούσαν σε κοινό αμυντικό σύστημα. Συνήθως αυτοί οι αμυντικοί πύργοι διέθεταν ορόφους, η ανάβαση στους οποίους γινόταν από κτιστή κλίμακα. Στην περίπτωση όμως του πύργου της Ταώ η κλίμακα

¹ Ν.Νέζης, «Τοπωνυμικά της Αττικής», σελ. 154.

² Βλ. εδώ: www.ert-archives.gr και εδώ: www.pantokratorostao.gr

βρισκόταν εντός του πύργου. Φαίνεται πάντως ότι δε λειτούργησε ως τέτοιο κατά την εισβολή των πειρατών στο μοναστήρι και τη σφαγή των καλογέρων.

Παλιές φωτογραφίες της Ταώ και της γύρω κατάφυτης περιοχής.
(Φωτ. από το βιβλιαράκι «Ιερά Μονή Παντοκράτορος»)

Φωτογραφίες της Ταώ από τη δεκαετία του '30. Σε σύγκριση με την πάνω φωτογραφία, το βελάκι στην κάτω φωτογραφία δείχνει τμήμα δάσους της Μαυρηνόρας που κήκε. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson. Παρατίθενται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Βλ. www.ascsa.net.)

Παλιά φωτογραφία της Ταώ. (Παρατίθεται από www.elia.org.gr)

Παλιές φωτογραφίες της μονής. (Παρατίθενται από www.elia.org.gr)

Η πύλη της μονής όπως ήταν παλιά. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson)

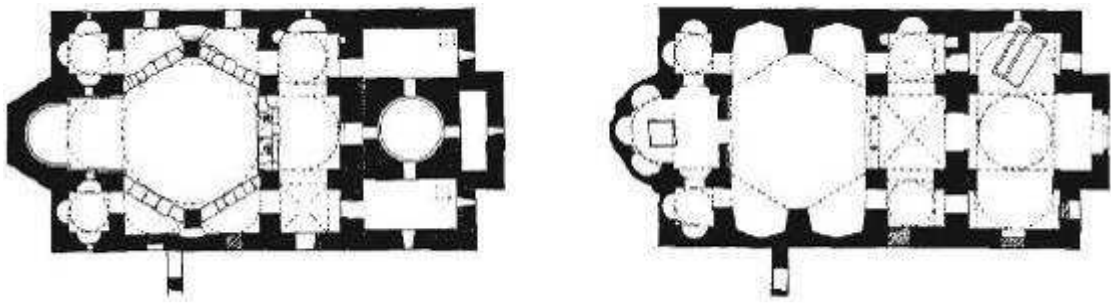
Η είσοδος στη σημερινή μορφή της. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

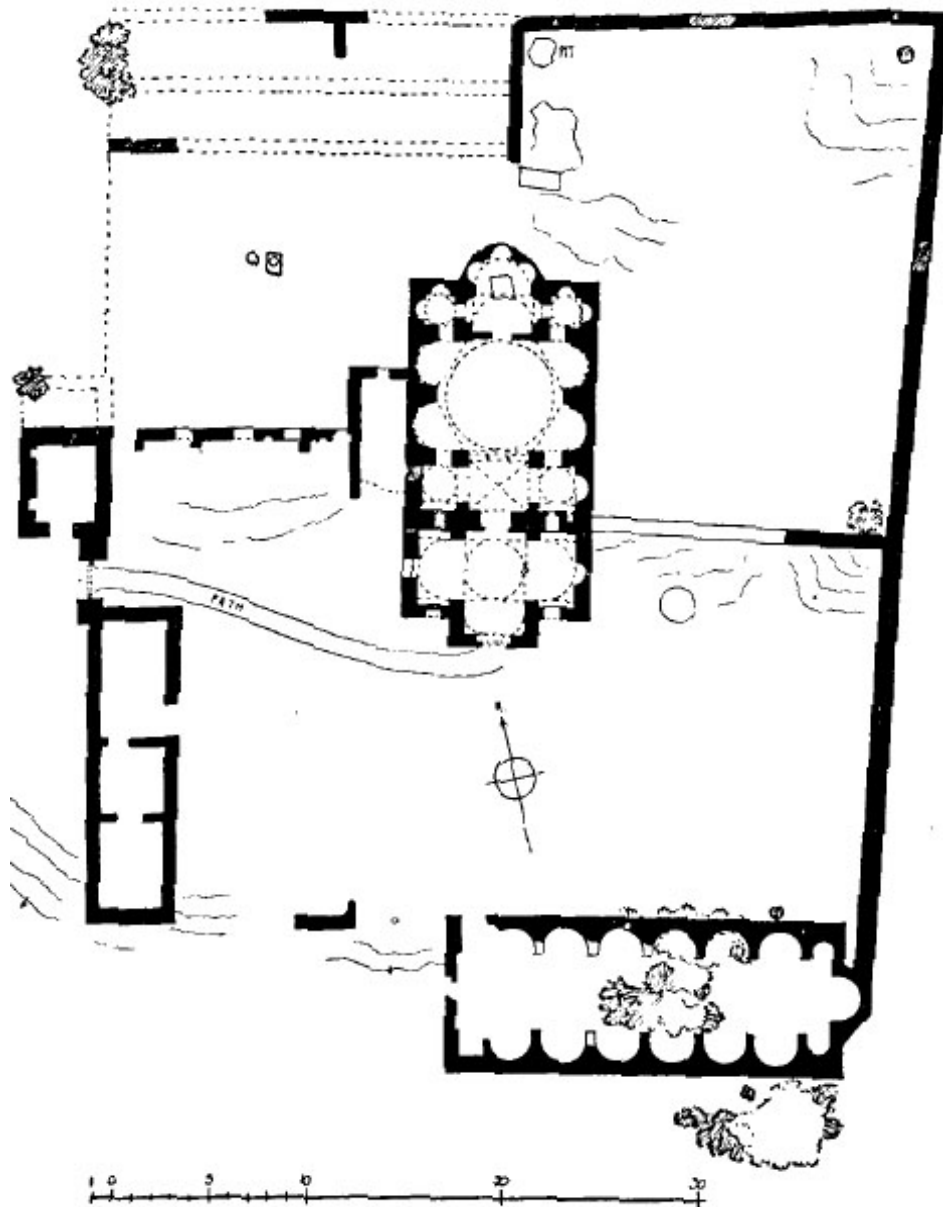
Ο εξωνάρθηκας όπως ήταν παλιά. (Αρ. φωτ. από www.elia.org.gr. Δεξ. φωτ. Dorothy Burr Thompson. [Παρατίθεται από www.ascsa.net.])

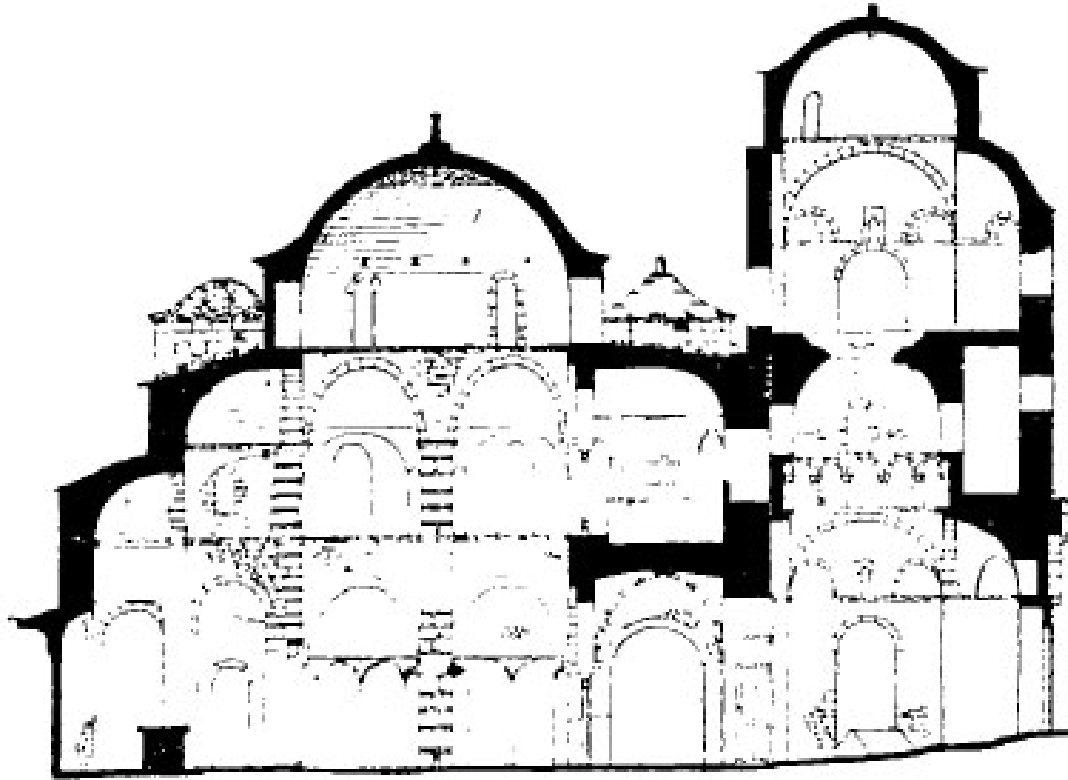
Η σημερινή μορφή του εξωνάρθηκα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

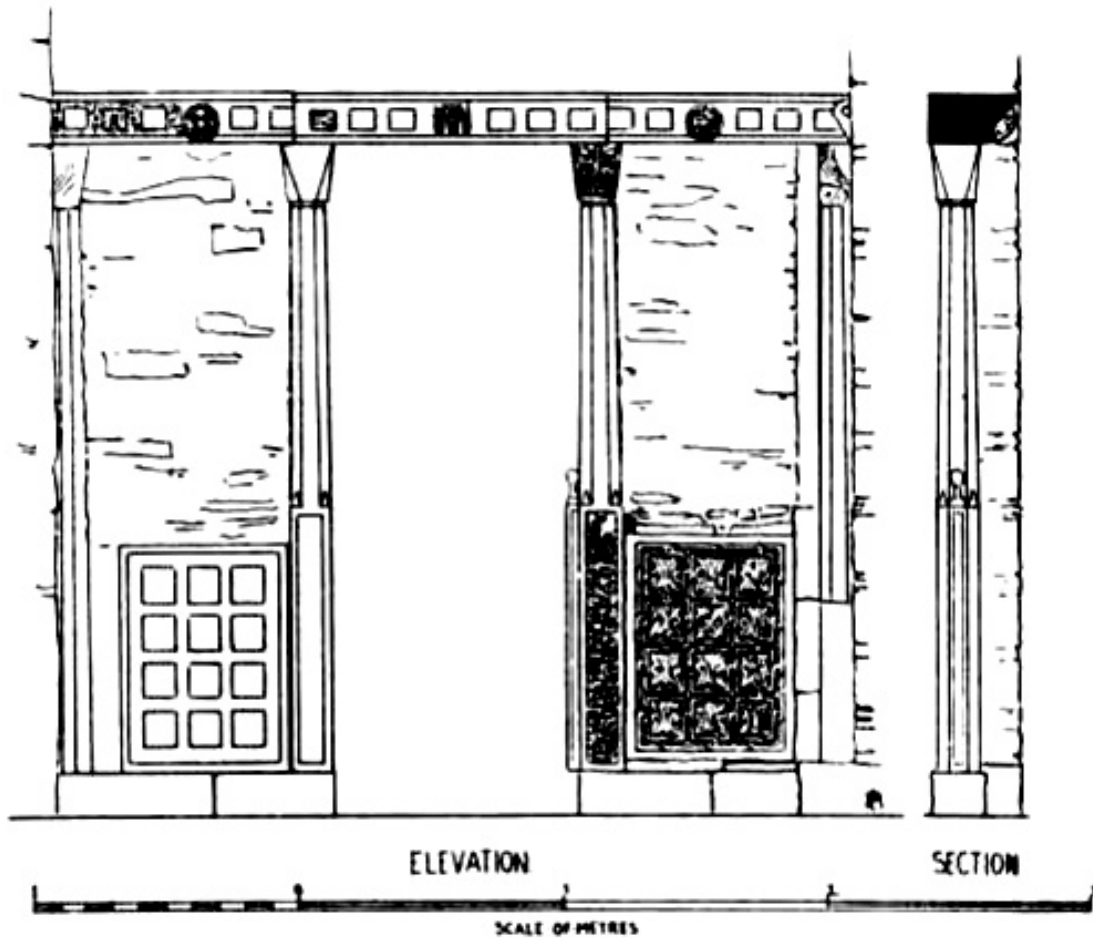
Κάτοψη ισογείου και γυναικωνίτη της Ταώ. (Ορλάνδος)

Γενική κάτοψη της Ταώ. (C. Heaton)

Τομή κατά μήκος του καθολικού της Ταώ. (Ορλάνδος)

Απεικόνιση του τέμπλου του ναού. (C. Heaton)

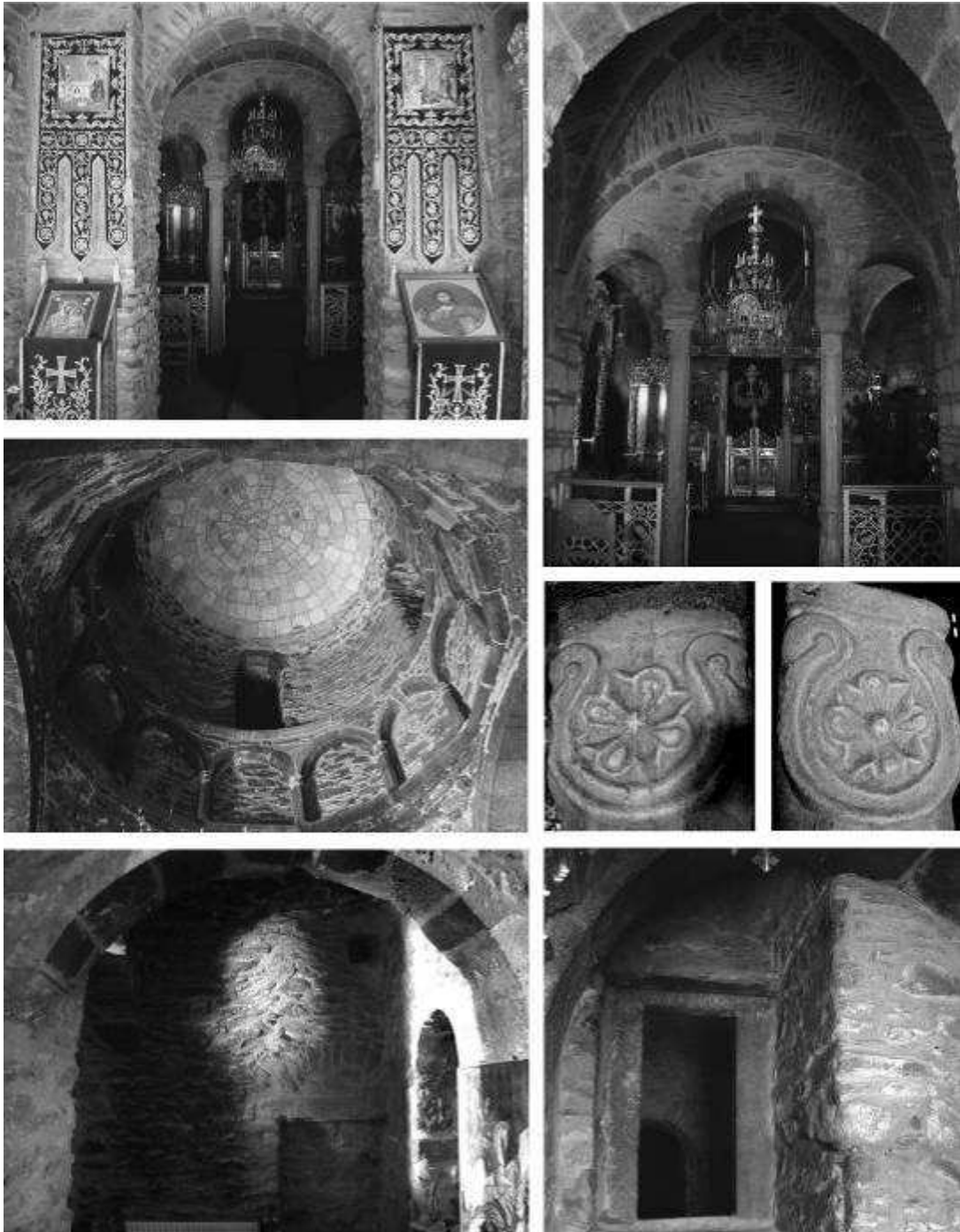
Παλιές φωτογραφίες του ναού. (Παρατίθενται από www.elia.org)

Παλιές φωτογραφίες του εσωτερικού του ναού. (Παρατίθενται από www.elia.org)

Παλιές φωτογραφίες του εσωτερικού του ναού. (Πάνω φωτ. από το βιβλιαράκι «Ιερά Μονή Παντοκράτορος». Κάτω φωτ. Dorothy Burr Thompson)

Το εσωτερικό του ναού όπως είναι σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πάνω: Η δεκαπεντάκογχη Τράπεζα. (Φωτ. Από το βιβλιαράκι “Ιερά Μονή Παντοκράτορος Νταού Πεντέλης”, Αθήναι 1970). Μέση: Σημερινή εικόνα της τράπεζας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) Κάτω: Τα κελιά των μοναχών. (Φωτ. απο το βιβλιαράκι “Ιερά Μονή Παντοκράτορος Νταού Πεντέλης”)

Ο βυζαντινός πύργος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

στ. Επιγραφές

Στο μοναστήρι αυτό είδα αρκετές επιγραφές, είτε χριστιανικές είτε από επισκέπτες και διαβάτες. Η αρχαιότερη από αυτές είναι η επιγραφή ενός μοναχού συνοδευόμενη από κάποιο σχέδιο που μοιάζει με δέντρο. Διακρίνεται η λέξη «(ιερο)μόναχος», ενώ το όνομα έχει αλλοιωθεί αρκετά. Θα έλεγα απλώς ότι μοιάζει να λέει «Δανίδ» η «Δανιήλ». Δεξιά και πάνω από τη λέξη «μοναχός» διακρίνεται η χρονολογία «1474», και κάτω από αυτή κάποια άλλα ακαθόριστα σχήματα καθώς και αριθμοί. Δεν είναι βέβαιο αν το σύνολο των χαραγμάτων ανήκει στον μοναχό. Τουλάχιστον όχι η προαναφερθείσα χρονολογία, μιας και εκείνη την εποχή η μονή ήταν έρημη από μοναχούς και αποτελούσε ιδιοκτησία των Φράγκων. Την επιγραφή εντόπισα στην είσοδο του ναού ανάμεσα σε πλήθος άλλων νεότερων επιγραφών. Στο ίδιο σημείο είδα επιγραφή «ΙΩΑΝΗΣ ΓΟΜΑΡΙΔΗΣ 1334». Δεν ξέρω κατά πόσο συνήθιζαν οι άνθρωποι να χαράσουν ημερομηνίες εκείνη την εποχή, αλλά αν πρόκειται όντως για χρονολογία τότε αυτή είναι η παλαιότερη (απ' όσες έχω δει) στην Πεντέλη. Εκτός αν εννοεί 1/3/34, αν και δεν παρουσιάζονται καθόλου κενά μεταξύ των αριθμών.

Η επιγραφή του Νικόλαου Καματηρού (στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως) και η οποία έλεγε: «ΝΙΚΟΣ Ο ΚΑΜΑΤΗΡΟΣ + Ο ΚΤΙΣΑΣ ΤΗΝ ΤΑΩ ΤΑΥΤΗΝ.ΑΜΙΝ» είναι ακρωτηριασμένη· το ένα μαρμάρινο τεμάχιο βρίσκεται εντοιχισμένο στο ναό, όπου βλέπουμε το δεύτερο μισό της επιγραφής, «C.N.T ο ΚΤΙΤ Τ ΑΜΙΝ» (δηλ. «Ο κτίσας την Μονήν ταύτην Αμήν»), συνοδευόμενη από εγχάρακτο σταυρό. Το υπόλοιπο μαρμάρινο τεμάχιο βρίσκεται σε κάποιο άλλο σημείο της μονής το οποίο δεν κατόρθωσα να βρω. (Δεν υπήρχε άλλωστε ελεύθερη πρόσβαση σε όλους τους χώρους της μονής).

Μια άλλη επιγραφή βρίσκεται στο υπέρθυρο της πύλης του μοναστηριού στην οποία υπάρχει σταυρός, το σύμβολο της μονής, η χρονολογία «1648» και τα αρχικά «ΔΝΗ» μέσα σε κύκλο. Για το τι μπορεί να σημαίνουν, ο Καμπούρογλου έγραψε τα εξής: «Μία άλλη πάλιν ΔΝΗ (με κάτι μικράς γραμμάς εις το Δ) και ως “δαπάνη” δύναται να αναγνωσθή και ως χρονολογία».¹

Πάνω σε άλλη μαρμάρινη πλάκα υπάρχει σταυρός, επιγραφές και ένα διακοσμητικό σχέδιο πάνω δεξιά. Οι επιγραφές πρέπει να είναι πολύ νεότερες από το σταυρό και το σχέδιο.

¹ Ό.π. σελ. 69-71.

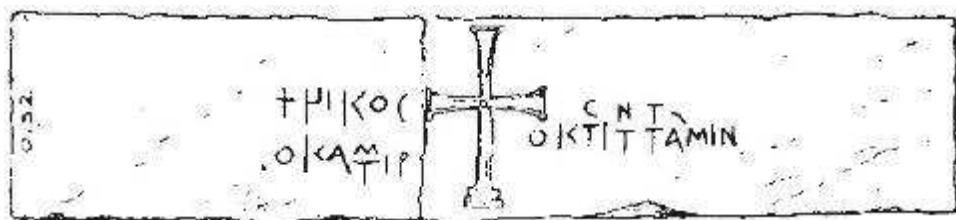
Η επιγραφή του ιερομόναχου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή του Γομαρίδη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η κτητορική επιγραφή της Ταώ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή του Καματηρού στην αρχική της μορφή. (Σχ. Ορλάνδος)

Η επιγραφή του 1648. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο σταυρός και οι επιγραφές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές επιγραφές επισκεπτών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ζ. Ανάγλυφα

Πάνω από την είσοδο του ναού, όπως και στον πύργο, υπάρχουν εντοιχισμένα αρχαία ανάγλυφα καθώς και ένα μαρμάρινο θωράκιο βυζαντινής εποχής, το οποίο φέρει άνθη και σταυρό. Αυτό θα πρέπει να ανήκε σε κάποια από τις παλαιότερες εκκλησίες. Ένα ακόμα ανάγλυφο σκαλίστηκε πάνω σε αρχαίο όγκο μαρμάρου που βρίσκεται πίσω από τη βυζαντινή κρήνη.

Ανάγλυφα από τον παλιότερο ναό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το ανάγλυφο πάνω στο πελεκημένο μάρμαρο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

η. Η βυζαντινή κρήνη και η πηγή της ρεματιάς

Εντός της αυλής του μοναστηριού συναντάμε και τη βυζαντινή κρήνη. Το κύριο χαρακτηριστικό των κρηνών, όπως γράφει ο Ορλάνδος,¹ είναι η καμάρα –το καμάρι[ο]ν των βυζαντινών–, το σχήμα της οποίας ποίκιλλε ανά εποχές. Ως παράδειγμα κρήνης με βυζαντινή καμάρα, της οποίας χαρακτηριστικό είναι το ημικυκλικό της σχήμα, φέρνει ο Ορλάνδος την κρήνη της Ταώ.

Λίγα μέτρα πριν από την είσοδο της μονής, και κατεβαίνοντας κάποια σκαλοπάτια δεξιά προς τη ρεματιά, υπάρχει πηγή το νερό της οποίας έπαψε πλέον να κυλάει μιας και –όπως με πληροφόρησε μια γυναίκα από την περιοχή– το πήραν οι καλόγριες για να έχουν νερό στο μοναστήρι. Η πηγή ανασκευάστηκε το 1947 από το φυσιολατρικό όμιλο «Εύθυμη Συντροφιά». Εκεί υπάρχουν και αρκετές επιγραφές της δεκαετίας του '50 από τους διαβάτες και τους βοσκούς.

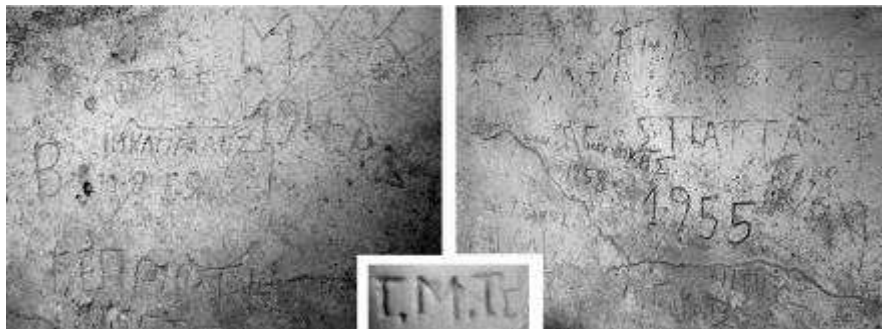
¹ Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Αθήναι 1958.

Η βυζαντινή κρήνη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή της Νταού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές της πηγής. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

θ. Εντυπώσεις περιηγητών

Edward Dodwell

«Στο δρόμο από την Αθήνα στο Μαραθώνα βρήκαμε ένα μεγάλο έρημο μοναστήρι την Νταού, η οποία βρίσκεται στη νότια πλευρά του βουνού σε μια απομονωμένη και εύφορη έκταση, όπου ελιές και καρποφόρα δέντρα υπάρχουν άφθονα, και ένα μικρό διαυγές ρυάκι το οποίο είναι χρήσιμο στους καλλιεργητές. Πολλά χρόνια πριν, ένας από τους υπηρέτες της μονής, παραιτήθηκε δυσαρεστημένος και εισχωρώντας σε μια ομάδα ληστών, λεηλάτησαν το μέρος και σκότωσαν όλους τους μοναχούς. Δεν ξανακατοικήθηκε ποτέ από τότε.

Οι μόνες αρχαιότητες στο μέρος αυτό είναι μια πέτρινη σαρκοφάγος και κάποια τεμάχια μαρμάρου πάνω σε μικρό ύψωμα. Κοντά στο μοναστήρι βρίσκεται μια αγροικία και μια αξιοσημείωτη ποσότητα από μελίσσια και ακόμα χαμηλότερα στην πλευρά προς Αθήνα υπάρχει ένα μετόχι, η φάρμα, που ανήκει στους μοναχούς της Πεντέλης

Πολυάριθμες πηγές και ρυάκια απορρέουν από αυτό το κομμάτι του βουνού, τα οποία καταλήγουν στην πεδιάδα, όπου απορροφούνται από το διψασμένο χώμα, δίχως κανένα απ' αυτά να φτάνει στην Αθήνα».¹

William Gell

Έπειτα από περιοδεία στον Μαραθώνα, ο Gell πλησίασε τους πρόποδες της Πεντέλης απ' όπου και άρχισε την ανάβαση φτάνοντας στο χωριό Νταού όπου και η μονή Ταώ: «Ένα μεγάλο μαρμάρινο τεμάχιο που ανήκε σε τάφο, στα αριστερά, με το μοναστήρι της Νταού στα δεξιά. Στην εκκλησία υπάρχει μια σαρκοφάγος και ένα μικρό δωρικό κιονόκρανο».² Στην εποχή του Gell η περιοχή της Νταού ήταν γεμάτη μυρτιές και πεύκα. Λανθασμένα αποκαλεί την περιοχή Ραπεντώσα, χωρίς ωστόσο να αγνοεί και την ονομασία Νταού.

3. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (ΚΑΛΗΣΣΙΑ)

α. Ιστορία

Σύμφωνα με τον Καμπούρογλου, ως ιδρυτής της μονής φαίνεται κάποιος Παπα-Νεκτάριος. Επίσης, οι γνωστοί από την ιστορία της Ταώ Δαβίδ Αναδρομέας ή Δημήτριος ο Αναδρομάρης και ο Ιωάννης Ντούσης - Αλεξηνός βοήθησαν και έκτισαν τον ναό.

Λέγεται επίσης ότι ο Τιμόθεος ασκήτευσε για κάποιο διάστημα σε σπηλιά πλησίον της μονής, όμως η ύπαρξη αυτής της σπηλιάς δεν επιβεβαιώθηκε μέχρι στιγμής από τις περιηγήσεις μου στην περιοχή.

Κατά τον Ορλάνδο, ο ναός του Αγ. Νικολάου αναφέρεται σε παπικό έγγραφο του 1218 (S.Nikolai de Kalliscia de Montepenteli) γεγονός που οδηγεί ασφαλώς στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έργο της βυζαντινής εποχής. Αυτό επιβεβαιώθηκε και από κάποια αδημοσίευτα ανασκαφικά δεδομένα.

Το 1923 έγινε η πρώτη (μάλλον) επισκευή του ναού με πρωτοβουλία της Καλλιόπης Δαγκλή, όμως το κελί παρέμεινε ερειπωμένο.

Τον Νοέμβριο του 1950 μια μοναχή με τη μητέρα της εγκαταστάθηκαν στη μονή. Στη μικρή διαμονή της εκεί πραγματοποίησε κάποιες οικοδομικές εργασίες. Από το 1955 έως και το 1979 στη μονή ασκήτευσε ο γέροντας Πορφύριος, τον οποίο αργότερα διαδέχτηκε ο πατήρ Φώτιος Σκάνδαλος. Τελευταίος ασκητής της μονής ήταν ο γέροντας Νεκτάριος ο οποίος έμεινε εκεί μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '90. Οι συχνές επισκέψεις όμως των ανθρώπων τον δυσαρεστούσαν, κι έτσι εγκατέλειψε το μοναστήρι. Από τότε η μονή έμεινε έρημη, ενώ το Υπουργείο Πολιτισμού πραγματοποίησε κάποιες αναστηλωτικές εργασίες.

¹ «A Classical and Topographical Tour through Greece» (1819) Ό.π., σελ. 498.

² «The Itinerary of Greece», containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thesaly». London, 1819 σελ. 62-63.

β. Ο ναός

Η μονή του Αγ. Νικολάου βρίσκεται στα Καλλήσια, εκεί όπου κατά την αρχαιότητα υπήρχε ο αρχαίος δήμος Εκάλης και ιερό του Εκαλείου Διός. Η περιοχή βρίσκεται ανάμεσα στον κύριο όγκο της Πεντέλης και στη Μαυρηγόρα, κοντά στο ρέμα του Βαλανάρη (ή Μεγάλο Ρέμα) σε υψόμετρο 395μ. Έχει χαρακτηριστεί βυζαντινό μνημείο (Φ.Ε.Κ. 68Α/1921).¹

Περιγραφή

Σύμφωνα με τον Ορλάνδο: «Της παλαιάς μονής διασώζεται επίμηκες ορθογώνιον κτίσμα ως και το καθολικόν όπερ είναι βασιλική μονόκλιτος μετά τρούλλου, διαμ. 4.00, υψούμενου ύπερθεν του μέσου της κατά μήκος καμάρας».²

Ο τρούλος έχει διάμετρο 4μ. είναι πλατύς πολυγωνικός, ενώ εξωτερικά στηρίζεται σε κύβο.

Κατά τη διάρκεια κάποιων αναστηλωτικών εργασιών ανοίχτηκε παράθυρο δεξιά από την είσοδο του ναού.

Η ωραία πύλη πλαισιώνεται από δύο κίονες (πιθανώς του 12^{ου} αιώνα) οι οποίοι έχουν τη μορφή τεσσάρων λεπτών κιονίσκων γύρω από έναν κορμό, και οι οποίοι στο μέσον περίπου περιπλέκονται σχηματίζοντας κόμπο. Αυτού του είδους η τεχνοτροπία είδαμε ότι απαντάται στη μονή Ταώ αλλά και στη σκήτη των Ταξιάρχων. Και οι δύο κίονες καταλήγουν σε μικρά κιονόκρανα, τα οποία σε κάθε πλευρά τους φέρουν ανάγλυφα σχέδια όπως ρόδακες κλπ. Ο δεξιά από την Ωραία Πύλη κίονας έχει υποστεί διάβρωση, επειδή για πάρα πολύ καιρό βρισκόταν έξω από το ναό μέχρι που επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση.

Δεξιά από την είσοδο του ναού υπάρχουν εντοιχισμένα κάποια μαρμάρινα τεμάχια με εγχαράκτη διακόσμηση. Αυτά θα πρέπει να προέρχονται από παλαιότερη φάση του ναού.

Τοιχογραφίες

Από όλον το ναό μόνο δύο παλιές τοιχογραφίες σώζονται. Η μία βρίσκεται αριστερά από την πύλη του ιερού και εικονίζει την Παναγία, ενώ η δεύτερη στον αριστερό τοίχο και εικονίζει ολόσωμους τους αγίους Νικόλαο και Σπυρίδωνα. Η τελευταία βρίσκεται σε πολύ χειρότερη κατάσταση από την πρώτη.

Στην τοιχογραφία της Παναγίας υπάρχει η επιγραφή «Η ΠΑΝΤ. ΕΛΠΙΣ» που σημαίνει «Η των πάντων ελπίς».³

Από τη μία πλευρά της κεφαλής του αγίου Νικολάου παρίσταται σε μικρότερο μέγεθος ο Ιησούς, ο οποίος προσφέρει στον άγιο το Ευαγγέλιο, και από την άλλη η Παναγία, η οποία του προσφέρει ένα ωμοφόριο, σύμβολο της αρχιεροσύνης.

Αυτές οι τοιχογραφίες δε θα πρέπει να θεωρηθούν υπολείμματα των αρχικών τοιχογραφιών, εφόσον πρόκειται για έργα του 1727-1730 του αγιογράφου Γεωργίου Μάρκου από το Άργος, τον οποίο αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο· είναι αυτός που την ίδια εποχή αγιογράφησε την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Χωστού ή Σκήτης του Τιμοθέου στο Γαργηττό.

Επιγραφές

Επιγραφές στον Άγ. Νικόλαο συναντάμε πάνω στις τοιχογραφίες, αλλά πολύ περισσότερο επάνω στον αριστερό κίονα της πύλης του ιερού.

Στην τοιχογραφία της Θεοτόκου υπάρχουν τρία σημεία με επιγραφές, τις οποίες κατέστρεψαν μεταγενέστεροι γεμίζοντας τες χαρακίες. Η καλύτερα σωζόμενη επιγραφή φέρει τη χρονολογία «1806».

Στην τοιχογραφία των αγίων Σπυρίδωνα και Νικολάου εντόπισα δύο επιγραφές. Η μία βρίσκεται στο πλαίσιο που χωρίζει τις απεικονίσεις των αγίων από τα διακοσμητικά σχέδια στην

¹ Βλ. Νίκου Νέζη, «Τα Τοπωνύμια της Αττικής», σελ. 143.

² Ο.π., σελ. 187.

³ Έτσι προσφωνείται η Παναγία στα Μεγαλυνάρια της Υπαπαντής.

κορυφή της τοιχογραφίας. Από τούτη την επιγραφή ξεχωρίζει το γραμμένο ανορθόγραφα επίθετο «γιανα[ρ]ά» και η χρονολογία «1881». Η δεύτερη επιγραφή βρίσκεται αριστερά από την εικόνα του αγ. Σπυρίδωνα από την οποία ξεχωρίζει μόνο η κατάληξη ονόματος «...μάχου» (θα μπορούσε να εννοεί Νικομάχου, Καλλιμάχου κ.ά.)

Υπήρχε όμως και μία τρίτη επιγραφή για την οποία πληροφορήθηκα από την επίσημη ιστοσελίδα του δήμου Βριλησίων και αναφέρεται στον Γεώργιο Μάρκο: «+ εν έτει ,ΑΨ[.]ΜΗΝΙ [...] ΗΣΤΟΡΙΘΗΣΑΝ ΤΑ ΤΥΠΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΥΠΟ ΧΕΙΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ».

Σύμφωνα με την ιστοσελίδα, η επιγραφή βρίσκεται κάτω αριστερά από τον άγ. Σπυρίδωνα. Όταν επιχείρησα να τη βρω δε φαινόταν τίποτε σε εκείνο το σημείο.

Κατά τη μελέτη του για τη μονή, ο Λαδάς ανακάλυψε πολλά ακιδογραφήματα στον αριστερό κίονα του ιερού. Εκεί βρήκε μισοσβησμένη επιγραφή με τη χρονολογία «ζιγ'» = 1504/1505 η «ζλ'» = 1521/1522. Ανέγνωσε επίσης επιγραφή την οποία τοθέτησε στα 1530: «καλ[ή]σι[α] [ιστο]ρίθη ο σεπτός ναός [του] αγι[ου] νικ[ο]λ[άου] έτους ,ξλη' μ[ηνί]φευρ[ουαρ]ι[ου] ιε».

Την πρώτη ημερομηνία δεν κατόρθωσα να τη βρω. Η δε επιγραφή έχει αλλοιωθεί περισσότερο, ενώ μόλις και μετά βίας διέκρινα τη λέξη «σεπτός».

Στον ίδιο κίονα βρήκα με τη βοήθεια φακού και κάποια άλλα ακιδογραφήματα τα οποία δε βγάζουν κανένα νόημα πλέον στην κατάσταση που βρίσκονται. Ξεχωρίζουν κάποια γράμματα και αριθμοί, όμως είναι αδύνατον να σχηματιστεί λέξη όνομα ή χρονολογία. Στον δεξιό κίονα, παραδόξως δεν υπήρχε το παραμικρό χάραγμα.

Ο προσανατολισμός του ιερού

Αυτή είναι η τρίτη και τελευταία περίπτωση βυζαντινού μνημείου στην Πεντέλη όπου παρατηρείται απόκλιση στον προσανατολισμό του ιερού· και είναι κάτι που επίσης δεν επισημάνθηκε από τους παλαιότερους μελετητές. Εδώ έχουμε μια απόκλιση παρόμοια με εκείνη των ασκηταριών της Σηπλίας, δηλαδή νοτιοδυτική, με τη διαφορά ότι το ιερό της μονής κλίνει περισσότερο προς το Νότο.

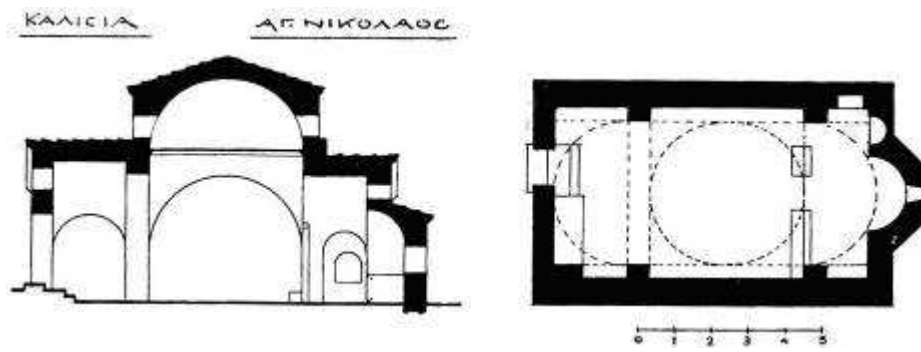
γ. Άλλα κτίσματα

Η πύλη

Το κτίσμα το οποίο αποτελεί την πύλη της μονής έχει πυργοειδές σχήμα και από την πύλη αυτή οδηγούμαστε στο προαύλιο του ναού μέσω ενός καμαροσκέπαστου διαδρόμου. Δύο μεγάλες κόγχες με αψιδωτή οροφή βρίσκονται στο αριστερό και δεξιί τοίχωμα του διαδρόμου αντίστοιχα.

Τα κελιά των μοναχών

Δύο επιμήκη ορθογώνια κτίσματα τα οποία εφάπτονται στη βόρεια γωνία της μονής σχηματίζοντας Γ θα πρέπει να αποτελούσαν τα κελιά των παλιών μοναχών. Σήμερα έχουν όλα ανακαινιστεί, διατηρώντας ωστόσο την αίσθηση της παλαιότητας. Το νότιο κτίσμα έχει μετατραπεί σε τραπεζαρία. Κάποια μικρότερα δωμάτια έχουν γίνει αποθήκες. Το βόρειο κτίσμα έχει πάντοτε κλειδωμένη πόρτα.

Κάτοψη και τομή της εκκλησίας. (Ορλάνδος)

Ο ναός και το ανατολικό ορθογώνιο κτίσμα όπως ήταν το 1933. (Φωτ. Ορλάνδος)

Η μονή Αγ. Νικολάου στα Καλλήσια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο ναός όπως ήταν μέχρι και τη δεκαετία του '30. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson. Παρατίθενται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Βλ. <http://ascsa.net>)

Ο ναός στη σημερινή του μορφή. Στη δεξιά πλευρά, το παράθυρο που είχε κριστεί και ανοίχτηκε πάλι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

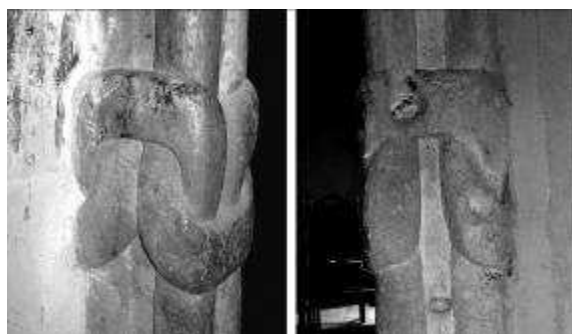
Το εσωτερικό του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι τοιχογραφίες. Στα αριστερά οι άγιοι Νικόλαος και Σπυρίδων και δεξιά η Θεοτόκος.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κοντινή άποψη των προσωπογραφιών των αγίων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

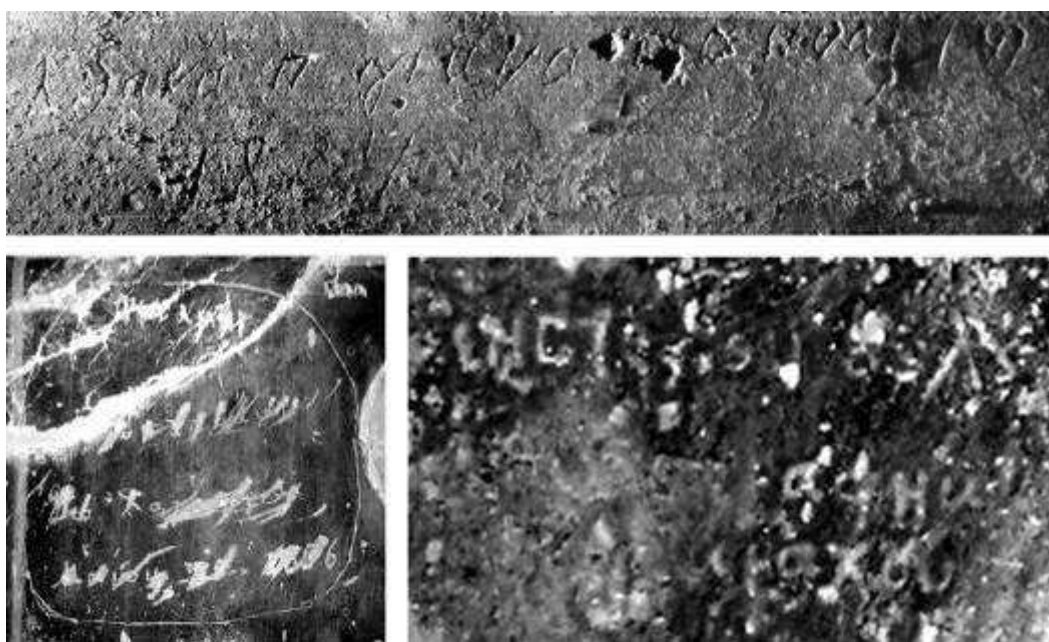
Οι «περιπλεγμένοι» κίονες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Χριστιανικά ανάγλυφα εντοιχισμένα στην πρόσοψη της εκκλησίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σύμβολα χαραγμένα πάνω στους κίονες του ιερού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πάνω: Η επιγραφή του 1881. Κάτω αριστερά: Η επιγραφή του 1806.
Κάτω δεξιά: Η ακατανόητη επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ακιδογραφήματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ακιδογραφήματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πάνω: Η πύλη της μονής. Κάτω: Τα παράπλευρα κτίσματα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

4. ΜΟΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ Ή ΜΟΝΗ ΟΣΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ (ΕΥΛΟΚΕΡΙΖΑ)

α. Ο Εφραίμ

Σύμφωνα με τους χριστιανούς «βιογράφους», ο Εφραίμ (το πραγματικό του όνομα ήταν Κωνσταντίνος Μορφής) γεννήθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου του 1384 στα Τρίκαλα. Το 1398, σε ηλικία 14 ετών, με την προτροπή της μητέρας του για να αποφύγει το «παιδομάζωμα», κατέφυγε στη μονή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (η σημερινή μονή Οσ. Εφραίμ), αρχικά ως μοναχός, και μετέπειτα ως ιερέας. Λένε επίσης ότι για αρκετό διάστημα ασκήτευε σε μια σπηλιά κοντά στη μονή.

Το 1424, οι Τούρκοι εισέβαλαν στη μονή και απαίτησαν από τους μοναχούς να παραδώσουν όλους τους θησαυρούς του μοναστηριού. Εκείνοι όμως δεν είχαν τίποτε, και έτσι τους κατέσφαξαν. Εκείνη τη στιγμή ο Εφραίμ απουσίαζε στη σπηλιά του, και κατά την επιστροφή του αντίκρισε έντρομος τα πτώματα των αδελφών του. Ακολούθησε ταφή. Από τότε ο «άγιος» αποσύρθηκε μόνιμα στη σπηλιά, και στο μοναστήρι κατέβαινε μόνο τις μεγάλες εορτές. Ένα χρόνο μετά, στις 14 Σεπτεμβρίου, οι Τούρκοι εισέβαλαν ξανά στη μονή. Συνέλαβαν τον Εφραίμ και άρχισαν να τον υποβάλλουν σε βασανιστήρια, με την ελπίδα να τον αναγκάσουν να τους υποδείξει κάποιες πιθανές κρύπτες με θησαυρούς που δεν κατάφεραν να ανακαλύψουν στην πρώτη εισβολή. Υποτίθεται ότι οι βασανισμοί του διήρκεσαν 8 μήνες. Ο Εφραίμ δεν έλεγε να βγάλει μιλή, κι έτσι οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να τον σκοτώσουν. Στην αρχή του κατατρύπησαν την κοιλιά με ένα μεγάλο αναμμένο ξύλο. Εν συνεχεία, τον κάρφωσαν σε μια μουριά με μεγάλα σουβλερά γύφτικα καρφιά. Ο «άγιος», καίόμενος προσευχόταν ατάραχος. Πέθανε σε ηλικία 42 ετών.

β. Η μονή

Η μονή βρίσκεται στην περιοχή Ξυλοκέριζα, στους ανατολικούς πρόποδες της Πεντέλης (υψ. 170μ.) πλάι σε πηγή και ρεματιά. Σήμερα δε σώζεται τίποτε από τον αρχικό ναό. Αυτό που δεν είναι γνωστό, είναι αν το κτίσμα που βλέπουμε αποτελεί ανακαίνιση του παλιού ναού ή αν ο παλιός ναός χάθηκε εντελώς και κτίστηκε στη θέση του νεότερος. Πάντως, τόσο στη λιθοδομή αλλά και στο εσωτερικό δε σώζεται κανένα ίχνος που να μαρτυρά παλαιότερη φάση του ναού.

Το μόνο που σώζεται από την παλιά μονή είναι τα κελιά των μοναχών στη ΒΑ πλευρά, τα οποία βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση.

Τα υπόλοιπα κτίσματα είναι νεότερα. Σε ένα μάλιστα εξ αυτών, το οποίο κτίστηκε υπό μορφή εκκλησίας, στεγάζεται η γέρικη μουριά όπου κατά την προαναφερθείσα παράδοση κρέμασαν οι Τούρκοι τον Εφραίμ.

γ. Ανάγλυφα – επιγραφές

Μέσα και έξω από τη μονή, υπάρχουν διάφορα παλαιά χριστιανικά ανάγλυφα. Πρόκειται συγκεκριμένα για δύο πλάκες με εγχάρακτους σταυρούς, όπως και για μακρόστενα μάρμαρα που επίσης φέρουν πάνω τους σταυρούς και φύλλα ακάνθου. Η μία από τις πλάκες θα πρέπει να ανήκει σε παλαιότερη φάση της πηγής, όπως δείχνει η παρουσία στομίου, κάτω από το σταυρό. Σε άλλο σημείο βρίσκεται ένας ακόμα απλοϊκός εγχάρακτος σταυρός.

Πολύ περισσότερες είναι οι επιγραφές που προέρχονται από βοσκούς ή διαβάτες, και που βρίσκονται χαραγμένες πάνω σε αρχαία μάρμαρα. Εκεί διακρίνονται οι χρονολογίες «1913», «1916», «1926», «1929», «1930», «1932» και «1935». Υπάρχει όμως και μια παράξενη, ακαταλαβίστικη επιγραφή: «ΧΡΙΚ ΛΩΠΡΟΣ 14 | 13».

δ. Πηγές – κρήνες

Η μονή φημίζεται για την πηγή της εφόσον αυτή θεωρείται «αγίασμα».¹ Η πηγή βρίσκεται ακριβώς δίπλα από την «εκκλησία» που στεγάζει το αιωνόβιο δέντρο. Στο χώρο της μονής υπάρχουν δύο ακόμα κρήνες, η μία βρίσκεται απέναντι από την είσοδο και η άλλη είναι δωρεά της οικογένειας του ιερέα Βασίλειου Κόκκαλη.

ε. Το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη

Έξω από το χώρο της μονής και λίγα μέτρα ψηλότερα, υπάρχει περιφραγμένος χώρος όπου μέσα σε αυτόν, και δίπλα σε ελάχιστους τάφους, υπάρχει το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη, το οποίο σύμφωνα με χάρτη του Σ.Π.Α.Π είναι κτίσμα του 18^{ου} αιώνα. Αυτό που προξενεί εντύπωση στο κτίσμα είναι η απουσία παραθύρων. Η πόρτα είναι πάντα κλειδωμένη, και έτσι δεν μπόρεσα να εξετάσω το εσωτερικό.

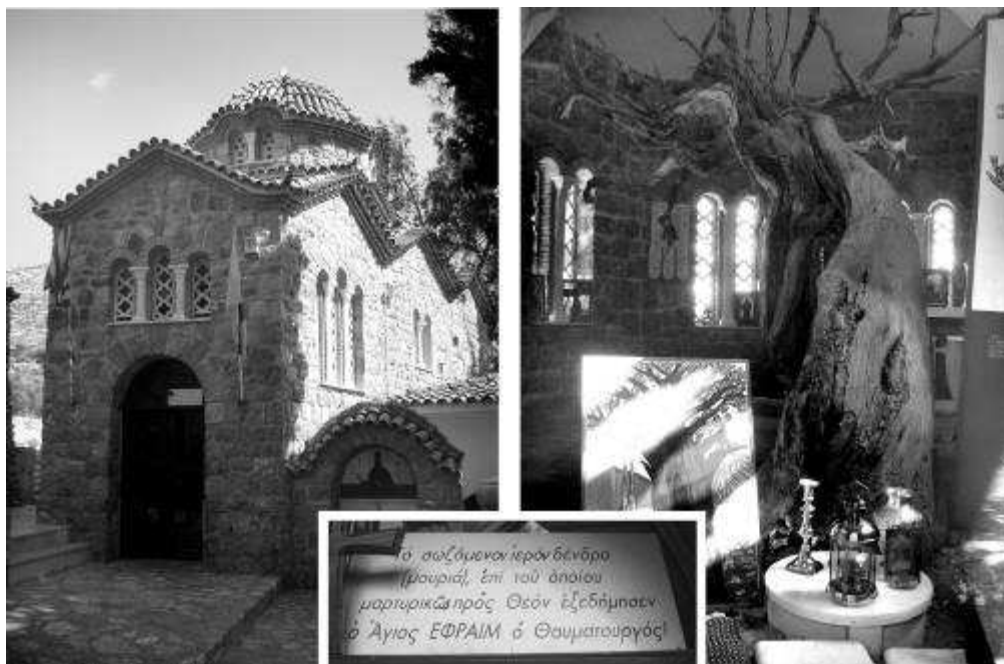
στ. Τα ερείπια

Νοτιοδυτικά της νεόκτιστης μονής υπάρχουν κάποια ερείπια κτισμάτων όπου μόνο ένας ειδικός θα μπορούσε να αποφανθεί αν πρόκειται για αρχαίο οικισμό ή βυζαντινά κτίσματα. Αν ισχύει το δεύτερο τότε τα κτίσματα αυτά μπορεί να αποτελούσαν οικήματα των μοναχών.

Η μονή Οσίου Εφραίμ. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Ως γνωστόν, όπου υπήρχαν ιαματικές πηγές στην αρχαιότητα, στη χριστιανική εποχή μετατρέπονταν σε «αγιάσματα».

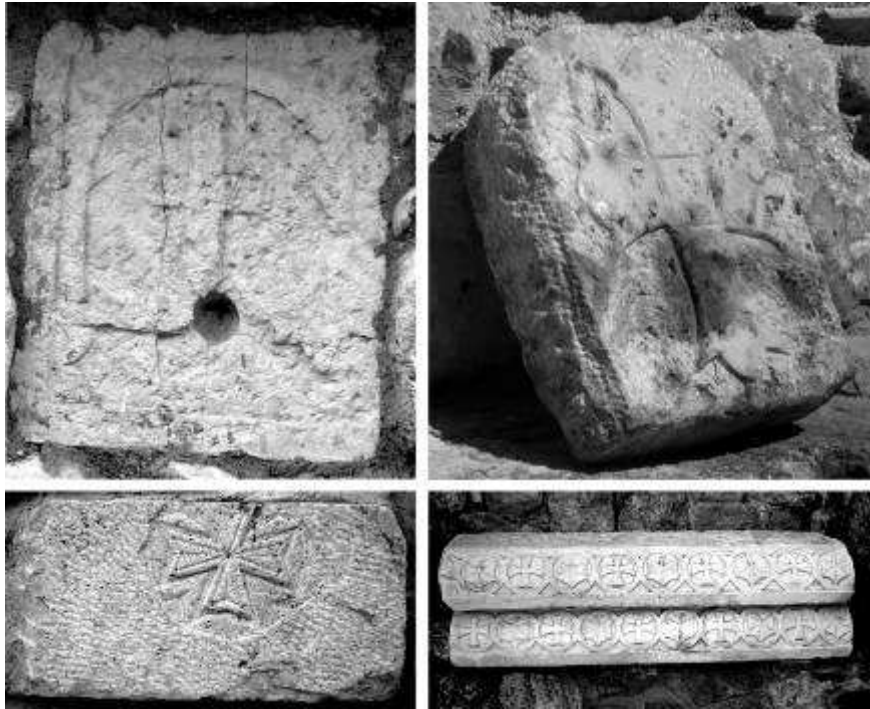
Ἡ μουριά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα παλιά κελιά των μοναχών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ἡ «θαυματουργή» κρήνη. Δεξ. Ο μεμονωμένος εγχάρακτος σταυρός. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ανάγλυφα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιά σκαλίσματα σε αρχαία τεμάχια μαρμάρου από βοσκούς και επισκέπτες.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ερείπια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΒΡΑΝΑΣ)

α. Περιγραφή της μονής

Στους ανατολικούς πρόποδες του όρους Αφορισμός, στην περιοχή Βρανάς και δίπλα στην κοίτη της ομώνυμης ρεματιάς, βρίσκεται η μονή του Αγίου Γεωργίου. Έξω από τη μονή δεσπόζει αιωνόβιος πλάτανος και υπάρχουν δύο πηγές.

Τις ελάχιστες φορές που βρέθηκα εκεί ύστερα από κάποια πεζοπορία δεν υπήρξε ποτέ δυνατό να εισέλθω στο χώρο της μονής. Πετύχαινα πάντοτε τις ώρες που η είσοδος ήταν κλειστή.

Πάνω από το μοναστήρι βρίσκεται η εκκλησία του αγίου Γεωργίου, η οποία σύμφωνα με κάποιες ανεπίσημες πληροφορίες σφραγίζει το άνοιγμα σπηλαίου που ήταν αφιερωμένο στον Διόνυσο. Η εκκλησία βρίσκεται πράγματι «σφηνωμένη» ανάμεσα σε τεράστιους βράχους, οπότε πιθανώς αυτή η πληροφορία να είναι βάσιμη. Δίπλα από την εκκλησία υπάρχει πηγάδι. Στο εσωτερικό του υπάρχουν ελάχιστες παλιές τοιχογραφίες καθώς και αρχαία κιονόκρανα. Το παλαιό καθολικό του ναού έχει χαρακτηριστεί βυζαντινό μνημείο (Φ.Ε.Κ. 194Α/1923).¹

β. Λοιπά στοιχεία

Σύμφωνα με τον Καμπούρογλου: «Διά την Μονήν του Βρανά δεν περιεσώθησαν πληροφορίες. Προ ολίγων ετών είχομεν εύρει κάποιαν επιστολήν, ομιλούσαν διά χρεωστικήν απόδειξιν του κατά το έτος 1824 ηγουμένου Γερασίμου.

Εν άλλο σημείωμα εν τούτοις του 1834, κάτι μας λέγει δια το τέλος της αρχαιοτάτης αυτής Μονής, που συμβολίζει μίαν ακμήν και περικλείει ένα μυστήριο.

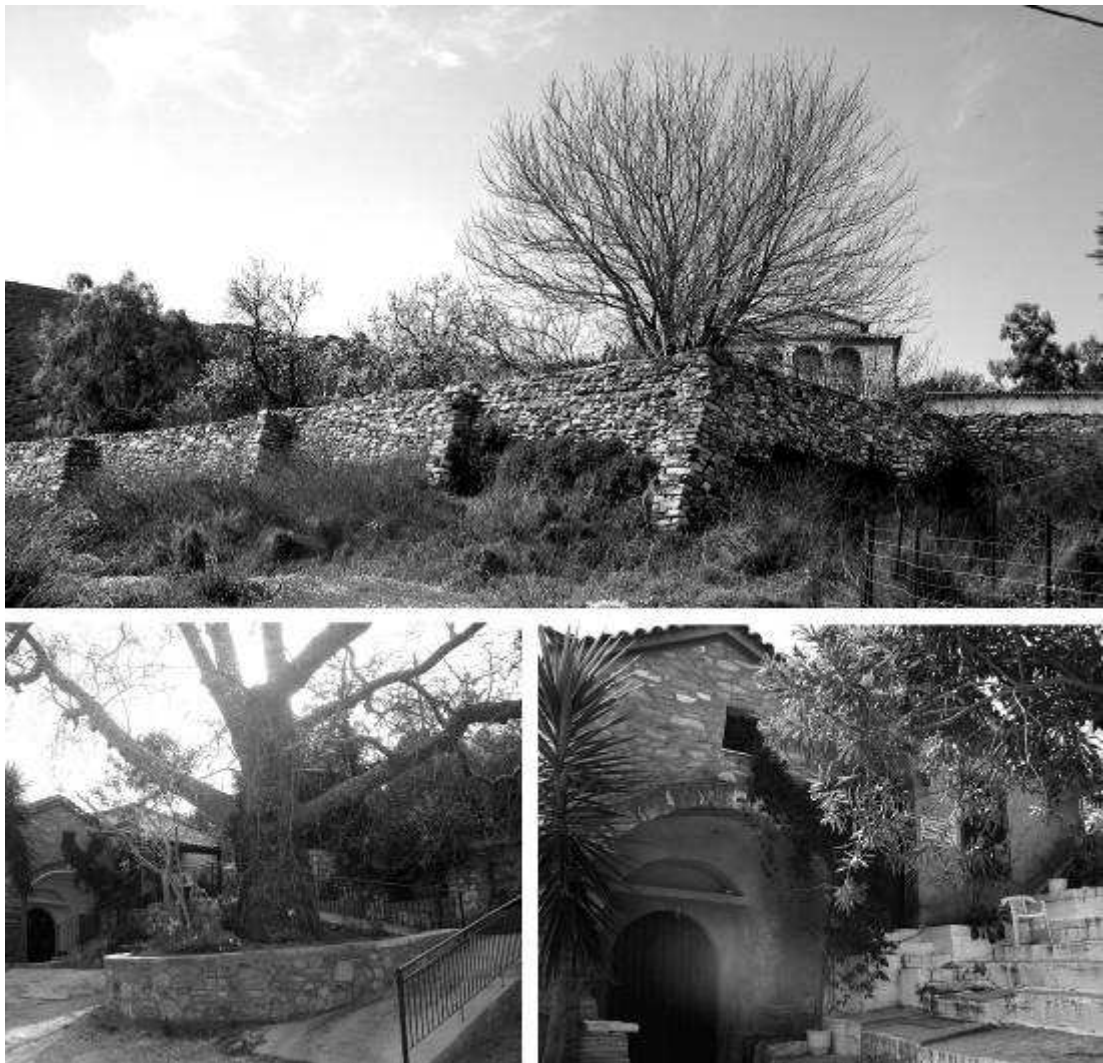
¹ Βλ. Νίκου Νέζη, «Τοπωνυμικά της Αττικής», εκδ. Ανάβαση (2013), σελ. 143.

Είχε λοιπόν τότε ο καϋμένος ο Βρανάς και “γιδοπρόβατα 670 και γελάδια 52 και φοράδια 18 και ζώα φορτικά, και βόδια του ζευγαριού”, και μελίσσια, και ελαιόδενδρα, και κελλιά, και ξενώνας, και σκεύη και Άγια λείψανα και τον ηγούμενον Γαβριήλ, και μοναχούς, εξ, και ένα τυφλόν».¹

Ίσως κάτι να μην καταλαβαίνω στο παραπάνω απόσπασμα, αλλά αδυνατώ να κατανοήσω για ποιό «μυστήριο» κάνει λόγο ο Καμπούρογλου.

Η μονή ήταν ερειπωμένη μέχρι και το 1960, οπότε οι καλόγριες Τιμοθέη Χριστοδούλου και Φωτεινή Χατζηδάκη, με προτροπή του ηγουμένου της μονής Πετράκη κατοίκησαν στη μονή με άδεια την οποία τους παραχώρησε η μονή Πεντέλης, μιας και ο Αγ. Γεώργιος ήταν μετόχι της. Εκείνη την εποχή η εκκλησία ήταν μισογκρεμισμένη και χωρίς στέγη, τα κελιά ασκεπή επίσης, και η μάνδρα μισογκρεμισμένη κι αυτή.²

Μια λιτή αναφορά από την επίσκεψή του στη μονή δίνει ο Άγγλος περιηγητής Peter Edmund Laurent: «Περάσαμε τη νύχτα σε ένα άθλιο μοναστήρι, αφιερωμένο στον Άγ. Γεώργιο. Από την εκκλησία τους οι μοναχοί έχουν μια εξαίσια θέα της πεδιάδας του Μαραθώνα, τη θάλασσα και την Εύβοια. Στην πόρτα υπήρχε ένα παλιό ανάγλυφο, για το οποίο οι άγιοι πατέρες μας είπαν ότι αρνήθηκαν να το πουλήσουν για εκατό πιάστρα».³

Πάνω: Τα τείχη της μονής. Αρ. Ο αιωνόβιος πλάτανος. Δεξ. Η πύλη της μονής.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ «ΟΑναδρομάρης της Αττικής», σελ. 21.

² www.apantaortodoxias.blogspot.gr

³ «Recollections of a Classical Tour», London (1821), σελ. 120.

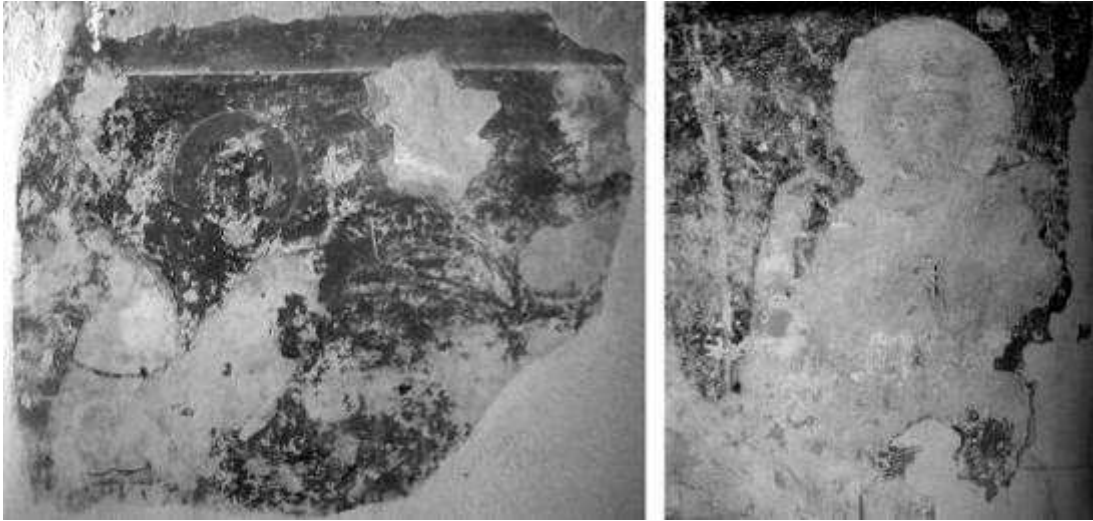
Ο Αγ. Γεώργιος και το καμπαναριό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η εκκλησία ανάμεσα στους βράχους. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό του αγ. Γεωργίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το πηγάδι του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι πηγές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 6

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ

1. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟΥ (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ)

α. Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Η εκκλησία βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες του λόφου Κουφός, απέναντι από τη μονή Πεντέλης (υψ. 465μ.). Πρόκειται για καμαροσκέπαστη βασιλική, η οποία στις δύο μεγάλες πλευρές της φέρει δύο τυφλά τόξα με διπλή καμπυλότητα. Στον κυρίως ναό υπήρχε προσκολλημένος ανοικτός νάρθηκας. Παλαιότερα, στο υπέρθυρο της εισόδου υπήρχε η χρονολογία ζψς' (=1578) η χρονολογία δηλ. ίδρυσης της μονής, πράγμα που σημαίνει ότι και η εκκλησία κτίστηκε παράλληλα με τη μονή.¹

Ο Πάλλης υποθέτει ότι κατάλοιπο του ανοιχτού νάρθηκα που αναφέρει ο Ορλάνδος, πρέπει να είναι το χαμηλό πεζούλι που περιβάλλει σήμερα το χώρο μπροστά από την είσοδο.²

Στην κόγχη του υπέρθυρου της εισόδου υπάρχει απεικόνιση του Αγίου Νικολάου ανάμεσα στο Χριστό και στη Θεοτόκο.

Ο ναός επισκευάστηκε αρχικά το 1936 και έπειτα το 1962, οπότε δε γνωρίζουμε ποια ήταν η αρχική του μορφή.

Από την εξωτερική παρατήρηση αυτό που έχω να σημειώσω είναι ότι στη δεξιά πλευρά της κόγχης του ιερού υπάρχει ένα «εξόγκωμα» το οποίο δεν μπορώ να καταλάβω τι σκοπό εξυπηρετεί στο συγκεκριμένο σημείο, στο χώρο δηλαδή του ιερού, εφόσον δεν πρόκειται για κάποιο παράπλευρο δωμάτιο. Κι αυτό διότι κοιτάζοντας το ίδιο σημείο από το εσωτερικό, αριστερά δηλαδή όπως βλέπουμε το ιερό, δεν υπάρχει καμία είσοδος που θα οδηγούσε σε ένα τέτοιο χώρο. Ίσως είναι μεταγενέστερη προσθήκη σε κάποιες από τις ανακαινίσεις του ναού. Αργότερα, στη σχετική με τα μεταβυζαντινά μνημεία της Αττικής μελέτη του Γιώργου Πάλλη είδα ότι και αυτός δεν αφήνει ασχολίαστη αυτή την λεπτομέρεια: «*Ιδιομορφία παρουσιάζει η κόγχη του ιερού, η οποία ενώ αρχίζει από νοτιοανατολικά να διαγράφεται ημικυκλική, αμέσως μετά τη μέση του ημικυκλίου και το πολεμιστροειδές άνοιγμά του προσαρτά μία ξεχωριστή τρίπλευρη αψίδα. Ο ναός καλύπτεται σήμερα με επιχρίσματα που δεν επιτρέπουν να διαπιστωθεί αν αυτή η τρίπλευρη αψίδα ανήκει σε παλαιότερη εκκλησία, όπως είναι πιθανό*».³

Μέρος των παλιών τοιχογραφιών του ναού περιορίζεται μόνο στη δεξιά πλευρά, στο τέμπλο και στην κορυφή της κόγχης του ιερού. Όμως κι αυτές οπωσδήποτε δεν είναι οι αρχικές τοιχογραφίες, φαίνονται αρκετά νεότερες και όχι του 16^{ου} αι. που χρονολογείται η εκκλησία.

β. Το νεκροταφείο

Ο χώρος αυτός αποτελούσε κάποτε το νεκροταφείο της μονής. Για το νεκροταφείο αυτό ο Δημ. Καμπούρογλου αναφέρει συνοπτικά: «*Εις τους πρόποδας λοιπόν του Κουφού είναι το κοιμητήριον των Πατέρων, εις το υπέρθυρον της μάνδρας του οποίου υπάρχει χρονολογία ερμηνευθείσα άλλοτε παρ' ημών, ως αποδίδουσα το έτος 1578.*

Εις αυτόν τον χώρον αναπαύονται απ' αίωνων και Ηγουμένοι αναδείξαντες την Μονήν και Καλόγηροι υπηρετήσαντες πιστώς αυτήν».⁴

Η μάνδρα σωζόταν μέχρι και τη δεκαετία του '80. Υπόλειμμα της μάνδρας σώζεται στη νότια πλευρά του ναού. Η αρχική της μορφή αποτυπώνεται στο σχέδιο του Ρώσου μοναχού Barsky.

¹ «Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω», Αθήναι, 1933, σελ. 192.

² «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία». Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007, σελ. 233.

³ Ο.π., σελ. 234.

⁴ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν.Καραβία, σελ. 66.

Ο Κιλίφης αναφέρει ότι το νεκροταφείο μεταφέρθηκε στη θέση του σημερινού κοιμητηρίου Παλαιάς Πεντέλης.¹ Πάνω στη νεόκτιστη εκκλησία του εν λόγω κοιμητηρίου βρίσκονται εντοιχισμένα αρκετά ανάγλυφα που δείχνουν αρκετά παλαιά. Πιθανώς να προέρχονται από το παλιό νεκροταφείο αλλά και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου.

Σε εκείνο λοιπόν το νεκροταφείο ο Καμπούρογλου διηγείται τη συνάντηση που είχε με ένα καλόγερο: «Ο τόπος, εις τον οποίον θάπτονται άνθρωποι λησμονημένοι και όπου κανείς θόρυβος επισκεπτών που κλαίνει ή που γελούν δεν ακούεται, έχει ομολογουμένως κάτι το εξαιρετικώς συγκινητικόν.

Μια φορά όμως που έτυχε να ξαναεπισκεφθώ το νεκροταφείον, δεν το ήύρα έρημον. Ένας καλόγηρος ήτον εκεί και έσκαβε.

– Καλημέρα, Πάτερ-Δανίλη.

– Καλώς ώρισες.

– Εργάζεσαι ;

– Ναι · ξεθάβω τα κόκκαλα δύο συναδέλφων μου.

Και μου έδειξε ένα δοχείον, και το κρασί που θα έπλενε τα οστά των.

Ετοιμαζόμουν να απομακρυνθώ από θέαμα που φέρει εις στενήν επαφήν τον άνθρωπον με τον θάνατον, όταν παρατήρησα επάνω εις το πεζούλι της εκκλησίας δύο κρανία τοποθετημένα αντιμέτωπα και πολύ πλησίον αλλήλων.

Αν είχαν χείλη, θα εφιλιούντο · αν είχαν δόντια, θα εδαγκάνοντο.

– Τι κρανία είναι αυτά, Δανίλη μου ;

– Α! Είναι τα κεφάλια αυτών που ξεθαύω. Στη ζωή τους μια καλημέρα δεν είπεν ο ένας στον άλλον. Γκρίνιαζαν απ' το πρωϊ ως το βράδυ...Και εγώ, σαν ήύρα τα κεφάλια τους, τάβαλα έτσι για να ιδώ, θα φαγωθούν και τώρα!;...

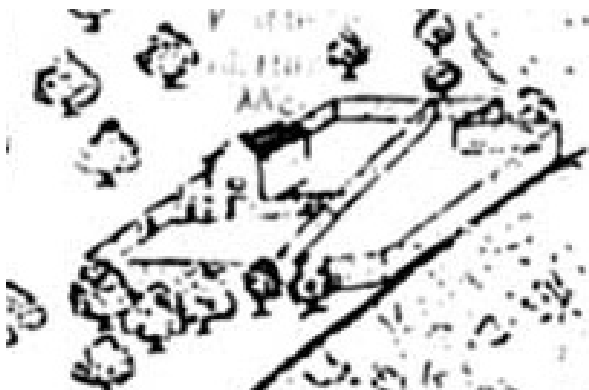
Τον συνεχάρην δια το εικονογραφημένον φιλοσοφικόν του σύστημα, αλλά και τον συνελυπήθην, που εγεννήθη προ αυτού ο Σαϊκόσπηρ».²

Ο Άγιος Νικόλαος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ «ΠΕΝΤΕΛΗ», τομ. Α', σελ. 145.

² Ό.π., σελ. 66-67.

Ο Άγ. Νικόλαος και η μάνδρα του νεκροταφείου.
(Λεπτομέρεια από το σχέδιο του Barsky)

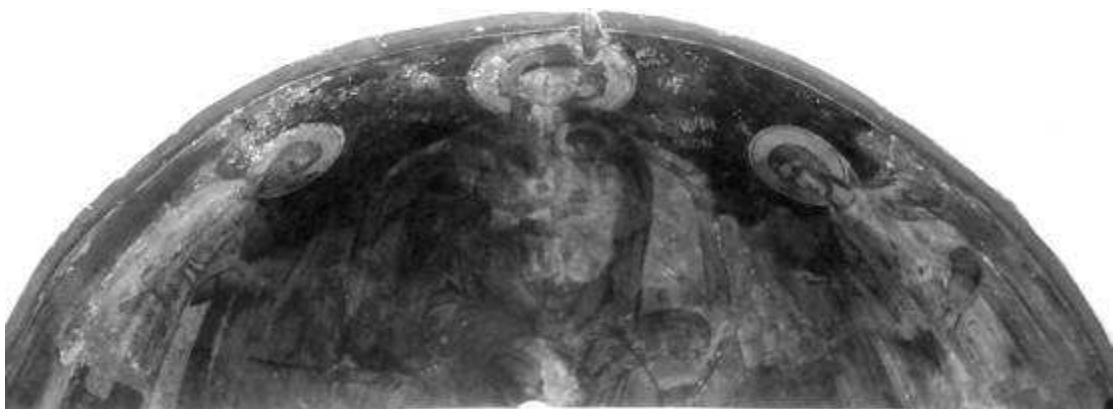
Αρ. Με βέλος σημειώνεται το πρόσθετο «δωμάτιο» κολλητά στην κόγχη του ιερού. Δεξ. Παλιά τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου στο υπέρθυρο της εισόδου της εκκλησίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

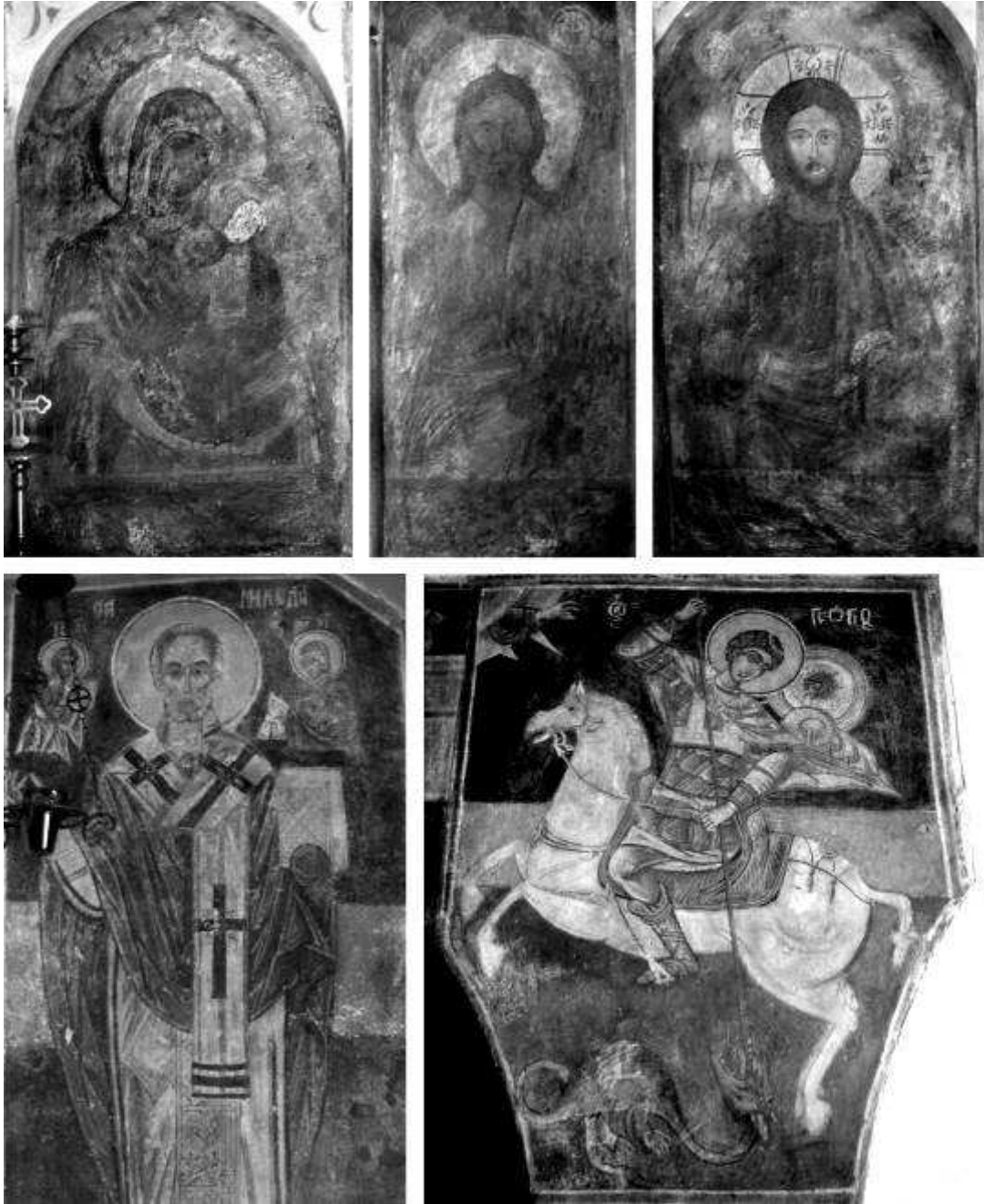
Το εσωτερικό της εκκλησίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι τοιχογραφίες στη δεξιά πλευρά του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η τοιχογραφία άνωθεν της κόγχης του ιερού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι τοιχογραφίες του τέμπλου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ανάγλυφα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ – ΓΕΝΕΣΙΟ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΠΙΚΕΡΜΙ)

Βρίσκεται στο μέσον της απόστασης που χωρίζει το Πικέρμι από την Νταού, δίπλα σε ρεματιά, και χρονολογείται στον 16^ο ή 17^ο αιώνα.

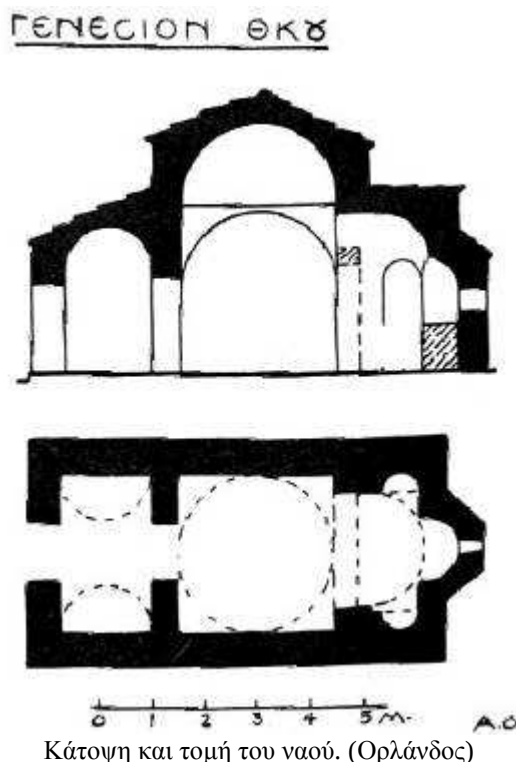
Ο ναός ταυτίζεται με το καθολικό το οποίο αναφέρεται σε σιγίλιο του 1611 του Πατριάρχη Νεόφυτου, αναφέρεται δε ως μονύδριο Γενεσίου της Θεοτόκου, κτήτορας του οποίου φέρεται ο Δημήτριος Αναδρομάρης.¹ Με αυτόν θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Πρόκειται για τριμερή μονόκλιτη βασιλική μετά τρούλου. Ο νάρθηκας καλύπτεται από εγκάρσια καμάρα ο δε κυρίως ναός από τυφλό ημισφαιρικό θόλο.²

Το δάπεδο της εκκλησίας είναι εξ ολοκλήρου στρωμένο με πελεκημένες μαρμαρόπλακες, οι οποίες ανήκουν μάλλον στο αρχαίο κτίσμα που βρισκόταν εκεί. Από το αρχαίο κτίσμα θα πρέπει να προέρχεται και ο ογκόλιθος (ασβεστωμένος όπως και ολόκληρη η εκκλησία) αριστερά από την είσοδο.

Ένα στοιχείο που δεν απαντάται σε καμία άλλη εκκλησία του βουνού είναι δύο χαράγματα στην κόγχη του ιερού που μοιάζουν με γυμνό δέντρο, και σε μικρότερη κόγχη δεξιά από το ιερό. Παραθέτω φωτογραφία από το χάραγμα της δεξιάς κόγχης, γιατί ο φωτισμός του χώρου δε μου επέτρεπε να φωτογραφήσω και το δεύτερο χάραγμα.

Από την παλιά διακόσμηση του ναού δε σώζεται τίποτε, πέρα από τρεις τοιχογραφίες στην πρόσοψη του ιερού.

¹ Ορλάνδος, «Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος», Αθήναι 1933, σελ. 182.

² Ορλάνδος, ό.π.

Το Γενέσιο της Θεοτόκου όπως ήταν παλιά. (Ορλάνδος)

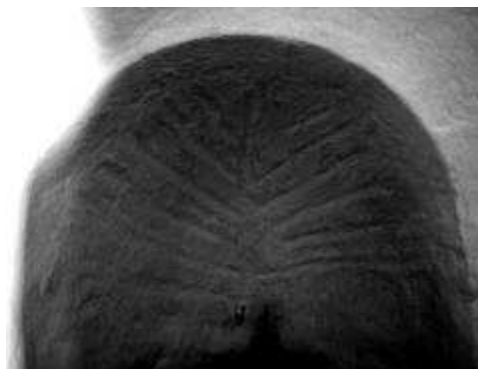
Η εκκλησία σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό της εκκλησίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το χάραγμα του «δέντρου». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ ΤΟΥ ΓΕΡΑΚΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΛΗΝΗΣ

α. Ο Ιέρακας

Την εποχή που ο Τιμόθεος έκτιζε τη μονή, υπήρχε στον Γέρακα μεγάλος ελαιώνας. Το τεράστιο αυτό κτήμα ανήκε αρχικά στον αθηναϊκής καταγωγής Μέγα Λογοθέτη Ιέρακα, για τον οποίο ο Καμπούρογλου γράφει τα ακόλουθα: «...*Η οικογένειά του, φαίνεται ότι διέμενεν ή είχε κτήσεις κατά το Πεντελικόν, και δεν είναι ακριβές το σημειούμενον εις ένα χρονικόν, ότι ήτο Κωνσταντινουπολίτης. [...] Ο Ιέραξ αυτός ήλθεν εις τας Αθήνας Εξαρχικώς περί το έτος 1578. Επειδή δε ο χρόνος της αφίξεώς του συμπίπτει με τους χρόνους της ιδρύσεως της Μονής του αγίου Τιμοθέου, όστις συναθροίσας τους ανά το Πεντελικόν ταλαιπωρουμένους ασκητάς ίδρυσε την Πεντέλην, φαίνεται ότι ο Ιέραξ μάλλον εδώρησε, και δεν επώλησεν εις την αρτισύστατον Μονήν τον οικογενειακό του ελαιώνα, αποτελούμενο, ως αναγράφουν τα Χρονικά, από τριακόσια ελαιόδενδρα. [...] Εις τα 300 ελαιόδενδρα του Ιέρακος προσετέθησαν κατόπιν και ικανά άλλα εκ διαφόρων δωρεών των ευλαβών Αθηναίων προς τη Μονήν της Πεντέλης. [...] Κατόπιν απεκτήθησαν τα λεγόμενα Ακαμάτικα ελαιόδενδρα και άλλα... Εις 2860 δε ηριθμούνται ταύτα κατά το έτος 1870...*»¹

Το παραχωρηθέν από τους Τούρκους κτήμα του Ιέρακα εκτός από ελαιόδενδρα είχε επίσης αμπελώνες και πεύκα. Υπήρχε περιτοίχισμα στο κτήμα με αρχοντικό πύργο της οικογένειας. Όπως γράφει ο Κύριλλος Δέγλερης: «...*Περί δε του περιτοιχίσματος του Γέρακος δεν είναι γνωστό εάν ο πλούσιος Ιέραξ έκαμεν αυτό ή ο Κήτωρ της Μονής Πεντέλης. Χάριν όμως του ρέοντος ύδατος δεν περιτοίχισαν μόνον τα επτακόσια ελαιόδενδρα, αλλά και αρκετόν αγρόν επί του οποίου εφύτευσαν οι μετά τον κήτορα ηγούμενοι τα υπόλοιπα ελαιόδενδρα και ίδια τα λεγόμενα Ακαμάτικα και ούτως γέμισε το περιτοιχίσμα του ελαιώνα του Γέρακα, το οποίο περιείχε ελαιόδενδρα δύο χιλιάδες οκτακόσια εξήκοντα υπό διαφόρων αγορασθέντα, εφύτευσε δε και ετοιχογύρισε τον άνωθεν και πλησίον της Μονής εκτεταμένον αμπελώνα...*»²

Ο λαός ονόμαζε την περιοχή «εις του Γέρακα», και έτσι καθιερώθηκε η ονομασία Γέρακας για την περιοχή. Το κτήμα αυτό δώρησε ή πούλησε ο Ιέρακας στον Τιμόθεο, όταν ο πρώτος ήρθε στην Αθήνα έπειτα από πρόσκληση της Αγίας Φιλοθέης. Η Φιλοθέη εκείνη την εποχή βρισκόταν σε σύγκρουση με τον Τιμόθεο. Ο Ιέρακας μπορεί να δικαίωσε τη Φιλοθέη, όμως έκρινε πως το κτήμα έπρεπε να δοθεί στον Τιμόθεο για να τον εξευμενίσει, επειδή τάχθηκε υπέρ της Φιλοθέης ως προς τις μεταξύ τους έριδες.³

Η εκμετάλλευση της γης του Γέρακα από τους μοναχούς της μονής Πεντέλης, οδήγησε στη δημιουργία πολλών ασκητηρίων, κτισμένων με υλικά από αρχαία κτίσματα, και γι' αυτόν το λόγο όλα τα ναΐδρια του Γέρακα, αλλά και της Παλλήνης, κτίστηκαν την ίδια εποχή (16^{ος} - 17^{ος} αιώνας). Αυτά παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω.

β. Άγιος Γεώργιος (Γέρακας)

Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Είναι εκκλησία του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα, την οποία μνημονεύει ο Καμπούρογλου: «*Μέσα εις το ιερόν του Γέρακα δάσος, υψούτο άλλοτε ο θόλος περικαλλούς βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου, οικογενειακής εκκλησίας, ως φαίνεται των Λογοθετών τούτων.*»⁴ [...] *Τώρα τα πάντα*

¹ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Καραβίας, σελ. 12-13.

² Δημ. Καμπούρογλου: «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων, τομ. Α', σελ. 391, Εκδ. Αλέξανδρου Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1889.

³ Και τελικώς, όχι απλά μαλώνουν οι «άγιοι», όπως διερωτάται κάπου ο Καμπούρογλου, αλλά η συμπεριφορά και οι αντιδράσεις τους είναι τόσο «θεόπνευστες», ώστε εξαιτίας της διαμάχης τους, ο μεν Τιμόθεος απαγόρευσε την είσοδο γυναικών στη μονή του, η δε Φιλοθέη απαγόρευσε στους άντρες να εισέρχονται στη μονή του Αγ. Αντρέα στα Πατήσια. Και από αυτή την ιστορία τελικά μαθαίνουμε πώς ένας οργισμένος άγιος εξευμενίζεται μόνο με την απόκτηση περιουσίας (βλ. κτήματα Γέρακα).

⁴ Η περιοχή του Γέρακα οφείλει την ονομασία της στον αθηναϊκής καταγωγής Λογοθέτη του πατριαρχικού θρόνου Ιέρακα. Περί αυτού βλ. κεφ. 6.

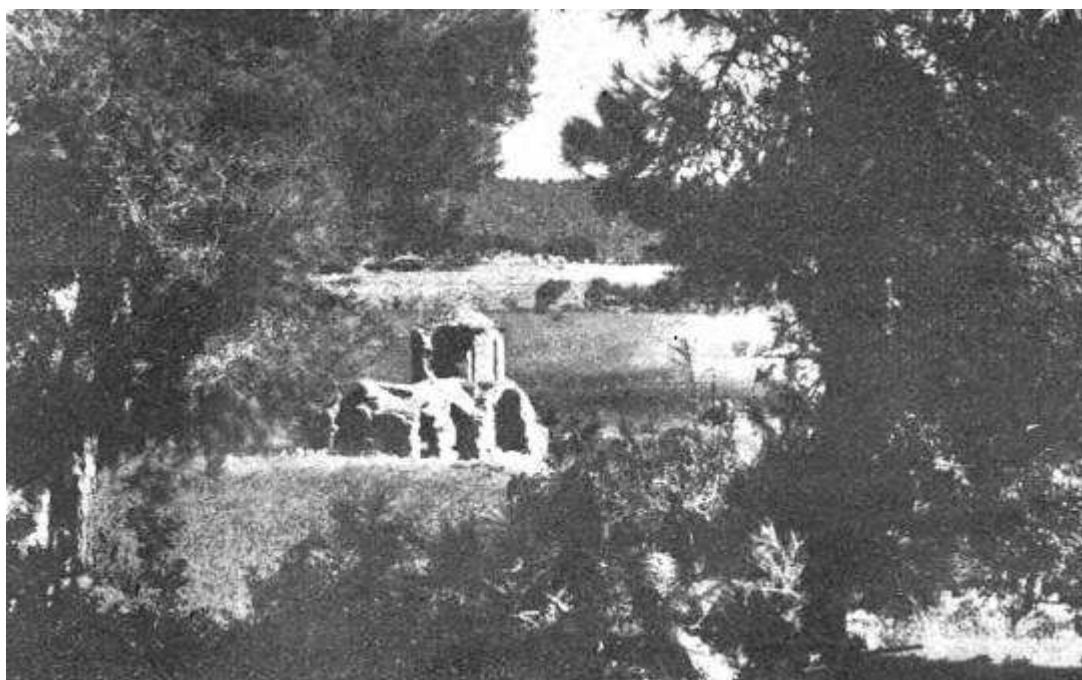
κατέπεσαν εις ερείπια. Ατυχώς δε, ο ήχος των λίθων που πέτουν από τα παλιά τοιχώματα, η-
μπορεί να εμπνεύση έναν ποιητήν και να συγκινήση ένα διαβάτην, αλλά δεν πλουτίζει τον ιστο-
ριοδίφον τα σημειώματα».¹ Ο Ορλάνδος με τη σειρά του γράφει τα εξής: «Είναι ναός τύπου
σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά τρούλλου, όστις λόγω της σμικρότητος των διαστάσεων του
κτηρίου δεν στηρίζεται επί ελευθέρων εσωτερικών στηριγμάτων αλλ' επί τεσσάρων τετραγώνων
όγκων τοιχοποιίας πληρούντων τας τέσσαρας γωνίας του τετραγώνου. Τοιούτος τύπος ναού
απαντά και αλλαχού, ως π.χ. εις τον ναόν του Σωτήρος εις Πλατανίτι της Αργολίδος, εις τον
ναόν Αγ. Γεωργίου παρά το Μάζι της Μεγαρίδος κλπ.

Ο οκταγωνικός τρούλλος του ναού κατεσκευασμένος διά κανονικών πωρολίθων εσώζετο μέ-
χρι προ δεκαπενταετίας· σήμεραν δυστυχώς έχει καταπέσει.

Η περιγραφείσα διάταξις αφορά το ανατολικόν ήμισυ του εξεταζομένου κτηρίου, όπερ είναι
βυζαντινών χρόνων. Αργότερον εις το παλαιόν κτήριο προσετέθη προς Δ. Διπλούς νάρθηξ,²
εκάτερον των τμημάτων του οποίου καλύπτεται δι' εγκαρσίου καμάρας, διακοπτομένης εν τον
μέσω υπ' άλλης στενοτέρας τοποθετημένης υψηλότερον κατά τον κύριον άξονα του κτηρίου».³

Το όνομα της εκκλησίας

Τόσο ο Καμπούρογλου όσο και ο Ορλάνδος ονομάζουν την εκκλησία Άγιο Γεώργιο. Σε μια
παλιά φωτο της εκκλησίας που παραθέτει ο Ορλάνδος (βλ. παρακάτω) φαίνεται ολοκάθαρα
ότι τα ερείπια μοιάζουν απόλυτα με τα ερείπια της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Θεολό-
γου τα οποία είναι ορατά και σήμερα. Πρόκειται τελικά για την ίδια εκκλησία ή για δύο δια-
φορετικές;

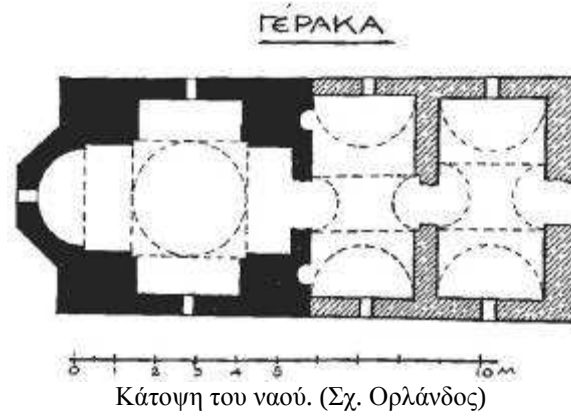

Ο Αγ. Ιωάννης στον άλλοτε δασωμένο Γέρακα. (Φωτ. Μ. Ζίφος, βλ. Ορλάνδος)

¹ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 14.

² Οι νάρθηκες του ναού είναι του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα.

³ «Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος», Αθήναι 1933, σελ. 178.

Τα ερείπια του Αγ. Ιωάννη όπως ήταν παλιά. (Φωτ. «Παλληνεύς»)

Τα ερείπια του Αγ. Ιωάννη σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ερείπια του Αγ. Ιωάννη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Άγιος Ιωάννης (Γέρακας)

Η εκκλησία αυτή βρίσκεται ανατολικά του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου και πρόκειται για μικρή (5.00×7.20 μ.) καμαροσκέπαστη βασιλική με κυκλική αψίδα ιερού και κτιστό τέμπλο. Την εποχή που την επισκέφθηκε ο Ορλάνδος, η θολωτή οροφή της είχε ήδη καταπέσει.¹

δ. Άγιος Γεώργιος (Γέρακας)

Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

Μια δεύτερη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού, στον περίβολο του νεκροταφείου της περιοχής. Πρόκειται για κτίσμα του 16^{ου} ή 17^{ου} αιώνα. Ο ναός έχει διαστάσεις 4.60×6.70 μ., και είναι μικρή καμαροσκέπαστη βασιλική, με ημιεξαγωνική αψίδα ιερού. Σε κάθε μακρά πλευρά του σχηματίζονται δύο τυφλά τόξα.²

Στην πρόσοψη του ναού, πάνω από την είσοδο είναι εντοιχισμένη αρχαία μαρμάρινη λήκυθος και μαρμάρινο ανθέμιο, αβεστωμένα σήμερα. Στην τοιχοποιία του ναού παρατηρούνταν μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αρχαία επιτύμβια μνημεία και κιονίσκοι.

Αυτά καλύφθηκαν πλήρως από ασβεστοκονίαμα σε μια ανακατασκευή, που έγινε πιθανώς περί τα τέλη της δεκαετίας του '70.

Το τέμπλο

Στο ναό σώζεται το ανάγλυφο επιστύλιο του παλιού τέμπλου, το οποίο κοσμείται από ελαφρά ανάγλυφη διακόσμηση. Στο πάνω μέρος του φέρει κουφικά³ διανθισμένα θέματα και στο

¹ Ό.π., σελ. 179.

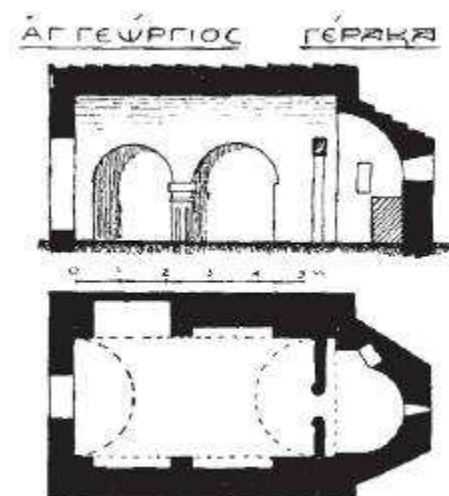
² «Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος», Αθήναι 1933, σελ. 180.

³ Τα κουφικά είναι είδος κεραμοπλαστικού διάκοσμου που μιμούνται την παλιά τετράγωνη αραβική γραφή.

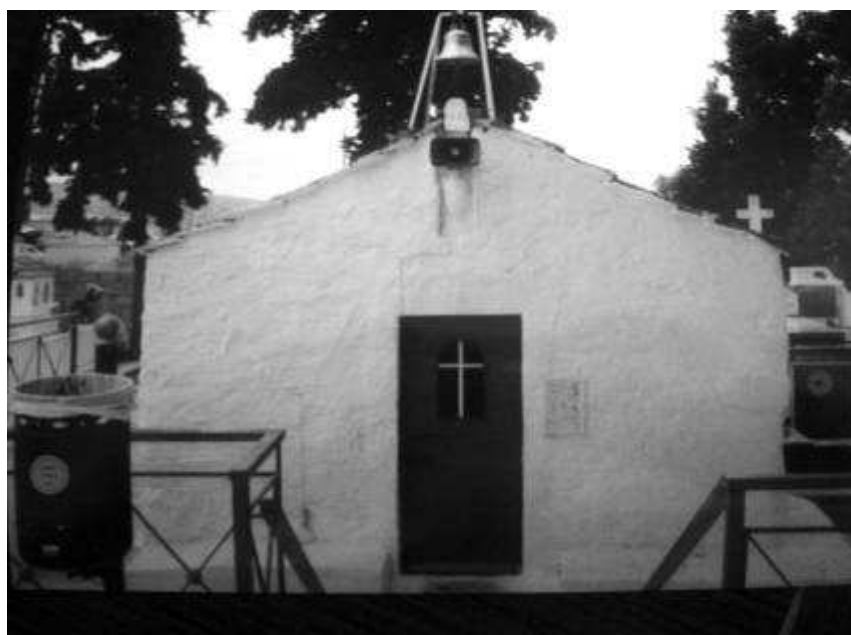
κάτω μέρος συμπλεκόμενους κύκλους που περικλείουν μικρά άνθη και πτηνά. Στο μέσο εικονίζεται μεγάλος σταυρός με δύο πτηνά κάτω από αυτόν. Το πώρινο επιστύλιο έχει σήμερα επιχρωματιστεί με χρυσή βαφή. Στην αριστερή πλευρά του τέμπλου βρίσκεται εντοιχισμένο μαρμάρινο θωράκιο με μεγάλο σταυρό.¹

Οι τοιχογραφίες

Οι τοιχογραφίες του ναού βρίσκονται σε κακή κατάσταση εξαιτίας κάποιας πυρκαγιάς μικρής έκτασης που ξέσπασε στο εσωτερικό του ναού μετά τα μέσα του 1930. Αυτό συμπεραίνεται από την ολοκληρωτική καταστροφή τους σε πολλά σημεία, αλλά και από τα ίχνη των περιγραμμάτων των τοιχογραφιών χωρίς χρώματα. Υπάρχουν και κάποιες τοιχογραφίες που σώζουν ίχνη χρωμάτων, αλλά αυτές έχουν επικαλυφθεί με κάπνα από τα κεριά και τα καντήλια. Τα θέματα που διακρίνονται σε αυτές είναι ο Άγιος Γεώργιος δεξιά της Ωραίας Πύλης, η Παναγία σε δόξα με τον Χριστό, και οι τρεις Ιεράρχες στην αψίδα του ιερού βήματος.

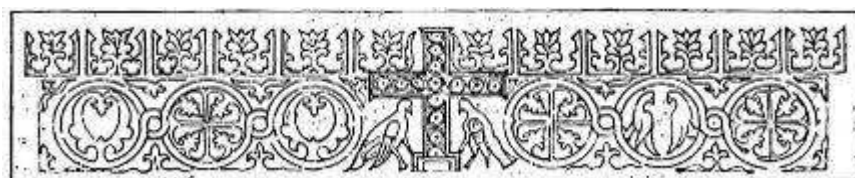

Κάτοψη και τομή του ναού. (Ορλάνδος)

Ο Αγ. Γεώργιος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Βλ. Ορλάνδος, ό.π., και Άγγελος Κοκκαλιάρης «Τα μεταβυζαντινά ναύδρια του Γέρακα», σελ. 471.

Σχεδιαστική αναπαράσταση του επιστύλιου. (Ορλάνδος)

Το ανάγλυφο επιστύλιο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Άγιοι Θεόδωροι (Γέρακας)

Βρίσκεται στη θέση *Αγκούπι*. Δίπλα στην εκκλησία υπάρχουν τάφοι οι οποίοι θεωρούνται πως ανήκουν στον Ιέρακα όπως γράφει ο Ορλάνδος, ενώ επίσης σημειώνει : «*Είναι μικρά καμαροσκέπαστος βασιλική, ηρειπωμένη, διατηρούσα εις την κόγχην τοιχογραφίας της Πλατυτέρας και Ιεραρχών. Διαστάσεις 4.00 × 5.40*».¹

στ. Άγιοι Πάντες (Γέρακας)

Μονόκλιτη βασιλική του 16^{ου} αιώνα, η οποία εγκαινιάστηκε από τον Τιμόθεο. Σήμερα δε σώζεται τίποτε από τον αρχικό ναό. Η εκκλησία αναστηλώθηκε εκ θεμελίων από τον Πέτρο Ν. Κορρό² το 1918, ή στα τέλη του 1920, κατά την αφήγηση της Ι. Χατζησωτηρίου, κόρης του Π. Κορρού.³ Ο Ορλάνδος αναφέρει την ύπαρξη πολλών αρχαίων καταλοίπων επί της τοιχοποιίας του ναού από τα οποία δε σώζεται τίποτε σήμερα.

Δυτικά του ναού υπάρχει επιμήκης κεραμοσκεπές κτίσμα που κατά τον Γ. Πάλλη ίσως αποτελεί μέρος του παλαιού μοναστηριακού μετοχίου.⁴ Ο αρχαιολόγος Άγγελος Κοκκαλιάρης αναφέρει και την ύπαρξη δύο ημιυπόγειων θολωτών χώρων, τον έναν από τους οποίους ο Κορρός μετέτρεψε σε πατητήρι.

ζ. Ερειπωμένο ναύδριο (Γέρακας)

ΒΔ του Αγ. Γεωργίου υπάρχει ερειπωμένη εκκλησία με άγνωστη μέχρι στιγμής ονομασία. Παλιότερα η εκκλησία ήταν καμαροσκέπαστη με διαστάσεις 5.10 × 8.20 μ. ενώ η ανίδα του ιερού ήταν ημικυκλική.⁵

η. Άγιος Δημήτριος (Γέρακας)

Βρίσκεται δίπλα από τον Άγ. Ιωάννη. Γύρω από την εκκλησία υπάρχουν ογκόλιθοι προερχόμενοι από αρχαίο ιερό. Χρονολογείται κατά τα τέλη του 16^{ου} με τις αρχές του 17^{ου} αιώνα.

Στη μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγ. Δημητρίου, βρίσκονται πολλά ασβεστωμένα μαρμάρινα τεμάχια αρχαίου κτίσματος. Τα περισσότερα αποτελούν τον περίβολο της εκκλησίας,

¹ Ό.π. σελ. 180.

² Ο Κορρός ήταν πρόεδρος Παιανίας και ήταν μεγάλος κτηματίας. Αγόρασε από τη μονή και το κτήμα αυτό όπου βρίσκεται ο ναός των Αγίων Πάντων.

³ Ορλάνδος, ό.π., σελ. 187, και Κυλίφης, «ΠΕΝΤΕΛΗ», том Α', σελ. 160.

⁴ «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία». Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007, σελ. 235.

⁵ Ορλάνδος, ό.π.

ενώ κάποια άλλα βρίσκονται εντοιχισμένα σε αυτή. Στο εσωτερικό της δεν υπάρχουν άλλα ίχνη. Μάλλον κι αυτά ανήκουν σε κάποιο αρχαίο ιερό.

Τα αρχιτεκτονικά υλικά για την κατασκευή του Αγ. Δημητρίου αποσπάστηκαν από άλλα παλαιότερα οικοδομήματα που υπήρχαν στην Παλλήνη και στον Γαργητό. Δε διακρίνεται πλέον τίποτε από αυτά λόγω της επικάλυψής τους από ασβεστοκονίαμα.¹ Στα τέλη της δεκαετίας του '70 έγιναν επεμβάσεις τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Οι τοιχογραφίες της Πλατυτέρας και της Άκρας Ταπεινώσεως επικαλύφθηκαν από ασβέστη.

Κατά τον Ορλάνδο: «Είναι μικρά, μονόκλιτη καμαροσκέπαστος βασιλική, διαστ. 4,25 × 6,30, μεθ' ημιεξαγωνικής αψίδος ιερού. Εσωτερικώς διατηρεί εν τω ιερώ τοιχογραφίας της Πλατυτέρας και της Άκρας Ταπεινώσεως».²

Η ηγουμένη Φιλοθέη Δασκαλάκη αναφέρει ότι το ναύδριο κτίστηκε από τον άγ. Τιμόθεο.³

Μια παράδοση λέει πως ο Άγιος Δημήτριος μαζί με τον Άγιο Γεώργιο συνδέονταν μέσω υπόγειας στοάς. Ανάμεσα στα δύο εκκλησάκια υπήρχε μονοπάτι που οδηγούσε στη ρεματιά του Χαρβατίου, στην Παλλήνη.

θ. Αγία Αικατερίνη – Άγιος Αγάπιος (Γέρακας)

Πρόκειται για ερειπωμένο ναύδριο, άλλοτε καμαροσκέπαστο, με διαστάσεις 5,10 × 8,20 μ., καταγεγραμμένο ως «ηρειπωμένον ναύδριον» από τον Σωτηρίου. Η αψίδα του ιερού είναι ημικυκλική. Η τοιχοδομία του ναού αποτελείται από μικρούς λίθους, τμήματα υδραυλικού κονιάματος και παλαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.⁴

ι. Άγιος Βασίλειος (Γέρακας)

Πρόκειται για χαμένο ναύδριο. Τα ερείπια σώζονταν μέχρι τα τέλη του 1960.

ια. Άγιος Ιωάννης ο Αποκεφαλιστής (Γέρακας)

Κοντά στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό του Γέρακα βρίσκεται η εκκλησία του Αγ. Ιωάννη του Αποκεφαλιστή, κατά πάσα πιθανότητα παλαιοχριστιανική, σύμφωνα με ένα επίθημα με φύλλα καλάμου και σταυρό της εποχής εκείνης όπως αναφέρει ο Ορλάνδος. Κατά τον ίδιο: «Απετέλει άλλοτε μετόχιον της Μ. Πεντέλης. Είναι μονόκλιτος καμαροσκέπαστος βασιλική διαστ. 4.85 × 10,20, μετά νάρθηκος. Φέρει εσωτερικώς αξίας λόγου τοιχογραφίας του 17^{ου} ή 18^{ου} αι.».⁵

Δίπλα στο ναό υπήρχε πατητήρι, λιοτριβί και πολλά κελιά, που ξαπόστειναν οι μοναχοί όταν τελείωναν τη δουλειά τους. Υπήρχαν πολλά πηγάδια που πήγαιναν από την πηγή του Γέρακα.

Κατά τις εργασίες οικοδόμησης του ενοριακού ναού, στα τέλη του 1970, βρέθηκαν πολλοί αμφορείς, αρχαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του ναυδρίου. Τότε σώθηκε μόνο ένα τμήμα τοιχογραφίας στην κάτω ζώνη του βόρειου τοίχου του ναού.

ιβ. Άγιος Νικόλαος (Παλλήνη)

Βρίσκεται πλάι ακριβώς στο ρέμα της Παναγίτσας. Κατά τον Ορλάνδο: «Είναι ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλλου, ολοσχερώς επισκευασθείς προ πεντηκονταετίας. Διαστάσεις 6.50 × 9.80».⁶

¹ «Τα Μεταβυζαντινά Ναύδρια του Γέρακα».

² Ο.π.

³ «Φωνή του Γέρακα»: Άγιος Τιμόθεος, αρ. φύλλου 42, σελ. 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1994, Αρχείο Πολιτιστικού Συλλόγου Γέρακα «Η Πηγή».

⁴ «Τα Μεταβυζαντινά Ναύδρια του Γέρακα».

⁵ «Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος», Αθήνα 1933, σελ. 179.

⁶ Ορλάνδος, ό.π., σελ. 181.

Η επισκευή έγινε από τον Ι. Θεοφιλάτο. Στην αυλή της εκκλησίας υπάρχει προτομή του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ο οποίος έψελνε συχνά σε αυτή την εκκλησία, φιλοξενούμενος από το φίλο του Θεοφιλάτο.

ιγ. Άγιος Αθανάσιος (Παλλήνη)

Η εκκλησία βρίσκεται δυτικά του χωριού Χαρβάτι και εντός χώρου νεκροταφείου. Ο σημερινός ναός χτίστηκε πάνω από παλαιότερη τρίκλιτη βασιλική. Σύμφωνα πάντα με τον Ορλάνδο: *«Είναι μονόκλιτος καμαροσκέπαστος βασιλική μετά μεγάλης ημιεξαγωνικής αψίδος ιερού. Εφ' εκατέρας των μακρών αυτής πλευρών φέρει ανά δύο τυφλά τόξα. Έχει κτισθεί επί της θέσεως αρχαιότερας τρικλίτου βασιλικής, ης διακρίνονται τμήματα των τοίχων».*

Οι Άγιοι Θεόδωροι όπως ήταν παλιά. (Από το βιβλίο «Η ιστορία του Γέρακα και της Πηγής», εκδ. Σύλλογος “ΠΗΓΗ”)

Οι Άγιοι Πάντες όπως ήταν παλιά. (Από το βιβλίο «Η ιστορία του Γέρακα και της Πηγής», εκδ. Σύλλογος “ΠΗΓΗ”) Σήμερα η πανοραμική φωτογράφιση του ναού είναι αδύνατη.

Ο Αγ. Δημήτριος όπως ήταν παλιά. (Φωτ. Από το βιβλίο Η ιστορία του Γέρακα και της Πηγής, εκδ. Σύλλογος “ΠΗΓΗ”)

Η σημερινή μορφή του ναυδρίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες του Αγ. Δημητρίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

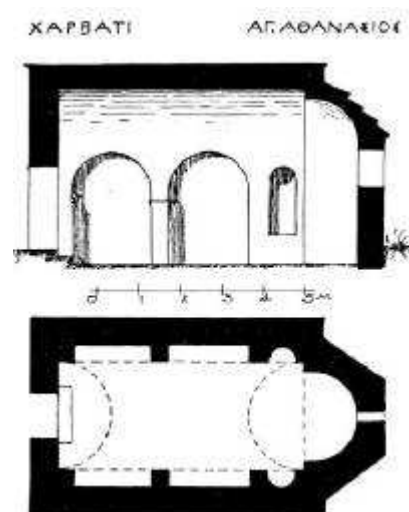
Ο Άγιος Νικόλαος όπως ήταν παλιά. (Φωτ. από www.pallini.gr)

Άλλη μια παλιά εικόνα της εκκλησίας. (Φωτ. από www.pallini.gr)

Ο Αγ. Νικόλαος σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ο Άγιος Αθανάσιος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) Δεξ. Κάτοψη και τομή του ναού. (Ορλάνδος)

4. ΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ ΤΗΣ ΚΗΦΙΣΙΑΣ

α. Σαράντα Μάρτυρες ή Άγιοι Σαράντα

Περιγραφή της εκκλησίας

Η εκκλησία βρισκόταν επί της λεωφόρου Κηφισίας, λίγο πριν τον Πλάτανο, ώσπου το 1991, με απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου μεταφέρθηκε λίγο ψηλότερα στο λόφο του Αγ. Δημητρίου, χάριν της διαπλάτυνσης της λεωφόρου.¹ Είναι μικρή ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αψίδα ιερού² και χρονολογείται στα μέσα του 16^{ου} αιώνα· συγκεκριμένα το 1560. Στην τοιχοποιία του ναού υπάρχουν πολλά μαρμάρινα τεμάχια και λοιπά αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίου κτίσματος.

Τοιχογραφίες

Ο Ορλάνδος γράφει πως οι αγιογραφίες είναι των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Αυτό ήταν λάθος, διότι σύμφωνα με άλλους ερευνητές, οι τοιχογραφίες δημιουργήθηκαν από τον μοναχό Νικόλαο το 1562, δύο χρόνια δηλ. μετά την ανέγερση του ναού.³ Και πράγματι, στο πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών υπάρχει χάραγμα με τη χρονολογία 1561 και το όνομα του ζωγράφου Νικολάου.⁴ Το δεύτερο στρώμα ανήκει στην όψιμη Τουρκοκρατία.

Οι Σαράντα Μάρτυρες στην Κηφισιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Πληροφορίες για το ιστορικό της μεταφοράς βλ. www.kifisiotikanea.wordpress.com: «Η μετακόμιση των Αγίων Σαράντα από τη Λ. Κηφισίας στον Άγιο Δημήτριο», Τρίτη, 12 Μαρτίου 2013.

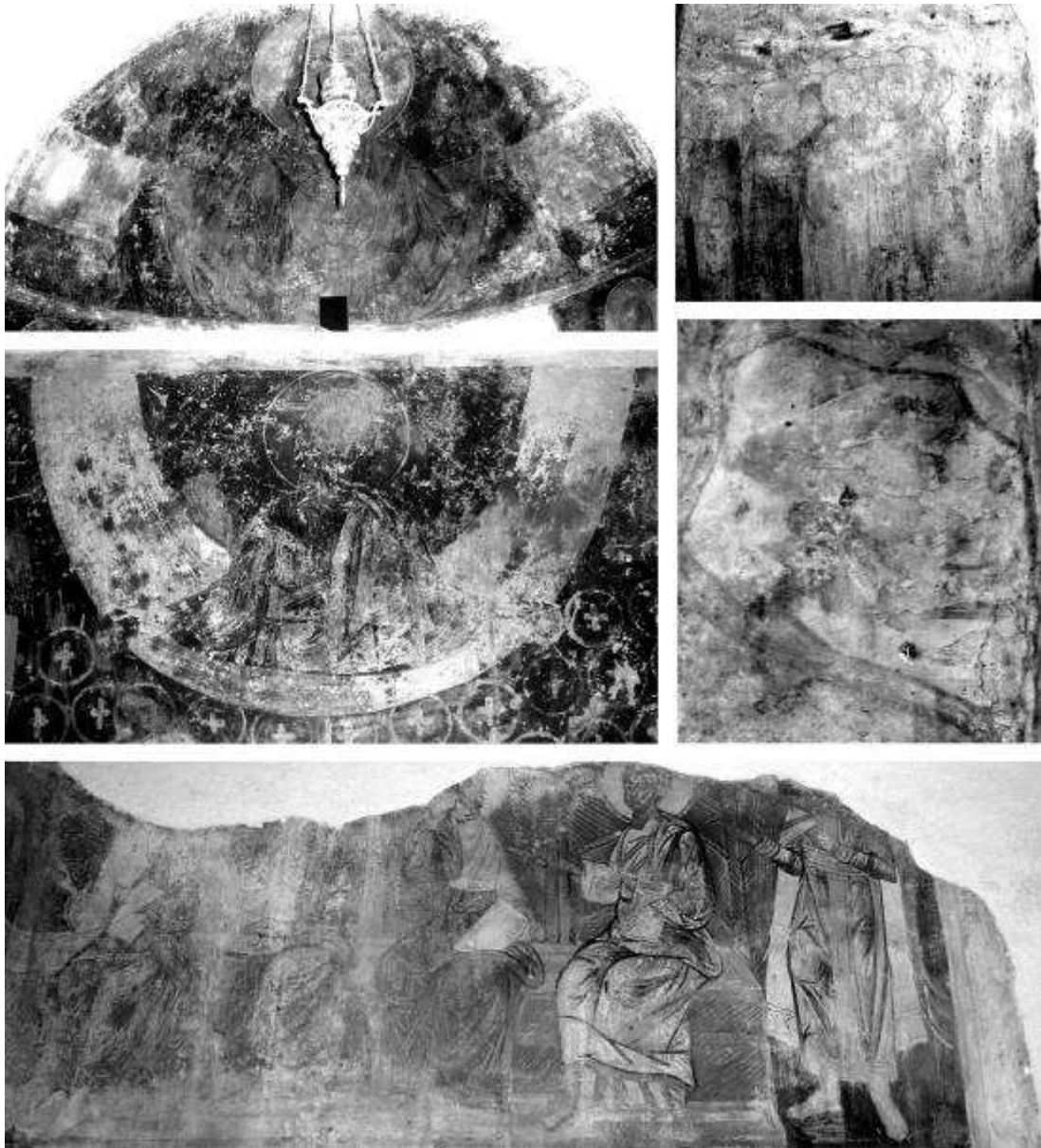
² Ορλάνδος, ό.π., σελ. 204.

³ Βλ. www.sbaa.gr

⁴ Πάλλης, ό.π., σελ. 266.

Παλιές τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Άγιος Δημήτριος

Στη θέση του σημερινού ναού προϋπήρχε παλαιότερη εκκλησία, η οποία κατεδαφίστηκε όταν άρχισε η ανέγερση της νεότερης, πριν από το 1882. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για τον παλιό ναό.

γ. Άγιοι Θεόδωροι (παλαιού κοιμητηρίου)

Είναι μονόκλιτη βασιλική η οποία χρησίμευσε ως ναός για το παλιό νεκροταφείο της Κηφισιάς. Όταν την επισκέφθηκε ο Ορλάνδος, πριν από το 1933, τα μόνα που είχαν απομείνει από το ναό ήταν ένας κίονας με κιονόκρανο.¹

Το 2007 ανακαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ταυτίστηκαν από τους αρχαιολόγους με το ναό των Αγίων Θεοδώρων. Κατά την περιγραφή του Πάλλη: «...απόκείται μεγάλες λιθόπλινθοι –οι δύο μαρμάρινες– και ένας κυλινδρικός βωμός με ανάγλυφα βουκράνια.

¹ Ο.π.

Κάποια ελάχιστα ίχνη τοίχου (;) διακρίνονται στα δυτικά, κατά μήκος της οδού Κυριακού».¹ Κατά τη δική μου επίσκεψη στα ερείπια, ο κυλινδρικός βωμός απουσίαζε.

Επίσης, κατά τις ανασκαφές αποκαλύφθηκαν 20 τάφοι· γεγονός που οδήγησε στο συμπέρασμα πως ο ναός είχε κοιμητηριακή χρήση. Από τις ταφές αυτές τέσσερις βρέθηκαν στο εσωτερικό του ναού και 16 εξωτερικά αυτού. Κατά την περιγραφή: «Όλοι σχεδόν οι τάφοι έφεραν επάλληλες ταφές και αρκετοί από αυτούς και ανακομιδές. Οι ταφές ήταν ως επί το πλείστον κτερισμένες με κοσμήματα, σταυρούς και αγγεία. Από τα ευρήματα της ανασκαφής τεκμηριώνεται η χρήση του χώρου ως κοιμητηρίου ήδη από τον 9^ο αρχές του 10^{ου} μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα».² Σήμερα μόνο ένας τάφος είναι ορατός.

Τα ερείπια των Αγίων Θεοδώρων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τάφος δίπλα στους Αγ. Θεοδώρας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Ό.π., σελ. 266.

² Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού - Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς: «2000-2010 - Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων», Αθήνα 2012, 1^η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. (Βλ. www.yppo.gr)

δ. Αγία Κυριακή

Πρόκειται για μικρή μονόκλιτη βασιλική, την οποία βρήκε ο Ορλάνδος «τελείως ηρειπωμένη και κατακεχωσμένη». Ανοικοδομήθηκε το 1937. Από τον παλιό ναό δε σώζεται κανένα ίχνος, αλλά στην τοιχοποιία της νεότερης εκκλησίας, που αποκαλύφθηκε το 2004 κατά τη διάρκεια εργασιών στο ναό, έχει γίνει μεγάλη χρήση αρχαίου υλικού. Ο ναός καλύφθηκε πάλι με επιχρίσματα, και έτσι κανένα ίχνος δεν είναι πλέον ορατό.¹ Μόνο δύο μακρόστενα τεμάχια μαρμάρου βρίσκονται παραπεταμένα δίπλα στην εκκλησία.

Αρ. Η Αγία Κυριακή. Δεξ. Μαρμάρινα κατάλοιπα του παλιού ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Άγιος Γεώργιος

Βρίσκεται στη θέση Στροφίλι. Είναι μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική (5.00 × 6.80 μ.) με ημικυκλική αψίδα ιερού, ασβεστόχρυστη, εσωτερικά και εξωτερικά.² Κάποιοι πελεκημένοι όγκοι απόκεινται στον περίβολο του ναού.³

στ. Άγιος Νικόλαος

Ο παλιός ναός ήταν μια μικρή μονόκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική (4.00 × 6.00 μ.) με ημιεξαγωνική αψίδα ιερού, ενώ επί της τοιχοποιίας της έφερε εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά.⁴ Ανοικοδομήθηκε το 1919 από τον Ι. Ξενάκη και αφιερώθηκε στον Άγ. Νικόλαο. Πάνω από την είσοδο υπάρχουν εντοιχισμένα ένα παλαιοχριστιανικό επίκρανο και ένα μεσοβυζαντινό ανάγλυφο επιστύλιο.⁵ Άγνωστο παραμένει το παλιό αγιωνύμιο του ναού.

Αρ. Ο Άγιος Νικόλαος. Δεξ. Τα εντοιχισμένα γλυπτά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Πάλλης, σελ. 268.

² Ορλάνδος, ό.π., σελ. 205.

³ Πάλλης, ό.π.

⁴ Ορλάνδος, ό.π.

⁵ Πάλλης, ό.π.

ζ. Μεταμόρφωση του Σωτήρος

Θέση και περιγραφή της εκκλησίας

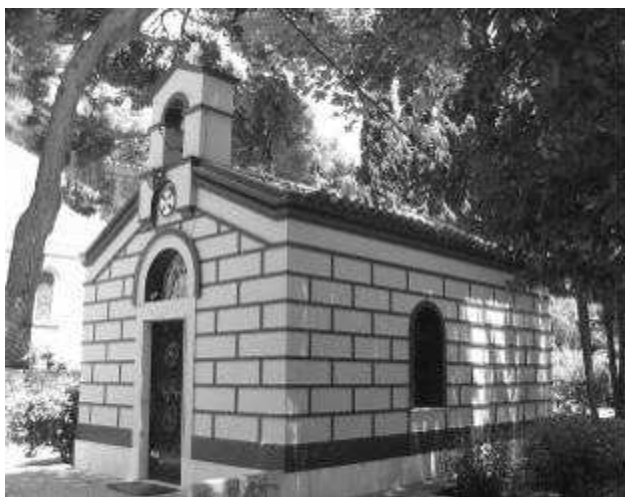
Βρίσκεται στο Κεφαλάρι δίπλα στην περίφημη πηγή. Είναι μικρή καμαροσκέπαστη βασιλική, (4.70 × 7.00 μ.), με ημιεξαγωνική αψίδα ιερού. Στην εποχή του Ορλάνδου καταδαφίστηκε ο δυτικός τοίχος χάριν επέκτασης. Είναι πλήρως ανακαινισμένος, ώστε δε σώζεται κανένα ίχνος του παλιού ναΐσκου.¹

Ο Rouqueville το αναφέρει λανθασμένα ως «monastère d' Agios Sotiros».²

Η πηγή

Η σημερινή μορφή της πηγής δεν έχει βεβαίως καμία σχέση με το πώς ήταν στο παρελθόν. Ο Βαϊδέκερ δίνει την εξής περιγραφή: «*Εκ της πλατείας βαίνων τις προς τα Β.Α. δι' ωραίας δενδροφύτου οδού φθάνει εντός ¼ της ώρας εις την Αγίαν Σωτείραν, παρ' η αναβρύει και ψυχρόν ύδωρ, το Κεφαλάρι, όπερ είναι κύρια πηγή του Κηφισού. Δένδρα υψηρή και δασύλλιον εκ πύκτων κοσμοῦσι την εκεί μαγευτικήν θέσιν, ην διαρρέει κελαρίζων το ύδωρ, όπερ συναγόμενον εν μεγάλη δεξαμενή ου μακράν, κινεί υδρόμυλο τινα, σχεδόν αθέατον εκ των περιβαλλόντων αυτών πυκνών δένδρων. Το ύδωρ του Κεφαλαρίου πηγάζει (300 λίτραι κατά λεπτόν) εκεί επί τόπου και συνάγεται εντός μακράς δεξαμενής. (6 μέτρων βάθους και 4 πλ.)· μέρος του ύδατος τούτου διά σωλήνων μετοχετεύεται εις το εν Αθήναις Αδριάνειον υδραγωγείον*».³

Περισσότερο λεπτομερής όμως στην περιγραφή του είναι ο περιηγητής Dodwell: «*Ο Κηφισός ξεκινάει από την Κηφισιά, όχι μακριά από τους δυτικούς πρόποδες του Πεντελικού και δίπλα στην εκκλησία της Αγίας Σωτείρας. Η πηγή του βρίσκεται σε βάθος και είναι εξαιρετικά καθαρή, και περικλείεται από τείχος από το οποίο αυτή αναβλύζει. Αν και την είδα την θερμότερη εποχή του χρόνου, το νερό της πηγής ήταν άφθονο, ξεπηδώντας βίαια από το έδαφος. Πιθανώς έχει (η πηγή) κάποια υπόγεια σύνδεση με τα ρέματα στην πεδιάδα του Μαραθώνα. Δεν στερεύει ποτέ το καλοκαίρι αν και ο Στράβωνας ισχυρίζεται το αντίθετο. Αυτό αντικρούει επίσης τον Πλούταρχο, που λέει ότι η Αττική είναι φτωχή σε τρεχούμενα ποτάμια. Μέσα στο χωριό της Κηφισιάς υπάρχει άλλη μια πηγή που ίσως θα έπρεπε να θεωρηθεί ως μία ακόμα πηγή του Κηφισού, μιας και αυτή ενώνεται με τον ποταμό*».⁴

Αρ. Η νεότερη εκκλησία. Δεξ. Η πηγή του Κεφαλαρίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Ο.π.

² «Travels in Southern Epirus, Acarnania, Aetolia, Attica, and Peloponesus or the Morea» in the Years 1814-1816», London, 1822.

³ «Οδηγός της Ελλάδος», 1902, σελ. 95-97.

⁴ «A classical and topographical tour through Greece», σελ. 476.

Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος όπως ήταν παλιά. (Φωτ. από www.elia.org.gr)

η. Ταξίαρχης

Η εκκλησία βρισκόταν μέσα στο κτήμα Παπαϊωάννου. Ήταν μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική, (7.25 × 8.25 μ.) με ημιεξαγωνική ανψίδα ιερού, ασβεστόχρυστη εσωτερικά και εξωτερικά. Είχε παράθυρα πολεμιστροειδή.¹ Κατεδαφίστηκε το 1983, όταν βρισκόταν στην ιδιοκτησία της οικογένειας Σμπαρούνη, για να ανεγερθεί πολυκατοικία στο οικόπεδο.²

θ. Προφήτης Ηλίας

Βρισκόταν σε ύψωμα στα ΝΔ του οικισμού, το οποίο καταλαμβάνει σήμερα το μέγαρο της Μητροπόλεως Αττικής. Ο αρχικός ναός αντικαταστάθηκε από νεότερο μητροπολιτικό παρεκκλήσιο. Ο Λεβίδης γράφει το 1924 ότι «*περί τον ναῖσκον καθ' ὅλην την ἑκτασιν του λόφου σώζονται ἐτι ωραιότατοι πίθοι ἐλαίου εν τη γῇ...*» Κατά τον Πάλλη, αποτελεί στοιχείο που μαρτυρεί μεσαιωνική εγκατάσταση στο χώρο.³

5. ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΣΤΑΜΑΤΑ)

Στην κεντρική πλατεία της Σταμάτας βρίσκεται η εκκλησία της Κοιμήσεως Θεοτόκου χτισμένη τον 17^ο αιώνα, σύμφωνα με επιγραφή στα δεξιά της εισόδου. Ο αρχικός ναός ήταν βασιλική μετά τρούλου. Μεταγενέστερα έγινε επέκταση του ναού προς τα νότια.⁴

Όπως με τη Φραγκοκκλησιά στο Βαγιάτι, έτσι κι εδώ βλέπουμε δύο κόγχες αριστερά και δεξιά από την κεντρική κόγχη του ιερού. Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι υπάρχει βαθμιαία διαφορά ύψους στις τρεις κόγχες.

6. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΒΡΑΝΑΣ)

Βορειοδυτικά του Αγίου Δημητρίου και σε μικρή σχετικά απόσταση από αυτόν βρίσκεται ο Άγιος Νικόλαος. Σώζονται αρκετές από τις παλιές τοιχογραφίες, καθώς και παλιές επιγραφές πάνω σε αυτές. Στις επιγραφές αυτές διακρίνονται οι χρονολογίες «1681», «1725», «1779», «1796» και «1879».

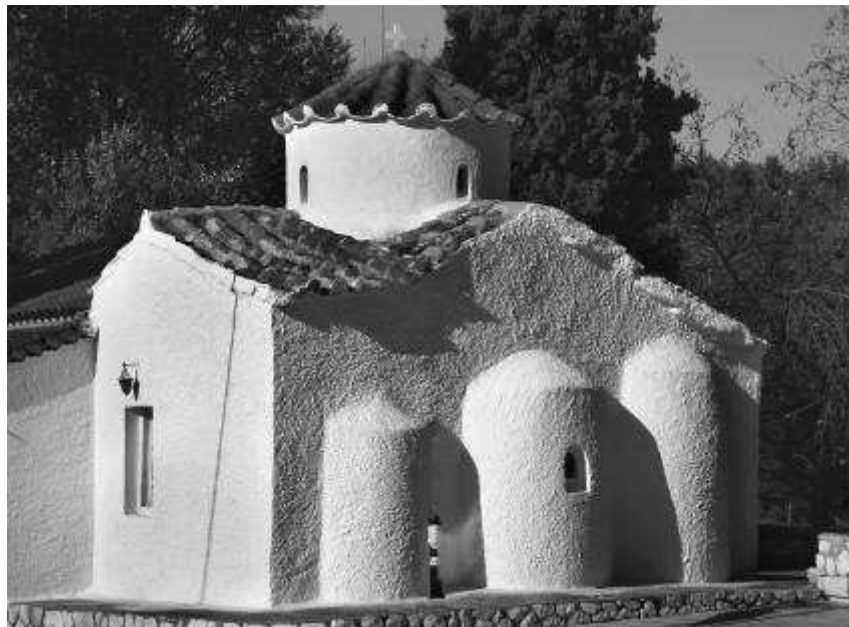
Όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Κοκκιναρά, το ιερό του Αγ. Νικολάου δε βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο, αλλά δεξιότερα από την κανονική θέση.

¹ Ο.π.

² Πάλλης, σελ. 269.

³ Πάλλης σελ. 268.

⁴ Βλ. www.imkifissias.gr

Η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Σταμάτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο Άγ. Νικόλαος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι παλιές αγιογραφίες του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι παλιές επιγραφές. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ (ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ)

Στις βορειότερες απολήξεις της Πεντέλης, στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου, βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Τριάδας, κτίσμα του 16^{ου} αιώνα.

Στο εσωτερικό σώζονται κάποιες από τις παλιές τοιχογραφίες. Στον τρούλο της εκκλησίας υπάρχουν τα γράμματα «ΤΟΥΘΥ» που ίσως σημαίνει «Του Θεού Υιός». Από την άλλη πλευρά υπάρχει επιγραφή «Η ΣΟΦΙΑ». Σώζονται ακόμα δύο μαρμάρινα ανάγλυφα.

Λίγα μέτρα δυτικότερα της εκκλησίας υπάρχει πηγή.

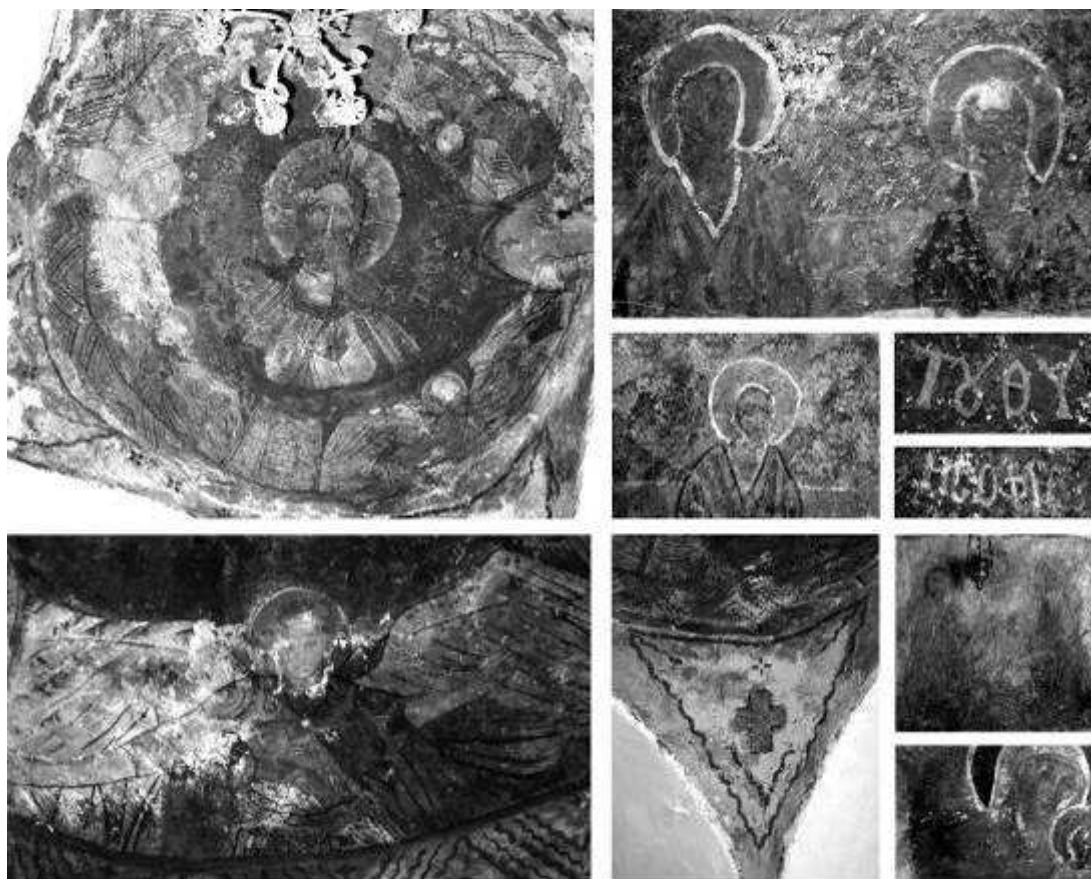
Μέχρι το καλοκαίρι του 2009 η περιοχή ήταν καλυμμένη εξ ολοκλήρου από πυκνότατο πευκοδάσος.

Η Αγία Τριάδα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές τοιχογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ανάγλυφα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 7

ΝΑΪΔΡΙΑ ΑΒΕΒΑΙΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

1. ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ (ΛΟΦΟΣ ΚΟΥΦΟΥ)

Σύμφωνα με τον Δ. Αλβανάκη, στην κορυφή του λόφου Κουφός στην Παλαιά Πεντέλη, υπήρχαν ερείπια ατελούς ναού.¹ Τα ερείπια σημειώνονται και από τον Kaupert ο οποίος τα ονομάζει Προφήτη Ηλία.² Σήμερα δεν υπάρχει ούτε ίχνος κι αυτό, φυσικά, λόγω της ύπαρξης του αστεροσκοπείου.

2. ΑΓΙΟΣ ΤΡΥΦΩΝΑΣ (ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ)

Η εκκλησία βρίσκεται ΒΑ της Αγίας Τριάδας «του Νερού» στην περιοχή του Αδριάνειου υδραγωγείου (υψ. 500 μ.) και κτίστηκε το 1966 στα ερείπια παλαιότερης εκκλησίας, από την οποία δεν απέμεινε τίποτε. Τα ερείπια σημειώνει στο χάρτη του ο Kaupert.³ Στο σχέδιο του Barsky, η εκκλησία εικονίζεται εντός μεγάλου περιβόλου, ο οποίος δε σώζεται σήμερα. Ομοίως και εδώ, είναι άγνωστο αν ο ναός ανήκει στην εποχή των αμώμων ή κτίστηκε μετά την ανέγερση της μονής.

Αρ. Ο Άγιος Τρύφωνας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ) Δεξ. Η παλιά εκκλησία του Αγ. Τρύφωνα εντός του περιφραγμένου χώρου, και δεξιά η Αγ. Τριάδα. (Barsky)

3. ΑΓΙΟΣ ΣΙΛΑΣ (ΝΕΑ ΠΕΝΤΕΛΗ)

Ο Άγ. Σίλας βρίσκεται στην περιοχή της Ν. Πεντέλης (υψ. 425 μ.) κοντά σε πηγή, στο πλάι της ομώνυμης ρεματιάς. Παλαιότερα λεγόταν και Άγιος Σίλας Πηγαδάς.⁴ Η αρχική εκκλησία είχε καταπέσει σε ερείπια, και ανακατασκευάστηκε στα νεότερα χρόνια, ίσως την εποχή ίδρυσης του δήμου (τέλη δεκαετίας του '40).

Στο βορινό τοίχωμα του ναού και στη βάση της κόγχης του ιερού διακρίνεται τμήμα από την παλιά πέτρινη τοιχοποιία. Το εσωτερικό δεν κατόρθωσα να το δω, διότι όσες φορές πέρασα από 'κεί η πόρτα ήταν κλειδωμένη.

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α', Ιερά Μονή Πεντέλης, σελ. 13.

² «Karten von Attica» Bl. XII., Pentelikon.

³ Ο.π.

⁴ Έτσι αναφέρεται σε δημοσίευμα της 4/7/62 στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ».

Η σημερινή μορφή της είναι έργο του 1948, από τον Οικοδομικό Συνεταιρισμό, πρόεδρος του οποίου ήταν τότε ο Κώστας Καλαντζής.

Ο Άγιος Σίλας και η πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

4. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ (ΝΕΑ ΠΕΝΤΕΛΗ)

Χαμηλότερα από τον Άγιο Σίλα, στην κεντρική πλατεία της Νέας Πεντέλης, υπάρχει η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Ο παλιός ναός γκρεμίστηκε για να χτιστεί μία πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων εκκλησία.

Η Αγία Παρασκευή όπως ήταν κάποτε. (Φωτ. Από το βιβλίο «ΠΕΝΤΕΛΗ» του Τιμόθεου Κιλίφη, τομ. Α΄, σελ. 337)

5. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΜΕΛΙΣΣΙΑ)

Την εκκλησία αυτή εντόπισα εντελώς τυχαία μέσα σε πευκοδάσος χαμηλότερα και δυτικά από το νεκροταφείο των Μελισσιών, στα σύνορα με την Κηφισιά, στην περιοχή Παληάγιαννη. Το σημερινό ξωκκλήσι κτίστηκε πάνω στα ερείπια παλαιότερου ναΐσκου, τον οποίο σημειώνει ο Kaupert στους χάρτες του.¹ Το μόνο που απέμεινε από τα ερείπια αυτά είναι ένας κιονίσκος, προερχόμενο μάλλον από αρχαίο ιερό (βλ. Α΄ τόμο).

¹ «Karten von Attica», V. Kephisia.

Τα ερείπια ήταν εμφανή μέχρι και το 1930, τη χρονιά όπου έγινε και η πρώτη ανακατασκευή του ναού. Ο καινούργιος ναός είναι βασιλική χωρίς τρούλο.¹

Ο Άγιος Ιωάννης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΙΔΙΣΤΙ (ΔΙΟΝΥΣΟΒΟΥΝΙ)

Ο Άγ. Ιωάννης βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του Ικαρίου όρους (ή Διονυσοβούνι) σε υψ. 473 μ., δίπλα σε πηγή. Γι' αυτή την εκκλησία δεν αναφέρεται απολύτως τίποτα από τους ερευνητές. Ούτε το εσωτερικό της κατόρθωσα ποτέ να δω, γιατί όσες φορές στάθηκα εκεί για νερό, η πόρτα ήταν πάντα κλειδωμένη. Την παλαιότητά της μαρτυρά η ύπαρξη ενός σπασμένου κιονίσκου προερχόμενου από αρχαίο ιερό.

Η δε πηγή ανασκευάστηκε στα νεότερα χρόνια από το φυσιολατρικό σύνδεσμο Πειραιώς “Ζήνων”, για να αφιερωθεί «εις μνήμην του υπέρ πατρίδος πεσόντος εφέδρου ανθυπολοχαγού Πέτρου Χ. Βαρβέρη εγένετο Οκτώβριον 1949», όπως διαβάζουμε σε επιγραφή πάνω από την πηγή. Υπάρχουν και κάποιες επιγραφές επισκεπτών της δεκαετίας του '60.

Ο Άγ. Ιωάννης Βιδίστι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ www.sbaa.gr

Η πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. ΠΑΝΑΓΙΤΣΑ (ΔΙΟΝΥΣΟΣ)

Βρίσκεται ανάμεσα στο γερμανικό νεκροταφείο και στο κοιμητήριο Διονύσου (υψ. 333 μ.). Αν και εξωτερικά φαίνεται για σύγχρονο κτίσμα, πρόκειται για παλιά εκκλησία· κάτι που αποδεικνύεται από τις τοιχογραφίες της.

Η Παναγίτσα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τμήμα της εκκλησίας όπου φαίνεται η λιθοδομή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τοιχογραφίες του ναού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

8. ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (ΣΤΑΜΑΤΑ)

Η εκκλησία βρίσκεται σε χαμηλό κατάφυτο ύψωμα στην περιοχή Αμυγδαλέζας στη Σταμάτα, και πρέπει να ήταν εξ ολοκλήρου φτιαγμένη με υλικά από αρχαίο ιερό. Τα αρχαία ερείπια υπάρχουν ακόμα (κιονίσκοι και τμήμα τοιχείου), όμως από την εκκλησία δε σώζεται κανένα ίχνος.

Ο Άγ. Αθανάσιος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

9. ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ (ΣΚΑΡΠΑ)

Στην ΒΑ πλευρά του βουνού Σκάρπα ή Αφορισμός (ΒΑ προέκταση Πεντέλης) υπάρχει μια εκκλησία του Προφήτη Ηλία. Θα πρέπει να βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση μιας και σώζεται μόνο το κάτω μέρος της, κι αυτό με τη νεότερη προσθήκη ολίγων τούβλων. Το πάνω μέρος είναι νεότερη κατασκευή. Στο εσωτερικό δε σώζεται τίποτε από τον παλιό ναό. Σύμφωνα με την επιγραφή δεξιά της εισόδου, ο παλιός ναός επισκευάστηκε το 1941, δαπάνη κάποιου Ιωάννη Δ. Βούλγαρη.

Ο Πρ. Ηλίας στη Σκάρπα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΒΡΑΝΑΣ)

Στην περιοχή Βρανάς (τοποθεσία ανάμεσα στους πρόποδες των βουνών Αγριλίκι και Σκάρπα), δίπλα στο χώρο όπου βρίσκονται τα πρωτοελλαδικά νεκροταφεία, υπάρχει η εκκλησία

του Αγίου Δημητρίου, η οποία σύμφωνα με τους αρχαιολόγους βρίσκεται στο χώρο του περιφημου Ηράκλειου (ιερού του Ηρακλή) του Μαραθώνα.

Αν τούτο ισχύει, σίγουρα δεν υπάρχει τίποτε πλέον στην ευρύτερη περιοχή που να το αποδεικνύει. Τίποτα επίσης δε σώζεται από τον αρχικό χριστιανικό ναό.

Ο Άγιος Δημήτριος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

11. ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (ΒΡΑΝΑΣ)

Λίγο παρακάτω από τον Άγιο Νικόλαο συναντάμε τον Άγιο Αθανάσιο. Και εδώ πρόκειται για παλιά εκκλησία όπως φαίνεται από τις τοιχογραφίες.

Αρ. Ο Άγιος Αθανάσιος στον Βρανά. Δεξ. Το εσωτερικό της εκκλησίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Παλιές αγιογραφίες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

12. ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ (ΟΙΝΟΗ-ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ)

Αυτή η εκκλησία βρίσκεται στη ρίζα του λόφου της Οινόης, στο δρόμο για το σπήλαιο του Πανός, κοντά σε πηγή και στα ερείπια του ιερού του Πυθίου Απόλλωνα. Αν και παλιά εκκλησία, σήμερα είναι πλήρως ανακαινισμένη.

Από τους πρόποδες του λόφου πηγάζει νερό το οποίο γεμίζει μια μεγάλη αλλά ρηχή στέρνα, για να χυθεί κατόπιν στην παρακείμενη ρεματιά.

Οι Άγ. Απόστολοι στην Οινόη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πηγή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

13. ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ (ΚΗΦΙΣΙΑ)

Και εδώ πρόκειται για πολύ παλιά εκκλησία (κατά τη μαρτυρία ντόπιου) που όμως δεν γνωρίζουμε τίποτε γι' αυτή.

Η Αγία Ειρήνη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 8

ΠΑΛΙΟΙ ΘΥΛΟΙ

Οι τόποι οι οποίοι φιλοξενούν τα ερείπια αρχαίων λατρευτικών χώρων, χριστιανικών εκκλησιών και μεσαιωνικών μνημείων, αποτελούσαν ανέκαθεν πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία θρύλων, «θαυμάτων», και υπερβατικών φαινομένων. Πρόκειται για μια παγκόσμια πεποίθηση· και τα μνημεία της Πεντέλης, φυσικά, δε θα μπορούσαν να αποτελούν εξαίρεση. Ας δούμε ποιους θρύλους γέννησαν τα ασηκητήρια και τα μεσαιωνικά μοναστήρια του Όρους των Αμώμων.

1. Ο ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ

Γύρω από τη μονή δημιουργήθηκαν θρύλοι, σχετικοί με τη μεταθανάτια θαυματοποιό δράση του Τιμόθεου. Ένας από αυτούς λέει πως όταν επί Τουρκοκρατίας έπεσαν οι επιδημίες της πανώλης και της ευλογιάς στην Αθήνα, ο Τιμόθεος, ή μάλλον η εικόνα του, αποτέλεσε μέσον εξουδετέρωσης των επιδημιών. Κατά τον Καμπούρογλου: «Ο Τιμόθεος, ο λόγιος και ενάρετος Ιεράρχης Ευβοίας, τοσούτον ετιμάτο παρά του λαού και ζων και αποθανών, ώστε εθεωρείτο ως ο διώκτης και της πανώλους».¹ Το ίδιο σημειώνεται και από τον Κ. Χρηστομάνο από διήγηση της Μαριάννας Βουζίκη: «Μοναστήρι που δεν το 'πιανε η Πανούκλα ήταν η Πεντέλη· είχεν και μία εικόνα του Αγίου Τιμοθέου που κυνήγησε την πανούκλα να την σκοτώσει».²

Μάλλον άργησε πολύ για να τη σκοτώσει, εφόσον χρειάστηκαν δύο χρόνια μέχρι να φύγει το θανατικό, με αποτέλεσμα να ερημώσει η Αθήνα από κατοίκους.

Ένας άλλος θρύλος παρουσιάζει τη χολέρα και την πανούκλα ως δύο κοκαλιάρικα γεροντοκόριτσα τα οποία ανηφορίζοντας στην Πεντέλη είχαν τον ακόλουθο διάλογο:

«—Πάμε τώρα κατά τον ανήφορο;

—Μη για το Θεό, από εκεί. Είναι η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής.

—Ε! Και δεν λοξεύουμε;

—Αν μας δεί ο Άγιος Τιμόθεος από το Μετόχι;

—Τότε να γυρίσουμε στη σπηλιά μας κι άλλη φορά βλέπουμε.

Και λέγοντας αυτά, χάθηκαν πίσω από την κορυφή του λόφου Κουφός, στους βράχους των Κραναών».³

2. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΤΟΥ ΠΑΛΙΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Όπως αναφέρει ο αρχιμανδρίτης της μονής Τιμόθεος Κιλίφης στο βιβλίο του “ΠΕΝΤΕΛΗ”, τα πολύ παλιά χρόνια οι άνθρωποι έλεγαν ότι στο παλιό νεκροταφείο που βρίσκεται απέναντι από τη μονή Πεντέλης, (όπου και το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου), έβλεπαν διάφορες οπτασίες, αλλά η πιο συχνή ήταν εκείνη ενός ψηλού γυμνού άνδρα.

3. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΔΕΞΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ

Ένας θρύλος σχετικός με τη δεξαμενή της σκήτης της Αγίας Τριάδας του Νερού, διασώζεται στα γραπτά του Δ. Αλβανάκη: «...εφιλάσσετο [η δεξαμενή] από Δρύμαις, κακοποιά δηλ. πνεύματα, αίτινες ετιμώρουν σκληρώς τους τολμώντας να κολυμβήσωσι από 1 μέχρι της 6 Αυ-

¹ «Ιστορία των Αθηναίων», τομ. Β', σελ. 308.

² «Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων», τ. Γ', σελ. 138.

³ Αθανάσιος Νίκας & Γεωργία Νίκα Ξανθάκου: «Μονή Πεντέλης», σελ. 59, εκδ. Ι.Μ. Πεντέλης. Παράτιθεται από Βαγγέλη Ζήση, «ΠΕΝΤΕΛΗ - Ιστορία, Θρύλοι, Μυστήρια», εκδ. Άλλωστε, σελ. 91-92.

γούστου, οπότε, φαίνεται, αι κυρίαί αύται ετέλουν τας κολυμβητικάς πανηγύρεις των. Οι Πατέρες όμως της Μονής δεν φοβούνται και πολύ τας νεράιδας ταύτας, διότι εκτελούν το λουτρόν των καθ' όλον το θέρος εις τα κρυσταλλώδη νερά της δεξαμενής ταύτης. Αλλ' οι Ταρωνίται, καίτοι Άρχοντες, αμφιβάλλομεν αν ετόλμων να πράξωσι τούτο».¹

4. ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΩΜΕΝΟ ΠΕΥΚΟ ΤΗΣ ΤΑΩ

Η σφαγή των καλόγερων της Ταώ από τους πειρατές δημιούργησε και ένα θρύλο που σχετίζεται με τον ηγούμενο της μονής. Το θρύλο αυτό παραδίδει ο Καμπούρογλου: «Ο ηγούμενος προσεπάθησε να διαφύγει, αλλά συλληφθείς έξω από του περιβόλου εσφάγη και αυτός πλησίον πελωρίου πεύκου, όπου και ευρέθη την επομένην το πτώμα του από χωρικούς.

Ο θρύλος των αιώνων, τα μεσάνυκτα που περιέρχεται όλα τα ερείπια της ακμής που εχάθη, ήκουε τακτικά τα βογγητά του ηγουμένου που εσφάγη, να βγαίνουν από της ρίζες του πεύκου· και τα ήκουεν επί μακράν σειράν ετών, και απήντα εις την σκιάν, ότι την εκδίκησιν που ζητεί δεν δύναται να του την δώσει ακόμη.

Είναι ολίγα έτη όμως που ο πεύκος δεν βογγά πλέον...Μαζί με τόσα άλλα δένδρα τον έκαψαν και αυτόν».²

Κατά τον Αλβανάκη, ο οποίος άντλησε πληροφορίες για τον μύθο από τους γύρω κατοίκους, ήταν τις θυελλώδεις νύχτες του χειμώνα όταν ηχούσε η φωνή του ηγουμένου που ζητούσε εκδίκηση για τους σφαγείς.

5. ΟΙ ΝΕΡΑΪΔΕΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΣΤΟ ΓΑΡΓΗΤΤΟ

Ανάμεσα στα εκκλησάκια του Αγ. Δημητρίου και του Αγ. Γεωργίου στο Γαργηττό υπήρχε παλιά ένα μονοπάτι που κατέληγε στο ρέμα του Χαρβατίου της Παλλήνης, όπου κατά την παράδοση εμφανίζονταν Νεράιδες. Στο Χρονικό της Σοφίας Πετράκη-Παπαθανασίου αναφέρεται ότι ο παππούς της Βασίλης Παπαδήμας συνάντησε Νεράιδες σε εκείνη τη ρεματιά: «...έφτασε στον Άγιο Δημήτρη έκανε τον σταυρό του και συνέχισε τον δρόμο του. Όλη η φύση παραδομένη στην αγκαλιά της νύχτας. Μόνο τα τριζόνια και το ρυθμικό κελάηδημα του γκιόνη ακουγότανε. Πέρασε τον Άγιο Δημήτρη και έφτανε προς τη ρεματιά· του φάνηκε πως άκουσε ομιλίες... “Μπα λέει μέσα του θα είναι ο θόρυβος του νερού που κυλά στο ποτάμι”. Στήνει αυτή και προχωρά σιγά-σιγά. Μα όχι τα αυτιά του δεν τον γελούν· αυτήν την φορά ακούει μια γυναικεία φωνή να σιγοτραγουδά. Περπατά σιγά-σιγά στις μύτες των ποδιών του για να μην κάνει θόρυβο, πλησιάζει πιο κοντά και κρύβεται πίσω από τον κορμό ενός πεύκου. Το ολόγιομο φεγγάρι που κάνει την νύχτα σαν μέρα του επιτρέπει να βλέπει πολύ καθαρά. Βλέπει λοιπόν μέσα στη ρεματιά πανέμορφες νεράιδες. Άλλες να πλένουν στο νερό που κυλούσε στο ρυάκι τα αραχνοϋφαντα πέπλα τους, άλλες να βυζαίνουν τα μωρά τους, άλλες ξεμαντίλωτες να χτενίζουν τα χρυσαφένια τους μαλλιά που έφταναν χαμηλά έως τα γόνατα, άλλες να πλέκουν και άλλες να κρατούν τη ρόκα που πάνω στη διχάλα ήταν στερεωμένη μια τουλούπα από απαλό μετάξι, να στρίβουν το αδράχτι και να φτιάχνουν μεταξένια κλωστή που με αυτήν έφτιαχναν τα μεταξένια φορέματά τους. Ο Βασίλης Παπαδήμας πίσω από το πεύκο νιώθει τα πόδια του να είναι καρφωμένα στη γη... Με κομμένη την ανάσα αναρωτιέται (άραγε να είναι καλές η κακές;). Γιατί υπήρχαν οι καλές νεράιδες που δεν έκαναν κακό στους ανθρώπους, υπήρχαν όμως και οι κακές νεράιδες που έτσι και έπεφτε κανένας άνθρωπος στα χέρια τους τον έπιαναν, τον σήκωναν στον ουρανό, τον έφερναν γύρω γύρω χορεύοντας και ο άνθρωπος τρελαινόταν. Αυτόν τον έλεγαν νεραϊδοχτυπημένο. Κάποια στιγμή όμως το άλογο τρομαγμένο τραβήχτηκε απότομα για να φύγει. Καθώς έκανε όμως απότομη κίνηση τα καζάνια χτύπησαν το ένα με το άλλο. Μόλις οι νεράιδες άκουσαν τον θόρυβο οι ξεμαντίλωτες έριξαν την αραχνοϋφαντη μαντίλα στο κεφάλι τους, όλες μαζί σηκώθηκαν στον ουρανό και χάθηκαν τραβώντας προς την Πεντέλη. Λένε πως οι νεράιδες αν δεν είχαν την μαντίλα στο κεφάλι δεν μπορούν να πετάξουν και να φύγουν. Ο

¹ Ο.π., σελ. 67.

² «Ο Αναδρομάρης», σελ. 103-104. Εκδ. Καραβίας.

παππούς ο Βασίλης προσπάθησε να γυρίσει πίσω αλλά τα πόδια του δεν προχωρούν. Λούφαζε λοιπόν στη ρίζα του πεύκου μέχρι που ο ήλιος ήρθε να φωτίσει την αυγή. Μόλις οι πρώτες αχτίδες έπεσαν στη γη σηκώνεται να φύγει προς τα κονάκια του. Καθώς κοιτούσε στο μέρος που κάθονταν οι νεραϊδες βλέπει το μαρμάρινο σφοντύλι που είχε στο αδράχτι η νεραϊδα που έγνεθε, πεσμένο κάτω. Το παίρνει και φεύγει. Πάει στο κονάκι ζητάει από τη γυναίκα του την Μαρία λίγο αγιασμό πίνει τρεις γουλιές, βρέχει και το κεφάλι του και αρχίζει να διηγείται στη γυναίκα του αυτά που είδε. Βγάζει από την τσέπη του το σφοντύλι και της το δείχνει. Παρ'το, της λέει, φύλαξέ το, είναι νεραϊδοσφοντύλι. Η Μαρία το ρίχνει βαθιά μέσα στο σεντούκι...»¹

6. Η ΝΕΡΑΪΔΑ ΤΗΣ ΠΗΓΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ

Όπως με είχε πληροφορήσει πριν από χρόνια μια παλιά κάτοικος της Νέας Πεντέλης, τα πολύ παλιά χρόνια οι άνθρωποι απέφευγαν να πλησιάσουν την πηγή του Αγίου Ιωάννη των Λατομείων, διότι υπήρχε η πίστη πως η πηγή αποτελούσε την κατοικία μιας «μικρής νεραϊδας».

¹ Σοφία Πετράκη - Παπαθανασίου, «Χρονικό για τον Γέρακα», Αρχείο Πολιτιστικού Συλλόγου Γέρακα «η Πηγή», σελ. 4, Αθήνα 1996.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΛΒΑΝΑΚΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ: «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τόμος 1^{ος}, εν Αθήναις, 1905.
2. ΒΑΡΟΥΤΕΛΛΗ ΡΟΖΙΝΑ: Project: «Το Πικέρι στο Πέρασμα των Αιώνων».
3. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: «Μουσείο Πεντέλης», εκδ. Ι. Μ. Πεντέλης, 1973.
4. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ Ε: «Παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση “Μυδαλέζα” Αττικής», “Αρχαιολογική Εφημερίς”, 1980.
5. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΚΙΜΩΝ: «Πώς το οστεοφυλάκιο μεταμορφώθηκε... σε “κρυφό σχολειό” - Ιστορική απάτη στη Μονή Πεντέλης», περιοδικό “ΔΑΥΛΟΣ”, τ. 278.
6. ΖΗΣΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ: «Πεντέλη - Ιστορία, Θρύλοι, Μυστήρια», εκδ. “Άλλωστε”.
7. ΖΩΡΑ ΠΟΠΗ: «Το Ασκηταριό στη Σπηλιά της Πεντέλης. Τα δύο εκκλησάκια με τις ωραίες τοιχογραφίες», περιοδικό “Ο Αττικός”, 1951.
8. ΖΩΡΑ ΠΟΠΗ: «Νταού Πεντέλης», περιοδικό “Ο Αττικός”, 1951.
9. «ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΝΤΑΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΣ», εκδ. Ι.Μ.Π., Αθήναι, 1970.
10. ΙΟΥΔΑΝΟΓΛΟΥ ΑΝΤΩΝΗΣ: «Μονές της Αττικής και εκκλησίες της Αθήνας», σειρά «Μοναστήρια και Προσκυνήματα της Ελλάδας», εκδ. Πήγασος, 2009.
11. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Ιστορία των Αθηναίων», εκδ. “ΚΑΡΑΒΙΑΣ”.
12. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Ο Αναδρομάρης», εκδ. “ΚΑΡΑΒΙΑΣ”.
13. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. “ΚΑΡΑΒΙΑΣ”.
14. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Αι Παλαιαί Αθήναι», εκδ. “ΚΑΡΑΒΙΑΣ”.
15. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων», τόμοι Α, Β, Γ.
16. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Αθηναϊκόν Αρχοντολόγιον», Αθήναι 1921.
17. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Το Μονοπάτι της Σπηλιάς». Περιοδικό “Νέα Εστία”, τεύχος 14-15, 15 Οκτωβρίου 1927.
18. ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ: «Ο Άγιος Τιμόθεος Ευρίπου», Εκδ. Ι.Μ.Πεντέλης.
19. ΚΙΛΙΦΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ: «Πεντέλη», τόμοι Α-Β-Γ. Εκδ. Ι.Μ.Πεντέλης 2003.
20. ΚΙΛΙΦΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ: «Μονή Πεντέλης και Ορθόδοξος Μοναχισμός», εκδ. Ι.Μ. Πεντέλης.
21. ΚΟΚΚΑΛΙΑΡΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ: «Τα μεταβυζαντινά ναύδρια του Γέρακα». Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.
22. ΚΟΡΔΑΤΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ: «Σελίδες από την Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα».
23. ΚΟΡΡΕΣ ΜΑΝΩΛΗΣ: «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα», εκδ. Μέλισσα.
24. ΛΑΔΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Η Σπηλιά της Πεντέλης - Απάντησις εις τις Επικρίσεις των Βυζαντινολόγων Καθηγητών Γ. Σωτηρίου και Α. Ορλάνδου», περιοδικό “Ο Συλλέκτης”, 1957.
25. ΛΑΔΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Περί Δήθεν Αμιγρών Βυζαντινών Τοιχογραφιών, Εμπειρίας περί την Ανάγνωσιν Επιγραφών κ.τ.τ. ήτοι Απάντησις εις Επικρίσεις των Βυζαντινολόγων Καθηγητών, Ακαδημαϊκών κ.τ.λ. κ.κ. Γ.Α. Σωτηρίου και Α.Κ. Ορλάνδου», περιοδικό “Ο Συλλέκτης”, Αθήνα 1957.
26. ΛΑΔΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Ιστορία της Μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού της επιλεγμένης Νταού Πεντέλης», περιοδικό “Ο Συλλέκτης”, 1952-53.
27. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ: Υπουργείον Πολιτισμού και Επιστημών – Γενική Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Ανασθηλώσεως: «Αρχαιολογικόν Δελτίον», τομ. 28 (1973), μέρος Β'1 – Χρονικά, Αθήναι, 1977.
28. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ: «Η Μονή Πεντέλης στη δίνη ενός χρέους στις αρχές του 18^{ου} αι.», Μνήμων 28 (2006-2007).
29. ΜΟΥΡΙΚΗ ΝΤΟΥΛΑ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας: «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς της Πεντέλης», Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ'.

30. ΜΠΑΛΑΝΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ: «Πέρα από το Αίνιγμα της Πεντέλης» Εκδ. Locus-7.
31. ΜΠΟΥΡΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: «Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12^ο Αιώνα», Αθήνα 2002.
32. ΝΕΖΗΣ ΝΙΚΟΣ: «Τοπωνυμικά της Αττικής», εκδ. Ανάβαση, 2013.
33. ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ & ΝΙΚΑ-ΞΑΝΘΑΚΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ: «Μονή Πεντέλης», 1973.
34. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ: «Το Ασκητήριο της Φραγκοκκλησιάς στο Βαγιάτι (Βογιάτι) του Πεντελικού όρους». Περιοδικό "ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ & ΤΕΧΝΕΣ", τ. 79.
35. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ: «Τα Μυστικά της Μονής Πεντέλης», περιοδικό Τρίτο Μάτι, τεύχος 104, Ιούνιος 2002.
36. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ: «Το ασκητήριο της Φραγκοκκλησιάς στο Βαγιάτι (Βογιάτι) του Πεντελικού όρους», περιοδικό "ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ & ΤΕΧΝΕΣ": τ. 79.
37. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ: «Ευρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος», Αθήναι 1933.
38. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ: «Μοναστηριακή αρχιτεκτονική», Αθήναι, 1958.
39. ΠΑΛΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ: «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία».
40. ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ: «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού».
41. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Η Πολιτική των Επισκόπων στην Τουρκοκρατία», Αθήνα, 1991.
42. ΠΑΡ'ΕΙΚΟΣ: «Πεντελική Μυθολογία», www.iranon.gr.
43. ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ Χ.: «Περιοδεία εις Πεντέλην», περιοδικό "Πανδώρα", τόμος Ζ', φυλλάδιο 152, 1856.
44. ΠΕΡΔΙΚΑΡΗΣ Α. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ: «The Greece of the Greeks». 1845
45. ΠΟΥΛΙΟΥ ΑΝΤΩΝΗ: «Το εκκλησάκι του Οσίου Λουκά Πεντέλης», περιοδικό Παριανά, 1989.
46. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος: Η Σπηλιά της Πεντέλης», 1927.
47. ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ - ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ: «2000-2010 - Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων», Αθήνα 2012, 1^η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. (www.yppo.gr)
48. ΦΕΦΕΣ ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ: «Το Κρυφό Σχολειό», εκδ. "Σήμαντρο", 1979.
49. ΦΕΦΕΣ ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ: «Ο Βίος του Αγίου Τιμοθέου, 1510-1590», Αθήνα, 1972.
50. «ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΓΕΡΑΚΑ»: «Άγιος Τιμόθεος», Αρχείο Πολιτιστικού Συλλόγου Γέρακα "Η Πηγή", 1994.
51. ΧΑΤΖΗΣΩΤΗΡΙΟΥ Δ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Ιστορία της Παιανίας και των Ανατολικά του Υμηττού Περιοχών (1205-1973)», Αθήνα, 1973.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ADAMS W. H.DAVENPORT: «Famous Caves and Catacombs: Described and Illustrated», 1886.
2. ANDERSEN HANS CHRISTIAN: «Οδοιπορικό στην Ελλάδα», εκδ. "Εστία", β' έκδοση, 1999.
3. BAIRD HENRY: «A narrative of a residence and travels in that country», New York, 1856.
4. BELLE HENRI: «Ταξίδι στην Ελλάδα», Εκδ. ΙΣΤΟΡΗΤΗΣ.
5. BIDDLE NICHOLAS: «Nicholas Biddle in Greece: The Journals and Letters of 1806». Edited by R. A. McNeal, 1993.
6. BINGLEY WILLIAM «Travels in Greece», 1819.
7. BYRON GEORGE GORDON: «The Works of Lord Byron», 1899.
8. CHELEBI HEVLIAH: «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. "Εκάτη".
9. COCHRANE GEORGE: «Επίσκεψη στα λατομεία μαρμάρου από τα οποία χτίστηκε η αρχαία Αθήνα». Επιλογή του Theodore Dwight από το «Greece» του G. Cochran για το American Penny Magazine, 1845.

10. DODWELL EDWARD: «*A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*», London, 1819.
11. GALT JOHN: «*Letters from Levant*», 1813.
12. GAVOCK RANDAL WILLIAM: «*A Tennessean Abroad. Or, Letters from Europe, Africa, and Asia*».
13. GELDARD MARTIN EDMUND: «*A Son of Belial: Autobiographical Sketches by Nitram Tradleg*», 1882.
14. GELL WILLIAM: «*The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*», London, 1819.
15. GREENSTREET CHARLES: «*Damascus and Palmyra: A journey to the East*», Philadelphia, 1838.
16. HALLERSTEIN VON CARL HALLER: «*Carl Haller von Hallerstein in Griechenland*».
17. HEATON COMYN, «*Church of the Ruined Monastery at Daou-Mendeli*», περιοδικό «The Annual of the British School at Athens», 1902-1903.
18. HOBHOUSE JOHN: «*A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*», εκδ. 1817.
19. HOWARD F. GEORGE WILLIAM: «*Diary in Turkish and Greek waters*», 1854.
20. JOLLIFFE THOMAS: «*Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna*», εκδ. 1827.
21. KAUPERT JOHANN & CURTIUS ERNST: «*Karten von Attica*», Berlin 1881.
22. LAURENT EDMUND PETER: «*Recollections of a Classical Tour*», London, 1821.
23. LLOYD STEPHENS JOHN: «*Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia and Poland*».
24. MEDBERRY B. REBECCA, YORK WALDO SARAH EMILY: «*Memoir of Mrs. Sarah Emily York: Missionary in Greece*», Boston 1853.
25. MURRAY JOHN: «*A Handbook for Travellers in Greece*»
26. PROKESCH OSTEN ANTON: «*Denkurdigkeiten und Erinnerungen an den Orient*», τ. 2. Stuttgart, 1836.
27. RENWICK GEORGE WILLIAM: «*Marble and Marble Working*», 1906.
28. SEYMOUR D. THOMAS: «*Life and Travel in Modern Athens*», περιοδικό «Scribner's Magazine», τομ. 3ος, αρ. 19ος (1888).
29. SKENE JAMES: «*Μνημεία και Τοπία της Ελλάδος, 1838-1845*», Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος, 1985.
30. SMYTHE EMILY ANNE, BEAUFORTE EMILY A.: «*Egyptian sepulchres and Syrian shrines*».
31. SPON JACOB. & WHELER GEORGE: «*Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Greece, et du Levant*». Lyon, 1678.
32. STACKELBERG VON OTTO MAGNUS: «*La Grèce. Vues Pittoresques et Topographiques*», Paris, 1830.
33. TURNER WILLIAM: «*Journal of a Tour in the Levant*», vol. I, σελ.352, London 1820.
34. WISE HENRY: «*Scampavias from Gibel Tarek to Stamboul*», New York, 1857.
35. WORDSWORTH CHRISTOPHER: «*Ελλάδα*», London, 1839, εκδ. «Εκάτη», 1995.
36. WORDSWORTH CHRISTOPHER: «*Αθήνα-Αττική*», London 1836, εκδ. «Εκάτη», 1995.

ΠΗΓΕΣ ΣΤΟ INTERNET

1. www.iranon.gr
2. www.penteli.gr
3. www.pantokratoros-tao.gr
4. www.pikermi.gr
5. www.arxaiologia.gr
6. www.yppo.gr
7. www.eie.gr
8. www.elia.org.gr
9. www.el.wikipedia.org
10. www.emena.gr
11. www.vatopaidi.wordpress.com

12. www.imkifissias.gr
13. www.antichainletter.wordpress.com
14. www.etaksi2011.blogspot.gr
15. www.tovima.gr
16. www.webcache.googleusercontent.com
17. www.boraeinai.blogspot.gr
18. www.ert-archives.gr
19. www.ascsa.net
20. www.sbaa.gr
21. www.apantaortodoxias.blogspot.gr